

ССРИ АЛИ ТЭЪСИЛ НАЗИРЛИИИ
С. М. КИРОВ адына АЗЭРБАЙЧАН ДЭВЛЭТ ДАРУЛФУНУНУ

ЧЭФЭР ХЭНДАН

ОГЯЗАТЕЛЬНЫЙ
Э. ЗЕ. Г. В. А. У.
МҮНТӨХЭВЭР

XX ЭСР АЗЭРБАЙЧАН ЭДЭБИЙЯТЫ

1949

509

ЧӨФӨР ХӨНДАН

894.362

X51

**ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ
ЭКЗЕМПЛЯР**

МҮНТӨХЭБАТ

XX ЭСР АЗЭРБАЙЧАН ЭДӨБИЙАТЫ

өл язмасы һүгүгунда

Э. Ф. АХУНДОВ адына
Азербайжан Республикасы
Умуми Китепханасы
Иис. № _____

МҮНТӨХЭБАТ
ДӨВЛӨТ ДАРУМФУНУНУ

11329

36846

14308

РЕДАКЦИЯ
М. П.

Редактор МИР ЧƏЛАЛ.

Техред. УММИД НУСЕЙНОВ
Корректор МƏММƏДОВ СƏЙЯД.

ФГ 09903. Чапа имзаламмыш 14/VIII-48 ил. Чап листи 18
Сяфарих 208. Тираж 5000 Бир чап листиндә 47.000

АДД-нин мөтбәси, Баки, Коммунист күч. 6.

МҮЭЛЛИФДЭН

Эсримизин ингилаба гәдәрки илләриздә, Азәрбайчан әдәбияты кәскин сизиф мубаризәси шәрәтиндә инкишаф этмишдир. Бу заман 1905-чи ил рус ингилабындан, фәһлә һәрәкәтиндан илһам алан ингилаби-демократик әдәбият, мүртәчә буржуа-мүлкәдәр әдәбиятына гаршы амансыз мубаризә апармышдыр. Дөврүн ән көркәмли реалист, тәрәггипәрәст сәнәткарлары Ч. Мәммәдгулузада, М. Ә. Сабир, Ә. һагвердиев, Сүлейман Сани Ахундоз, А. Сәһһәт вә башгалары Азәрбайчан әдәбиятынын ән яхшы ән'әнәләрини давам вә инкишаф этдирмәк үчүн, зәнкин рус әдәбиятындан, онун ингилаби ән'әнәләриндән илһам вә гүввәт алмыш, демократизм вә реализмин гәләбәси уғрунда чалышмышлар.

Әксинә, буржуа-мүлкәдәр язычылары исә сәнәг вә әдәбиятта әкс-ингилаби көрүшләри, мүсәлман фанатизмини, пантүркизми, панисламизми тәблиғ этмиш, ингилаби идея вә мейлләрин гәддәр дүшмәни олмушлар. (Ә. Нүсәйзада, Н. Чавид вә с.).

XX әср шәрәтиндә өз синфи мөвгә вә мәнсубийәтләри, бахышлары әтибарилә чох зиддийәтли олан бир сыра хырда буржуа язычылары ичтимаи һадисәләрин маһийәтини дәрк этмәкдә чәтвиллик чәкәрәк, узун мүддәт фикри тәрәддүдләрдә галмышлар.

Ярадычылығынын мәфкурәви истигамәти әтибарилә ән чох зиддийәтли олан вә мүртәчә көрүшләр ифадә эдән шаирләрдән бири М. һадидир.

М. һади бир сыра шеирләриндә Азәрбайчан буржуазиясына сәс вермиш, онун мүртәчә шүарларына тәрәфдәр чыхмышдыр. О, һәтта силәһлы үсянларын лабүдд олдуғу бир дөврдә мүртәчә османлы язычыларындан илһам алмыш, реализмә гаршы буржуа романтизмини тәблиғ этмишдир. Мүртәчә маһийәтдә олан М. һади романтизми әксәр һалларда буржуа шүарларынын нәзмә чәкиләмәси илә нәтичәләнмиш вә шаирин гәләминдән Дөвләт Думсәһны тәбрик, пейғәмбарин анадан олмасы күнүнү мөдһ, дин, гур'ан әһкаманы тәблиғ, пантүркизм, панисламиз руһунда шеирләр чыхмыш.

дыр. Доғрудур, М. Гади чох шеирлэриндэ «вэтэн», «фурриййэт». «ингилаб» кими ифадэлэрэ дэ ер вермишдир, Лакин бу мәфумлар оғун ярадычылығында буржуа маиййэтинда, мүчэррэд сөчийдэ олмушдур. Мүһарибэ иллэриндэ М. Гади ярадычылығындан азан бир сыра муаллифлэр (М. Ч. Чофэров, Һ. Меһди, М. Рафили, Г. Мусеев, Мирчэлал, Ч. Хондан вэ башгалары) шаирин ярадычылығындакы бу мүртөчө чөһөтлэри ачыб көстөрэмизи, М. Гади шеиринин мүртөчө чөһөтлэрини көз юммуш вэ нөтичэдэ, М. Гади шеиринин буржуа милләтчи чөһөтлэрини өрт-басдыр этмишлэр.

«Азербайжан совет әдәбийятынын вәзиййәти вә ону яхшылашдырмаг тәдбирлэри һагғында»кы гәрәрызда Азербайжан К(б)П Мәркәзи Комитәси тәнгидимизин нөгсаяларындан бәһс эдәркән көстәрир ки:

«Тәнгидин чидди сәһви ондан ибарәтдир ки, о, әдәби ирәз марксистчәсинә янашылмамасы һалларына лагәйд бахыр ки, бу да өзүнү айры-айры язычыларын ярадычылығына һәддиндән артыг гиймәт вермәкдә, ояларын мүртөчө вэ тарихән мөһдуд бахышларыны өрт-басдыр этмәкдә, ояларын ярадычылығыны ийрәниркән конкрет тарихи вә ичтиман шәрәнтдән узаглашмагдә көстәрмишлэр. Тәнгидчилэр М. Ч. Чофэровун шаир Мәммәд Һаднин ярадычылығында вә дунякөрүшүндә мүртөчә-милләтчилик чөһөтлэрини өрт-басдыр эдән «Сәни ким уундар» сәрләвһәли зәрәрли мөгәләси бәрәсиндә һеч бир шей язмамышлар».

Истәр М. Гади ярадычылығыны, истәрсә дә ХХ әсрин диқәр язычыларынын дунякөрүшлэрини дүзкүн баша дүшмәк вә гиймәтләндирмәк ишиндә Мәркәзи Комитәнин көстәришлэри әдәбийят чөһәси ишчиләринә ән доғру истигамаг вермиш, онларын сәһвләрдән хиләс олмасына чох көмәк этмишдир вә әдир.

Шаир М. Гади бир сыра шеирләрлә буржуа чөһәсинә мейл әтмишдир. М. Гади «Фуюзат»дан сонра да ичтиман һәгигәтлэри дүрүст дәрк эдә билмәмиш, ингилабчы снпфә истинад әтмәйи бачармамыш, йәтичәдә чыхыш йолу тапа билмәйәрәк бәдбинлиә вә гоймушдур.

Шаирин буржуа мәфкурәсинә зидд олан шеирләринә кәлиңчә, бунарлы да онун ярадычылығындакы мәфкурәви зиддийәтләрлә изаһ әтмәлилик.

ХХ әсрин ингилаба гәдәрки дөвр Азербайжан әдәбийяты реализмла романтизмнин кәскин мүбаризәси илә сәчийләнир. Әкәр Азербайжан реалистлэри азадлыг һәрәкатындан, бөйүк рус элиб вә шеирләриндән дәрәс алагаг сәнәт вә әдәбийятын әсәс вәзифәсини халга, ичтиман инкишафа хидмәтлә көрүрдүләрсә, буржуа романтиклары чүрүк «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәриййәсини мүдәфиә әдир вә әдәбийятдан өз әкс-ингилаби мөгсәдлэри үчүн истифадә әтмәйә чалышырдылар.

Әкс-ингилабчы, пантүркис Һ. Чавид вә Ә. Чавад, онларын «нәзәри» усталы, вәтәннин, халғыны сатмыш олан Әлибәй Һүсейинзәдә әдәбийятда бу иртичаны табагычыллары идиләр.

Буржуа язычылары османлы султан вә пашаларына нөкәрчилик эдәрәк, бизим мәдәниййәт вә әдәбийятымызын, ана дилимизин варлығыны инкар әдирдиләр.

«Молла Нәсрәддин» журналы әтрафында топлашан, ингилаби-демократик идеялар уғрунда чалышан шаир вә әдибләримиз (Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузәдә, М. С. Ордубади, вә с.) буржуа мәфкурәләрини гәршы, османлыпарәстләрә гәршы йорулмаз вә шәрәфли мүбаризә апармышлар. Ингилаби-демократик язычыларымыз әсәрәтә, истисмара, диңә, чөһәләтә, фанатизмә гәршы, халга яд олан һәр чүр көрүшләрә гәршы һәмшиә чох чидди мүбаризә әтмишләр. «Молла Нәсрәддин»чилэрин «фуюзат»чыларла апардыглары тарихи мүбаризә буна чанлы сүбүтдур.

Бир сыра тарихән мөһдуд, хырда буржуа көрүшлэрини бах-маяраг «Молла Нәсрәддин» өз шәрәфли мүбаризәсиндә әсәсэн ингилаби пролетариатнын сияси-ичтиман мүбаризәсиндән илһам алыр. мүгәррәги чөһәдә дурурду. Мөһз буна көрә дә о, халга чох яхын иди. «Молла Нәсрәддин»ни кениш халг күтлэлэри ичәрисиндә кениш йайылмасыны вә һөрмәт газанмасыны әсәсэн бунунда изаһ әтмәк ләзимдир.

1905-чи ил ингилабындан, Бақы фәһләләринин гәһрәмән мүбаризәсиндән илһам вә дәрәс алан бөйүк ингилаби сатирик шаиримиз Сабир өз аловлу сатирасы илә зүлмә, азадлыг дүшмәнлэригә, чара вә онун әләтлыларына, милләтчилийә, чөһәләтә, диңә ағыр зәрбәләр вурурду. Онун интернационализм, демократизм руһунда, фәһлә вә әкинчилэр һәятындан яздығы әсәрләр ялыз Азербайжан әдәбийятында дейил, үмүмән Яхын Шәргдә бөйүк бир енилик иди.

«Молла Нәсрәддин»-ин шөһрәт вә һөрмәт газанмасында Мирзә Чәлилин дәрин мәзмүчлү феләтонлары илә янашы Ә. Сабир сатирасынын да хидмәти чох бөйүк олмушдур.

О заман «Молла Нәсрәддин»-ин бу нүфузуну көрән диқәр көзүачыг хырда буржуа мүнәввәрлэри дә ени сатирик мәчмуәләр нәшр әтмәйә башладылар. «Туги», «Зәнбур», «Кәлилийәт», «Мәзәли», «Бабайи-Әмир» вә башга адларла чыхан бу мәчмуәлэрин һамысы өз сияси-ичтиман истигамагларла вә бәдин гиймәтлэри әтибарилә «Молла Нәсрәддин»-дән чох-чох ашағыда галырдылар.

Бу мәчмуәлэриң идея истигамагларилә тәләбәлэри таныш әтмәк үчүн, онларын бәзи мөгәләлэриндән мүнтәхәбатда үмүнүләр верилимишдир. Бу үмүнүләрләрән көрүнүр ки, һәмнин мәчмуәләр ингилаби-пролетар һәрәкатындан узаг олмагла, әсәсэн феодал-пат-

риархал һәятда ислаһат яратмағ, бә'зи маарифчилик фикрләре тәблиғ этмәк истәмншләр.

«Дәбистан» вә «Мәктәб» мәчмуәләринә кәлиңчә дил, үслүб вә мәфкурә чәһәтдән олар даһа либерал, мөһлүд бир чәһбә тутмуш, садочә мәктәб вә маариф һағында үмүми, мүчәррәд язылара чох әһәмийәт вермишләр. Юхарыда адларыны чәкдиймиз сатирик мәчмуәләрдә олдуғу киими, бу мәчмуәләрдә дә ислаһатчылығ әсас мәғсәд олмушдур.

XX әсрин башланғычларында Чәнуби Азәрбайҗанда чаһланан милли-азадлығ һәрәкәти 1905-чи ил рус ингилабынын тә'сири алтында кениш вүс'әт алмыш вә 1906 — 1907-чи илләрдә Табриздә сатирик «Азәрбайҗан» мәчмуәси нәшрә башламышды. «Азәрбайҗан» мәчмуәси «Молла Нәсрәддини» изләйә мәчмуәләр ичәрисиндә хүсуси ер тутур. О, Чәнуби Азәрбайҗанда реализмин яйылмасы, сатира вә сияси лириканын инкишафында нәзәрә чарпан фәалийәт кәстәрмишдир.

Чәнуби Азәрбайҗанда еғишән вә үмид нәзәрләрини Шимали Азәрбайҗана тикән шаирләр габагчыл фикрләрин тәрәннүм эдирдиләр. Биз буну Мө'чүз Шобүстәргянин шеирләриндә айдын көрүрүк. Мө'чүз «Мән халгымы Сабир киими айылтмағ истәйирәм» дейрәк ярадычылыгында Сабири изләмиш вә Русиядан, пролетар ингилабында, сияси-ичтимаи мубаризәләрдән севинч вә фәрәһлә бәһс этмишдир. Оун «Учалтды байрәги — Русияны Ленин йодаш» демәси вә «Нахчыван шуралашды» ше'риндә Азәрбайҗанда яранан ени һәяти тәбрик вә тәрәннүм этмәси тәсадуфи дейилди «О, тәрәфдә, бу тәрәфдә» адлы ше'риндә шаир бир-биринә зинд олан ики ичтимаи системин мүғайисәсини вәрир вә Иранда, Чәнуби Азәрбайҗанда һөкм сүрән феодал-патриархал гурулуш вә зүлм әлейһинә чыхыр,

Тәләбәләрә көмөкчи вәсант оларағ һазырланан бу китабда Мө'чүз шеирләриндән дә бир сыра нүмунәләр верилмишдир.

Либерализмдән, хырда буржуа маарифчилиийәдән ирәли кедә билмәйән мөһлүд бахышлы бир сыра шаир вә язычылар да вардыр ки, мүнтәхәбатда әсәрләриндән парчалар верилмишдир. Бу шаирләр өлмөкдә олан көһнә гәзәл ше'ринин сон дөвр нүмайәндәләри киими таныдылмалыдырлар.

Ингилаб әрәфәси илләриндә халгымыз өз ингилаби мубаризәсиндә бөйүк рус халғындан илһам алдығы киими, дөврүгә габагчыл-реалист сәнәткарлары да рус әдәбийяты вә мәдәнийәтиндән сә'й илә өйрәнир вә даһа кениш истифадә эдирдиләр.

Биз буну«Мүнтәхәбат»да верилмиш материаллардан да айдын көрүрүк. Чәлил Мәммәдгулузәдәнин «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә чап олунан фел'етонларындан кәтирдиймиз нүмунәләрдән көрүрүк ки, «Молла Нәсрәддин»чиләрин чох мәсәләдә реалист

рус сәнәткарларына архаланмасы бир һәғигәтдир. Чәлил Мәммәдгулузәдә, Ә. Һағвердиев вә Сулейман Санинин мүвәффағийәтли, мәшһур һекайәләри, һәмнин язычыларын реалист рус нәсриндән Л. Толстой, А. Чехов, М. Горки киими бөйүк сәнәткарлардан илһам вә гүввәт алдығларыны кәстәрир.

Бу дөвр әдәбийятында рус әдәбийятындан тәрчүмә ишинин нә гәдәр кенишләндиийни исбат үчүн Аббас Сәһһәт ярадычылыгына нәзәр салмағ кифәйәтдир. Оунун А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, А. М. Горки, И. А. Крылов, С. Я. Надсон вә башга рус шаирләриндән этдийн тәрчүмәләрин бөйүк тарихи-әдәби әһәмийәти вардыр. Бу тәрчүмәләрин чоху букун дә өз гиймәтини сахламағдадыр.

Шүбһәсиз мүәллим вә мүнәзирәчи «Мүнтәхәбат» да верилмиш материаллары кечәркән рус әдәбийятынын зәнкин, начиб әһ'әләрини давам этдирән сәнәткарларымызын ярадычылыгына хүсуси әһәмийәт вә ер вермәлидир.

Бу дөвр әдәбийятында синфи-идеоложи мубаризә илә әләғәдәр оларағ мүхтәлиф әдәби үслүбляри ярандығындан бәһс эдәркәй реализмин, биринчи нөвбәдә тәңгиди реализмин доғру тәһли вә гийәтләндирилмәси ваҗибдир. Тәңгиди реализм бу дөвр үчүн мүтәрәғги бир ярадычылығ үсүлу иди. Феодал-патриархал һәятын керилиийни амансыз тәңгиди тәшһинә тутан язычылары, демәк олар ки, чоху бу үслүбдан мәһарәтлә истифадә этмишдир. Мүәллимни вәзифәси конкрет бәдни әсәрләр әсасында бу үслүбун хүсусийәтини тәләбәләрә баша салмағ вә XX әср әдәбийятындакы ролуну изаһ этмәкдир. Верилән материаллардан айдын олур ки, өз мәфкурә вә сияси чәһбәси илә реалист сәнәткарлар пролегар һәсабатына даһа яхын олмағла, ондан илһам вә гүввәт алырлар. Ә. Сабирин фәһлә, кәндли һәятында, ингилаби мөвзуларда язмасы, Чәлил Мәммәдгулузәдәнин «Кавказский рабочий листок» адлы болшевик гәзәтиндә өз мәғаләләрилә иштирак этмәси фикримиз тәсдиг эдән дәлилләрдир.

Мө'лумдур ки, Азәрбайҗан совет әдәбийяты курсу Бөйүк Октябрь сослист ингилабындан сонра башланыр. Мәһз буна көрә дә XX әср әдәбийяты курсу әсасән 1917-чи илә гәдәрки дөврү әһәтә эдир.

Дөврүн ән габагчыл синифи олан пролетариат өз әдәбийятыны XX әсрдә яратмаға башладығындан биз совет әдәбийятынын илк мәнбә'ләриндән бәһс этмәлиийк. Бу мәғсәдлә «Гоч-Дәвәт», «Вақы Коммунасынын әхбари», «Кавказский рабочий листок» вә башга болшевик мөтбуаатында чап олунан бәдни әсәрләр, һәбелә сияси интибаһнамәләр, вәрәғәләрдән бу китабда парчалар вермишдик. Курсу кечән мүәллим һәлә әсримизин әввәлләриндән башлаярағ рүшейм һалында олса да, яранан бу әдәбийят нүмунәләринин сәчйиәсиндән данышмалы, оунун парлаг кәләҗәйини гейд этмәлидир.

«Мүнтэхэбат»да верилмиш материаллар әсасән муһазирәләрдә ирәли сүрүлән һөкмләри айдынлашдырмаг үчүн истифаде олунмалыдыр. Беләликлә «Мүнтэхэбат» мүстәгил оху үчүн дейил, муһазирәләри төкмилләшдирмәк үчүн материал кими истифаде олунмалыдыр.

Бу мүнтэхэбат күтләви охучу үчүн йох, мәиз әдәбийят фәкултәси тәләбәләри үчүн муһазирәчинин көстәриши вә рәһбәрлийи илә охунан бир материал кими тәртиб әдилмишдир.

Буна көрәдир ки, һәммин китаб анчаг әл язмасы һүгүгунда нәшр одувур.

Ч. ХЭНДАН.

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘ (Молла Нәсрәддин)

(1868—1932)

ДАНАБАШ КЭНДИНИН ЭҖВАЛАТЛАРЫ

(Повестдән парча)

ХАТИМӘ

ЭҖвалатдан үч ил кечиб. Дәрдүнчү илә аяг гоюрду. Гыш фәсли иди. Кичик чилләнин чыхмагына он күн галырды. Күнорта вахты иди. Нава хош иди. Нәрчәнд навада бир аз сазах вар иди, амма күнүн тәсири биллирди. Нава хош олмаг чәһәтә кәтдиләр диварларын дибинә дүзүлүб вә январыны ерә вериб мәшгул идиләр сөһбәтә. Мәһәммәд Нәсән әминин дамынын далында диварын дибиндә үч-дөрт киши отуруб данышырдылар. Бу һиндә күчә илә бир гәрибә кәтди габагында беш-он йүклү эшшәк йолнаң кечирди. Эшшәкләр явыглашдылар вә истәйирдиләр кечсинләр, отуранларын ичиндә бир гоча киши гачыб вә эшшәкләрин ичинә өзүнү сохуб бир чал эшшәйин башыны гайтарды вә дурду диггәт илә эшшәйин о үзүнә-бу үзүнә бахмага. Эшшәкләрин саһиби әлбәт элә күман эләди ки, гоча киши эшшәк алмаг истийир. Гачды габага вә обире эшшәкләрин башыны «чочә» дейә-дейә гайтарыб сахлады йолун ортасында вә кәлди чал эшшәйин янына. Гоча киши каһ эшшәйин габагына кечир, каһ далына кечир, башына бахыр, гычларына бахыр, гуйругуна бахыр. Сонра да ағзыны ачды, дишләринә бахды. Эшшәк саһиби башлады эшшәйи тәрифләмәйә:

— Анд олсун аллаһа белә эшшәк олмаз, бу эшшәкдән һүнәр әсикк дейил. Көрүрсән нә гәдәр йүк чатмышам. Дүз едди пут йүкдү. Әйәр алмаг мейлин олса сәнә учуз да верәрәм.

Гоча киши кенә эшшәйин ағзыны айырыб диггәтлә ағзына бахандан сонра башыны говзады вә үзүнү тутду эшшәк саһибинә:

— Гардаш оғлу, бу эшшәйи сән кимдән алмысан?

— Әми нә вечинә кимдән алмышам. Нәйә алачагсан, ал, алмаячагсан гой кедим, мәни авара эләмә. Гоча кишинин йолдашлары да бир зад баша дүшүб дуруб кәлдиләр явыга. Гоча киши үзүнү онларын бирисинә тутуб деди:

— Мәшәди Оруч әмоғлу кәл бир сән дә бу эшшәйә бах, бу эшшәк мәни бир аз шәккә салыр.

Көрүкүр ки, эшшәк саһиб өзү дә бир зад дуйду. Чүнкү гоча киши бу сөзү днйән киши, эшшәйин далына бир ики дәйәнәк илишдириб истәди эшшәйи сүрүб кедә. Амма гоча киши гоймады. Мәшәди Оруч да гоча киши киши эшшәйи диггәтлә вәрәвүрд эләйиб үзүнү тутду гоча кишиһә:

— Мәһәмәд һәсән әми, мән билирәм сәйин шәккә дүшмәйини. Сән бу эшшәйи өз эшшәйинә охшадырсан.

Кенә эшшәк саһиб эшшәйә бир-ици дәйәнәк әндириб истәди сүрүб кедә. Мәһәмәд һәсән әми вә Мәшәди Оруч гоймадылар. Галан кәтдиләр дә йығышдылар вә эшшәйи әһәтә әдиб бахырдылар эшшәйин о үзүнә, бу үзүнә. Мәһәмәд һәсән әми үзүнү эшшәк саһибинә тутуб деди:

— Гардаш оғлу, сәни анд верирәм он ики имама, доғрусуну дә көрүм, бу эшшәйи кимдән алмысан?

— Әми, анд олсун аллаһа мән бу эшшәйи инди дүз беш илдириб гарабағлыдан алмышам он бир маната.

Бир аз вағтда эшшәйин башына бәлкә әлли адам чәм олду. Һәр етишән ки, Мәһәмәд һәсән әминин итән эшшәйини таныйырды тәсдиг әләди ки; бу эшшәк Мәһәмәд һәсән әминин өз эшшәйидир. Мәһәмәд һәсән әми япышды эшшәк саһибинин яхасындан вә чәкә-чәкә чыхартды адамларын ичиндән ки, апарсын главанын янына. Глава һаман Кәрбәләйи Исмайыл иди. Мәһәмәд һәсән әлини эшшәкчинин гуршағына салыб чәкә-чәкә апарырды. Бу һиндә Худаяр бәй башында шикара папаг, әйиндә маһут чуха, ағ туман вә әлиндә зогал ағачы дөнкәдән чыхыб вә чәмийәти көрүб явуғлашды адамларын ичинә. Мәһәмәд һәсән әһвалаты нәгл әләди вә шикайәтини элийәндән сонра Худаяр бәй адамлары аралайыб кәлди эшшәйин янына вә диггәт илә о тәрәфинә бу тәрәфинә бахыб эшшәйи таныды.

— Бәли, бу Мәһәмәд һәсән әминин эшшәйидир. Сонра үзүнү эшшәкчийә тутуб сорушду:

— Әдә, бу эшшәйи сән һарадан алмысан?

Эшшәкчи Мәһәмәд һәсән әмиә вердийи чавабы верди. Худаяр бәй дәйәнәйи галдырды көйә. Нә емисән туршулу аш. Эшшәкчийи бир ағач, ики ағач, үч ағач та о гәдәр вурду ки, языг киши дүшдү Худаяр бәйин аяғларына, башлады ялвармаға ки, эшшәйи алсын дәхи ону дөймәсин.

Бу чүр эшшәк тапылды. Худаяр бәй Гасымәлини гошду эшшәкчинин янына ки, апарыб ону кәндин кәнарындан өтүрсүн ыраға вә бәрк-бәрк эшшәкчийә тапшырды ки, бир дә буралара үзү дөймәсин.

Мәһәмәд һәсән әми Худаяр бәйә дуа элийә-элийә эшшәйи сүрдү вә апарыб гатды тейләсинә. Амма тәәччүблү шей будур ки, индийә киши Мәһәмәд һәсән әминин оғлу Әһмәд көрүкүмүр. Индийә киши бу гәдәр ғышгырыға, бу гәдәр чәмийәт йығышыб нә Әһмәд адамларын ичинә кәлди, нә дә Мәһәмәд һәсән әминин оврәти башыны гапыдан эшшәйә узатды ки, көрсүн бу нә мәрәкади.

Әһмәд дә өлүбдү, Мәһәмәд һәсән әминин оврәти дә өлүбдү. Әһмади билдир боғаз ағрысы тутуб өлдү. Анасы онун ики ай гүссәсини эләйиб ахыры бир дәрәдә мүбәтәлә олду вә өмрүнү бағышлады Мәһәмәд һәсән әмиә. Амма Мәһәмәд һәсән әми индийәдәк анд ичир ки, Әһмәди дә, оврәтини дә эшшәйин дәрди өлдүрдү. Гарәз эшшәк тапылды.

Эшшәйи Мәһәмәд һәсән әмиә тапшырыб, Худаяр бәй адамларын ичиндән чыхды вә кәлдийи дар күчә илә кәдиб бир екә дарвазадан кирди һәйәтә. Һәйәтин сол тәрәфиндә Вәлиғулу әйиндә чындыр гәдәк архалыг вә башында көһнә боз папаг, күрәклә пейин сәирди. Худаяр бәй Вәлиғулунун янындан дүз кечди вә сағ сәмгдә сәкинин янында дуруб чағырды:

— Ай гыз Зибә о лүлейини бир кәтир мәнә. Әв гапысы ачығды. Едди-соккиз яшында бир кәйчәк гыз ушағы әлиндә лүлейин эшшәй чыхыб кәтирди лүлейини Худаяр бәйин янында гоуб титрәйт-титрәйә гайытды эвә. Худаяр бәй башлады дәстәмазы.

Бу гызы биз таныйырғу. Бу гыз Зейнәһин гызы Зибәдур. Зибанын үст-башына бахан киши көрсәнирди ки, бу гыз етим гызды. Әввәлә будур ки, палтарынын һамысы көһнәлийиндән башға, өзкә әйиндән чыхма палтара охшуюрду. Солмуш гырмызы чиглән дизлик Зибанын аяғларынын үстә дүшмүшдү. Амма өзүнүнкү олса иди, кәрәк көйнәк олайды. Көһнә гара ләскирдән архалыг, кен вә узун олмаг чәһәтә һәмчинин өзкә архалығына охшуюрду. Башында вар иди көһнә гара чарғад. Аяғларында екә киши башмағы. Худаяр бәй дәстәмаз алыб кирди ичәри.

Худаяр бәй кирән бир хырда отағды. Юхары башда күрсү гоюлубду. Күрсүнүн үстә салыныб рәғбәтди екә йорған. Йорғанын үстдән рәғбәтди чечим. Отағын ишыг кәлән ери ики хырда ағушгады. Ағушгалар таза ағушгаа охшуюрлар. Галан үч диварын һәрәсиндә ики тахча, тахчаларда дүзүлүб мүчрү, мис вә чини габ, боғча. Бир тахчада вар бир гәлян. Сол сәмгдән дивара ики-үч мис мөчмәйи даяныбды. Фәршә салыныб үч-дөрт тикә палас вә кобүд кәт хәлчәси. Күрсүнүн үстә нимчә вә үстә гоюлуб самавар. Самавар таза дәмә гоюлубду. Хүләсейи-кәлам бу эв кәндә көрә чох сәлиғәли эвдир.

Худаяр бәй отаға кирәндә юхары башда күрсүйә бир чаван оврәт отурмушду. Бу оврәтин олар он дөрт, он беш синин. Артыг олмаз. Бу оврәтин көйчәклийи вә чиркинлийи барәсиндә һеч бир сөз демәк олмаз. Сәбәби оду ки, бу оврәт индики һаләтдә үзүнә о гәдәр

эник киршан, расых вэ көзлөрүнө о гэдэр сүрмө чэкиб ки, эсл сурэти бээкэлэрин ичиндэ лап кизлэнибди. Гэрээ бу чаван өврат өзүнэ кэндэ лайиг бээк верибди. Худаяр бэй кечди отду күрсүнү юхары башында. Чаван өврат күрсүнү үстэ габагына ики истикан гоюб мэшгул иди онлары юуб дэстмалламага. Гапыдан кирэн ердэ саг төрөфдэ дурмушду Зибэ, гучагында ушаг йорғанчасына бүкүлүмш гыз ушагы. Ушаг аглайырды. Зибэ ону овулмагдан өтэри атылыб дүшүрдү вэ өз-өзүнэ мыггылдая-мыггылдая ушагын агламагынын дэмнин тутурду.

Чаван өврат бир истөкан чай төкүб гойду Худаяр бэйн габагына. Бир истөкан төкүб гойду өз габагына. Сонра Зибаны чагырыб ушагы алды вэ салды дөшүнэ. Ушаг авынды. Зибэ чэкилди дурду кэнарда. Вэ дивара даяныб эллэрини салды янына.

Худаяр бэй истөканы чэки габагына вэ далыны енэ йүкэ тэкиэ элэйиб үзүнү тутду Зибая:

— Гыз анан кенэ аглайыр?

— Анам элэ һа аглайыр. Агламагдан көзлэри лап тутулубду.

Худаяр бэй учадан ха... ха... ха... чэкиб кенэ деди:

— Ха... ха... ха... Нийэ аглайыр? Эри Көрбалайы Гейдэр ядыһа дүшүб?

Гыз чаваб верди:

— Йох дадашымдан өтэри агламыр, сэндэн өтэри аглайыр.

— Ха... ха... Мэни йэни о гэдэр истэйир?

— Йох, истэмэкдэн өтэри агламыр. Дейир мэни бошасын.

Гыз бу сөзү дейэн кими куя ки, Худаяр бэйи бир илан санчды. Худаяр бэй чэлд аяга дуруб һүчүм чэкид Зибаны үстэ. Гыз эвдэн чыхыб гачан вагтда аягы илишди астаныа. Үзү үстэ дэйдэ ерө.

Худаяр бэй этишди Зибанын башына-көзүнэ бир-ики юмруг вуруб бахды, көрдү ки, гызын бурундан ган кэлир. Һэйәтдэн Вөлигулуну чагырды ки, бачысыны көтүрүб апарсын эвлэринэ вэ өзү дэ тейүшө-төйүшө отурдугу ердэ отуруб динмээ-сөйлэмээ вэ-гэйә тамаша элийрди. Вөлигулу япышды Зибанын элиндэн вэ һэр икиси үз гойдулар эвлэринэ сэмт.

Худаяр бэй бу сөздөн өтэри һал-төбдөн чыхды. Худаяр бэй һаман дэгиһа һал-төбдөн чыхды ки, Зибэ деди:

— Анам дейир мани бошасын.

Лазымдыр эһвалаты тәфсилән нәгл эләмэк.

Зейнөб Худаяр бэйн эвиндэ алты ай ярым галды. Вэ бу алты ай ярымш эзиндэ Зейнәбин анадан эмдини сүд бурунун дөлик-лэриндэн кэлиб төкүлдү. Худаяр бэй ону инчитмәкдэ иди. Худаяр бэй чох тәдбирли адамды. Зейнәби инчитмәкликдэ Худаяр бэйн тәк бирчә мэрэмы вар иди. Худаяр бэйн гөсди Зейнәбин вэ сәғир-

лэрин вар-йохуна, пулуна вэ мүлкүнэ саһиб олуб, Зейнәби чөлө өтүрмәк иди. Зейнәб өзү чохдан буну баша дүшүмшдү. Амма нэ гэдэр Худаяр бэй ону бу хусусда ничидиб дара гысныһырды, дө-йүрдү, сөйүрдү, амма Зейнәб һэр бир эзийһэтэ таблашыб Худаяр бэйн тәклифлэринэ эбәдән разы олмурду.

Ахыры иш о ерә чатды ки, Худаяр бэй Зейнәби союндурду вэ бир гаранлыг дама гатыб ону ач-суусу сахлады ки, бэлкэ юмша-ла. Амма дашы да бу төһөр сыхсан юмшанар. Зейнәб ахыры юмшанды. Худаяр бэй нэ гэдэр ки, арзусу вар иди, һамысы бөрәвурдэ олду. Амма Зейнәб дэ бу эмрә бир шөрт илә разы олду. Шөрт бу олду ки, Худаяр бэй пуллара саһиб олан кими, Зейнәби бошасын. Худаяр бэй разы олду. Зейнәб дэхи архайын олмагдан өтэри Худаяр бэйи гурана анд верди. Худаяр бэй элини гурана басыб анд ичди.

О пуллари ки, Зейнәбин ихтияринда иди, бә'зисини Зейнәб ерө гуюлуоб кизләтмишди, бә'зиси өзкәдэ иди. Бунлар һамысы этишди Худаяр бэйн төһвилине вэ бундан эләвэ Худаяр бэйә кенэ чох зад этишди. Гызыл, күмүш, палгарт, фәрш, мис, габагыш вэ бу чүр шейләр. Хүләсейн-кәлам Зейнәб муруннан эри Көрбалайы Гейдэрин эвини дашыйыб төкдү Худаяр бэйн эвинэ. Вөлигулунун бу барәдә һеч бир сөзү йои иди. Вөлигулу дейирди ки, һэр нэ олур-олсуһ анчаг онун яры саламат олсун. Вөлигулу һөнки бу ишләрә мане олмурду, бэлкэ һэлэ Худаяр бэйә көмәклик верирди.

Худаяр бэй Зейнәбин, сәғирлэрин вэ Вөлигулунун дөвләтинэ малык олан кими Зейнәб ахыры арзусуна этишди. Йәни Худаяр бэйн эвиндэн йығышыб кэлди өз эвинэ. Һәрчәнд инди Зейнәбин эвиндэ ики һәсирдән башга бир шейн йох иди. Амма Зейнәб элэ билди ону мөләкәләр чәһәннәмдән чыхардыб бөһиштә дахил элдиләр.

Зейнәб Худаяр бэйндән айрылан кими халг элэ билди ки, Зейнәби Худаяр бэй бошуюбду. Нөнки халг, бэлкэ Зейнәб өзү дэ, Вөлигулу да, гэрээ һамы, Зейнәби бошанмыш билирди. Амма Зейнәби Худаяр бэй бошамамшыды вэ эбәдән бошамазды. Сәбәбинни инди үч дөрт сәғирдән сонра эрә эләрн.

Амма сөз бурасындадыр ки, инди Зейнәбин иши дэхи пис ерә кэлиб чатды. Баһар ачылан кими Худаяр бэй зәмиһләрә чүт көндәриб башлады сүрдүрмәйи. Әкилмиш зәмиһлэри өзү өз малы кими бичирди. Дөйдүйүнү вэ мөдахили өз бабасындан галан малы кими кәтриб төкүрдү эвинэ. Зейнәб галды ач, чылгаг вэ саһисиз. Бу овгат Физзә гызы өлдү. Зейнәбин дәрди дэхи дэ артды. Ким билсин бэлкэ языг гыз ачындан өлдү. Ахыры Худаяр бэйн языг оврәтэ бир аз рәһми кәлди. Вөлигулуну өзү чүтчү, Зибаны гарабаш тутду ки, Зейнәбин иши бир аз йүнкүләшсин. Вөлигулуя вэ Зибая Худаяр бэй о гэдэр ичрәт тәйин эләди ки, Зейнәб ачыннан өлмөсин.

Худаяр бай икн сәбәбдән өтәри Зейнәби бошамадә вә бошамазды. Хейир бошамазды. Худаяр бай чох агыллыды. Әввәла ондан өтәри бошамазды ки, һәлә Зейнәбин вагты лап кечмәмишди ки, Худаяр бай ондан әл үзә иди. Әйәү Зейнәбин Худаяр байи бир тикә мөләббәти олайды Худаяр бай ону эвиндән кәнар эләмәзди. Кәрәк инсафнан данышмаг, Зейнәбин кәнар олмаглыгына Зейнәб өзү банс олду. Ондан өтәри ки, Худаяр бәйин эвинә кәләндән Зейнәбин үзү әсла гәтйинән күлмәди. Икинчиси, о сәбәбә Худаяр бай Зейнәби бошамазды ки, горхурду шәрир адамларын бириси Зейнәби ала вә башлыя Худаяр бәйдән сәғирләрин мал-мүлкүнү илдна элийә. Бу икинчи сәбәбә кәрә бошамаг орталыға кәләндә Худаяр бай аз галырды дәли-диванә олсун, һәр кәс онун янында бошамаг сәһбәти салсаиды кәрәк доюнча кәтәк йийәйди.

Пәс Зибаны Худаяр бай би сәбәбә говлады вә дөйүб бурнуну ганатды.

Зейнәб Худаяр бәйин эвиндән кәләндән икн ай сонра өврәти өлдү вә Худаяр бәйә эвләнмәк лап вачиб олду. Худаяр бәй чохдан Гасымәллинин бачысыны кәзалты эләмишди. Мүхтәсәр Гасымәли бу шәртлә разы олду ки, Худаяр бәй дә өз гызыны версин Гасымәлийә, Худаяр бәй хошһаллыгнан разы олду.

Әввәл Вәлигулу чох атылыб дүшдү, ағлады, сызлады бир аз гүссә эләди. Амма Худаяр бәйин горхусундан әһвалыны әсла бүразы вермәди. Бир аз кечди, һәр бир шей яддан чыхды. Сонра Вәлигулу өзү дә баша дүшдү ки, она һәлә һамсындан вачиб чәрәк газанмагдыр. Йохса нәкәр нәди, эвләнди нәди.

Пәс инди күрсүнүн башында отуран әниклик, киршанлы чаван өврәт Гасымәллинин бачысы вә Худаяр бәйин таза өврәтидир. Инди үч айдыр бу өврәтдән Худаяр бәйин бир гызы олубдур. Адыны гоублар Хошгәдәм. һаман гыз Зибанын гучагында ағлаян ушагды.

Вәлигулу вә Зибә ағлыя-ағлыя кәлдиләр эвләринә. Зейнәб һаман биз кәрдүйүмүз эвдә ки, инди һеч бир шей галмыйбыды, көһнә палаз үстә отуруб дизләрини гучаглыыб, көзләрини тикмишди сәғфә. Куя ки, пардиләри сайыр. Зейнәбин либасы лап һалына мувағиз кәлтирди. Йә'ни лап чындыр иди. Сифәти дә биз кәрдүйүмүз сифәт дейил. Бу дөрт илин әрзиндә лап гочалыбдыр.

Зибә ағлыя-ағлыя кирди ичәри. Вәлигулу онун далынча. Зейнәб чөлд вә һөвляк дуруб гачды гызынын габагына вә әһвалаты соршуду. Вәлигулу нәгл эләди. Зибә ағлыя-ағлыя кирди анасынын гучагына. Эв гаранлыг олмаг чәһәтә Зибанын бурнунун ганы сечлимирди. Вәлигулунун ачгаг инди ядына дүшдү ки, Зибә анасынын үст-башыны гана бачырачак. Үзүнү тутду Зейнәбә:

— Ана, Зибанын бурну ганыйбыды. Гойма сүртсүн үстүнә.

Зейнәб Зибаны гучагдыянда кәрдү ки, гызынын үст-башы яшды. Амма әлә хнял эләдч ки, көз яшыдыр. Вәлигулу бир дә хәбәрдарлыг эләди:

— Ана ахыр Зибә сәһбә булады гана.

Зейнәб чаваб вермәди. Вәлигулу чыхды эшйә.

Чүнкү ахшамә аз галырды. Кәрәк кәдиб маллары суварә иди. Юбанса худаяр бай мәрәкә галхызар.

Зибә анасынын гучагында бир аз ағлайыб юхлады.

ГУРБАНӘЛИ БӘИ

Хәбәр чыхды ки, бүкүн начальник кәлир кәндә вә сонра мәлүм олду ки, приставын арвадынын ад гоюлан күнүдүр.

Кәнтдә шуриш дүшдү. Кәнд әһлиндән бүкүн чөлә кәдән олмады. Чамаатын ярысы чыхмышды кәндин кәнарына вә тәпәләрә дырмашыб бойлүюрдулары ки, кәрсүнләр кәлирми начальник? Чамаатын ярысы приставын мәнзиллини әһәтә эдиб дурмушду. Гыраг кәндләрдән дә чамаат бахәбәр олуб яваш-яваш кәлиранлар.

Приставын һәйәтиндә адам әлиндән кирмәк мүмкүн дейилди вә катта ясоул, глава мирзәләриндән савайы һәйәтә кирмәйә һеч кәсә изин верилмирди.

Приставын һәйәтиндә ит йийәсини танымырды, сәсдән, гилүгалдан гулаг тутулурду. Бир янда гузулар мәләйирди, бир янда гычлары бағлә чүчә-тоюглар бағырырдылар, бир янда главаларын атлары кишнәйирди. Бир тәрәфдә приставын гулаглары узун тулалары каһ главанын үстүнә атылыб «һафф» эләйирди. Һәрдән бир приставын арвады балкона чыхыб назик сәс илә чыгырды: «Тише», йә'ни «яваш» вә сонра енә кирриди ичәри.

Приставын ашбазлары, белләриндә ағ өнлүк һәрдән бир, һәйәтә чыхыб главанын биринә дейирди: «Тез ярым кирвәнкә эф-фәран тап». Глава «баш үстә»—дөйиб әввәл бир башыны салырды ашағы, сонра мирзәсинә үзүнү тутуб буюрду: «Әдә мирзә һәсән, дурма, тез шәһәрә адам көндәр, ярым кирвәнкә эф-фәран кәтирснә».

Бир аз кечирди, бир айры ашбаз әлиндә гатлет пичағы главанын биринә үзүнү тутуб буюрду: «Глава, дөрт-беш йүз юмурта ләзымдыр». Глава севинчәк әлини уздырды һәйәтдәки сәбәтләрә вә чаваб верирди: «Нә данышырсан? Бурада миндән артыг юмурта вар».

Бирдән гачһагач дүшдү; дедиләр: начальник кәлир. Главалар чыхдылар гапыя, ханым чыхды балкона, тулалар һүчүм чәкдиләр адамларын үстүнә вә бир гәдәр кечди куя гурбаганын көлүнә даш

атдылар, чүнки: бу кәлән һаҗалык дейилмиш, өзкә маһалын приставы имиш. Пристав атдан эңиб кирди һәйтә вә балкона чыхан ханыма русча бир нечә сөз дейиб өзү дә күлдү вә ханымы да күлдүрү вә сонра һәр икиси кирди ичәри.

Енә гатлет бычагларынын тагтылысы, адамларын таптылысы, атларын кишнәмәси, чүчә-тоюгларын вә главаларын бағыр тысы вә тулаларын һафылтысы гарышды бир-биринә. Бир учдан тәзә кәлән главалар вә катталар атдан эңиб, долу хурчунлары долдурдулар һәйтә. Бир учдан кәнтдиләр далларында габ-га-зан, халы вә палас дашыйрлар, бир учдан кәнтдиләр һәйтәтин динбиндә гузулары вә тоюг-чүчәләри ян-яна йыгыр өлдүрүб тәмиз-ләйрләр.

Бирдән гачһагач дүшдү. Дедиләр: начальник кәлир. Главалар гачдылар гапыя, ханым вә гонаг чыхдылар, балкона, тулалар туландылар һәйтә вә бир гәдәр кечди енә гурбаганын кәлүнә даш атдылар: чүнки бу кәлән начальник дейилмиш, газак бөйүкү бир әфсәр нмиш.

Бу да атдан энди, гача-гача чыхды балкона вә ханымын элини өпүб, кефини сорушду вә сонра кирдиләр отага. Бир гәдәр кечди енә гачһагач дүшдү, енә дедиләр: начальник кәлир. Амма бу да ялан олды. Адамлары араладылар, бу гонаг да кирди һәйтә. Бу да «Гапазлы» кәндинин бәйи вә мүлкәдары мөшһур Гурбанәли бәй иди.

Бәй һәйтә кирән кими бахды бир саға-бир сола, тулаларын бири гачыб кәлди Гурбанәли бәйин габагына вә башлады бәйин аягларыны яламаға. Бәй әйилиб итин башыны тумарлады вә деди: «Маладес собак» вә сонра галхыб ханымы балконда көрүб чыгырды: «Израсти» вә бөркүнү көтүрүб сағ әлилә галхызды юхары вә ышгырды: «Урра». Сонра, галхды балкона вә ханыма баш әйди. Ханым элини узатды Гурбанәли бәйә. Бәй ханымын элини алыб русча деди: «На гәдәр мөним чаным сагды, сәнә мән нөкәрәм ай ханым». Ханым бир аз күлдү вә деди «Спасибо» бәй бир аһ чәкәндән сонра һәр икиси кирди ичәри.

Бир аз кечди маһал һәкими кәлди, суд приставы кәлди, ики учтел кәлди, кенә бир әфсәр, арвады илә кәлди; кенә бир өзкә һәким арвады илә кәлди.

Бир аз кечди кенә гачһагач дүшдү, дедиләр начальник кәлир. Главаларын бири ат үстә чапарак кәлиб өзүнү салды ерә вә һәйтә сохулуб гачды ханымын габагына чыгырды: «Началник ид-йот». Ханым бир кирди ичәри, бир чыхды балкона, гонаглар да чыхдылар һәйтә вә гачдылар гапыя. Таптылыты, куппулту, шыгылты вә чагыр-багыр, гойма, динмә, чәкил, кәл, кет... ахырда бир йоғун чиновник кирди һәйтә, ериди ханыма тәрәф, сол әлилә бөркүнү чыхардыб сағ элини узатды ханыма вә ханымын элини өпүб гонаглар илә бир-бир әл вериб галхды балкона вә кирди отага.

Началникдән сонра енә бир нечә гонаг кәлди, бунларын да бир нечәси өврәтләри илә кәлимишдиләр.

Гонаглар йыгылышдылар зал отагына. Ортая дүзүлмүшдү столлар вә столларын үстүнә дүзүлмүшдү, нөв-нөв чөрөкләр, су-харылар, пахлавалар, һалвалар, конфетлар, лимон, партахаллар, гуру емишләр. Стодун үстүнә гоюлмүшдү екә самавар вә гуллу-чулар чай төкүб гоюрдулар гонагларын габагына.

Началник отурумшду юмшаг диванын үстүндә, приставын арвады отурумшду онун янында, гонаглардан да бир нечәси дүзүл-мүшдү бунларын янына вә начальник габагындакы стәканын гәнди-ни гарышдыра-гарышдыра приставын арвады илә сөһбәт эдирди.

Бу һиндә күчәдән ачыг ақошкәлардан бир ат кишнәмәси галхды, бундан сонра бир айры ат даһа да учадан башлады киш-нәмәйә. Гонагларын бир нечәси ақошкәдан бахдылар күчәй. Ат-лар даһа да учадан башладылар кишнәмәйә. Гурбанәли бәй ақош-кәдан башыны чыхартды күчәй вә чыгырды: «Әдә Кәлиб Гасым, һейван оғлу һейван аты кәнарда доландыр, йохса әлүндән гурта-рыб гачар».

Бир аз кечди, атлар даһа да шиддәтлә башладылар чыгыр-маға. Гурбанәли бәй атлардан бәрк башлады нөкәрләринә чыгыр-маға вә гонагларын һамысы гачдылар ақошкәларын габагына.

Күчәдә тейләнин габагында бир «стражник» бир ағ атын чило-вундан япышыб доландырырды. Бу ат начальниктин аты иди.

Гурбанәли бәйин нөкәри бир кәһәр атын чилувундан япышыб бир аз кәнарда доландырырды. Бир-ики кәндли дә бир аз кәнарда бир айры атларын чиловларындан япышыб доландырырдылар. Ақошкәнын габагында кәндлиләр дүзүлүб приставын ақошкәла-рына бахырдылар.

Һәрдән бир начальниктин аты кишнәйә-кишнәйә габаг аяглары-ны дөйүрдү ерә вә Гурбанәли бәйин аты һәрдән бир нәрә тәпиб, габаг аягларыны галдырырды һавая вә аз галырды ки, Кәрбәлайы Гасымы да көйә галдырсын. Кәрбәлайы Гасым да бәрк-бәрк чило-вдан япышыб чыгырды: «Буна бах һа!».

Началник көрдү ки, кәһәр ат Гурбанәли бәйин атыдыр вә үзү-нү Гурбанәли бәйә тутуб сорушду, атын нечә ашындадыр. Гурба-нәли бәй һәпсосуна яндырыб начальникә деди ки, аты бу ил тәзә дөрт яша аяг гоюр.

Енә начальник ақошкәя тәрәф ерийиб башлады Гурбанәли бәйин атына тамаша эләмәйә, Сонра Гурбанәли бәйә чөнүб деди: «Нә көзәл атды ».

Дорудан Гурбанәли бәйин аты көзәл ат иди.

Гурбанәли бәй һәр ики элини синәсинә гоюб чаваб верди: «Пешкәшди».

Началник Гурбанәли бәйә деди: «Сағ ол» вә енә башлады ата тамаша әтмәйә вә енә Гурбанәли бәйә үзүнү тутуб сорушду «Гач-мағы нечәди? Ити йүйүрүмү?».

Гурбанәли бәй началникә деди:

«Ай началник әйәр сәнин маһалында бир белә йүйүрән ат тапылса, мән бығларымы ғырхдырмасам гурумсағам».

Ярым саатдан сонра гонаглар чағардылар гонаҗ отағына. Отағын ортасында узун хәрәк столу үстүнә дүзүлмүшдү һәр чүр хәрәкләр вә ичкиләр.

Приставын арвады отурду столун баш тәрәфиндә. Ханымы сағ тәрәфиндә началник әйләшди вә гейри гонаглар да һәрә бир ер тапып отурдулар.

Началник арағ шишәсини әлиңә көтүрүп әвәл өз финчананы, сонра приставын арваданың, сонра ханымларын вә сонра гейри гонагларын финчанларыны долдуруб дурду аяға вә румкасыны ханымын румкасына вуруб деди: «Мүбарәк олсун ханымын ад байрамы». Началникдән сонра ханымлар вә ағалар ерлериндән галхды һәмнин сөзләри дедиләр вә сонра началник вә гейриләри һәмнин шишәләри башларына чәкиб бошалтдылар.

Приставын арвады финчаны көтүрүп әлиңә гонаглардан разы-дығ эләди, амма Гурбанәли бәйә бахыб көрдү ки, бәй арағыны һәлдә ичмәйиб. Ханым бәйдән сорашду ки: «Нийә ичмирсиниз?». Бәй күлә-күлә башыны салды ашаға вә динмәди. Началник Гурбанәли бәйә бахыб гаһ-гаһ чәкиб деди ки: «Йохса сән дә фанатик мүсәлманлардансан, онун үчүн ичмирсән?». Гонаглардан бир нечәси күлдү вә бир нечәси дә деди ки, «Көтүр ич!».

Ахырда Гурбанәли бәй румкасыны көтүрдү әлиңә вә деди ки: — А киши, сиз аллаһ бу нәдир? Буна биздә үксүк дейриләр ки, арвалглар бармағларына кейиб тикиш тикәрләр, йохса бизләрдә буниан арағ ичмәзләр.

Гонаглар бу сөзләри эшидиб енә гаһ-гаһ чәкиб күлдүләр вә приставын ханымы деди:

— Да, да, доғрудур, күнаһ мәнәдир. Гурбанәли бәй румкайнан арағ ичмәз.

Бу сөзләри дейәндән сонра ханым бир чай истәканы апарыб гойду бәйин габағына вә арағ илә долдуруб верди бәйә. Гурбанәли бәй истәканы көтүрүп деди: «Бах, буна нә демишәм, йохса үксүйү гоюблар мәним габағыма ки, нә вар нә йох». Гонаглар енә күлүшдүләр вә Гурбанәли бәй арағы чәкид башына, стәканы гойду ерә вә чәрәкдән бир тикә көтүрүп тутду бурунун габағына.

Ағалар вә ханымлар мәшғүл олдулар емәйә, ичмәйә вә эшикдә дә той вә зурнанын сәси учалды. Ики саатдан сонра гонаглар галхдылар аяға, дүзүлдүләр ақошканын габағына вә башладылар тамаша эләмәйә.

Баһарын икинчи айы иди. Чичәкләрин вә отларын әтри гарышмышды бир-биринә, чешмәләрин сәси гарышмышды гушларын сәсинә. Һәрдән бир зурнанын сәси учалыб өзкә сәсләрин һамысыны батил эләйирди. Зурна сақит олаң кими адамларын сәси уча-

лырды. Эвийн габағында, чайын кәнарында чәмәнин үстүндә бир нечә фәрш дөшәнмишди, бир тәрәфдә үч сәкә самавар гоюлмушду вә янларында отуз-гырх истәкән, нәлбәки, нимчәләр, гандләр, мүрәббәләр, ширин чәрәкләр, лимон, партахаллар, канфетләр, гурабийәләр вә гейри чай илә вә чайсыз емәли шейләр, яғлар, хамалар, гаймағлар, гуру емишлар дүзүлмүшдү. Әтрафдан гоюлмушду ясдыг вә балышлар. Бир тәрәфдә гләвалар татары әлориндә көтдиләри дөйә-дөйә бир ерә йағырдылар ки, әл-әлә вәриб «яллы» кетсинләр. Ағалар вә ханымлар ақошкаларда көрүнән кими көтдиләр «урра» дейиб папағларыны атдылар көйә вә япышдылар «яллы» кетмәйә, приставын ханымы гонагларга тәклиф эләди ки, буюрсунлар, чайын кәнарында чәмәндә әйләшиб чай ичсинләр.

Ағалар вә ханымлар эңдиләр. Көтдиләр енә «урра» чәкиб гаушдылар бир-биринә вә сонра енә башладылар «яллы» кетмәйә.

Гурбанәли бәйин нөкәри Кәрбәлайы Гасым кәнарда дуруб әл-ләрини гоймушду чибләринә, бахырды вә Гурбанәли бәйи көрчәк кири гат әйилди. Бәй папиросуң азына алыб Кәрбәлайы Гасыма ишарә эләди. Кәрбәлайы Гасым гачыб кәлди ағасының янына вә спичканы чибиндән чыхарыб яндырды вә тутду ағасының габағына. Бәй папиросуң яндыры деди:

— Ахмағ оғлу ахмағ, бәс сән нәйә «яллы» кетмирсән?

Кәрбәлайы Гасым башыны әйди ашаға вә деди: «Ай аға мән гочалдышам, даһа мәнә яллы кетмәк ярашмаз». Бәй папиросуң көйә үфләйиб япышды Кәрбәлайы Гасымын чийиндән вә чәкә-чәкә апарды яллы кедәләрин янына вә деди: «Япыш, һейван баласы һейван, йохса валлаһ дөйә-дөйә сәни өлдүрәрәм». Кәрбәлайы Гасым япышды көтдиләрин әлиңдән вә истәр-истәмәз башлады онлар илә бир ердә доланмаға. Гурбанәли бәй өзү дә дөстәнин башындан япышды башлады атылыб-дүшмәйә. Приставын арвады Гурбанәли бәйә чәпик чалды, началник дә гаһ-гаһ чәкиб күлдү вә башлады чәпик чалмаға. Өзкә гонаглар да чәпик тутуб, башладылар күлмәйә. Гурбанәли бәй өзү азыны көйә ачыб гаһ-гаһ эләди вә чығырды: «Ай ханым мән истәйирәм сәнин сағлыгына ичим, буюр мәнә чыхыр кәтирсинләр «Урра, урра!». Нөкәрләр бутулкалары башладылар дашымаға. Гурбанәли бәй бир истәкән ичиб башлады фырланмаға, енә башлады доланмаға. Бир гәдәр кечиб енә бир истәкән ичиб чығырды: «Ханымын сағлыгына» вә енә башлады доланмаға вә бир гәдәр кечәндән сонра йорулуб чәкилди кәнара вә бир истәкән чыхыр долдуруб нөкәри Кәрбәлайы Гасымы чағырыб вә деди «ич!». Кәрбәлайы Гасым башлады ялвармаға:

— Ай аға сән билирсән ки, мән ичмирәм. Аман күнүдүр, мәнн чөвүр балавын башына, мән ичә билмәнәм. Бәй бир гәдәр дә нөкәрини яхалайыб көрдү ки, ичмир вә чыхырын бир азыны төкдү Кәрбәлайы Гасымын үстүнә вә бир азыны да өзү ичди.

Агалар вэ ханымлар мөшгул олдулар чай ичмэйэ, Гурбанэли бэй дэ кедиб бир тэрэфдэ отурду вэ үзүнү началниккэ тутуб деди:

— Мөним нөкөрүм Кэрбэлайы Гасым лап бигейрәтди. Мән индийи кими нэ гэдэр элэмшөм она бир гәтрэ чыхыр ичирдэ билмәишөм. Дейрәм ки, ахы ай ахмаг, сән ки, үзүм ейрсән, ахы бу нәди ки? Үзүм сую дейил мэйэр? Нэ гэдэр элэйирәм, ичмир.

Началник Гурбанэли бэйэ чаваб верди ки, Кэрбэлайы Гасым ганмыр, авамды. Гурбанэли бэй гаһ-гаһ чөкди вэ деди:

— Нечэ ганмыр, чох ахшы ганыр, о мөкәр ганмыр ки, чახыр үзүмдән гайрылыр, чох эчөб ганыр, анчаг бигейрәтди, онун үчүн ичмир.

Ярым саата кими агалар вэ ханымлар чай ичмэйэ вэ сөһбәтэ мөшгул олдулар. Кәтдиләр дэ яллы кедирдиләр. Ханымларын бири һәрдән бир элләрини басырды гулагларына вэ эринэ шукайәт эларди ки, «зурнанын сәсиндән аз галыр гулагларым тутулсун». Пристав ханымын килейини баша дүшәндән сонра тойчулара чыгырды ки, даһа чалмасынлар, тойчулар сакит олдулар.

Тоюн сәси қасилчөк Гурбанэли бэй үзүнү тойчулара чөндәриб чыгырды: «Әдэ чалын намәрдләр!». Пристав бэйэ деди ки, тоюн сәси ханымлара хош кәлмир, гой чалмасынлар. Гурбанэли бэй дурду аяға пристава деди:

— Мән өлүм гой чалсынлар, мән истәйирәм ойнуям.

Приставын чавабын көзләмәйб Гурбанэли бэй тойчулара чыгырды:

— Әдэ чалын, «узун дәрэ» чалын!

Тойчулар һазырлашырдылар чалмаға. Началник дурду аяға вэ беркүнү башына гоуб бэйэ деди:

— Бэй, һәлә сонра ойнарсан, көндөр нөкәрини сизин атынызы чөкпиб кәтирсин, мән истәйирәм ата бахам.

Гурбанэли бэй сағ элини гойду көзүңүн үстүнә вэ деди:

— Началник, гурбанды сәнә мөним атым...

Бу сөзләрдән сонра бэй нөкәрини чагырды:

— Кэрбэлайы Гасым, тез кет аты чөк кәтир, началник бахсын.

Кэрбэлайы Гасым гачды вэ төйләдән аты чыхартды эшийә, началник, пристав, Гурбанэли бэй, приставларын бири вэ хафымларын бири кетдиләр атын анына. Гурбанэли бэй ата явыглашыб башлады атын алыны тумарламаға. Началник кечди атын далына, сонра кечди габагына вэ истади агзыны ачыб дишләриннә бахсын. Ат башыны көйә галхызыб чөкилди бир тэрэфә. Гурбанэли бэй чыгырды ата: «Тәрпәннә ахмаг». Началник энә чөкилди атын дал тәрэфинә. Гурбанэли бэй япышды атын додагындан вэ агзыны бир тәрэфини ачды вэ началниккэ деди:

— Началник, буюр бах! Нә инанмырсан, буюр бах, бу ил дөрдүнә аяг гоюр.

Началник явыға кәлиб әйилди вэ башыны узатды атын агзына. Ат энә башыны говзады көйә. Гурбанэли бэй һирсләниб истади атын агзындан бир юмруг вурсун. Ат габаг элләрини галдырды көйә вэ аз галды нохтаны Кэрбэлайы Гасымын элиндән голарсын. Кэрбэлайы Гасым асылды нохтадан вэ чыгырды: «Буна бах, һа!».

Сонра началник Кэрбэлайы Гасыма деди ки, бир аз аты доландырсын. Кэрбэлайы Гасым аты яваш-яваш чөкди бир тэрэфә. һейван, Кэрбэлайы Гасымын далынча кедә-кедә һәрдән алыны сүртүрдү Кэрбэлайы Гасымын күрәйинә вэ һәрдән бир о тэрэфә-бу тэрэфә бахыб кишнәйирди.

Началник Гурбанэли бөйдән энә атын гачмагыны сорашду. Гурбанэли бэй бахды началникин үзүнә вэ бир сөз демәйиб Кэрбэлайы Гасымы чагырды. Кэрбэлайы Гасым аты чөкди явыға вэ Гурбанэли бэй тез галхды атын үстүнә вэ һейваны тәпикләди. Ат дурдугу ердә бир нечә аршын фасиләни счырайыб үз гойду йола тэрәф чапмаға вэ ярым дөгигинин ичиндә көздән итди. Ярым дөгигәдән сонра Гурбанэли бэй чапараг гайдыб кәлди вэ аты сүргү аз галды сохулсун гонаглар отурдугу мөчлисә. Ханымлар чыгырышыб гачышдылар бир тэрэфә вэ Гурбанэли бэй тез аты сахлайыб өзүнү туллады ерә вэ дурду началникин габагында. Началник бэйэ деди: «Маладес» вэ бэй чаваб верди:

— Началник, бу нәди ки, һәлә сән мөним о бири атымы көрәмисән, бәлкә ону көрсән, бу нәди ки, онун янында.

Кэрбэлайы Гасым аты чөкиб апарды.

Һава гаралдыгдан сонра приставын отагларында чыраглары яндырдылар вэ гонаглар мөшгул олдулар карт ойнамаға. Саат он бирдә гонаглары энә дэ'вәт эладиләр хөрөк атагына вэ энә агалар вэ ханымлар хөрөк столунун әтрафына дүзүлүб башладылар шам эләмәйә. Началник чүчөнин әтиндән бир-ики тикә ейндән сонра көтүрдү чახыр бутулкасыны вэ башлады эввәл өз истәканыны, сонра гоншуларынын истәканыны долдурмаға вэ сонра аяға дуруб истәканы узатды приставын арвадына тэрәф вэ деди:

— Букүн бизим бурая йығышыб белә ләззәт илә вагт кечир-мөймизә сиз сөбәб олубсеунуз. Чава чһнәт мән бу истәканы ичирәм сизин сағлыгыныза.

Бу сөзләри дейиб, началник истәканы вурду ханымын истәканына вэ чახыры ичб отурду. Явугда отуран гонаглар да истәканыларыны узадыб ханымын истәканы илә чыгылатдылар вэ ичдиләр. Гурбанэли бэй дә ериндән галхыб долу истәканыны көтүрүб вурду ханымын истәканына вэ ханымын башынын үстүндә дуруб деди:

— Мән букүн өзүмү хошбахт һесаб элэйирәм ки, бу мөчлисә варам. Аллаһ сәнин эрин Михайыл Павловичи бизим маһалдан узаг эләмәсин, ондан өтрү ки, үзүнү ча гэдәр ки, Михайыл Павло-

вич бизим маалда дейлди, бизим көтлөлөр дө бөдбахт идилер, мөн дө бөдбөхт идим, ондан өтүр ки, билмирэм нэдэндирсэ кечөн приставлары мөн о гэдэр бистамээдими ки, Михайыл Павловичи истэйрэм, амма беш-он ил бундан ирели бурада бир пристав варды, чох лоту оғлан иди, мөнө бир тула багышламышды, аллаһ ону да сағ элесин, һамымызы сағ элесин, ичирэм мөн сөнин сағлығына а ханым, урра!

Бу сөзлөри дейэндөн сонра Гурбанэли бэй чახыры чөкди башына вө ичөндөн сонра истөканы чөндөриб агзы ерә тәрәф тутду ки, көрсүнлөр истөканда бир гәтрә дө чახыр галмайыб вө келиб отурду ериндө. Бир гэдэр кечөндөн сонра приставын арвады көтүрдү чახыры вө началникни истөканы, өз финчаныны вө гошуларынын истөкәнларыны долдуруб үзүнү началниккә тутду вө деди:

— Мән өзүмү борчлу һесаб эдирәм сиздән разылыг эләмәйә ки, үзүн йолу эһмәт илә бурая келиб мөни сөрәфраз буорубсунуз.

Сөзлөрини дейэндөн сонра ханым финчаныны тутду додагаларынн багагына, гонаглар да истөкәнларыны узадыб вурдулар началникни истөканына. Гурбанэли бэй ериндөн галхыб элиндө долу истөкән келиб дурду началникни анында вө деди:

— Началник аға, ичирөм мән бу истөканы сизин сағлығынса, аллаһ да буна шаһиддир ки, нә гэдәр бизим вилайәтә началниклөр келиб келиб, мән онларын һеч бирини о гэдәр истәмәмишәм началник аға, сән бизим башымызы саһибсән, нә гэдәр ки, бизим маалда чамаат вар, онлар һамызы сөнин йолунда башларындан кечирләр. Мән өзүм сөнин йолунда ода кирәрәм, гурбан сәнә мөним чаным, нә гэдәр ки, мән сағам, нөкөрәм сәнә. Ичирөм мән бу истөканы сөчәллик ағанын сағлығына. Урра!..

Бу сөзлөри дейөн кими Гурбанэли бэй истөканы чөкди башына истөканынын агызыны чөндөрдү ерә, куя бир гәтрә дө галмады, сонра келиб отурду ериндө.

Гонаглар енә мөшғул олдулар емәйә.

Бир гэдәр кечөндөн сонра ханымын әри пристав көтүрдү чახыр шишесини, әввәл өз истөканыны долдуру, сонра гошуларынын истөканыны долдуру вө сонра аяга дуруб деди:

— Ағалар вө ханымлар, мө'лумдур ки, бир дүшмән истәйә бизим үстүмүзә һүчүм чөкә, бизи сахлан гошунларымыз олачаг, буна чһһәт мән ичирәм бу истөканы гошунларымызын әфсәри Николай Васил'евичин вө онун ханымы Анна Иванованын сағлығына.

Пристав бу сөзлөри дейиб истөканы узатды бир әфсәрә вө онун анында отуран арвада тәрәф.

Гонаглар да һа белә истөкәнларыны чыгылдадыб ичдиләр, Гурбанэли бэй дө аяга дуруб истөканыны узатды әфсәрә вө арвадына тәрәф, деди:

— Ай әфсәр аға, ай ханым, мән ичирөм сизин сағлығынса, аллаһ сизин көлкөнизә бизим башымызын үстүндөн әксик эләмә-

син, аллаһ дүшмән багагында сизин гылынчынызы кәскин элесин, мән бу сөзлөри ондан өтүр демирәм ки, дүшмәндән горхурам, һансы дүшмән чүр'әт эләйиб мөним багагына чыха биләр, бу ханчалы мән сохарам онун гарнына, мән һеч дүшмәндән горхмурам, сизин дөвләтиниздән мән һеч бир кесдән горхмурам, нә гэдәр чаным сағдыр, мән нөкөрәм санин ханымына, сағ олсун Анна ханым, урра!..

Бу гайда илә ағаларын вө ханымларын бир-бир сағлығына ичдиләр. Нәр дөфә Гурбанэли бэй дурурду аяга, һәрнинн барәсиндә бир нитг сөйләйиб бир долу истөкән ичирди вө отурурду.

Яваш-яваш чახыр бухары галхды бөйин башына вө лап ахыр-да бэй бәрк кефланди.

Гонагларын һамысынын сағлығына ичөндөн сонра гонаглар башладылар Гурбанэли бөйин сағлығына ичмөйә. Ханымлар бир-бир истөкәнларыны узадыб вурдулар бөйин истөканына. Гурбанэли бэй шадлығындан аз галды өзүндән кетсин. Гонагларын һамысы бөйин сағлығына ичөндөн сонра бэй истөканы юхары галхызыб деди:

— Ағалар вө ханымлар, сиз ки, мөним сағлығыма ичдiniz, гурбан олсун сизә мөним чаным, мән өләнә кими букүнү ядымдан чыхартырам. Амма ағалар мөним сиздән бир хәһишим вар, амма мән өлүм мөним сөзүмү ерә салмайын. Мән сизин һамынызы саһаб өз әвимә гонаг тәклиф эләйирәм, валлаһ-биллаһ, атамын кору һаггы, мән билмирәм һечә сизин хәчәләтиниздән чыхым, мән лап әрийиб ерә кирәрәм ки, бу гэдәр ханым мөним сағлығыма ичсин, мән нәйәм ки, бу гэдәр ханым мөним сағлығыма ичсин. Мән бу ханымларын аягынын торпагы да ола билмәнәм. Валлаһ, биллаһ, атамын кору һаггы саһаб бизә гонаг кәлмәсиниз, мән өзүмү өлдүрәрәм, мән истәйирәм сизә гуллу эләйим. Мән истәйирәм сизә нөкөрчлик эләйим, саһаб бизә кәлмәсиниз, мән бу ханчалы сохарам гарныма. Чәнаб началник сөндөн дө чох тәвәггә эләйирәм, ай ханым сөндөн дө тәвәггә эләйирәм, әфсәр ағадан да эләйирәм, Анна Ивановна, гурбан олсун сәнә мөним чаным, сөндән дө тәвәггә эләйирәм. Ағалар, ханымлар һамыныздан тәвәггә эләйирәм һәр кәс кәлмәсә, намәрди, аман күнүдү, өзүмү өлдүррәм, гурбан олсун сизә мөним чаным, сағ олсун ханымлар Урра!.. Урра!..

Бэй истөканы чөкди башына, началник сығары дамагына са-лыб үзүнү тутду приставын ханымына вө деди:

— Кәләсән саһаб гонаглыга кедөк, Гурбанэли бөйә гонаг олаг? Ханым бахды әринин үзүнә вө деди:

— Мән чох хошһаллыгла кедәрәм, яхшы олар, бөйин арвадыны да көрәрәм, көрәрәм һечә палтар кейир. Әфсәр дө арвадындан сорушду кедәрәсини? Арвады деди: «Кедәрәм». Гонагларын бири дө деди ки, «эйәр бэй бизә бир яхшы мүсәлман пилов версә кедәрәм». Гурбанэли бэй пилов сөзүнү эшитчәк тез галхды аяга вө чығарды:

— Нечэ пилов? Нечэ пилов? Атамын кору хаггы, сизэ элэ бир пилов верэрэм ки, өмрүнүздэ эмөмиш оласыңыз. Мөним ашпазым биширэн пилову ким биширэ билэр? Инанмырсыныз Кэлбэ Гасымдан сорушунуз, ханы Кэлбэ Гасым? Кэлбэ Гасым! Кэлбэ Гасым!

Гурбанэли бэй башлады учадан Кэрбэлайы Гасымы чагырмага, куя ки, Кэрбэлайы Гасым бурададыр. Приставын нөкөрлөрүндөн бири ичэри кириб деди ки, бурада Кэрбэлайы Гасым йохдур. Бэй ирслэниб нөкөр деди ки: «Чагырын о ахмаг оглуну кэлсин!». Нөкөр чыхды кетди вэ бэй өзү дэ гапыя тэрэф ериди. Приставын арвады бэй деди ки: «Сэн зэхмэт чэкмэ, нөкөрлөр чагырлар кэлэр». Бэй энэ башлады пилову тэрифлэмэй.

— Мэн сизан мэрч кэлэрэм. Нэйэ бир янда элэ пилов емши олсаныз, түпүрүн мөним үзүмэ.

Гонаглар күлдүлөр. Началник дэ күлэ-күлэ деди:

— Ай бэй, сөз йох ки, эвдэки тэрифли атыны да бизэ көрсөдүрсөн.

Гурбанэли бэй началник авыглашыб нэр ики эллерини гойду көзүнүн үстэ вэ деди: — Бу көзлөрүм үстэ, хансыны бэйэнсэн пешкэши. Лоту-лотуяна дейрэм мэн тэзвир-мэзвир билэнэм. Хансыны хошласан атамын кору хаггы гэшкэши санэ.

Нөкөр кирди ичэри вэ деди ки, Кэрбэлайы Гасым ятыб. Бэй нөкөрүн үзүнэ бахыб динмэди вэ сонра ханчалынын дэстэсиндэн япышыб деди:

— Кет, о харамзада оглу харамзадая де ки- бу саат дуруб бура кэлмэсэ, бу ханчалы сохарам онун гарына.

Нөкөр чыхды эшийэ, приставын арвады бэйэ үзүнү тутуб деди: «Нэйэ бичара кишини оядырсан, нэйэ лазымдыр?»

Бэй чаваб верди:

— Ай ханым, башына доланым нечэ нэйэ лазымдыр, ағзы нэди бу тэзликлэ ятсын; гой кэлсин көрөк кимин хүнэри вар мөним ашпазым биширэн пилову пиширсин.

Гонаглар энэ күлүшдүлөр. Кэрбэлайы Гасым шишмиш көзлөрүни бэрэдлиб, кирди ичэри. Ағасы энэ элнин ханчалын дэстэсинэ апарыб деди:

— Кэлбэ Гасым, мэн сени өлдүрэрэм.

Гонаглар энэ күлүшдүлөр. Кэрбэлайы Гасым эллерини дөшүнэ гоюб алчаг сөс илэ деди:

— Нийэ, башына дөнүм ага?

Бэй ирсли вэ уча сэлэ:

— Нэлэ сорушурсан да нийэ? Кэл көр бу ағалар нэ дейрлэр, мэн нэ дейрэм ки, бизим Эли биширэн пилову неч кэс биширэ билмэз, булар инанмырлар.

Кэрбэлайы Гасым алчаг сөс илэ чаваб верди:

— Бэли ага, Эли яхшы пилов биширэр.

Гурбанэли бэй үзүнү гонаглара тутуб севинчэк вэ учадан деди:

— Көрдүнүз, ди көрдүнүз, инди сөзүнүз нэди?

Гонагларын чохусу чаваб верди:

— Доғрудур, доғрудур инанырдыг.

Кэрбэлайы Гасым чыхды эшийэ.

Ярым саатдан сонра гонаглар башладылар дағылмага.

Гурбанэли бэй атыны вэ кэрбэлайы Гасым абысыны миңиб душдүлөр-йола. Бэй башыны салды ашагы вэ башлады мүркүлэмэйэ. Нэрдэн бир юхудан атылыб аты сахлайды, үзүн чөндөрирди Кэрбэлайы Гасыма вэ дейрди: «Бу ханчалы сохарам сенин гарына». Чох вагт Кэрбэлайы Гасым чаваб вермирди вэ каһ вагт дейрди: «Нийэ, башына доланым ага?» Бэй каһ вагт дейрди: «Кимин хүнэри вар Эли биширэн пилову биширсин?». Ики саатдан сонра ага вэ нөкөр етишилэр кэндэ. Көндин ичиндэн үч-дөрт көпөк хүрө-хүрө хүчүм чөкдилэр Гурбанэли бэйин үстүнэ. Ат хүркүб өзүнү верди бир тэрэфэ, аз галды бэйи салсын эр. Гурбанэли бэйин бөркү дүшү эр вэ Кэрбэлайы Гасым өзүнү атдан салыб ағасынын бөркүнү галхызыб верди бэйэ. Гурбанэли бэй ханчалыны сыйырыб атыны сүрдү итлөрүн үстүнэ, итлэр башладылар гачышмага.

Экэ имарэтин дарвазасынын габагында атлар даяндылар. Кэрбэлайы Гасым ердэн бир даш көтүрүб башлады гапыны дөймэйэ. Экэ папаг бир киши гапыны ачды вэ Гурбанэли бэйин янына гачыб япышды атын чиловундан. Гурбанэли бэй нэлэ атдан енмэйиб ханчалын тийэсини галхызыды кишинин үстүнэ вэ деди «Эли, бу ханчалы сохарам сенин гарына». Нөкөри чаваб верди: «Ихтияр сениндр ага!».

Сонра бэй атдан эниб кирди нэйэтэ вэ пиллэкэни галхыб кирди отага. Бэйин гаравашы, бир гоча арвад, чыхды ағасынын габагына вэ деди:

— Ай ага, нэ кеч кэлдин? Ханым сэндэн өтрү никаран олду.

Бэй ханчалын тийэсини арвада көстөрб деди: «Күллэри, бу ханчалы сохарам сенин гарына». Арвад динмэди вэ чөкилди кэнара. Бэй о бири отага кириб, көрдү ки, арвады палтарыны союноммыш даяныб ястыга вэ юхлайыр. Эввэл кедиб дурду арвадынын янында. О ханчалынын тийэсини арвадынын үстүнэ галхызыб деди: «Бу ханчалы сохарам сенин гарына». Арвад айылмады. Гурбанэли бэй дэ динмэди вэ ханчалы атды ерэ. Сонра бөркүнү чыхардыб атды бир сэмтэ вэ башлады союлмага. Палтарларыны вэ чөкмөлөрүнн чыхардыб ирсе илэ нэрасини атды бир яна, бир аз су ичди вэ узанды еринэ.

Бэйин юху тутду.

Гурбанэли бэйин арвады сүбн вагты айылыб көрдү ки, эри кэлиб ятыб, явашча палтарыны кейиб чыхды эшийэ. Гаравашы сүпүркэ илэ нэйэти сүпүрүрдү. Кэрбэлайы Гасым элинде хэлбир тейлэнин габагында дуруб, арпа тэмизлэйирди ки, апарыб версин атларэ. Ашбаз Эли-ашбазхананын гапысынын янында элинде хөкөн-

даз самавара көмүр салырды. Һайатин бир тәрәфиндә тобог-чүчә-
ләр дән ейридиләр вә сәрчәләр һәрдән бир дәстә илә тобог-чүчәла-
рин янына эниб башлайырдылар дәнләрән емәйә; амма бир сәс
эшитчәк енә дәстә илә галхырдылар тут ағачына.

Гараваш ханымә көрчәк әлиндә сүпүркә кетди ханымын яны-
на, салам верди. Ханым көзләрини ова-ова сорушду ки, бәй нә
вагт кәлиб ятды? Гараваш чаваб верди ки, кечәдән чох кечмишди
ки, кәлди, ханым: Кәрбәлайы Гасым тәйләдән чыхыб тез кәлди вә
баш эндириб дурду ханымын габағында. Ханым Кәрбәлайы Гасым-
дан сорушду ки, нийә белә кеч кәлдиниз. Кәрбәлайы Гасым чаваб
верди: «Гонаглыг чох узун чәкди, онун үчүн кеч кәлдик». Ханым
енә сорушду: «Приставын гонагы чох идими?» Кәрбәлайы чаваб
верди: «Бәли ханым, чох иди». Ханым сорушду: «Ким идиләр го-
наглар?» Кәрбәлайы Гасым чаваб верди: «Ай ханым, нә билим бир
чохлу бәйүк адамлар иди, чохлу ханым иди, началник өзү дә орада
иди, чох адам варды». Ханым енә сорушду: «Кәлбә Гасым, ханым-
лар да элә кишиләрәннән бир ердә отурмушдулар, я айры отурмуш-
дулар?» Кәрбәлайы Гасым чаваб верди: «Йох, элә һамысы гарыш-
мышды бир-биринә».

Гараваш бу сөзләри эшитчәк өз-өзүнә деди: «Бый аман аллах».
Ханым отурду пилләканын пилләсинин үстүндә, Кәрбәлайы Гасымә
бир аз явыга чағырды вә деди:

— Сән аллах, Кәлбә Гасым, нағыл элә көрәк гонаглыг нечә
кечди, гонаглар нә вердиләр, аған нә гайырды, кимнән даныш-
ды, нә данышды? Сән аллах Кәлбә Гасым һамысыны нағыл элә.

Кәлбәлайы чухасынын этәйини галхызыб ағзынын вә бурнунун
суюну силди. Тәйләдән атлар башладылар бир-биринин үстүнә чы-
ғырышмага вә Кәрбәлайы Гасым үзүнү тәйләйә тәрәф тутуб чыгыр-
ды: «Буна бах, һа».

Ханым енә Кәрбәлайы Гасымә деди:

— Сән аллах, Кәлбә Гасым, нағыл элә көрәк! Кәрбәлайы Га-
сым чаваб верди:

— Ай ханым, даһа нә дейим, чох гонаг варды. Началник дә
орада иди.

Ханым енә Кәрбәлайы Гасымдан сорушду:

Кәлбә Гасым. Урус арватлары, бу кишиләрәннән нә данышырды-
лар?

Кәрбәлайы Гасым чаваб верди: «Ханым, мән нә билим ки, нә
данышырдылар, мән онларын ахы дилини билмирәм ки?».

Ханым енә сорушду:

— Кәлбә Гасым доғрусуна дә көрәк, аған да урус арватларыйн-
нан данышдымы?

Кәрбәлайы Гасым енә үзүнү тәйләйә тутуб чыгырды атларын
үстүнә вә ханымә чаваб верди:

— Аған урус арватларыйнан аз данышды, амма началникнән
чох данышды.

Ашбаз Әли самавары кәтирди вә чыхардыб гойду пилләкәнин
үстә. Гараваш сүпүркәни даяды дивара галхды пилләканын үстү-
нә вә самавары галхызыб апарды эвә. Ашбаз Әли эниб дурду ха-
нымын габағында вә сорушду:

— Ханым бу күн нә пиширим?

Ханым гаравашы чағырыб деди:

— Бә Гурбанәли бәй кечә демәди ки, нә пиширәк?

Гараваш әлиндә чайгабы ханымын янына кәлиб чаваб верди:

«Кечә аға элә һирсли иди ки, һәлә мәни истийирди өлдүрсүн».
Ханым тәәччүб эләди вә деди:

— Яхшы, яхшы элә данышма, дәли олмамысан ки?

— Валлах, а ханым ағам эвә кирән кими канчалыны чыхартды
вә мәнә деди: «Ханчалнан сәни өлдүрәрәм».

Ханым бир гәдәр динмәди вә үзүнү тутду Кәрбәлайы Гасымә,

— Кәлбә Гасым аған нийә һирсләнмишди?

Кәрбәлайы Гасым чаваб верди:

«Ағам һеч зада һирсләнмәмишди, анчаг кәндә етишәндә көпәк
өгунун итләри төкүлдүләр үстүмүзә вә атларыммызы һүркүтдүләр».

Ханым дурду аяға вә деди:

— Кәлбә Гасым йәгин аған енә кефләнмишди.

Кәрбәлайы Гасым чаваб верди: «Хейр, кефләнмәмишди».

Ханым кирди ичәри вә явашча Гурбанәли бәйин янына явыгла-
шыб көрдү ки, бәрк юхудадыр. Сонра чыхды эшикә вә ашбаз Әли-
йә оналты гәпик вериб деди:

— Әли, кет ики кирвәнкә эт ал, кәтир бозбаш пишир!

— Әли пуллары алды вә деди: «Баш устә» Кәрбәлайы Гасым
вә Әли үз гойдулар ашбазханая тәрәф кетмәйә.

Күн галхды, күнорта олду. Кәрбәлайы Гасым һәйтәдә отур-
мушду тут ағачынын дибиндә вә һәрдән бир даш көтүрүб атырды
ағачын башына вә тут гушларыны говурду вә һәрдән бир ерә тө-
күлән етишмиш тутлардан көтүрүб ейриди. Гараваш да кәлди Кәр-
бәлайы Гасымын янына вә башлады тутлары сечиб емәйә. Бир аз
кечди ханым да кәлди бунларын янына вә башыны галхызыб бир
гәдәр етишмиш тутларга бахды вә Кәрбәлайы Гасымә деди ки, чы-
хсын ағача, бир аз тут силкәләйиб төксүн. Гараваш эвдән бир чар-
шав кәтирди. Ашбаз Әли дә бунларын янына кәлди вә деди ки:
«Сиз чаршавы тутун мән чыхым силкәләйим».

Әли чыхды ағача, ханым, гараваш вә Кәрбәлайы Гасым чар-
шавы тутдулар вә Әли ағачын будағынын бирини тәрләтди вә экә-
екә етишмиш ағ тутлар төкүлдү чаршава. Будага бир-ики топик
вурадан сонра Әли галхды бир аз да юхары. Ағачын башындан
кәндин атрафы әл ичи кими көрүнүрдү. Бир тәрәфдә дүзүлмүшдү-
ләр «Сапыч» дағлары, дағларын этәйиндә «Сапыч» кәнди ашкар
көрүнүрдү, кәндин ашағысында «Әһмәдхан» көлү ағарыды. Кө-

лун янында һачы һейләрин дәйирманы вә мешәси даһа да ачыг көрүнүрдү. Дәйирмандан «Гапазлы» кәндинә кими дүзүлмүшдүләр тахта-тахта яшыл зөмиляр, йончалыглар вә гара шум ерлери. Бах көрүрсән, каһ бурада, каһ орада котанлар вә чүтләр шум ерлери сүрүрләр.

Һәмин тамашакаһа бир гәдәр нәзәр саландан сонра Әлинин көзүнә бир белә шей дө саташды: һачы һейдәр дәйирманьнын янында кәндә сары бир дөстә атлы кәлирди. Әли эввәл буна гулаг асмады вә башлады будағын бирини сикләмәйә. Амма сонра ена диггәт салды вә көрдү ки, атлылар кәнд әһлине охшамырлар. Буну көрүб, Әли үзүнү тутду ашағы вә деди:

— Кәлбә Гасым кәндә чохлу атлы кәлир, амма кәндлиә охшамырлар. Кәрбәлайы Гасым, ханым вә гараваш бир гәдәр бахдылар бир-биринин үзүнә, ханым дилләнди:

— Кәлбә Гасым, чых ашбазхана дамына көр нечә атлыдырлар. Кәлбә Гасым кедиб галхды алчаг дивара, орадан галхды ашбазхана дамынын үстүнә вә сағ элини көзүнүн үстүнә гоюб башлады диггәт илә йола бахмаға.

Кәндин явығында Кәрбәлайы Гасымнын көзүнә эввәл ики атлы көрүндү. Бунлар атларыны бәрк чапырдылар. Даһа бунлардан савай йолда бир шей көрүнмүрдү, амма бир гәдәр кечди «Мәрәзә»нин янында сөйүд ағачларынын даындан бир дөстә атлы чыхды. Бунларын ичиндә началник вә приставларын дүймәлери вә ханымларын шиялпалары ашкар билинирди. Кәрбәлайы Гасым тез энди ашағы, гачыб кәлди ханымнын янына вә тәйшуйә-тәйшуйә деди:

— Ханым, бу кәләнләр дейсән элә дүнәнки гонагларды.

Ханым чаршавын учуну салды ерә, кәлди Кәрбәлайы Гасыма явыг вә деди:

— Дүнәнки гонагларын бурада нә ишлери вәр?
Кәрбәлайы Гасым әләрини гойду бир-биринин үстә вә чаваб верди:

— Мән нә билим а ханым?
Бу һиндә күчәдә мәрәкә голду.
Итләрин һүрүшмәси, адамларын гачышмасы, ат таппылтысы вә бир аз да кечди күчә гапысы дөйүлдү.

Ханым гачды ичәри вә пәнчәрәдән күчәйә бахыб көрдү ки, күчә голду атлылар илә; һамысы урус куллуғчулары вә урус ханымлары. Кәрбәлайы Гасым гапыя чыхыб көрдү ки, дүнән приставын эвиндәки гонагларын һамысы кәлиб даыныб гапыя.

Ханым тез гачды эшйә вә Әлини чагырыб деди:

— Кет, де ки, аға эвдә дейил.
Әли гачды күчә гапысына вә ханым гачды эвә, Гурбанәли бәй оятды. Бәй «а...а...» эләйиб чөндү о бири сәмтә, арвады деди:

— А киши дур, дүнәнки гонаглар кәлибләр бизә.
Гурбанәли бәй ена «а...а...» эләйиб чөндү о бири сәмтә, арвады деди:

— А киши дур, дүнәнки гонаглар кәлибләр бизә.

Гурбанәли бәй ена «а...а...» эләйиб көзләрини ачды вә арвадына деди: «Чәһәннәм ол!» вә ена көзләрини юмду. Арвады ена деди. Гурбанәли бәй көзләрини ачыб отурду вә сорушду: «Нә дейрсән?». Арвады сөзүнү бир дө деди. Бәй дик галхды аяға, бир шей фикир элди, гачды отағын о тәрәфинә, бу тәрәфинә, арвадына деди: «Гой десниләр аға эвдә дейил».

Оврәти кенә чыхды эшйә; вә бәй мәләфәни көтүрүб чаршав кими салды башына чыхды һәйәтә, гачыб сохулду тәйләйә вә кирди атын ахырына.

Некәрләр гонаглара дедиләр: «Аға эвдә дейил».
Началник бу чавабы эшидиб тәччүб эләди. һабелә гейри-гонаглар мат галдылар. Кәндлиләр башладылар гонагларын атларыны доландырмаға. Началник чыхардыб папиросуну яндырды вә некәрләрден сорушду: «Бәй һара кедиб, эвдә дейил?». Некәрләр чаваб вердиләр: «Билмирик». Началник бир гәдәр динмәйиб ена сорушду:

— Бәс о ки, өзкә ерә кедәчәкди бизи нийә гонаг чағырды?
Некәрләр чаваб вердиләр ки, «билмирик».

Ханымларын бири бир стәкан су истәди. Кәрбәлайы Гасым гачды эвдән касада су кәтирди.

Гонаглар бир гәдәр бир-биринин үзүнә бахыб дедиләр ки, «даһа нийә дуруруг, гайыдаг кедәк». Началник дө буна разы олду, амма Кәрбәлайы Гасыма үзүнү тутуб сорушду:

— Бәйин атлары тәйләдәдир?

Кәрбәлайы Гасым деди: «Бәли». Бу һиндә тәйләдә атларын бири башлады кишнәмәйә. Началник йолдашларына белә таклиф эләди:

— Чох эчәб, биз бу гәдәр йолу зәһмәт илә кәлмишик, бари һеч олмаса бәйин атларына бахаг, сонра гайыдаг.

Йолдашлары разы олдулар, Началник ена Кәрбәлайы Гасымдан тәйләйә кетмәйә изин истәди. Кәрбәлайы Гасым деди «буйурн!». Началник, ики пристав, мал һәкими, ханымларын икиси вә газәг әфсәри кирдиләр һәйәтә вә үз гойдулар тәйләйә тәрәф. Гурбанәли бәйин арвады һәйәтдә гонаглары көрүб гачды сохулду отаға вә гонаглар кирдиләр тәйләйә.

Началник габагдакы аты көрүб деди: «Бу һәлә бәйин дүнәнки атыдыр. Сонра гонаглар еридиләр ичәри вә бир кәһәр атын янында даяндылар. Началник атын габағына кечиб Кәрбәлайы Гасымдан сорушду:

— Будурму бәйин тәрифли аты?
Кәрбәлайы Гасым деди: «Бәли».

Гонаглар башладылар, атын о тәрәфинә, бу тәрәфинә доланмаға, началник ахыра тәрәф һәрәкәт эләйиб истәди атын ағына бахсын. Ахыра явыглашан кими началник дик атылды вә чығарды: «Ах чорт вазми», ахырын ичиндә куя кәфәнә бүрүнмүш бир шей нә-

Чалникни көзүнө саташды. Началник янындакы приставын элиндей япышыб явашча ериди ахырын янына вэ диггэт элэйиб көрдү ки, ахырдакы Гурбанэли бэй өзүдү. Буну көрчөк началник чэпик чалыб гаһ-гаһ чэкиб күлдү вэ деди:

— А...а...а...а... рэфиг, сэн бурада имишсэи!

Гонаглар да бир-бир кэлиб бэйэ диггэт илэ бахдылар вэ чэкилиб дурдулар кэнарда.

Гурбанэли бэй ериндөн неч тэрлэнмэди.

Гонаглар чыхдылар күчэйэ, атлары миндилэр вэ үз гойдулар кетмэйэ.

«ДАНАБАШ КЭНДИНИН МЭКТЭБИ»

ДӨРДҮНЧҮ МЭЧЛИС

Дөрдүнчү мөчлис вэге олур Данабаш кэндинде тэээ ачылан мөктөбү. Бир кенни кэнди эинде дүзүлүб тэээ рөклөмүш скармилар; һөрсинин үстүндө отуруб ики һөфөр кэнди ушга, сөккэ ишындан он беш яшына кими. Шакирдлэрин чөми он икилэр. Баш тарафда гоюлүб язы тахтасы, гара раик илэ болимыш. Габагада вар миз; анында бир сандайа (стол). Диварлара бир неча һейванат шөкли дүзүлүб; габаг дивардан бир екэ ат шөкли асылыб. Шакирдлэрин габагында муаллим һасэнон элиндики китаба һөрдан бир баха-баха дуруб дэрс дейир. Кэнарда дивар дибиндө чөмбөлиблар Гасым киши, Кэблэ Гуламалы вэ Кэблэ һейдэр. Шакирдлэрин адлары: Эсэд Мөшәди Агакиши оглу вэ Гасым кишинин һөвәси Мустафа Кэблэ Гуламалы оглу, Сүлейман Кэблэ һейдэр оглу вэ галад доггуз ушга ки, аталары бурада йохду, булардыр: Зейнал, һасэнгулу, Чөфөр, Сэбзалы, Новруз, һасэн, Таргулу, Гулаһмһусейн, Зүлфәли. Чөми шакирдлөр өз кэндили дибасларындалдыр.

УЧИТЕЛ — (Шакирдләрә) — Дурун! (Шакирдләр дурурлар). Әллэринизи юхары галхызын! (Ушаглар әллэрини юхары галхызыб дуая һазырлашырлар).

УЧИТЕЛ — Дәрсдөн габаг вачиб олан дуаны мән охуюрам, сиздә мәнним далымча дейин (Учител өзү дә әллэрини газилһа-чата галхызыб бу дуаны охуюр, шакирдләр кәлмә-кәлмә онун далынча охуюрлар). Аллаһүммәрзүгна элмән һәфиән, вә һифзән камилән вә зейһән шәмилян вә фәһ-мән эәкиһйән вә тәб'ән рәзийһйән вә товһифгән литәһси-лид-үлум, аллаһүммәфтәһ әлейһә әбвәбә фәзликә вә сәһ-һил әлейһә элмикә вә әһсаникә вә риф'әтикә я әрһәмә-рәһимин, амин, амин!

УЧИТЕЛ — (Шакирдләрә) Отурун! (Шакирдләр отурурлар, Гасым киши әллэрини үзүнә сүртүр вә салават чөвирир: Аллаһүммәсәлли әлә Мәһәммәдин вә али Мәһәммәд. Кэблэ Гуламалы вэ Кэблэ һейдәр салават чөвирирләр).

ГАСЫМ КИШИ — Яшасын белә падиша!

УЧИТЕЛ — Букун предметни урогди. Мөктәб тахтасыны ким дейә биләр? (Шакирдлэрин бир нечәси сағ элинин шәһадәт бармагыны галхызыр юхары).

УЧИТЕЛ — Мустафа, сән де!

МУСТАФА — (Дурур аяға вэ рәван дейир). Мөктәб тахтасы, мөктәб тахтасы уча вэ гарадыр, мөктәб тахтасы дуруб ики гычынын үстә, мөктәб тахтасынын үстә язылар табаширлэ; мөктәб тахтасыны силирләр чында илэ вэ я бу луд илэ.

УЧИТЕЛ — һамыныз бир ердә (Мустафа тахта барэсиндә дедийини шакирдләр һамысы бир ердә дейир). Ким кедиб мөктәб тахтасыны көстөрәр? (Шакирдләр бармагларыны галдырыр).

УЧИТЕЛ — Сэбзалы! (шакирд Сэбзалы кедиб әли илэ мөктәб тахтасыны көстәрир).

ГАСЫМ КИШИ — (Нәвәси Эсәдә)—Эсәд, бала сән дә кет көрсәт! УЧИТЕЛ — (Гасым кишиә)—Гасым киши тәвәггә өләрәм шакирдләр илэ данышмаясыныз (Сэбзалы) Де!

СӨВЗАЛЫ — Мөктәб тахтасы буду.

УЧИТЕЛ — Йох, йох элэ дейил- билмәдин!

СӨВЗАЛЫ — (Тәәччүб илэ бахыр учителә) Буду (тахтаны көстәрир).

УЧИТЕЛ — Йох, мән нечә демшидим? Ким дейә биләр? (Кишиләр тәәччүб эдир, шакирдләр фикирләшир). Кәрәк дейәсини: бу мөктәб тахтасыдыр.

КӘБЛА ГУЛАМ АЛЫ — Гой бизим Мустафа да десин. Әдә Мустафа сән дә де ки, ядыннан чыхмасын.

УЧИТЕЛ — (Кэблэ Гуламалы) Мән сиздән хаһши эдирәм ки, ушаглары данышыга тутмаясыныз. (Гасым әми чубуғуну чыхардыб долдурур).

УЧИТЕЛ — (Шакирдләрә) һамыныз бир ердә: бу мөктәб тахта сыдыр.

ШАКИРДЛӘР

ЧӨМ'ЭН — Бу мөктәб тахтасыдыр.

УЧИТЕЛ — Ким дүнәнки дәрси дейәр? Сүлейман!

СУЛЕЙМАН — (Дурур аяға)—Гоюн, ит, пишик, ат, кечи, чамыш, инәк.

ЧӨФӨР — Учитель, бирини демәди.

УЧИТЕЛ — һансыны.

ЧӨФӨР — Дана.

(Гасым киши чухмагы даша вуруб гавы яндырыр, басыр чубуға).

УЧИТЕЛ — (Гасым кишиә) Гасым киши клас отағында чубуг чөкмөк олмәз, неч олмәз (Гасым киши бир сөз демир вэ чубуғу элиндә сахлайыб чөкир), (шакирдләрә) чох әчәб, көзүнүз мәндә олсун: бу нәди? (Атын шәклинн көстәрир. Шакирдләр һамысы бармагларыны галхызыр). Зүл-фәли, сән де!

ЗҮЛФӘЛИ — Бу атды.

УЧИТЕЛ — Йох, дурусет фикир элә.

ГАСЫМ КИШИ — Дәхи нә фикир элэсин, доғру дейир, атды да.

УЧИТЕЛ — (Гасым кишиә бахыб бир сөз демир) Сэбзалы, сән де!

СӨБЗАЛЫ — Бу ат шөклиди.

УЧИТЕЛ — Йох элэ дейил.
(Кишилэр башларыны булур).

УЧИТЕЛ — Элэ дейил, ким дүзэлдэр? (Шакирдлэр фикирлэшир
вэ бир кэс бармагыны галхызмыр). Гулаг асын, бу атын
шөклиди.

(Шакирдлэрдэн бир нечэси). Бу атын шөклиди.

УЧИТЕЛ — Хором, бу атын шөклиди.

ШАКИРДЛЭР

ЧӨМ'ЭН — Бу атын шөклиди.

УЧИТЕЛ — Бир дэ?

ШАКИРДЛЭР

ЧӨМ'ЭН — Бу атын шөклиди.

УЧИТЕЛ — Нэсэнгулу сэн дэ!

НЭСЭНГУЛУ — Бу атын шөклиди.

УЧИТЕЛ — Новруз, кет атын шөклини көстөр (Новруз кедиб атын
шөклини көстөр).

УЧИТЕЛ — Дел!

НОВРУЗ — Бу ат шөклиди.

УЧИТЕЛ — Йох белэ дейил, Мустафа дүзэлт.

МУСТАФА — Бу атын шөклиди.

УЧИТЕЛ — Новруз, отур еринэ (Новруз кедиб отуруп, учител
атын башыны көстөр). Бу атын нэйиди? Нэсэн дэ!

НЭСЭН — Бу атын шөклиди.

УЧИТЕЛ — Йох (өз башыны көстөр) бах, бу мөним нэйимди?

НЭСЭН — Башында.

УЧИТЕЛ — Йох, белэ дейил.

(Кишилэр тэччүб элэйирлэр).

УЧИТЕЛ — Бу мөним башымды.

ШАКИРДЛЭРДЭН БИР

НЕЧЭСИ — Бу мөним башымды.

УЧИТЕЛ — (Элини гоюб атын башына). Бу атын нэйиди?

НЭСЭН — Бу атын башыды.

УЧИТЕЛ — Бир дэ.

НЭСЭН — Бу атын башыды.

УЧИТЕЛ — Хором.

ШАКИРДЛЭР

ЧӨМ'ЭН — Бу атын башыды.

УЧИТЕЛ — Эсэд, сэн дэ.

ЭСЭД — Бу атын башыды.

УЧИТЕЛ — Маладес, бу атын башыды, бир дэ дэ?

ЭСЭД — Бу атын башыды.

УЧИТЕЛ — Хором.

ШАКИРДЛЭР — Бу атын башыды.

УЧИТЕЛ — Чох эчэб (Элини гоюр атын гулагына). Бу атын нэйиди?

ШАКИРДЛЭРИН

БИР НЕЧЭСИ — (Ериндэн) Гулагы.

УЧИТЕЛ — Нэр кэс билир бармагыны галхызсын (шакирдлэр бар-
магыны галхызыр) Таргулу, сэн дэ?

ТАРГУЛУ — Гулагы.

УЧИТЕЛ — Йох.

(Кишилэр тэччүбү бахырлар бир-биринин үзүнэ).

УЧИТЕЛ — ГуламҺусейн сэн дэ?

ГУЛАМҺУСЕЙН — Гулагыды.

УЧИТЕЛ — Йох, Чөфөр сэн дэ.

ЧӨФӨР — Атын гулагыды.

УЧИТЕЛ — Йох!

ЧӨФӨР — Гулагларыдыр.

УЧИТЕЛ — Йох!

ГАСЫМ КИШИ — (Учителэ). Яхшы, сэн дэ көрэк гулагы дейил,
бэс нэйиди?

УЧИТЕЛ — (Гасым кишиэ) Гасым киши данышсаныз, мөн кэрэк
сиздэн хашиш эдэм чыхыб кедэсиниз.

ГАСЫМ КИШИ — Баш устэ (кишилэр яваш-яваш дурурлар аяга).

СУЛЕЙМАН — Учител, бизим дэ атымыз вар.

УЧИТЕЛ — (Сулеймана). Мэн сөндөн сорушмадым атыныз вар,
я йох. Зейнал сорушдум?

ЗЕЙНАЛ — Йох сорушмадым.

УЧИТЕЛ — Таргулу, сорушдум?

ТАРГУЛУ — Йох сорушмадым!

УЧИТЕЛ — Намыныз бир ердэ дейин: йох, сорушмадым.

ШАКИРДЛЭР

ЧӨМ'ЭН — Йох сорушмадым.

ЭСЭД — Учител бизим дэ атымыз вар.

ГАСЫМ КИШИ — (Эсэдэ) Эдэ, Эсэд бала, бу учител йөгин ат зад
көрмэйиб, кэл кедэк атыны мин, көти бахсын, һөми ба-
шыны көрсүн, һөми дэ гулагларыны көрсүн.

УЧИТЕЛ — (Ачыгы Гасым кишиэ) Гасым киши, аллаһ хатырына
чых гой кет, дәрсимизэ мэшгул олаг.

ГАСЫМ КИШИ — Валлаһ яхшы дейирәм, өзү дэ минмәли атды.

Йорғады, кефин кәлэндэ минэрсән, кэзэрсән башыны да
көрэрсән, гулагларыны да көрэрсән. Эсэд бала, кэл ке-
дэк (Эсэд дуруп аяга, бахыр учителин үзүнэ).

УЧИТЕЛ — Дәрс гуртармайынча, ушколадан чыхыб кетмәк олмаз
(кишилэр бир гөдөр дэ кедиб даянырлар гапыда).

УЧИТЕЛ — (Шакирдләрэ) Дурун! (Шакирдлэр дурурлар) Отурун!
(Отурурлар). Дурун (дурурлар), отурун (отурурлар).

ШАКИРД НЭСЭНГУЛУ — Учител, бизим атымыз гарадыр.

УЧИТЕЛ — (нэсэнгулуя) Мэн сөндөн сорушмурам (шакирдләрэ) со-
рушурам?

ШАКИРДЛЭРДЭН

БИР НЕЧЭСИ — Сорушмурсан.

УЧИТЕЛ — (нэсэнгулуя) Кет бучага (нэсэнгулу чыхыб кедир ду-
рур бучагда, үзү дивара, кишилэр тэччүб илэ она ба-
хырлар).

ГАСЫМ КИШИ — (Учителә) Ай учител, бу ушағы нийә үзү гилдәйә гойдун?
(Учител динмир, шакирдләрнн бә'зиси күлүр).

УЧИТЕЛ — (Шакирдләрә) Мәним нечә гулагым вар?
(Гасым киши, Кәблә һейдәр вә Кәблә Гуламалы гаһ-гаһ чәкиб күлүшүб чыхырлар, шакирдләрден дә күлән вар).

УЧИТЕЛ — (Кишиләрнн даличә ачыгы баха-баха). Вот невежественный народ*). (Учител әлини гоюр атын бойнуна). Бу атын нәйидир? (Шакирдләр бармагларыны галхызыр). Гуламһусейн, сән де?

ГУЛАМҺУСЕЙН — Бойнуду.

УЧИТЕЛ — Долу чаваб вер!

ГУЛАМҺУСЕЙН — Бу атын бойнуду.

УЧИТЕЛ — Хором.

ШАКИРДЛӘР

ЧӘМ'ӘН — Бу атын бойнуду.

УЧИТЕЛ — Бир дә?

ШАКИРДЛӘР

ЧӘМ'ӘН — Бу атын бойнуду.

УЧИТЕЛ — (Бир гәдәр әлиндәки китаба бахандан сонра). Атын бәдәни нә илә әртүлүбдүр? (Шакирдләр динмир). Гулаг асын, бәдәни атын әртүлүбдү түк илә.

ГУЛАМҺУСЕЙН — (Ериндән). Атын бәдәни түклүдү.

УЧИТЕЛ — Йох олмады.

ГУЛАМҺУСЕЙН — Атын түкү вар.

УЧИТЕЛ — Йох, белә дейил, ким дейә биләр? Зейнал сән де!

ЗЕЙНАЛ — Ушкол, ат түклүдүр.

(Бу һиндә Әсәд һейбәсини күтүрүб истәйир кетсин).

УЧИТЕЛ — (Әсәдә). Әсәд, һара кедирсән?

ӘСӘД — Ушкол, ачам, кедирәм әвимизә.

УЧИТЕЛ — Оту ериндә, дәрәс гуртармамыш кетмәк олмаз! (Әсәд кедир гапыя тәрәф, учител кәлиб япышыр онун чийнинкәдән). Сән ки, мәним сөзүмдән чыхдын кет дур бучага, өзүңү дә тәнбиһ үчүн безабед**). гоячагам (саатыны чыхарыб бахыр). Кимди дежурны? Чәфәр сәнсән? Кет зән-ки чал (Чәфәр гачыр чөлдә зәнки чалыр, шакирдләр сәс-күй илә төкүлүрләр әшййә).

ӘСӘД — (Мустафая алчагдан) Мустафа, гач нәнәмә де ки, ушкол мәни без абед гойду, өзүмү дә гоюб бучага (шакирдләр чыхыр, галыр учител вә Әсәд).

УЧИТЕЛ — (Вар-кәл әлийә-әлийә). Сән лап һейван имишсән. Индидән сән муәллимнн сөзүңә бахмаянда дәхи екә киши оlanda нә әлэйчәксэн? Йәгин ки, гулдур олмаг истәйирсән, разбойник олмаг истәйирсән. Элә белә тәрбийә тапмышыныз ки, Данабаш кәдиннн кишиләрнн лап вәһши һейван кими олуб, инсанлыгдан билмәррә бихәбәрдирләр. Одур ека кишиләрнннз, оду Гасым киши кими асгаггалыныз. Онун бир өз ишләринә бах, дәрәс күмәкләрннә бах (шакирдләрннн бир нечәси кирир ичәри). Сөз йох, авам алама мәним дәрәсим хош кәлмәз, онлар нә билер Ушински кимди, Пираков *) кимди, Песталотски кимди? Онларынкы одур ки, надан моллалар илләр узуну диз үстә отуруб йырғалана-йырғалана (өзү дә йырғаланыр) әлифзәбәр—Ә, бейзер Бе, тей зер Те... нә вар, нә вар? Ека киши оlanda бир Күлүстан китабыны охуюб гуртарача!

СУЛЕЙМАН — Ушкол, мән Күлүстанын баби-пәнчүмүнә кими охумушам.

ШАКИРД ЗҮЛФӘЛИ — (Гачыб сохулур ичәри). Учител, Әсәдин нәнәси әлиндә ағ шей сөйә-сөйә кәлир.

УЧИТЕЛ — (Ачыгы) Чәһәннәм ол!
(Зүлфәли чыхыр. Шабан нәнәнин багыртысы кәлдикчә явыглашыр. Арвад әлиндә бир дйәнәк, о бирн әлиндә бир нечә даш, мәрәкә вә фәһш илә дахил олур ичәри).

ШАБАН НӘНӘ — һаны мәним балам? (Әсәди көрүр, учителә). Бу-нуниһә бурда дуссаг әлмәнсән? А сәнни атан-анан түңбә-түн дүшсүн; а сәни ушкол ачдыгын ердә гуруюб даша дөнә идин; а сәни белә әкиб доғанувун атасына нәһләт! (Әсәдә). Бала, кәл кедәк!

УЧИТЕЛ — (Ачыгы ерийир габага). Олмаз, о, кедә билмәз, сән өзүн бурадан рәдд ол кет!

ШАБАН НӘНӘ — Әсәд буна бах әй, мәни һәлә говмагына бах әй, а сәннн белә... (Әлиндәки дашын биринн туллуюр. Даш муәллимнн башынын үстүндән кедиб дәйир дивара. Мешәди Ага киши, Кәблә Гуламалы, Кәблә һейдәр, һачи Намазәли вә бир нечә гейри кәндли төкүлүрләр ичәри. Мешәди Ағакиши Шабан нәнәни чәкир гапыя тәрәф).

МӘШӘДИ АҒАКИШИ — Ай арват, чых кет, аз биһәялыг әлә! (Кишиләр тәтчүблү дуруб бахырлар: Шабан нәнә Әсәди габагына салыб яман дейә-дейә кедир. Шакирдләр мәрәс тамаша эдирләр).

*) Тәрчүмәси: Нә авам чамаатдыр!
**) Наһарсыз.

*) XIX әсрин мәшһур рус педагогларыдыр.

УЧИТЕЛ — Аман аллах, бунлар, нечә вәһши тайфәдирләр? Мән дәхи бурада нечә мүүллилик элийә биләрәм? Гардаш, мәним абрум төкүлдү, белә дә рафтар олар? Беләликнән дәрс демәк олар? Програм кечмәк олар?

МӘШӘДИ АҒАКИШИ — Ай ушкол, сән аллах, ахы сән бу дәли гарыя нийә баш гошурсан? Гой итилсин чәһәннәмә. О, өзү һәди ки, сөзү нә ола?

УЧИТЕЛ — Ай киши, сәни тары, сән дә әл чәк кет ишинә, бу чамаат дейлимиш, дәлихана имиш йох-йох мән бурада нә гала биләрәм, нә дәрс верә биләрәм. (Ойза-буйза багала биләрәм, нә дәрс талыб отуруп язмаға). һахыб бир гәләмнән бир кағыз талыб отуруп язмаға). һахыб бир гәләмнән бир кағыз талыб отуруп язмаға). һахыб бир гәләмнән бир кағыз талыб отуруп язмаға). һахыб бир гәләмнән бир кағыз талыб отуруп язмаға). Гой кетсин йүзбашыны чагырсын. Кағыз язачагам началниқә (Чаммат ичиндән сәс кәлир: «Бәли, бурадаям, бах бу саат кедим чагырым»). Мәшәди АҒакиши вә кәндилләр тәшвишә дүшүр. Учитель кағыз азыр).

МӘШӘДИ АҒАКИШИ — (учителә). Ай ушкол, аман күнүдү, о кағызы язма, бизи бәдбахт эләмә; һәр нә тәнбиһин варса, өзүн элә, гой мән бу саат о арвады да кәтирим бүкә, та эсәди дә кәтирим, нә тәнбиһин варса өзүн элә, та началниқә зада шикәйт язма, йохса язығыг, биз бәдбахт оларыг, аман күнүдү язма (Йүзбашы Пирверди бәй далдан етишир, Мәшәди АҒакишинин күрәкиндән бир шаллаг эндирир).

ПИРВЕРДИ БӘЙ — Эдә Нәзәрәли, апар буну сал дама (учителә) Язма, язма, мән өзүм бунларын яхшыча һаггында фикир чәкәрәм. Мән бунлары гәзәмәтдә чүрүтмәсәм, мәндән әксик адам йохдур. Язма, язма! (кедир учителин элиндән гәләми алыр).

БИР НЕЧӘ КӘНДЛИ — Ай адллаһ атана рәһмәт эләсин йүзбашы. **ЙҮЗБАШЫ** — (учителә). Билирсән мән нийә дейирәм бу әһвалат нәчәрникә язылмасын? Ондан өтрү дейирәм ки, нәчәрник, сәнин кағызыны охуянда элә хиял эләйчәк ки, йүзбашы чамаатын өһдәсиндән кәлә билмәди, йәгин элә күман эләйчәк ки, болка кеңә Данабаш чамааты ушагарыны ушкола вермәмәк дәрдиндән, апарыб кәрмә галагында кизләдирләр. Мән өлүм о кағызы чыр, а! (Учитель башыны салыб ашаға вә динмир).

ЧАМААТДАН БИР НЕЧӘСИ — Мән өлүм о кағызы чыр ат! **УЧИТЕЛ** — (дуруп аяға). Буну билмәли оласыныз ки, мүүллилик өзү бир мүгәддәс вә һабелә ағыр бир вәзифәдир. Һәтта биз семинарияны гуртаранда, губернатор Вайсерман кәлмишиди, бизләр илә көрүшмәйә. Губернатор бизә бир нечә көзәл нәсиһәт эләди вә бу да ядымдады ки, деди ки, кәнд мүүллилийн бир али мөгәмдыр; йә'ни о гәдәр али мөгәмдыр ки, губернатор өзү бизә һәсәл апарырды вә һәтта бир нечә дәфә аһ чәкиби деди: ах, каш мән дә

о йол илә кедә илим вә белә бир али вәзифәдән, белә бир не'мәтдән мәһрум олмая идим, элә һәгигәтдә бу өзү бир мүгәддәс вәзифәдир. Чүнкү авам чамааты гаранлыгдан ишыгылыг әләмини чыхардырсын, көтүрәк мәшур Ломоносову; о, өзү әввалләр нә иди ки, элимн сайәсиндә нә дәрәжәйә галхды? Мән йүзбашынын илтимасына көрә бу кағызы чырырам (чырыр)

ЙҮЗБАШЫ — Чох сағ ол!

ЧАМААТ — Чох сағ ол!

УЧИТЕЛ — Вә үмидварам ки, сиз мәним бу нәсиһәтимә әмәл эдиб бундан сонралыгда мәктәбин гәдрини биләчәксиниз вә разы олмаячәксыныз ки, мәктәбдә букунчү шулуглулар бир дә тәкрар олунсун. Чүнкү мәктәб күчә дейли, гийлүгал күчәдә олар, мәктәбдә олмәз, күчәдә олар гийлүгал; мәктәбдә дә олар дәрс, күчәдә олар фәһш вә биәдәблик, мәктәбдә олар нәсиһәт вә элм, күчә чамааты һәмишә гаранлыгда галачаг, чүнкү күчәдә элм йохдур; амма мәктәбдә һәр бир кәс ишыгылыг тапачаг; чүнкү мәктәбдә элм вар, нечә ки, дейлирүр учениийи свет, не учение тма, йә'ни охумагылыг ишыгылыгды, охумамагылыг гаранлыгды.

ЧАМААТ — Бәли, бәли баша дүшдүк: (чамаат дагылыр вә кедә-кедә әлләрни ағызларына басыб хәлвәтчә күлүшүр).

КӘЛБӘ ҺЕЙДӘР — (Явашча чамаата) А киши кәд кедәк, бу сарсағын хатасындан узаглашаг.

УЧИТЕЛ — (Чамаатын далынча) Амма ядыныздан чыхмасын һа, элм-элм вә енә дә элм (чамаат буну эшилдәнән сонра дәхи дә бәрк күлә-чүлә узаглашыр вә учител енә онларын далынча һарайлайыр) Учениийи свет, неучениийи тма.

ПӘРДӘ САЛЫНЫР

«ӨЛҮЛӘР»

ҮЧҮНЧҮ МӘЧЛИС

Үчүнчү мәчлис ваге олур шәһәрин кәнарында; гәбристанын янында, чох чәмийәт аягылы, туманларыны дзинәдәк чырмайыб әлләрнин әлләринин үстә гоюя аяг үстә дурублар. Орталыгда Шейх Нәсруллаһ әлиндә бир кәһнә китаб чох фәсаһәт илә данышыр. **ШЕИХ НӘСРУЛЛАҺ** — Дәр хазайини-гүдрәт човһәри шәрифтәр әз элм вә һәфистәр әз даниш нист (шәаранә).

Элм бәвәд зиндәкыйн-чану дил,
Элм дәһәд тазакыйн-абү кил;
Элм нәсини-чәмәни-чан бәвәд,
Райиһәйи-ровзәйи-ризван бәвәд;
Һәр ки бә сәрчешмәйи-даниш рәсид,
Аби-һәзати-әбдира чәшид.

НАЧЫ КЭРИМ — (аглая-аглая) Ай Шейх, белэ гурбан олсун сэнэ мөним чаным. Мөним пәһләван оғлуму сәндән истәйир-рәм ки, инди бир ай олар өлүб, мөним чыкәримни яндыдырыб, гурбан олум сәнә ай Шейх, мән языгам.

(Бир нечә адам да габага кәлиб ағлайыр вә ялварыр).

БИРИ ДЕИИР — Мөним атамы дирилт.

БИРИ ДЕИИР — Мөним анамы дирилт.

БИРИ ДЕИИР — Мөним бачымы.

БИРИ ДЕИИР — Мөним гардашымы.

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҺ — (Чох учадан) Сүкут! (Һамы сакит олур. Шейх Нәсруллаһ дурур аяға вә үзүнү гәбристана тутубу) Әзәмтү әлейкум я әлләһүбүр!) (Чамаат тәәччүбүлү гәбристана бахыр) Шейх Әһмәд, көтүр кағыз-гәләми, һәр кәс өз говм-әгрәбасындан өләнләринин дирилмәйини хаһиш әдир, яз вер мәнә.

(Адамлар гарышыр, һәр кәс истәйир габага қедә вә ахырда баса-бас дүшүр, гүйүлү-гал башланыр).

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҺ — (чоҳ учадан) Әдәб! (Чамаат сакит олур).

ШЕЙХ ӘҺМӘД — (Кағызы вә гәләми алыр әлине).

Бисмиллаһиррәһманир-рәһим, һәркәс өләнләринин рич'әтнини, йә'ни дирилиб бу дүняя кәлмәйини хаһиш әдир, бир-бир нөвбә илә, гәндә илә вә әдәб илә десин, мән язым бу кағыза вә етирним Шейх һәзрәтләринин хидмәтләринә (сәнә адамлар һәрәкәтә кәлиб баса-бас салырлар).

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҺ — (чоҳ учадан). Әссәбр! Я мәшәрүл-ислам**) (чамаат горхуб сакит олур).

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҺ — (Һачы һәсәнә) һачы һәсән аға, өләнләринин адларыны бир-бир сөйлә, Шейх Әһмәд язсын.

НАЧЫ ҺӘСӘН — (әдәб илә ерийиб дейир). Атам Һачы Мейди, аллаһ сизин дә өләнләринизә рәһмәт әләсин.

ЧАМААТ — (Һамы бирдән) Аллаһ рәһмәт әләсин!

ШЕЙХ ӘҺМӘД — (Языр) Атан Һачы Мейди.

НАЧЫ ҺӘСӘН — Анам Сәкинә.

ШЕЙХ ӘҺМӘД — (Языр) Анаһ Сүкейнә.

НАЧЫ ҺӘСӘН — Бир оғлум Чә'фәр.

ШЕЙХ ӘҺМӘД — (Языр) Бир оғлун Чә'фәр.

НАЧЫ ҺӘСӘН — Бир оғлум Һейдәр.

ШЕЙХ ӘҺМӘД — (Языр) Бир оғлун Һейдәр.

НАЧЫ ҺӘСӘН — Гызым Сара.

МИР БАҒЫР — (Адамларын ичиндән чығырыр). Ону язма, ону язма! (Һачы һәсән вә адамлар тәәччүблә бахырлар Мир Бағыра тәрәф).

ШЕЙХ НӘРУЛЛАҺ — (Учадан). О кимдир дейән язма? Она нә дәхли вар?

МИР БАҒЫР — (Ерийиб габага) Шейхәна! О, гыз, айыб олмасын мөним оврәттибдир!

*) Эй гәбристан чамааты, сизә баш әйирәм.

**) Эй ислам чамааты сабр әдди!

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҺ — Хуб, мәйәр әялынызын дирилмәйинә разы дейилсиниз?

МИР БАҒЫР — (Бир аз дурухуб) Чәнаб Шейх, сөзүм орада дейил, мәнә бу ачыг кәлир-ки, һәйә Һачы һәсән дүз адамдыр, нийә бәс гардашы Һачы Ризаны яздырмыр? (Чамаат диггәтлә бахыр Һачы һәсәнә).

НАЧЫ ҺӘСӘН — (Мир Бағыра һирсли). О сәнә борч дейил, өз гардашымыдыр, истәрәм яздырам, истәмәнәм яздырманам: сәнә дәхли йохдур!

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҺ — Чоҳ мүбаһәсә лазым дейил (Һачы һәсәнә) Һачы һәсән аға, нә сәбәбә өлән гардашын Һачы Ризаны яздырмырсан?

НАЧЫ ҺӘСӘН — (башыны ашағы салыб фикр әләйир). Шейхәна! Гардашым Һачы Риза беш илдән артыгдыр өлүб, инди чүрүйүб кедиб, дәхи о нечә дирилиб кәлиб адам олачаг?

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҺ — (чоҳ учадан) — Нечә чүрүйүб? Кимдир ону чүрүдән! Үнзүр иләл-изами кейфә фәншүзһа. Йә'ни никаһ күн вә суйн-үстханһа ки, чикүнә худавәнди-аләм оһһара әз зәмин буләнд микүнәд вә бәчайин-худ рәдд микүнәд ки, чәсәди-ишан бәшәд вә мүрәккәб микүнәд вә зира вә бә'зи бә'д әз он кушт-мируянәд вә мипушанәд*). Нечә чүрүйүб? Кимдир ону чүрүдән?

НАЧЫ ҺӘСӘН — Шейхәна, мүмкүндүрүм ки, мәнә изн верасиниз, кедим бир гәдәр фикирләшим?

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҺ — Хуб, кет фикирләш. (Һачы һәсән башыны ашағы салыб чыхыр).

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҺ — (Һачы Бахшалыя) Һачы Бахшалы аға, нөвбәт сизиндир. Өләнләринизин адларыны бир-бир де, Шейх Әһмәд язсын.

НАЧЫ БАХШАЛЫ — (Әлини әлинин үстә гоюб ерийир габага вә башлайыр ағламаға). Атам, анам сәнә фәда олсун. Әв-вәл, ахыр айыб олмасын бир гызым галыб, оғул үзүнә һәсрәт галмышам, бүтүн өмүрүмдә аллаһ тәала мәнә ики оғул мәрһәмәт әләйиб: амма икисини дә мән бичәрәнин әлиндән алыб. Биринин ады Чәлил, биринин ады Хәлил-дир. Чәлил он яшында, Хәлил сәккиз яшында. Икиси дә нишанлы иди. Чәлилин тоюнун тәдарүкүндә идим ки, бирдән айын-сайын кәздийин ердә, бах бойнунун бурасындан (әли илә өз бойнунун далыны кәстәрир) бир яра чыхды, нә гәдәр уста Чә'фәрә дава, дәрман әлэтдирдим баша кәлмәди (ағлайыр). Ах биновә Чәлил! Иә гәдәр нәзр әләдим, нечә дәфә гардаш очағына апардым, чи файда, демәйинән язығын әчәли тамам имиш.

*) Бах көр нечә сүмүкләри дирилдирик. Йә'ни сүмүкләрә бах көр худавәнди-аләм онлары нечә ердән галдырыр вә өз ерлеринә гайтарыр ки, онларын бәддин дүзәлсин вә онларын бә'зисини обиряси илә яшыдырыр, ондан сонра әт кейбәрдир вә онларын үзәринә өртүр.

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҒА — Һачы Бахшалы! Мәним бурада чох отур-
маға вахтым йохдур.

ШЕЙХ ӘҢМӘД — Һачы Бахшалы, сөзүнү мұхтәсар элә, кими истә-
йирсән, де эшем.

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — (Шейх Нәсруллаһа) Чәнаб Шейх, дәхи мәним
сөзүм йохдур. Мән Чәлилимә вә Хәлилимә сәндән истә-
йирәм.

ШЕЙХ ӘҢМӘД — (языр) Демәк ки, бир оғлун Чәлил вә бир оғлун
Хәлил. Бунлары яздым. Дәхи бунлардан савайы?

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — Шейх Әһмәд аға, дәхи бунлар кифайәтдир.

ШЕЙХ ӘҢМӘД — (тәәччүблү) Хуб, мыйәр атандан, анандан вә
гейри әгрәбаныздан вәфат эдән йохдур?

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — Вәли, атам да, анам да вәфат эдиб; амма
бичарәләр чох гочалмышдылар. О гәдәр гочалмышды-
лар ки, өзләри дә тәнкә кәлмишдиләр (үзүнү гәбристана
тәрәф) языг балаларым. Бичарә тифилләрин гәбри элә
бурадан көрсәнир. Икисини дә бир-биринин янында дәфн
эләмишәм. Чүңкү о языг Чәлил доғрусү чох надичә иди,
амма бир-бирини чох истәйридиләр. Одур ки...

ШЕЙХ НӘСРУЛЛА — (һирсли) Һачы Бахшалы! Әйәр дәхи өлән-
низ йохдур, чәкил, кәнара.

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — Хейир, Шейхәна йохдур.

КӘРБӘЛАЙЫ ВӘЛИ — (учадан) Нечә йохдур. Пәс өврәтин һүр-
нисәни нийә яздырмырсан?

(Чамаат тәәччүблү бахыр сәс кәлән тәрәфә).

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҒА — Кимдир о данышан? Кәлсин габаға!

КӘРБӘЛАЙЫ ВӘЛИ — (Габаға ерийиб). Шейх, мәнәм данышан, Бу
Һачыдан (Һачы Бахшалыны кәстәрир) бир соруш, көрәк
үч ил бундан габаг өлән арвадыны нийә яздырмыр? Ады
да Һурнисәдир. Өзү дә мәним доғма бачымдыр.

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — (Кәрбәлайы Вәлийә) Итил чәһәннәмә, әһмәг-
нин бири. Өз әялымдыр, кефим истәр яздыррам, истәмәз
яздырмарам, сәнә нә борчдур.

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҒА — (учадан) Сүкут, мубаһисә лазым дейил.
Һачы Бахшалы, гәтй чаваб лазымдыр.

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — (Бир аз фикир эләйиб) Шейхәна! Тәвәгә
эдирәм изин верәсиз; кедәм фикирләшәм.

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҒА — Чох эчәб, кет фикирләш. Шейх Әһмәд көр
кимдир дәхи хәниш эдән, яз гуртар.

(Һачы Бахшалы вә адамлардан бир нечеси чыхыб кедирләр).

КӘРБӘЛАЙЫ ВӘЛИ — (Габаға кәлир). Чәнаб Шейх, белә о гәләм-
ләринә гурбан олум, мәним бачым Һурнисәни сляһы
яздыр. Гой языг арвад дирилсин. Вә өз дили илә чәна-
быныза әрз эләсин, көрүн бу Һачы Бахшалы онун ба-
шына нә той тутуб онда көрәрсиниз ки, нә сәбәбә овра-
тинни дирилмәйинә разы дейил.

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — (Адамларын ичиндән дубарә габаға кәлиб
һирсли вә учадан). Адә, һәлә утанмырсам да данышыр-
сан? Чох эчәб, Һурнисәни яздыр. Амма бу шәртлә ки,
сән дә өләнләринин һамысыны яздыр.

КӘРБӘЛАЙЫ ВӘЛИ — Чох эчәб, яздыррам!

ШЕЙХ ӘҢМӘД — Узун данышмаг лазым дейил. Кәрбәлайы Вәли,
һәркәһ яздырачагсан яздыр, чәкил кәнара.

КӘРБӘЛАЙЫ ВӘЛИ — Яз, атам Мәшәди Мустафа.

ШЕЙХ ӘҢМӘД — (Языр) Атан Мәшәди Мустафа.

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — Чох эчәб!

КӘРБӘЛАЙЫ ВӘЛИ — Бир оғлун Зейнал (ағлайыр).

ШЕЙХ ӘҢМӘД — Бир оғлун Зейнал (языр).

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — Чох эчәб!

КӘРБӘЛАЙЫ ВӘЛИ — Гызым Пүстә.

ШЕЙХ ӘҢМӘД — Гызын Пүстә.

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — Чох эчәб!

КӘРБӘЛАЙЫ ВӘЛИ — Вәссәлам!

ҺАЧЫ БАХШАЛЫ — (һирсли габаға ерийиб Кәрбәлайы Вәлийә)
Нечә вәссәлам? Бәс ананы нийә яздырмырсан? Бәс анан
өлмүйүб? Кечән ил ағ бирчәк арвады дөйә-дөйә өлдүр-
дүн! Һә, нийә динмирсән? Йохса горхурсан, дирилә ке-
дә һөкүмәтә шикәйәт элийә. Сәни тутуб гәталар дустаг-
һаная. Һий... нийә яздырмырсан? Нийә көзләрини бә-
рәлдирсән?

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҒА — (Учадан) Гийлү-гал лазым дейил. Кәрбә-
лайы Вәли, истәйирсән ананы да яздыр, истәмирсән чәки
кәнара.

КӘРБӘЛАЙЫ ВӘЛИ — (башыны салыб ашаға) Чәнаб Шейх, гой
кедим фикирләшәм.

ШЕЙХ НӘСРУЛЛАҒА — Хуб сән дә фикирләш...

(Кәрбәлайы Вәли вә Һачы Бахшалы бир-биринә ачыглы баха-
баха чыхырлар Чамаат яваш-яваш чәкилир. Узагдан кефли Искан-
ләрин сәси кәлир: «Хуб сән дә кет фикирләш! Хуб сән дә кет фи-
кирләш!»).

(Бу сөзләри дөйә-дөйә вә чибиндән чөрәк парчаларыны
чыхарыб ейә-ейә Искәндәр галан гәк-түк адамларын го-
лундан япышыб күлә-күлә бахыр үзләринә. Онлар да
бир сөз демәйиб башлары ашагы чыхыб кедирләр. Шейх
Нәсруллаһ дашын үстүндөн энир ашагы вә Шейх Әһ-
мәд гәләмдан-кағызы йығышдырыр. Искәндәр енә өзү-
өзүнә бир-ики доғә «Хуб, сән дә кет фикирләш!»—дейиб
Шейх Нәсруллаһы көрән кими дурур вә гаһ-гаһ чәкиб
элә күлүр ки, аз гәлдыр йыхылсын. Сонра сакит олур вә
Шейх Нәсруллаһа дейир).

ИСКЭНДЭР — Намы кетди фикирлэшсин. Бу мейданда галды бир-чө нәфәр кефли Искэндәр. Бу мейдан пәлләван мейданыдыр. Һүнәр истәр ки, Искэндәр кими бир ийнд кәлиб шәстлә дурсун мейданда вә десин: чәнаб Шейх, һәр нә гәдәр бу гәбристанлыгыда өлү дәфи олунуб һамысыны дирилт. Ха... ха... ха... (Чөңүб бахыр чәмаат дағылан тәрәфә) ха-ха-ха... һамы кетди фикирләшсин. Шейх, әл вер сәнин илә дост олаг.

ШЕИХ НӘСРУЛЛАҺ — Кәнар ол, мән сәнә әл вермәрәм. Сән шәраб истә мал элийрсән.

ИСКЭНДЭР — Чәнаб Шейх, сиз кәрәк шүкр элийсәниниз ки, мән шәраб ичирәм. Әйәр мән шәраб ичмәсәм, ағлым башымда олар, онда да бирдән көзүм ачыб кәрәрәм ки, аһа, бизим шәһәримизә бир мүчтәһид кәлиб вә адыны гоюб өлү дирилдән вә мө'мин һачыларымызын башыны рич'әт мәсәләси илә пийләйиб, һәр кечә бир балача гыз алыр. Ха-ха-ха... Мән өлүм әл вер! Лотусан һәйә, әл вер! Ха-ха-ха...

ШЕИХ НӘСРУЛЛАҺ—(чоһ һирсли) Чәһәннәм ол! Валлаһы элә бәд дуа эдәрәм ки, ер илә ексан оларсан! Мән аллаһын әмри илә һәр кечә интиһасыз саваба наил олурам. Дәхи сәнин тәк мейханаларда овгатымы зайе эләмирәм. (Шейх Әһмәдә) Шейх Әһмәд, кәл кедәк, һәлә бу баби чоһ сөз данышачаг (Шейх Нәсруллаһ узаглашыр. Искэндәр бир гәдәр бунларын далынча бахандан сонра яваш-яваш кәлиб чыхыр Шейх Нәсруллаһын отурдугу дашын үстә вә аяг үстә дуруб бахыр гәбристана вә һейфсиләниб әлләрини вуруб дизләринә, дейр).

ИСКЭНДЭР — Ах, аллаһын алтында, Шейх Нәсруллаһ кими мөним дә бир элә әлмин олайды ки, бурада ятан өлүләрнән даныша биләйдим. Әйәр олса иди, үзүм тутардым бу гәбристанлыга, чагырардым: (учадан чагырыр) Өлүләр! О вәдә һамы ятмышлар башларыны гәбрдән чыхарыб, сорушачаг идиләр ки, «Нә дейрсән ай Искэндәр бәй?» Онда мән бу рәһмәтликләрә бир белә вәсиййәт эләйрдим: мән бунларә дейәрдим (үзүнү гәбристана тәрәф тутуб чыгырыр): Өлүләр! Бир күн Шейх Нәсруллаһ кәлиб дурачаг сизин башынызын үстүндә вә бир дуа охуюб, уча сәс илә чагырачаг: «Дурун аяга әй аллаһын мө'мин бәндәләри!» (Бир гәдәр даяны алчагдан) Өлүләр! Мән сизә вәсиййәт эләйрәм ки, Шейх Нәсруллаһын сөзләринә бахмайын. Кәлин бу кефли Искэндәрин нәсипәтинә гәбул әдин, вә әйәр мөндән сорушсаныз ки, һийә? Мән сизә чаваб вермәйә һазырам.

(Бир аз даяныб.) Ай рәһмәтликләр! Инди сиз бурада ратча ятыбсыныз. Неч дунядан хәбәриниз йохдур. Амма валлаһ, биллаһ элә ки, башынызы гәбирдән чыхардыб

дурлунуз аяга, лап пешиман олачагыныыз вә әйәр сәбини мөндән сорушсаныз, мән бу саат сизә әрз эләрәм: белә тутак ки, сиз, мәсәлән, дирилдиниз. Чоһ ачәб. Ахы дириләндән сонра, бу гәбристанда ки, галмаячагыныыз. Истәйчәксиниз ки, сөз йох, дағыласыныыз эвләринизә. Чоһ ачәб, Дағылдыныыз. Инди бир дөйин көрүм, сизә эвә гоячаглармы? Валлаһ, биллаһ кәлиб кәрәчәксиниз ки, эвләринизин гапылары бағылдыр. Балә нә әй-би вар. Ердән бир даш көтүрүб гапыны дөйәчәксиниз ки, кәлиб ачсынлар. Онда да гапынын далындан бир адам сорушачаг ки, сән кимсән? Бәли сән енә дөйәчәксән ки, тез ол гапыны ач! Ахы сән кимсән? адын нәдир? Ач гапыны мән бу эвин сәһибийәм. «Чәһәннәм ол, гой кет! Биз сәни танымарыг!» А кишиң нечә танымарсан? Мән Кәрбәлайы һүсейнгулуям. Мәним бурада арвадым да вар, ушағым да вар.

— Чоһ данышма. Сәнин бурада неч задын йохдур. Гардашын һачы Фәрәч арвадыны да алыб, ушагларыны да көндәриб нахыра. Ай рәһмәтликләр! Валлаһ, неч биринизи эвә гоймаячаглар. һансы гапыны кәлиб кәрәчәксиниз ки, бағылдыр. Явларачагыныыз ки, аллаһ хатирәси үчүн, ачын гапыны мәним бурада әрим вар. Бу эвин арвадыям. Енә сизә говуб дөйәчәкләр.—Чоһ данышма. Чых гой кет, бизә арвад, зад ләзым дейил. Дуняда 9 яшында гыз чоһдур. Сәнин кими кафтар бизә ләзым дейил. Сәнин ерин гәбирдир. Итил чәһәннәмә, чых гой кет! Ха-ха-ха... (Бир гәдәр сәкит олуб сонра учадан). Өлүләр! кәлин бу кефли Искэндәрин сөзүнү эшдин вә нечә ки, ятыбсыныыз элә ятын. Аллаһ сизә рәһмәт эләсин!.

ПӘРДӘ,

«АНАМЫН КИТАБЫ»

ҮЧҮНЧҮ МӘЧЛИС

(Рүстәм бәйин кабинети Зәһра Бәйим вә Күлбаһар отурублар өз ерләриндә; гапыда дурублар: Гәнбәр, Гурбан вә Заман).

ГӘНБӘР — Ханымлар, биз мө'тәл галдыг, билмәдик бу мал һәкиминдән гоюнларә дава олачаг, я йох?

КҮЛБАҺАР — Нийә кәлиб сорушмурсан?

ГӘНБӘР — Ханым чан, билмирәм һарда олар.

КҮЛБАҺАР — Рүстәм дадашым биләр, нийә тәләсирсиниз? Көзләйин, кәлсин сорушун.

ГУРБАН — Ханым чан, гоюнлардан никараныг.

КУЛБАҺАР — Гәнбәр, дүнән сән мал һәкимийәнән данышанда, мән гулаг асырдым, гоюнларын ады чох мөзәли иди, нечә, нечә гумрал гара көз? (Күлүр. Чобанлар утанырлар вә башларыны ашаға салырлар).

ГӘНБӘР — Ханым чан, бизим сүрүдә йүз әлли гоюн вар, һамысынын әлаһиддә ады вар. Нечә ки, бир мәчлисдә йүз әлли адам ола, һәрәсинин дә айры-айры ады ола. (Күлбаһар күлүр, Зәһра Бәйим гулаг асыр). Бу адлары гоюнлара биз ондан өтрү гоюруг ки, гоюнлар һәмишә нәзәримиздә олсун вә онларын бириси сүрүдән чыхмыш олса, о дәгигә биләк вә далынча олаг. Инди мәсәлән, мәним гоюнларымы кәтирәләр мәним көзүмүн габагына вә имтаһан үчүн сүрүдән бир гоюн чыхардалар, мән сүрүя бир беләчә бахан кими (көзүнү доландырыр о тәрәфә-бу тәрәфә) биләчәйм ки, мәсәлән чал әбрәш гоюн сүрүдән чыхыб, я огурайыблар, я чанавар дагыдыб.

КУЛБАҺАР — (Гәнбәрә явуғлашыр) Даян- даян Гәнбәр, сән аллаһ бир мәни баша сал, чох әчәб, инди мәсәлән, тутак ки, бир саатлыға сүрүнү кәтирәблар бура, сән дә бахыр-сан, ахыр бу үч гоюн дейил, беш гоюн дейил, өзүн дейирсән йүз әлли гоюнду, өзү дә чаллы һейванды, бир ердә дуран дейил, гарышга кими гайнашыр бир-биринә; сән нә товр биләчәксән ки, бунун ичиндән һансы гоюн йохдур, һамысы да бир-биринә охшайыр, сән аллаһ Гәнбәр, һағыл элә: (чобанлар күлүшүр).

ГӘНБӘР — Ханым чан, бах мәсәлән, Гурбан кедир дурур гоюнларын бир тәрәфиндә, Заман да кедир дурур бир тәрәфиндә ки, гоюнлар дағылмасын, алырам ағачы әлимә (Гурбаныл әлиндән чомағы алыр) вә башлайрам гоюнлары йохламағы: гара кәрә, тайын көрмәк кәрәк, гумрал кәрә тайын көрмәк кәрәк, сары кәрә тайын көрмәк кәрәк, гумрал кәрә тайын көрмәк кәрәк, бөнөйш кәрә тайын көрмәк кәрәк, гумрал әбрәш тайын көрмәк кәрәк, ағ гара үз тайын көрмәк кәрәк, бөнөйүш әбрәш кәрә, тайын көрмәк кәрәк, сары күрә, гара күрә, чал күрә, ағ күрә, боз гумрал кәрә, һаны боз гумрал кәрә? Адә Гурбан, һаны боз гумрал кәрә? Адә Заман йохду боз гумрал кәрә, Заман, Гурбан, Салман боз гумрал кәрә йохду (баяты һавасы илә охуюр).

Чал кәрә, марал кәрә, һарадасан, боз гумрал кәрә, боз гумрал кәрә, боз гумрал кәрә. эй вай. . эй. (Чобанлар күлүр вә Күлбаһар да һейран-һейран бахыр вә дәстмалы илә көзүнүн яшыны силір).

КУЛБАҺАР — Гәнбәр, инди сән билдин боз гумрал кәрә йохдур?
ГӘНБӘР — Бәс нечә билмәдим? Билдим ки, боз гумрал кәрә йохду.
КУЛБАҺАР — Инди нә әләйчәксән? Гоюн сүрүдән йох оландә нә әләйирсиниз?

ГӘНБӘР — Ханым чан, бизим гоюнчулуг бир-тәрәфдән көзәл пәшәди, һәмишә кәздийимиз вә яшадығымыз ерләр чәмон-ләр, ләләли вә чичәкли дағлар, дашлар; ичдийимиз нәдир? Булаг сулары вә боз гоюн суду; амма бу һейванын йох олмасы, үздән ираг, элә бир дәрәддир ки, элә бил бир күлфәтдән, бир өвәлд йох олур.

КУЛБАҺАР — Йәни чохму дәрәд әләйирсиниз?

ГӘНБӘР — Ханым чан, элә олур ки, ағлайырыг да; чүнкү сөз бир гоюнун гиймәтиндә дейил ки, үч, я беш манатды: амма дейәндә ки, боз гумрал кәрә йохду элә билirik, бу боз гумрал кәрә бизим гардашымыз иди, янкики бир өзиз йолдашымыз иди. Ханым чан, анд олсун аллаһа, кечән ай сары әбрәш кәрәни чанавар дагыданда, Заман бир күн ахшама кими түтәк чалды, мән ахшама кими баяты дейиб ағладым (голу илә көзүнүн яшыны силір, Күлбаһар дәстмалыны басыр көзүнә кирир ичәри отаға).

РУСТӘМ БӘЙ — (Чәлдән кирир ичәри; Зәһра Бәйим дә кедир ичәри отаға).

РУСТӘМ БӘЙ — (Гәнбәрә) Гәнбәр, һәлә бурадасыныз?

ГӘНБӘР — Ай бәй, элә давадан өтрү галдыг. Билмәдик мал һәкиминдән гоюнлара дава олачаг, я олмаячаг?

РУСТӘМ БӘЙ — Нийә кедиб сорушмурсан? Мал һәкиминин эви базар башында, карвансаранын анында, һачы Гасым бәйин эвиндәдир; кет һаммалдан, заддан - соруш тап, мәтәл юлмуон кедин!

(Гәнбәр вә чобанлар чыхырлар, Рүстәм бәй языя мөшгүл олур, чөл гапыдан кирир ичәри: Мирзә Мәһәммәд Әли, далынча бир һаммал, Мирзә Мәһәммәд Әли кедир китабларыны йығышдырыр сандыга ки, версин һаммала, Зәһра Бәйим горха-горха башыны гапыдан узадыр ичәри, вә Мирзә Мәһәммәд Әлинин йығышмағыны көрәндә, кәлиб дурур онун анында).

ЗӘҺРА БӘЙИМ — Бала, буну һара йығышдырсан? (Мирзә Мәһәммәд Әли чаваб вермир вә китабларыны йығышдырыр). Олмаз, олмаз, дейәсән бурадан көчмәк истәйир-сыр, гойманам, гойманам, өзүмү өлдүррәм. (Голтуғуну эшәләйир, бөязыны чыхардыр) олмаз, көчмәк олмаз, сиз бурда һамыныз бир ердә язылмышсыныз; айрыла билмәзиниз, йохса валлаһ бағрым чатлар (үзүнү чөндәрир Рүстәм бәйә) Рүстәм, бала гойма кетсин, бурада һамыныз бир ердә язылмышсыныз, гойманам айрыласыныз, (Чөл гапыдан Сәмәд Ваһид, далынча бир һаммал кирир-ләр ичәри, Сәмәд Ваһид дә кәлир китабларынны йығышдырыр).

ЗӘНРА БӘЙИМ — (Сәмәд Ваһидә) Сәмәд, бала сән нә гайырыр-сан? Цийә буллари йығышдырырсан? Йохса сән дә көмәк истайрән? Буй, эвим йыхылды, аман аллаһ, мөним башыма күл әләнсин, аллаһ мөни өлдүр, өлдүр, өлдүр (ағлая-ағлая кирир ичәри. Мирзә Мәһәммәд Әли вә Сәмәд Ваһид Зәһра Бәйнәмә гулағ вермәйиб йығышмағдадырлар. Бу һиндә чөл гапыдан кирир ичәри Сензор Мирзә Чәфәр бәй, яһиндә бир нәфәр полис мәмуру вә ики нәфәр полис фәррашы, үч гардаш чәкилиб дурурлар өз ерләриндә, һаммаллар чәкилир кәнара. Ичәри отагдан, гапынын арасындан Күлбәһар бахыр вә чөл гапыдан Гәнбәр бахыр).

СЕНЗОР — һазәрәт, һөкүмәтин гәррәдәди мөвчибинчә, биз тәйһин олунмушуг ки, бурада үч гардашын, йә'ни (папгасындан бир қағыз чыхарыб бахыр) Рүстәм бәй, Мирзә Мәһәммәд Әли вә Сәмәд Ваһидин мөнзилни ахтараг, кәтәбханаларыны мүйәйнә эдәк, сияһы көтүрәк, мәзмунларыны биләк вә һөкүмәтә чатан бә'зи шайнаты тәфтиш вә тәһгиг эдиб бу барәдә бәрәтәлговл язаг вә һөкүмәтин баш сензорханасына пиһниһәл эдиб бизә мүнәввәл олунан мәмурийәти сәдагәтлә ерина етирәк. Бурада олан әшхасдан хаһиш олунур ки, нә бир ерә тәрпәнсиләр, нә дә саир бир адам гөйсунлар.

РҮСТӘМ БӘЙ — Бәли, нә сөзүмүз ола биләр.
МИРЗӘ МӘҺӘММӘД — Ихтияр саһибсиниз.
СӘМӘД ВАҺИД — Шайәд белә ичәб эдәр.

СЕНЗОР — Чәнаб Рүстәм бәй, Мирзә Мәһәммәдәли вә Сәмәд Ваһид (кағызә баха-баха) хаһиш эдирәм фамилияһызы да буюрасыһыз.

РҮСТӘМ БӘЙ — Рүстәм бәй Әбдүләзимов.
МИРЗӘ МӘҺӘММӘДӘЛИ — Мирзә Мәһәммәдәли хәләфи мәрһум Аға Әбдүләзим.

СӘМӘД ВАҺИД — Әбдүләзим задә—Сәмәд Ваһид.

СЕНЗОР — Хуб, сиздән кәрәк пүнһан олмуя ки, сизин бир пара бәд-хаһларыһыз һөкүмәт нәзәриндә сизин белә гәләмә верибләр ки, сиз үч гардаш сөз бир вә һәмфикир юлмусунуз ки, әввәлә Русийә исламларыны Түркиә дөвләтинә тәрәф чәкиб иттиһади-муслимин чәмийәтинә иштирак эдәсиниз, вә санийән һүррийәт әсасларыны кәндли вә әли-кәсәбә ичиндә мүнтәшир эдәсиниз ки, мин ил юхуда олан чамаат һөкүмәтин әсарәт зәнчирини ғырыб өзләри үчүн бир нәчат йолу тапсынлар вә һәмин нийәтләриниз әмәлә кәтирмак йолунда, һазымы мәтбуат чәм әләйиб гәләм илә чалышмағдасыһыз; мәнә бу сәбәбдән сиз үч гардашын чәми китабларыны бу саат кәрәк тәфтиш эдәк. Чәнаб Рүстәм бәй, әввәл сиз өз китабларыһызы ни-

шан вериниз. (Рүстәм бәй өз китабларыны нишан верир, Сензор бир-бир китаблары чыхардыр, ачыб бахыр вә полис мәмуру отуруб Сензор бахдыгы китаблары сһяһы эдир).

СЕНЗОР — Русча вә мүсәлманча (охуюр). Рус дили лүғәти—бир чилд.—Словарь русского языка.
Рус лүғәти.—Словарь русского языка Даля, III тома.
Рус дилиндә бөһүк гамус, ики чилд.—Большая энциклопедия, 2 тома.
Рус дилиндә әһнәби лүғәт.—Словарь иностранных слов, на русском языке.

Енә рус лүғәти.—Словарь великорусского языка.
Рус дилиндә кичик гамус.—Малая энциклопедия.
Рус вә славян лүғәти.—Русско-славянский словарь.
Славян-рус лүғәти.—Славяно-русский словарь.
Енә рус лүғәти.—Сокращенный русский словарь.
НИКИТИНА

Серб вә рус лүғәти.—Толкование сербских слов, вошедших в русский язык.

(Мирзә Мәһәммәдәли башыны буламаг илә наразылығыны билдирир).

Енә рус лүғәти.—Малороссийский словарь.
Рус-болгар лүғәти.—Сравнительное толкование болгарских слов.

Енә рус-болгар лүғәти.—Молдаво-русско-чешский словарь.

Рус дилиндә мүәличә лүғәти.—Медицинский словарь.
Великорус лүғәти.—Южно-великорусский словарь.
Рус-румын лүғәти.—Русско-румынский словарь.
Рус дилиндә сәнәт лүғәти.—Технический словарь.
Философия лүғәти.—Философский словарь.
Зимин лүғәти.—Полный словотолкователь Зимина.

Несторун лүғәти.—Из следование древних русских слов по летописи Нестора.

(Енә Мирзә Мәһәммәдәли наразылығыны бүрүзә вериб башыны булуюр).

Салавийовун лүғәти.—Словарь Саловьева.
Шәрг-рус лүғәти.—Восточно-русский словарь.
Гәрб-рус лүғәти.—Западно-русский словарь.
Академия лүғәти.—Академический словарь.
Гәдим рус лүғәти.—Древно-русский словарь (Рүстәм бәйин китаблары гуртарыр).

СЕНЗОР — Бурадакы китаблар тамам олду, дәхи бундан савайы бир янда китабыһыз варса нишан вериниз.

РҮСТӘМ БӘЙ — Хейир, дәхи бундан савайы мөним китабым йохдур.

СЕНЗОР — Хуб, бунлар, чэмиси рус лүгөтлэридир, бунлардан бизим үчүн бир мэтлөб һасил олмалды; бунлары йыгышдырын гоюн еринө, бәс сизин мүсәлман китабыныз мэйәр йохдур?

РУСТӘМ БӘЙ — Хейир йохдур.

СЕНЗОР — Неч бири дәр?

РУСТӘМ БӘЙ — Неч ярысы да.

СЕНЗОР — Сәбәб нәдир һә, иһә багышлайыныз, йәгин ки, сиз дәрдүлфунуну гуртармысыныз!

РУСТӘМ БӘЙ — Бәли, аға!

СЕНЗОР — Хуб, бәс сиз нә ишә мәшғулсунуз?

РУСТӘМ БӘЙ — Мән лүгәт язырам.

СЕНЗОР — (Мирзә Мәһәммәдәли) Чәнаб Мирзә Мәһәммәдәли, шайәд сиз иттиһади-мүслимин мәшгинә дүшүбсүнуз ки, Иран вә Русия Азәрбайҗанларыннан бир мүстәғил һөкүмәт әмәлә кәтирасиниз вә бу гәсд илә гардашларыныз илә бир иттиһад бағламысыныз, хәһиш эдирәм, сиз дә өз китабларынызы нишан верәсиниз (Мирзә Мәһәммәдәли һәр ики әли илә китаб сандыгыны нишан верир).

МИРЗӘ МӘҲӘММӘДӘЛИ — Аға, бюра биләрсиниз, бу да мәним китабларым.

СЕНЗОР — (Бир-бир китабларыны алыр әлиһә, бахыр). Хуб, бу нәдир? Бәли, китаб дәр бәяни-күсүфи-күлли, йәһни күнүн тамам тутулмагынын дуалары (полис мә'муру языр); китаб дәр бәяни-әһвалати-күсүфи-чүз'и, йәһни күнүн ярымчыг тутулмагынын әһвалаты (Полис мә'муру языр); Кейфийәти-хүсүф вә күсүф, айын вә күнүн тутулмагы (полис мә'муру языр. Сензор обирни китабы охуор). Мүтәвәссит шүдәни афитаб мяһини-овчи-гәмәр вә мәркәзи тәдвир вә бәяни-тәфсилат хүсүф вә күсүф (полис мә'муру языр Сензор обирни китабы көтүрүр); Кирифтәкйин гәндили Иса, йәһни афитаб-аләмтаб, йәһни күнүн тутулмагынын дуалары (полис мә'муру языр, Сензор о бири китабы көтүрүр). Китаб дәр бәяни-әһвали ки, зәмин мяһин маһ вә афитаб һайил шүд, йәһни бәяни-һал хүсүф вә онун һөкмләриндән данышыр ки, худаһәндәләм тәрәфиндән бәндәләрә төвсийә олунубдур (полис мә'муру языр, Сензор обирни китабы көтүрүр); Кейфийәти күсүф вә овзәон-һисбәт бә биләд мүхтәлифә, дәмәк бу да күнүн тутулмагындан данышыр. (полис мә'муру языр, Сензор о бири китабы көтүрүр); Овзәи-кәвакиб дәр мәғами иттифаг шүдәни-күсүф вә хүсүф вә тәклиф ки, бә-бәндәкән мүһәвәл шүдә әст, дәмәк бу да айын вә күнүн тутулмагындан вә онун ибәдәтләриндән данышыр; (обирни китаб). Нәгшейи-хүсүф күлли, йәһни айын тамам тутулмагынын нәгшәси (обирни китабы); Хәтти хүсүфи-чүз'и дәр афаги мәркәзи, хүләсә бу да айын тутулмагындан данышыр, вәссалам, дәһи китабыныз йохдур?

МИРЗӘ МӘҲӘММӘДӘЛИ — Хейир, аға чан, дәһи бундан савай китабым йохдур.

СЕНЗОР — Багышляасыныз, сизин сәнәтиниз нәдир?

МИРЗӘ МӘҲӘММӘДӘЛИ — Бәндә хүсүф вә күсүф дуасы язырам, өзүм дә чәмийәти хейрийәдә элми-илаһи мүәллимийәм.

СЕНЗОР — Чәнаб Рүстәм бәй вә Мирзә Мәһәммәдәли һөкүмәти—әлийәһини политикасына хәтәр етирән мэтлөбләр сизин икинизин дә китабларында тапылмады, йәгин ки, олса Сәмәд Ваһид чәнабларында олачаг (Сәмәд Ваһидә). Йәгин ки, сизин китабларыныз бунлардыр?

СӘМӘД ВАҲИД — Бәли аға.

СЕНЗОР — (Бир китаб көтүрүб охуор).

Завалынын иши чохдур заман булүб кәләмәз, Кедиб дә сөйләмәмишсән нә һалдасан биләмәз.

МИРЗӘ МӘҲӘММӘДӘЛИ — (Өз-өзүнә) Пәһ-пәһ ләззәт апардыг.

СЕНЗОР — Дәмәк бу һамысы шеирдир,

СӘМӘД ВАҲИД — Әвәт, һәпси әш'ардыр.

СЕНЗОР — (Обирни китабы көтүрүб охуор).

Кәксүндән галгар, топугдан салгар,
Кәндини ичә сағын ич чәнкәлә тагар.
Күч илә әйәр Мисри.

Вармы бу пәһләванларын гүсүри?

СЕНЗОР — Бунлар да дәйәсән һамысы шеирдир.

ВАҲИД — Әвәт!

СЕНЗОР — (Бир китабы да көтүрүб яхшы охуя билмир, верир Сәмәд Ваһидә). Дәйәсән бу да һамысы ше'ирдир, буюр бурадәһ оху көрүм.

СӘМӘД ВАҲИД — (Шаирәнә охуор вә голуну ата-ата).

Фәрда сәһин, сәһин бу тәчәддүд, бу ингиләб,
Һәр шей сәһин дейилми ки, затән сән әй шәбәб,
Әй чөһрәйи-бәһичи-үмид иштә мә'кәсин,
Гаршында бир сәмайи-сәһәр сафу би сәһаб.
(Мирзә Мәһәммәдәли башыны булуор).

СЕНЗОР — Мән доғрусу буну баша дүшмәдим, бәс бу галан китаблар нә китаблардыр?

СӘМӘД ВАҲИД — һәпси Түркиә әш'арыдыр.

СЕНЗОР — (Бир китаб да көтүрүб бахыр, Мүрәббә'лар).

Тәтһири-мизач һәм әтаг,
Бир әйши-һәзиз нар хәндир,
Бир һирз висали-төһфәдәндир,
Ашүфтә нийәли-һәки-муштаг.

(Бу китабы гоюр обирни китабы көтүрүб охуор).

Фәиләтүн, фәиләтүн, фәиләтүн, фәиләт,
Шә'ләәби, хакипаки, инкишаки тәнтәраг.

(Бу китабы гоюр обирни көтүрүб охуор). Эдмин-вәзн, һамысы шеирдир. Бу китаб да үсули-гафийәдән данышыр, һамысы шеирдир, бу китаб сәрбәст нәзм шеирлә-

ридик, бу китаб мұхәммәс шеирләрди, бу да тәхмис-ди, һамысы шеирди, бу китаб ғәсидәләрди, йә'ни һамысы шеирди, бу да сағинамә шеирләриди, бу да мәснәви, бу да ғәзәлләр, бу нәдир тәрчи'бәнд, бу да тәркиби-бәнд, енә һамысы шеирди.
(Мирзә Мәһәммәдәли башыны булуыр).

СЕНЗОР — Көрүм дәхи нә вар? Бу китаб көрүм нәдән данышыр, бу да сәнәти-сүхәндән данышыр. Бу да шеирди, бу да мүғәддәс шеирләриди, ба-ба-ба, чәнәб Сәмәд Ваһид, буһлар ки, чүмләси шеир китабларыдыр, өзләри һамысы Истамбул чапыдыр, пәс сәбәб нәди ки, Османлыдан кәлән китаблар һамысы шеирди?

СӘМӘД ВАҺИД — Сәбәб одур ки, Османлыда чәми гәләм саһибләри шаирди, чәми докторлар, мұһәндисләр, дипломатлар, һатта министрлар дә шаирди, һәпсә шаирди.

СЕНЗОР — Бағышлайсыныз, пәс сизни сәнәтиниз нәдир?

СӘМӘД ВАҺИД — Мән өзүм дә шаирәм, кәндим дә чәмийәти-хәйрийә мәктәбиндә элми гафийә дәрси дийорум.

МИРЗӘ МӘММӘДӘЛИ — (Өз-өзүнә). Аллаһ бәрәкәт җерсин.

СЕНЗОР — (Үзүнү полис мә'муруна вә фәррашлар тугуб).

Хуб, биз кетмәли олдуҗ. (үч гардаша). Һәзәрәт, бәндә бир саат бундан гәдәм сизин үчүнүзүн дә барәсиндә бир өзкә хәялда идим, амма китабларынызы көрәндән сонра дәхи инди фикрими билмәррә дәйишдим. Инди нә фикрәдәйәм, о да галсын мәним өз янымда, лакин өзүмә фәрз билирәм ки, һөкүмәтә әрзһал эдиб сизи үмәнайдә-дәвләт янында ән саламат вә зәрәрсиз бәндәләр чүмләсиндә һесаб эдәм; мәни әфв буюрасыныз вә саламат галасыныз. (Сензор, полис мә'муру вә фәррашлар чыхыб кедирләр).

(Рүстәм бәй, Мирзә Мәһәммәдәли вә Сәмәд Ваһид бирдән)—Хош кәлдiniz (гардашлар башлайырлар китабларыны йығышдырмаҗа. Рүстәмбәй китабларыны шкафа дүздүйү ердә бирдән өзүнү чөндәрир гардашларына гаһ-гаһ чәкиб башлайыр күлмәйә. Мирзә Мәһәммәдәли вә Сәмәд Ваһид тәәччүблү бахырлар Рүстәм бәйә, бир дәфә дә уғунуб күләндән сонра Рүстәм бәй гардашларына дейир).

РҮСТӘМ БӘЙ — Һәлә индийә кими халг бир шей баша дүшмүрдү, индийә кими халг дейирди-мәрһабә Әбдүл'әзизнин оғланларына, машаллаһ бири Петербургда элм тәһлил эдиб, бири Истамбулда, бири дә Нәчәфул'әшрәфдә, үчү дә машаллаһ охуб әлим олуб, амма бундан сонра ағызларда сөйләнәчәк ки, һаман үч әлимләрин бири (Мирзә Мәһәммәдәлигә ишарә эдир) хусуф, кусуф дуасы языр, бири (Сәмәд Ваһидә бахыр) мөфәилүн фәуләтүн, бири дә (өзүнә бахыр) валлаһ мән өзүм дә һеч баша дүшмүрәм ки, мән нәчийәм, гаһ-гаһ-гаһ (гаһ-гаһ чәкир).

МИРЗӘ МӘҺӘММӘДӘЛИ — (Рүстәм бәй) Чәнәб Рүстәм бәй! Әксәр үләма вә фүзәладан мутәватир ривайәтир ки, «әлгәһгә-һәтү минәшшейтан», йә'ни билирсән бунун мә'насы нәдир? (Бир аз дәнйир). Билмирсән тәфсир эдим, бунун мә'насы будур ки, гаһ-гаһ чәкиб күлмәк шейтан сәнәти-ди (мәшғул олур китабларыны йығышдырмаҗа).

РҮСТӘМ БӘЙ — (Чығырыр) Биәдәб!

МИРЗӘ МӘҺӘММӘДӘЛИ — (Чығырыр) Биәдәб өзүнсән!

РҮСТӘМ БӘЙ — (Чығырыр) Сәнсән!

МИРЗӘ МӘҺӘММӘДӘЛИ — (Чығырыр) Сәнсән!

СӘМӘД ВАҺИД — (Чығырыр) Бәрәдәрләрим нә гаваҗ?

(Зәһра Бәйим кирир ичәри вә голтуғундан бәязыны чыхардыб тутур каһ Рүстәм бәйин габағына, каһ Мирзә Мәһәммәдәлинин габағына, буһлар да Зәһра Бәйими итәләйиб дейирләр: сән дә чәһәннәм ол башымыздан, икиси дә өврәтин китабыны туллаыйрлар, вәрәгәләри дағыдыр. Күлбаһар вә Гәнбәр чобанлар илә төкүлүрләр ичәри, Мирзә Мәһәммәдәли: сәнсән! Дейә-дейә чыхыб кедир; Сәмәд Ваһид «Нә гевгадыр?» дейә чыхыб кедир. Зивәрханым кәлиб япышыб Рүстәм бәйин голундан чәкиб апарыр; Зәһра Бәйим йыхылыб билүш олур; Күлбаһар өзүнү салыр арвадын янына, Гәнбәр дә явуг кәлиб мә'тәл галыр).

ПӘРДӘ САЛЫНЫР

ДӘЛИ ЙЫРЫНЧАҒЫ

ДӨРДҮНЧҮ МӘЧЛИС

(ДӘЛИХАНА)

Дәли Молла Аббас аяҗ үстә дуруб, әлини көйә галхызыб мөв'изә эдир, отурулар дәлилар: Пырпыз Сона, Фармасион Рүстәм, Сәрсәм һейдәр, һәмзәд Гурбан, Чинни Мустафа; дәлилар Молла Аббасын мөв'изәсина гулаҗ асырлар.

МОЛЛА АББАС — Вә илаһиттаһирин, сәмә бә'д...

СӘРСӘМ ҺЕЙДӘР — (Ағлыя-ағлыя ялварыр) Ай Молла Аббас гардаш, сән аллаһ бизә нағыл дә гулаҗ асаҗ.

МОЛЛА АББАС — (Һирсли) Печә нағыл дә? Нә зәвзәк-зәвзәк данышырсан? Нечә нағыл дә? Мән ванзәм, йохса нағыл чыям ки, сизә нағыл дейәм? Сөзә бах сән аллаһ! Дейә сән мән нағыл чыям! (Һирс тутур вә көзләри гыззыр. Чинни Сәрсәм һейдәр вә һәмзәд Гурбан ағлайырлар. Чинни Мустафа ачығындан дизләрини ерә чырпыр вә юмругуну саға-сола тулдуыр).

МОЛЛА АББАС — (Бирдән гаһ-гаһ чәкиб күлүр). Бәс бу нағыл дейил нәдир? Бәс бу дедикләрим нағыл дейил, нәди? (Күлүр).

ҺЭМЗЭД ГУРБАН — Сән аллах, Молла Аббас бир аз мөв'изә элэ гулдаг асаг.

МОЛЛА АББАС — (Куя Һәмзэд Гурбанын сөзүнү эшитмәди) Бәли, худавәндаләмин изиләи биз бурая чәм олмушуг ки, бу беш күлүк дуняйи фанинин гиодатындан кәнара дүшүб аллахын йолундан азанлара үзүмүз саташмасын, онун үчүн дә фүрсәти гәнимәт дилиб агайи Мәчлисидән сизә мөв'изә эдәчәйәм ки, фәйзиәб оласыныз.

ФАРМАСИОН РУСТӘМ — (Чәлд дурур аяға вә әлләрини өлчә-өлчә) Де, де, ай атам-анам сәнә гурбан олсун, элчә агайи Мәчлисидән де!

МОЛЛА АББАС — Бәли, әй мәним һуш вә зәкәвәт, әгл вә фәрасәт саһибә олан йолдашларым! Әрз олсун хидмәти шәрифинизә ки, агайи Фазил Мәчлисә өз «Ихтиярат» китабында белә рәвайәт әдир ки, әз һазрәт имам Мәһәмәд Багир мәнгул әст ки, һәр кәс рәчәб айынын биринчи күнү ики миң рүк'әт намаз гыла вә габагы рүк'әтдә ики миң дәфә товһид зикр эдә вә үч миң дәфә «инна әнзәлна» охуя вә охуюб гуртарана кими үзү гибләйә дура, һаман шәхс айын ахырына кими гарын ағырыс көрмәз. (Бурада Рүстәм, Сәрсәм һейдәр гаһ-гаһ илә күлүрләр. Һәмзэд Гурбан вә Пырыз Соһа аглайырлар. Чинни Мустафа да дизләрини ерә дөйүр вә чыгырыр).

МУСТАФА — (Ара сакит оландан сонра). Бах Молла Аббас, истәйирсән мән дабанымы ерә вурум бурадан бир гуш чыхсын, бах дейирсән вурум? Мән агайи Мәчлисидән горхмуячагам ки? (Дабанларыны вурур ерә). Бах мән дә үзү гиблиә дурмушам, бәс агайи Мәчлисә нийә үзү гиблиә дурур?

ҺЭМЗЭД ГУРБАН — (Чинни Мустафая ялварыр). Ай Мустафа гардаш, сән аллах дабанларыны ерә вурма мән гушдан горхурам.

Ф. РУСТӘМ — (Дик галхыр аяға). Молла Аббас, Молла Аббас, мәним бир атам вар иди, пешәси сәһәрдән ахшама кими ағачдан-ағача учмаг иди. Ахырда хоруз олду банлады (өзү дә хоруз кими банлайыр). Сән өләсән Молла Аббас ялан демирәм. Оду бах (көйә бахыр) атам учду кетди (онлар да көйә бахырлар, куя бир шей ахтарырлар).

МОЛЛА АББАС — Мән һәлә гушдан сувайи ағачларын да көйә учмагыны көрмүшәм, дашларын да көйә учмагыны көрмүшәм.

ЧИННИ МУСТАФА — (Чыгырыр). Мән өлүм, Молла Аббас, бош-бош данышма ағачларын учмагыны дейирсән де, амма дашларын учмагыны демә, бу ялан олду. (Һәмзэд Гурбаң вә Пырыз Соһа аглайырлар).

СОҺА — Сән аллах ай Мустафа гардаш, ачыгын тутмасын, мән горхурам.

МОЛЛА АББАС — (Мустафая). Һәлә мәним дайымын оғлунун хорuzu вар иди һеч һәйәтдә олмәзды, һәмишә дамдан-дама учарды.

РУСТӘМ — (Гаһ-гаһ чәкиб күлүр). Мән өлүм Молла Абба, сән дә банна (бу да, һейдәр дә күлүрләр. Гурбан вә Соһа аглайырлар, Мустафа дабанларыны ерә чырпыр).

СӘРСӘМ ҺЕЙДӘР — (Дик галхыр аяға). Сән өләсән Молла Аббас, мәним ушаглыгды бир хорузум да вар иди (күлүр).

ГУРБАН — (Аглая-аглая). Нийә мәним хорузум йохду? Нийә һаманын хорuzu вар, мәним хорузум йохду?

МОЛЛА АББАС — (Учадан). Әй мә'шәрулхәлайиг! Әшиндин вә акаһ олун ки, дөрт йүз ил бундан мүгәддәм мән кетмишдим йә'чүч вә мә'чүчларын вилайәтинә (һамы дәлиләр сакит олуб гулаг асырлар). Орада бу дылгыр вәтәним мәним ядыма дүшдү; мәнни бир агламаг тутду ки, бир дә көрдүм дәрәяларын сую галхыр юхары, аз галыр мәнни гәрг эдә; мән дә галхмышам суюн үзүнә.

СОҺА — (Аз галыр аглая). Горхурам мән дә гәрг олам Молла Аббас (Соһа титрәйр вә кәлир өзүнү салыр Молла Аббасын гучагына; Молла Аббас буну кәнар эдир).

МОЛЛА АББАС — (Ачыглы, Соһая). Мән мөв'изә эләдийим ердә, сәннин ихтиярын йохдур мәним яныма кәләсән. (Соһа кедир Мустафанын гучагына, о да рәдд эдир).

МУСТАФА — (Чох ачыглы). Чәкил кәнара, ахмагын гызы, сән хоруздан горханда, мән дә кәрәк пишикдән горхам. Мау-мау (мовулдайыр, Рүстәм вә һейдәр күлүрләр).

ГУРБАН — (Бирдән ериндән галхыб башыны элә бәрк вурур пәнчәрәйә ки, шишәси сынын төкүлүр). Әдә гоймайын Умман дәрәясы дашды, мән богулурам. (Бу һиндә фәрраш Шимирәли кирир ичәри вә әлиндәки шаллаг илә Гурбаны бәрк дөйүр. Фармасион Рүстәм вә һейдәр гачыб бучаға сыгынырлар. Һәмзэд Гурбан вә Соһа аглайырлар, Мустафа аяларыны ерә вуруб чыгырыр, Молла Аббас башлайыр чытмыг чалыб ойнамаға фәрраш Шимирәли Соһая дигтәт салыр вә сонра Молла Аббасә дейир).

ШИМИРЭЛИ — Ай бичарэ дэли, молла да мэйэр ойнар? (Рүстэм, Һейдэр күлүшүрлөр: Гурбан вэ Соһа ағлайырлар, Мустафа чығырыр, Шимирэли Соһа тәрәф кедир вэ хэлвәтлийнб ону чимдиклийр: Соһа чимдийн ағырында вайылдайыр. Доктор Лалбюз кирир ичәри, ара бир аз сакир олур, чүнкү дәлиләр һамысы аяға дуруб доктора тәзим эдириләр.

ШИМИРЭЛИ — (доктора). Чәһаб һәким, бизим шәһәрин дәлиләри дэ алты нәфәр адамды ки, йығыб кәтирдим бурая.

ГУРБАН — (һәкимә шикайәт эдир). Ай һәким сән аллаһ бу дәлиһ дөкинән (Шимирәлини кестарир) бизи дөймәсин.

МУСТАФА — (һәкимә). Аһы бу дәлини (Шимирәлиһә ишарә) кәтирир бурая гатмысыныз бизим күһаһымыз нәди ки, бөнүр шаллаһлайыр?

МОЛЛА АББАС — (һәкимә). Аһы мән ки, ойнайырам, бунун кимә бир зияны вар ки, бу дәли мөһим ойнамағыма лағ эләйир? (Рүстэм вэ Һейдэр күлүшүрлөр).

СОҺА — (ағлая-ағлая һәкимә). Ай һәким, мән сәндән горхурам, рир) мәнни чимдикләди (Рүстэм вэ Һейдэр күлүр, Гурбан ағлайыр).

ШИМИРЭЛИ — (һәкимә). Чәһаб доктор, булар дәлилийн һавасына данышырлар.

ҺЕЙДЭР — (дик атылып). Буй һәким, анд олсун аллаһа биз дәли дейлик, өзү дәлидир.

ДӘЛИЛӘР — (һамысы бирдән). Валлаһ дәлидир!

ШИМИРЭЛИ — (һәкимә). Докторуң башы үчүн мән бунлары дөймәшәм.

ЛАЛБЮЗ — (Шимирәлиһә). Бу, бу... (билмир нә десин). (Дәлилләр һамысы һәкимә баш эңдирир эдәб илә дурурлар. Һәким мат мәтәл галыб соһра Соһа явуг кәлиб гол-гычына дигтәт салыр, нәбзинә баһыр, чөнәсини әлләйир).

СОҺА — (ағлая-ағлая һәкимә). Ай һәким, мән сәндән горхурам, горхурам сән дэ мәнни чимдиклийәсэн. (Молла Аббас, Рүстэм вэ Һейдэр күлүр, Гурбан вэ Соһа ағлашыр, Мустафа дизләрини ерә вурур. Бир гоча киши элиндә тәсбәһ додағлары тәрпәшир вэ тез-тез субһаналлаһ дейир, он алты, он едди яшында бир оглан ушағынын элиндән япышыб чәкә-чәкә даһил олур. Ушаг һәкимдән горхур, кәлмир, о ла субһаналлаһ вирд эдир).

ГОЧА КИШИ — (һәкимә). Башына доланым ай һәким, бу ушағын һеч азары безары йохду, дәли дэ дейил! Амма күчә илә кетдийи ердә бир адам көрән кими бирдән башлайыр чығырмаға; өзү дэ ағыллы ушагды, дәли зад дейил. (Молла Аббас, Рүстэм вэ Һейдэр күлүр, Гурбан вэ Соһа ағлайыр, Мустафа чығырыр, һәким истәйир ушаға

явуглаша, ушаг көзләрини бәрәлдир вэ мыггылдыһыб истәйир гача: киши ушағы гучағлайыб сахлайыр. Һәким кәлир ушағын нәбзинә, дөшүнә вэ башына баһыр вэ тез бир нүсхә көтүрүб языр верир кишиһә вэ лалоюну бир шей дейир, киши кағыза баһыб Шимирәлидән сорушур).

КИШИ — Һәким бура нә язды, гурбан олум сәнә?

ШИМИРЭЛИ — (кишиһә). Зәһирмар язды, сәнә нә борч нә язды? Кағызы апар давахана, зәһирмар да версәләр вер оглун ичсин, яхшы олсун. (Ушаг һәкимдән үркүр, киши чибини эшәләйиб һәкимә пул верир, һәким тез пулу алыб гоюр чибинә, киши ушағын элиндән япышыб апарыр вэ гапынын ағзында даялыб чөнүр һәкимә дейир).

КИШИ — Ай һәким, бәрәйн-әһтият бир «айәтәл-күрси» дуасы молламыза яздырыб бағламышам ушағын голуна, (ушағын голуңу нишан верир. Молла Аббас, Рүстэм вэ Һейдэр күлүшүр, Мустафа чығырыр, дабанларыны ерә вурур, ушаг чығырыб гачыр чөлә- киши дэ кедир, даһил олур һачы Бағдад).

ҺАЧЫ БАҒДАД — (Элиндә тәсбәһ вирд хуор, һәкимә). Чәһаб һәким, мән бир ишдән өтәри сизә зәһмәт верирәм, мән бу дәли Фармасйон Рүстәмин ата бир, ана бир гардашыям, әрз олсун хидмәтинизә ки, мәнним бу бәдбахт бәрәдәрим ики илдән артыгды ки, дәлилик азарына мүбтәлә олуб, өзү дэ фармасйонлар кими бир пара насәза сөзләр данышыр ки, яхшысы буду ки, эшитмәйәсэн; дуа галмайыб ки, яздырмамыш олаг, дәрман галмайыб ки, вермәмиш олаг (Рүстэм дурур аяға гардашы һачы Бағдада баш эңдирир). Хүләсә сөзүмүз орада дейил, дәрәдәсәр вермәкдән мәгсәд будур ки... (Үмми Күлсүм гапыдан көрсәнир). Букун сешәнбә, чәршәнбә, пәнчшәнбә, чүмә күнү, йә'ни рәчәбүлмүрәччәб айынын он догузуңда һәзрәтин зүһуруду ки, чәми дәлиләрин өврәтләри һаман күң өз явуг гоһумлары илә баһәм һәзрәтин зиярәтинә мүшәррәф олмалыдырлар.

(Молла Аббас мағаллағ ашыр. Рүстэм вэ Һейдэр күлүшүрләр; Соһа вэ Гурбан ағлайырлар. Мустафа, Һейдәр чығырыр, дабанларыны ерә дөйүр).

ҺАЧЫ БАҒДАД — (һәкимә). Чәһаб һәким, бу бәрәдә сизин рәйинизи билмәк бизә лазымды.

ҺӘКИМ — (чийинләрини атыр). Академик, академик! (Һеч кәс ганмыр ки, һәким нә дейир. Дәлиләр күлүшүр, Мустафа дабанларыны ерә чырпыр).

КЭЛБЭ ТҮРБЭТ—(Элиндэ тэсбей вирд охуя-охуя дахил олур, һәкимә). Чәнаб һәким, мән бир ишдән өтәри сизә зәһмәт вермәйә кәлмишәм: мән бу дәли, сәрсәм Һейдәрин ата бир, ана бир гардашыям. Эрз олсун ки, мәним бу бәдбахт бәрәдәрим, бир илдән артыгды ки, дәлилик азарына кирифтәр олуб, дуа галмайыб ки, яздырмамыш олаг, дәрман галмайыб ки, едиртмәмиш олаг. (Һейдәр дурур әдәб илә гардашы Кәлбә Түрбәтә баш әндирир). Дәрдисәр вермәкдән мәгсәд будур ки, бүкүн сешәнбә, бәли чәршәнбә, пәнчшәнбә, чүмә күнү, йә'ни рәчәб айынын он догузунда һәзрәтин зүһурудур ки, чәми дәли кишиләрин оврәтләри (Әминә гапыда көрсәнир) һаман күн өз явуг гоһумларынын бири илә баһәмликдә һәзрәтин зиярәтинә мүшәррәф олмалдырлар (Молла Аббас мағаллағ ашыр, Рүстәм вә Һейдәр күлүшүр. Сона вә Гурбан ағлашыр. Мустафа чығырыр).

КЭЛБЭ ТҮРБЭТ—(Молла Аббас). Аллаһ сәнә лә'нәт әләсин, кәрәк имамын зүһурунун сөһбәтиндә бу мүртәд мағаллағ аша? (һәкимә) һәким чәнабларына бу дәрдисәри вермәкдән мәгсәд билмәкди ки, ая бу үч күнүн әрзиндә бу бәдбахт Һейдәрин ағылланмағына үмид вар я-йох? Чүнки шайәд худавәндәләмин шәфәәти садир ола, ағылана: әйәр ағылланмаса мән өзүм мәчбурәм оврәти Әминәни (Әминәйә тәрәф бахыр) апарам һәзрәтин зиярәтинә...

ӘМИНӘ—(Кедир сәрсәм Һейдәрин үзүнә боғма чыхардыр; Һейдәр мат-мат бахыр). Яланса бунун башына күл, бир илдән артыгды бүкүн ағылланыр, сабаһ ағылланыр; мәни дә сәркәрдан гоюбду (Чинни Мустафа чығырыр).

КЭЛБЭ ТҮРБЭТ—(һәкимә). Чәнаб һәким, сизин рәйинизи билмәк бизә лазымды.

ҺӘКИМ—(чийинләрини атыр). Академик, академик! (Һеч кәс баша дүшмүр). (Рүстәм, Һейдәр күлүшүр, Сона, Гурбан ағлайыр; Мустафа чығырыр).

МӘККӘ МӘҺӘММӘД—(Дахил олур вә һәкимә дейир). Чәнаб һәким, сизә дәрдисәр вермәкдән мәгсәд будур ки, әрәдирәм, мәним бу бәдбахт ата бир, ана бир гардашым. Һәмзәд Гурбан бир нечә мүддәтди ки, дәли-диванә олуб чөлләрә дүшүбдү; дуа галмайыб ки, яздырмамыш олаг, дәрман галмайыб ки, едиртмәмиш олаг, (Гурбан дурур аяға, гардашы Мәккә Мәһәммәдә баш әндирир). Дәрдисәр вермәкдән мәгсәд будур ки, бүкүн, сешәнбә, чаһаршәнбә, пәнчшәнбә, бәли чүмә күнү, һәзрәт зүһур әдир; һәкимдүр ки, чәми дәли кишиләрин оврәтләри (Сәкинә гапыда көрсәнир) өз явуг гоһумларынын бири илә һәзрә-

рәтин зиярәтинә мүшәррәф олалар. (Молла Аббас мағаллағ ашыр, мө'минләр бу дәфә ону дөйә-дөйә салырлар чөлә: Рүстәм, Һейдәр күлүшүр, Сона вә Гурбан ағлашырлар).

МӘККӘ МӘҺӘММӘД—(Молла Аббасын дэлынчә). Һәр вагт ки, имамын зүһурундан сөһбәт дүшүр, бу мөл'ун оғлу мөл'ун, кәрәк мағаллағ аша? (һәкимә). Һәким чәнабларына дәрдисәр вермәкдән мәгсәд билмәкди ки, ая бу үч күнүн әрзиндә бу бәдбахт Гурбанын ағылланмағына бир үмид вар я йох? (Сәкинә әрине кедиб боғма чыхардыр; Гурбан мат-мат бахыр).

СӘКИНӘ—Бунун башына күл, нә гәдәр вагтды ки, элә һа бүкүн ағылланыр, сабаһ ағылланыр, мәни саһибсиз гоюбду. (Чинни Мустафа чығырыр; дабанларыны ерә чырпыр).

МӘККӘ МӘҺӘММӘД—(һәкимә). Чәнаб һәким, бу бәрәдә сизин рә'йинизи билмәк бизә лазымдыр.

ҺӘКИМ—(Чийинләрини атыр). Академик, академик! (Һеч кәс баша дүшмүр, гапыдан Молла Аббас).

МОЛЛА АББАС—Ай мүсәлтманлар, валлаһ бу һәким дәлидир. (Молла Аббас гапыда ойнайыр. Рүстәм вә Һейдәр күлүшүрләр. Сона вә Гурбан ағлайырлар; Мустафа чығырыр, дабанларыны ерә чырпыр. Шимирали Молла Аббас бир шаллағ чәкир).

СОНА—(ағлая-ағлая). Ай һәким, сән аллаһ бу дәлиләрә де, мәним Молла Аббасымы дөймәсинләр, (узагдан чауш чарлыыйр, чамаат салават чәкир). Аллаһүмәсәлли-әлә Мүһәммәдин вәәли-Мүһәммәд! ...

П Э Р Д Э

ӨБДҮРРЭНИМ БЭЙ

НАГВЕРДИЕВ.

1870—1933

«ДАГЫЛАН ТИФАГ»

БИРИНЧИ МЭЧЛИС.

(Нәчәф бәйин эвиндә көзәл фәршләрлә дөшәнмиш бир отаг. Фәршдән әләвә сандал вә күрсүләр дө гоюлүб.)

НӘЧӘФ БЭЙ — (Тәк) Аталар мәселәдир: дүня беш күндүр, беши дө гара. Бәдбахт, мән о кәсә дейрәм ки, бу беш гара күнү, ләззәти—дамаг илә кеңири баш қора апармая. Бириси күрүрсән, сүбдән ахшамәдәк гарышга кими чалышыр, вүрүшүр, пул газаныр, амма әви йыхылмыш өз газандығыны ейиб, өз зәһмәтинин мейвәсиндән камяб олмур. Пулу йығыр сандыгларә, үстүндә мышауул пишийи кими ятыр. Едийи дә нәдир? Әңчир, соған вә пенир. Юрду итмиш инәк кими от отлайыр. Инди ондан бир хәбәр алан кәрәк ки, ай әвин йыхылысын, бу пуллары кимдән өтрү йығыбсан? Әйәр өзүн үчүн йығыбсан, богазын тикилсин, нийә емирсән? Әйәр оғул—ушаг үчүн йығыбсан, бир ахмаг әбәс ишдир ки, күрүбсән. Чүнку ала малы оғул-ушаг үчүн билмәррә лазым дейил. Огулун яхшысы өзү дә газанар, атая мөһтәч олмаз. Огулун писнә һәмчинн ата малы лазым дейил, чүнку атасы башыны ерә гоян кими һамысыны апарыб бир аз мүдәттә хәрч эләйиб дагыдачар.

Меним барәмдә, пулун вар, херч әлә, бағышла, е. ич, вәр кефә, ләззәтә, әйшү-ишрәтә, беш күн гара дүнянын ләззәтин апар, өләндә дә дүняда бир тәәннан галмасын вә беш адам да сәнә рәһмәт охусун.

Әй он ки, дәрин чаһан зи худ бихәбәри,

һәр шамү сәһәр дәр тәләби-симу зәри.

Сәрмәәин-тү әз ин чаһан ек кәфәһәст.

Ура ки, күман нист бәри, я нәбәри! *)

*) Әй бу дүниәдә өзүндән бихәбәр, ахшам сәһәр гызыл күмүш ахтаран адам. Бу дүнядан сәвә мал бир кәфәндир. Ону да күман йохдур ки, апарачагсан я йох. (Сә дүниә иш риндәндир).

Доғру дейиб шайр, чох көзәл дейиб, худадан истәр-дим бу саат бу сөзләри дейән шайр мәним янымда олайды, онун бойнуу гучаглайыб додагларындан өпөйдим.

ЧАВАД — (Дахил олур) Ага, бәйләр тәширф кәтирибләр.

НӘЧӘФ БЭЙ — Бүюрсунлар, бүюрсунлар. (Сәлим бәй, Аслан бәй вә һәмзә бәй дахил олур). Баһо, я аллаһ! Хош кәлдиниз, беш кәлдиниз, бәс нийә әлибош кәлдиниз?

СӘЛИМ БЭЙ — (Әйләшир, һамы әйләшир) Сән өләсән чох әлидолу вә башы әтлн кәлмишәм, бу саат ики йүз ийрми беш манат чибимдә пул, кефим дә кечәләр улдуза һүрүр. Удузмаға да мейлим йохдур.

Кәлмишәм күрүм, сәни дә бир хоруза йүкләй биләрәмми? Будур, бир нечә күндүр әлим чох яхшы кәтирир. Бу саат Лейлач илә гумар ойнамаға һазырам. Һәлә мән өлүм, дә күрүм мәнә бир үч йүз манат удумзагла аран нечәдир?

НӘЧӘФ БЭЙ — Яваш уд, богазында галар. Кенә кимин гулағыны кәсибсән?

ҺӘМЗӘ БЭЙ — Мән әви йыхылмышын, мән оғлу өлмүшүн, мән юрду итмишин, мән күллүгү көйә соврулмушун. Белә һарамын олсун, бурнундан кәлсин, йорған алтында ейәсән.

СӘЛИМ БЭЙ — Нийә ейрәм йорған алтында. вәллаһ ойнаглыя-ойнаглыя ейчәйәм. Сәнин малын ана сүдүндән һалалдыр. Мал емәйәнин малыны ейрләр. Ушаг ашыг йыған кими йығынча, вәр биз ейәк, аллаһа да хош кәтсин, бәндәйә дә.

АСЛАН БЭЙ — (Һәмзә бәйә) А киши, мән сәнә нечә дәфә демшәм, енә дейрәм, кәлсәнә саггалыйын ағ вагтында гумары гоясан ерә?

ҺӘМЗӘ БЭЙ — Хуб, саггалын ағлығынын гумара нә дәхли вар?
АСЛАН БЭЙ — О дәхли вар ки, гочалыб өлүрсән, бүкүн-сабаһ аллаһ гојса кәлләни ағардачагсан, кәлиб һалваны ейәчәйик. Аяғыын бири бу дүняда, бири гөбүрдәдир. Кет намаз гыл, ибадәт элә, оруч тут, пулун чохдур Мәккәйә кет!

СӘЛИМ БЭЙ — (Һәмзә бәйә) А киши, сән аллаһ, көр бир тезиклә өлә биләрсәми. Көнлүм бир яхшы, ләззәтлн, гоча һалвасы истәйир.

ҺӘМЗӘ БЭЙ — Гадам, чох көтүкләр үстүндә чырпылар доғрайыблар. Аллаһ гојса кенә һамынызы мән ерә гуйдаячагам. Бир дә чаным, мән гоча дейиләм ки, алдым гоча гоюб мәни яхалайыбсыныз. Дүняда гоча, я чаһан нә кәзир. Мәним барәмдә дүняда нә гоча вар, нә чаһан. Бир нә-

хош вар, бир сәламәт. Саггалын чох да олсун ағ, чанын ки, олду сәламәт, олдун чаван. Я саггалын олду гап-гапар, шәва кимн, әлә ки, кәшәләр сүбһәдәк еһә-еһә еһә!.. еһә!.. (өскүрүр) атычы кими памбыг атдын, олдун го..

НӘЧӘФ БӘЙ — Бунунла өзүнә тәскинлик вер, мейитини көрүм, 18 яшын вар.

СӘЛИМ БӘЙ — Һәлә һәмзәнин өлүмү дурсун ғырагда, Нәчәф, мән өлүм Тирмә сагалыбса бир ова кедәк. Чохдан кетмәмишик, көнлүм ғыргавыл эти истәйир (Һәмзә бәйә) һәмзә һеч Нәчәфин Тирмәсини көрүбсәнми? Ғәриба туладыр, сәнә тула дейрәм, даһа бил, нәдир, бир ат әвәзи!

ҺӘМЗӘ БӘЙ — Тула өзүнсән, ағзынын сөзүнү бил!

НӘЧӘФ БӘЙ — Сәлим, мәним билмәррә авдан һәвәсим кәсилик, һеч кетмәйә мейлим йохдур. Ғәдим әйям яда дүшөндә аз галырсан гушу да вуруб өлдүрәсән, тулалары да ийнә вериб ғырасан.

СӘЛИМ БӘЙ — Һеч кечән күнләрден даныша. Кечән күнә күн чатмаз, чаласан күнү-күнә. Ғәдим вагт, муров вәдмәдә көрүрдүн әтраф бәйләри чам олуб ов бинасы гоюрдурлар. Гуш ову, я габан ову. Ахшамдан йүзбашыны чағырыб тапшырырдым: сабаһ, ова кедәчәйәм, кәрәк һәр бир майһәтәч һазыр олсун. Йүзбашы да ки, мәселәсинә ариф иди. О саат анлайырды нә демәк истәйирәм.

Сүбһ дуруб көрүрдүм, маһалын гочаг атлыларындан нечә нәфәр һәр яраг, әсбаблары илә һазыр, мүнтәзир-дирләр: гоюнлар ахшамдан кәсилик, соютма олуб, чаһу-чәләл илә, бров-һа бров илә дүшүрдүк йола, күя бир гошун кедир. Кедеб үч күнләрлә мешәләрлә, дағларда ов эдәрдик. Амма инди... Бир чолаг ябыны минирсән, бир гушу шүккүдүрсән бармағыйын башына, онун да бир көзү кор, бир көзү дә мәюб. Ики ахсаг туланы да салырсан далына, чаным кәһәр, көзүм кәһәр. Дүшүрсән биябанын, дүзүн чанына, нәди-нәди, бәй ова чыхыб. Иттифағән ғырагда, гузғундан бириси галхан-да гушу бураһырсан далынча. Көрүрсән эви йыхылмышын малы кетди кәндә, трюг үстүнә гонду. Тоюг ейәси дә бир одун ямады бөйрүндән, чаны орда ағзындан чыхды. Ач, сусуз, ит күнүндә ғайдырсан эвә. Һаны кечән күнләр? Һаны муровлуг заманы? Ах, бир адам олайды, кечән күнләри кери ғайтарайды, чәми Һәмзәдән уддүгүм пулллары она верәрдин.

ҺӘМЗӘ БӘЙ — Бир дә көзүндән кәлсин о пуллар. Ай аллаһ сәнә өлүм версин а белә падшаһ гуллүгчусу. Падшаһдан алыб едийин мөвачиб, көзүнүн ики дешикләриндән кәлсин. Һәмишә донлуг алыб эйшү-ишрәтдә доланыбсанса, яхшы гуллуг эдибсән, мәрһәба!

СӘЛИМ БӘЙ — Һәмзә бәй буюр сөйлә кәрәк сән нә ғайырыбсан?

МИРЗӘ БАЙРАМ — (Дахил олур) Сәлам әлейкум.

НӘЧӘФ БӘЙ — Әлейкәссәләм, Мирзә. Буюр әйләш (Мирзә әйләшир). Әһвали-шәриф?

МИРЗӘ — Лилләһилһәмд, сәләмәт вә ағанын вүчудуна пейвәстә дүаку варыг.

СӘЛИМ БӘЙ — (Һәмзә бәйә), Бәли, буюр кәрәк, аға Һәмзә бәй саһибгиран! Сөйлә рәшадәтиндән, вурдугундан, йыхдығындан, һүнәриндән, пәһланлығындан, даныш кәрәк сән һарада дам ярыб дана чырабысан, буз ярыб бузов чыхарыбсан!?

ҺӘМЗӘ БӘЙ — Мән аз гуллуг этмәмишәм. Мән сәнин кими ейиб ятмамышам Мән падшаһ уғрунда өзүмү күллә габағына вериб дава этмишәм, һүнәр кәстәрмишәм, чығ вә нишанлар алмышам. Күллә долу кими башымдан ағыб, мән тылынч вурмушам, зәрби-дәст кәстәрмишәм.

СӘЛИМ БӘЙ — Сәнин зәрби-дәстинә ғырбан олум. Билирәм, сәнин һүнәрини, давада голуну һа белә гатлайыбсан (голуну ғысыр чийнинә) ки, бәс голум чолаг олуб, түфәнк тута билмирәм. Һәким истәйиб голуну кәссин, әлиндән тутанда голуну узадыбсан һәкмиң габағына. Буну чәми Варшава давасына кәдәнләр билдирләр. Мән дә билирәм, мәним нәнәм дә билир вә чәми шәһәрнин ушағлары да билдирләр (бәйләр күлүшүрләр).

ҺӘМЗӘ БӘЙ — Хуб, сиз нә диши пишик кими һырылдашырсыныз? Бири бир ахмаг сөз деди: кәрәк булар да отуруб она ахмаг-ахмаг күлаләр. Сәлим бәй, сән мәнә чох саташырсан, тәвәггә эдирәм ки, бир дә мәнимлә белә зарафатлары эләмиңсән. Әввәла, мән сәндән ишда бөйүйәм, икинчиси, мән һүнәр кәстәриб нишан алмышам. Сән ону һеч вахт дана билмәзсән.

НӘЧӘФ БӘЙ — Һәзәрәт, мән өлүм зарафаты гоюн ерә, ахырда дава салыб бизи дә пәшман эдәрсиниз. Чох пис шей-дир зарафат, беләдирми Мирзә?

МИРЗӘ — Бәли, бәли дүз буюрусунуз. Әззәрафәтү мигразүлмәһәбә*) (Чавад чай кәтирир).

НӘЧӘФ БӘЙ — Чайдан, заддан көтүрүн, ичини, бир аз ачығыныз союсун. (Бәйләр чайы көтүрүб габағларына гоюрлар). Чавад о шкафдан чыхыры бурая кәтир. (Чавад чыхыры кәтирив верир, Нәчәф бәй төкүр чай). Мирзә, бағышлакинән гуллугунда биәдәблик эдирәм, амма адәт эләмишәм, һәрчәнд пис адәтдир, ахшам чайыны шәрәбсыз ичә билмирәм.

*) Зарафат мөһәббәтән ғайчысыдыр.

МИРЗЭ — Бәли, әл-адәтү кәттәбиәтиссаний*).

НӘЧӘФ БӘИ — Мирзә шеирин кәлди чатды, чох яхшы шеирдир. Артыг хошума кәлди, чох сағ оласан.

МИРЗЭ — Ағанын шә'ни—шөвкәти, чәлалы, дәвләти о гәдәрди ки, ямагла гуртармас. О шеир бунларын мугабилдә бир налайыг шейдир.

НӘЧӘФ БӘИ — Хейир Мирзә, чох көзәл шеирдир. Әвәзиндә кәрәк сәнә яхшы хәләт верәм. Бу саат бир мәлфүтә язарам, апарыб верәрсән дарғая, сәнә бир чувал бугда, бир чувал дүйү өлчүб верәр, көтүрүб кәләрсән.

МИРЗЭ — Аллаһ оғлунузу сахласын. Худаваңди-әләм өз вәһданийәти һөрмәтинә сизин кимин бәйләрин сайейи-мәрһәмәтинин, биз кәмтәрин бәндәләрин үстүндән кәсмәсин, иншааллаһ! Амма ағадан тәвәггәм будур, әйбә илтифатыңыз олса бәндәйә бир яты эләйәсниниз, аягларымы ердән көтүрсүн, һамишә сизә дуаку олум.

НӘЧӘФ БӘИ — Хуб, о да баш үста, (чағырыр) Сүлейман. Чавад, Сүлейманы бураа чагыр (Чавад чыхыр). Бу саат Сүлейман бәй кәләр, дейәрәм кағыз язар, кедәрсән кәндә. Тахыл да көтүрәрсән, ябы да верәрләр (Сүлейман бәй дахил олур кимназия либасында узун бирчәк, папаг әйри, дамағында папирәс) Сүлейман гадаң алым, бир кағыз яз дарға Аванесә, Мирзә Байрам кәлән кими она бир чувал бугда, бир чувал дүйү вә кәлдәки боз ябыны да версин.

СҮЛЕЙМАН БӘИ — Нийә аға, бугда, дүйү бәс дейилми, даһа ябыны нийә верирсән?

НӘЧӘФ БӘИ — Ахмаг-ахмаг данышма, нә дейирәм она гулал ас! (Сүлейман бәй кедир).

АСЛАН БӘИ — Нәчәф, Мирзә кәтирән нә шеирдир?

НӘЧӘФ БӘИ — Геч, бир тәрифнамәдир, языб мәнә кәтириб. Амма чох яхшы языб, бир күн верәрәм охуярсан. Инди әвәзиндә биз дә кәрәк Мирзәнин хәчәләтгидән чыхаг.

МИРЗЭ — Худаваңди-әләм чәлалы-чәбәруту һөрмәтинә сизә дәвләти—Ибраһими кәрәмәт әласин!

СӘЛИМ БӘИ — Нәчәф, аллаһ, Мирзә демишкән, сәнә дәвләти—Ибраһими кәрәмәт әласин. Сән дә мәнә дузу!

АСЛАН БӘИ — Нәчәф, ахыр сәнин бу оғлундан һеч мәним көзүм сү ичмир. Чох пис долаңыр, пис адамларла күзир.

НӘЧӘФ БӘИ — Аллаһ оғул сарыдан мәни бәдбахт әдибдир. Чох яхшы оғлан иди. Яхшы да охуярдү. Гәмишә дә мүәллимләр разы идиләр. Амма аллаһ сәбәбин әнин йыхсын. Тай-туш олду пис, инди дә истәйирләр школадан чыхарсынлар. Дейирләр охумур вә саир ушаглары да хараб әләйир. Әләчым она галыбдыр ки, һәмишәлик кәндәрим кәндә. Кәдиб орада ишләсин, балкә ахыры бир яна чыха Йохса шәһәрдә галса, чаһыл-чүһүл йолдашлары билмәррә одуну-очағыны сөндүрәрләр. Инди ки, охумады, балкә яхшы мүлкәдар ола.

АСЛАН БӘИ — Хейир Нәчәф, тәгсир сәнин өзүндәдир. Ушага өз вахтында тә'лим вермәйиб, хараб әләйирсән. Инди ону кәндә кәндәрмәйиб, Мазандарана кәндәрсән, енә ондан адам олмас. Бурада лоту-поту илә кәзиб гумар ойнайыр, кәндә кәдиб оғурлуг, гулдурлуг әләйиб, йол кәсәчәк.

НӘЧӘФ БӘИ — Әзизим, мән нә пис тә'лим вермишәм, мәндә тәгсир һадир?

АСЛАН БӘИ — Сәндә тәгсир одур ки, ушаг вагтында фағыры һагг ерә, һаһаг ерә о гәдәр дөйдүн ки, ахырда сырталды, инди үзүнә ағ олур, бир сөзүнә икки чаваб верир. Мәйбәр дөймәклә, ушаг адам олар?

НӘЧӘФ БӘИ — Бәс нечә әләйим әзизим? Ушагдыр, пис иш тутан-да кәрәк дөйәсән, йола кәлә. Йохса мән отуруб, ганмаз ушага тәһзибүл-әхлаг ки, охумаячагам.

АСЛАН БӘИ — Тәһзибүл-әхлаг, филан лазым дейил. Сән ушагла әлә бир рәфтар әлә ки, онун мәһәббәти күнбәкүн сәнә артсын. Сонра бир пис иш көрәндә ки, үзүнә бир аз әйри бахдын, о саат тутдуғу ишин гәбаһәтинин анлайыб, о иши бир дә тутмас.

СӘЛИМ БӘИ — А киши, мән иманым дөймәкдән дөйил. Мал ейәсинә охшамаса һарамдыр. От көкүнүн үстүндә битәр. Атасы кәдан йола, оғлу да кәдәчәк. Ата шүрбидир, оғлу да шүрби олар. Бир ата ки, бикар вагтында оғул илә бир ердә гумар ойнай, онун оғлу гумарбаз олмайыб, мүчтәһид ки, олшаячга.

НӘЧӘФ БӘИ — Сән нийә белә сәфин сөзләри данышырсан? Мән нә вагг онунла гумар ойнадым?

СӘЛИМ БӘИ — Сәнәтин нә иди әвин йыхылсын? Гәмишә гыш узуну бикар галанда оғлунла лопугдан гумар ойнайыр-дын, ялан ки, дейил. Сән удузанда пул верирдин, о удузанда лопуг алырдын (байлар күлүшүрләр).

НӘЧӘФ БӘИ — Кәрәк ки, ахмаг данышмағы өзүнә пешә әйләйиб-сән.

СҮЛЕЙМАН БӘИ — (Дахил олур) Мирзә, буюр кағызы! НӘЧӘФ БӘИ — Мәнә вер, көрүм нә товр языбсан?

*) Адәт икинчи хасийәтдир.

СҮЛЕЙМАН БЭЙ — Нэ товр язмышам, дедийнин язмышам (кагызы Мирзэея узадыр).

НЭЧЭФ БЭЙ — Бош данышма, кагызы бурая вер, көрүм!

СҮЛАЙМАН БЭЙ — (Гейзле) Ал, бу да кагызы.

НЭЧЭФ БЭЙ — А балам, дәли дейилсэн башына ат тәпмәйиб, үстүмә нийә чыгырырсан? (Охуор).

СҮЛЕЙМАН — Нэ гайырым, ай ага, инанмырсан, куя мән өзүмдән дә бурая бир шей артырмашам.

НЭЧЭФ БЭЙ — Ди яхшы, рәдд ол, чәкил башымдан! (Сүлейман бәй кедир). Буюр Мирзэ, апарыб кәнддә верәрсән даргая: нечә ки, лазымдыр эмәл эләр.

МИРЗЭ — (Дуруб кагызы алыр) Худаванди-аләм өз иззәтү чәлалы һөрмәтинә, сизн вә сизин эвладынызы ер вә көй бәлийти-тындан һифз эләсин. Мүрәххәс олаг гуллуғунуздан. Худаванди-аләм һәмнишә сизин кисәннизи долу вә өзүнүзү үмид болу эләсин, нишааллаһ! (Баш әйиб чыхыр).

НЭЧЭФ БЭЙ — Хош кәлдин Мирзә!

СҮЛЕЙМАН БЭЙ — А киши, Сүлейман сөзүнүн гүввәти, буғданы, дүйүнү вердин ериндә, молла адамдыр, апарсын, есин. Даһы бу аты нийә бағышлайырдын?

НЭЧЭФ БЭЙ — Рәһмәтлик оғлу, сән мәним хасийәтимн билә-билә нә үчүн белә суалы верирсэн? Сән өзүн билирсэн ки, мән неч вәдә оланыма йох демәрәм? Варлыға нә дарлығ вә бир дэ бу киши бир адамдыр ки, букүн бурададыр, сабаһ бир айры адамын гапысында, көрәрсән пешәси гапы-гапы кәзиб пул йығмагдыр. Нәр ердә дейчәк ки, Нәчәф бәй мәнә бир ат пешкеш эләди. Эл агзы чувал агзы, бир аздан сонра ашидәрсән, аләм данышачагдыр ки, Нәчәф бәй Мирзә Байрама ат бағышлайыб. Ябынын да адыны гоячаглар әрәб аты. Бу мәним дүня хейрим. Элә ки, өлдүм бир сурәйи-әррәһман охуюб хәтм элар мәнә, руһум олар шад, бу да мәним ахирәт хейрим, даһа нә истәйирсэн?

СӘЛИМ БЭЙ — Иншааллаһ, бир шаллаг да һатәми-Таинин гәбри-нә вурачагсан. Хуб, сәбәб надир ки, Мирзәея кәләндә һатәм олурсан, бизә кәләндә чибинин агзыны бизов чатысы илә бағлайырсан. Бир беш-он манат да бизә вермирсэн. Бары неч олмаса удуз, өләндә биз дә сәнә рәһмәт охуяг. Мәним дуам Мирзәнин дуаларындан яхшы аллаһа чатар. Элә бундан тут, Мирзәнин будур саггалы дүшүб гуршағына, амма зуррийәти йохдур. Кечә, күндүз аллаһа ялвармагдан йорулуб, намаз гылмагдан мөһүр алнында ер эләйиб, тәсбиһ чевирмәкдән бармагларынын башы көйнәйиб, амма мән шүкүр олсун аллаһа намаз танымарам, оруч тутмарам. Бир сүрү дә ушағым

вар. Истәйирсэн сәбәбини биләсэн о да баш үстә, гулаг вер, әрз эләйим: Мирзә дейәндә, бир пак, мүғаддәс, танры бәндәси адамыдыр, аллаһ янында чох эзиз. Элә отурур дуа эләмәйә, аллаһ дейир ки, гой бунун нә гәдәр өмүрү вар мәнә дуа эләсин, мән дә гулаг асым, о да индийәдәк дуа эләйир, зуррийәт истәйир, аллаһ да вермир, дейир бәлкә эвлад вердим, хатирчәм олду, даһа мәнә дуа эләмәди. Амма элә ки, мән- дүшәндә, бир дуа эләйиб аллаһдан бир шей истәйирәм, көрүрсүн о саат буюрур: «Вердим әй мәним бәндәм, амма итил башымдан ачыл, бир дә сәннин үзүнү көрмәйим!» Истәдийимн алыб отурурам еримдә. Беләликлә аллаһдан бир сүрү ушаг алмышам. Инди мәнә неч олмаса бир-ики йүз манат пул удуз, өләндә бир йол дейим: «Худая, пәрвәрдикара, сән Нәчәфә бәһишти-әла гисмәт элә». О саат руһун атылсын, дүшсүн чәһәннәмин... мән дә чәһәннәм дейирәм... бәһиштин орта күчәсинә.

ҺӘМЗӘ БЭЙ — Белә ки, дуан мүстәчәб олур, элә дуа элә Нәчәфин пулуну уд. Даһа нәйә ялвар-япыш эләйиб бинәваны товлайырсан?

СӘЛИМ БЭЙ — О да мүмкүндүр. Мән дә элә аллаһа дуа эләйиб сәннин гулағыны дибиндән кәсмишәм.

ҺӘМЗӘ БЭЙ — Нарамын олсун!

СӘЛИМ БЭЙ — Валлаһ ана сүдү кими һалалдыр. Белә пул илә мүстәти олуб Мәккәйә кетмәк олар. Хәсис пулудур. Нә товр чыхарсаг һалалдыр: һаг илә, һаһаг илә, оғурлуг илә, гулдурлуг илә...

АСЛАН БЭЙ — Данышмагдан файда йохдур. Галхын аяға, кедәк, хейир ишә мәшгул олаг, көрәк башымыза нә иш кәлир.

НЭЧЭФ БЭЙ — (Чағырыр) Чавад! (Чавад дахил олур) Стол, филан һазыр олбудурму?

ЧАВАД — Бәли, бәй чохдан һазырдыр! (Стәкәнләри йығышдырыб чыхыр).

НЭЧЭФ БЭЙ — (Галхыр) Да, буюрун гуллуғунузда олаг (бәйләр һамысы галхыб обирн отаға тәрәф кедирләр).

СӘЛИМ БЭЙ — (Чыртыг чалыб охуор):

Уча барыдан ашарам,
Ярыма кәниз гошарам,
Һәмзәни мәнә версәләр,
Чибинин пулун ударам.

Атма даш, вурма даш, нар киләсин...

НЭЧЭФ БЭЙ — А киши, нэ гайырырсан, дэли олмайыбсан?

СЭЛИМ БЭЙ — Сэн өлсөн, бу саат кефим белэ көкдүр, неч бил-мирэм, дүняда бэй кимдир, хан кимдир. Бу саат кефим Мавэррауннөһр напасы чалыр. (Ойнаа-ойная охуор): Атама даш, вурма даш, нар дөнөсийм мөн. Атамын, анамын бир дөнөсийм мөн.

НЭЧЭФ БЭЙ — Ай сәни неч ата-ана юрдунда галмаясан. Инди бу саат, аллаһ гойса кефинэ соған чыртарлар (бойнундан тутуб итәләйир обирн отаға. Бәйләр һамасы кедирләр. Сөвдәкар Мәшәди Чәфәр дахил олур, бәйләр кедән ота-га сары кедир).

ЧАВАД — (Мәшәди Чәфәрин далынча дахил олур) Ай Мәшәди һә-чәмәт, даян көрүм!

МӘШӘДИ ЧӘФӘР — (Даяныр) Нә буюрурсан?

ЧАВАД — Көзүнә дәрәд буюрурам, чанына да вәрәм. Вәдә верди-йин нечә олду?

МӘШӘДИ ЧӘФӘР — Гой бәйләр оюну гуртарсынлар, эйәр галса баш үстә. Галмаса көләрән дүкандә чатар.

ЧАВАД — Сән өл, Чавад өлсүн (әлини гоюр дөшүнә), көрөк дүз гырх манат вәрәсән, йохса бундан сонра гапыны үзүнә бағлаячагам.

МӘШӘДИ ЧӘФӘР — Гардаш отуз манаты нәйә гырх манат әл-дин, он манат да артырдын, бизим шәртимиз будур ки, һәр дәфә сәнә он манат верим.

ЧАВАД — Сән бәйләрдән йүз маната муамилә алырсан, мәнним дә сәндә отуз манатым галыб, он манат муамилә истәйи-рәм. Сөзүн нәдир әзизим?

МӘШӘДИ ЧӘФӘР — Хуб, беш манат да сәнә муамилә вәрәрәм. Отуз беш манат, букүнкү илә гырх беш манат, сабаһ кәл дүкана нөгд, көз кими сайым гуллуғуна.

ЧАВАД — Яхшы, сән дейән олсун, бура бах, Мәшәди! Мән өлүм, ал бу әлли манаты, көр бәйләрин биринә сырыя билләр-сәнним, төммәссүкүнү ал кәтир мәнә.

МӘШӘДИ ЧӘФӘР — (Пулү алыр) Хуб, вер көрүм, асандыр (ке-дир).

СОНА ХАНЫМ — (Дахил олуб хейли вагт бәйләр кедән гапынә бахыр) Кенә гумар... Языг мәнним чаным... Көрәчәкли күнләрим вармыш...

«БӘХТСИЗ ЧАВАН»

ИКИНЧИ МӘЧЛИС

(Һаман отаг. Мирзә Гошунәли гапыны ачыб дахил олур. Гапы ачыг галыр, гапынын далында үч нәфәр кәнд әлли көрүнүрләр).

МИРЗӘ — (Кери дөнүб кәндлиләрә). Сиз бурада дурун гапынын далында, мән кедим Фәрһад бәйә әрз әләйим. (Гапыны өртүб, кәлиб сағ тәрәфдән кечир, бир аздан сонра Фәр-һад бәйлә баһәм гайыдыр).

ФӘРҺАД — Бәс мәнни көрмәк истәйәнләр, Мирзә, һаны?

МИРЗӘ — Бурада гапыда дурублар.

ФӘРҺАД — Чағыр, кәлсинләр ичәри.

МИРЗӘ — Бәй, онларын аяглары, либаслары тозлудур, мән нечә онлары отага чағырым? Халы-кәбәни хараб әләйәрләр. Яхшы оларды ки, өзүнүз гапынә чыкыб әһвалларыны сорушуб йола саласыны!

ФӘРҺАД — Дүздүр. Әмим һәмишә янына рәйийәт кәләндә чыкыб онунла гапыда сөнбәт әдиб йола салыр, мән бунун мә'-насыны баша дүшмүрдүм, инди анладым, әмиmə де вә өзүн дә билкилән ки, аягдан булашан тозу сүпүркә илә тәмизләмәк мүмкүндүр. Отаг үфунәтини, пәнчәрәни бир гәдәр ачыг гоймаг илә рәлд этмәк олар. Амма бир пара хәбис гәлбләри басан тозу, неч бир сүпүркә илә тәмиз-ләмәк олмаса, мурдар үрәк саһибләри олан вүчудларын үфунәтини дәрјяләр пак әдә билмәз. Бу кәлән кишилә-рин тозлу, чиркли аяглары чох адамын үрәйиндән тә-миздир... Зәһмәт кәчиб чых, о кишиләри бура чағыр!

МИРЗӘ — Бәй! Дағрусу будур ки, һачы ағанын гәзәбиндән гор-хурам. Сән мәнни онун гәзәбинә дучар әләмә. Мән дә билдирәм ки...

ФӘРҺАД — Билирсән, бәс нийә данышырсан?

МИРЗӘ — Нә әләйим, ай гурбанын олум, бир парча чөрәк ейирәм. Әләчым нәдир? Кәрәк һачынын хаһишилә рәфтар әдәм, йохса...

ФӘРҺАД — Нә йохса? Дәлыны де! Бир парча чөрәк учундан дин, әғидә, иман һамасы бада кедир? Кет... кет... кет! Мир-зә бурадан сәннин сифәтин, бағышлакинән, мәнә бир ай-ры чүрә көрүнүр. Кет-кет! Мән өзүм кәндлиләри чағы-рыб данышарам. Сән дә чавабдәһиндә олмәзсан.

МИРЗӘ — Бәй, көрүнүр ки, сән мәнним әрзимә дүрүст мүлтәфит олмадын.

ФЭРһАД — Хейир! чох ләтиф анладым. Хәтирчәм ол, кет Мирзә! Белкә һачи кәлди сәни бурада көрдү. (Мирзә сол гапы-дан кедир. Фәрһад бәй ики элини гойнуна гоуб бир гәдәр вахт онун даһынча бахыр, сонра гапыны ачыб көндлиләрә).

ФЭРһАД — Ичәри кәлин, ичәри кәлин!

ЭВВӘЛИНЧИ КӘНДЛИ — Аяғымыз тозлудур гурбанын олум.

ФЭРһАД — Эйби йохдур, кәлин ичәри. (Кәндлиләр ичәри кәлиб баш әйирләр), хош көрдүк ләләләрим. Хош көрдүк! Кефиниз, әһвалыңыз нечәдир? (Онлар илә әл верир. Эввәлиначи кәндли истәйир Фәрһадын элини өпсүн, гой-мур). Йох, йох! Разы дейиләм, лайиг дейил сәнин кими ағсаггал киши әлимдән өпсүн. Әла бурадан өп! (Үзүнү көстәрир. Кәндлиләр бир-бир онун үзүндән өпүрләр) Белә яхшыдыр! Де, әйләшин, сөһбәт эләйәк!

ИКИНЧИ КӘНДЛИ — Гурбанын олум, биз ата-бабадан аға гул-луғида отурмаға адәт эләмәмишик. Бизә изин вер гул-луғуғузда дураг.

ФЭРһАД — Ләлә гәляндан, чубугдан, папиросдан бир шейә адәт-көрдәсәнми?

ИКИНЧИ КӘНДЛИ — Нечә аға?

ФЭРһАД — Әлә белә сорушурам, лазымдыр.

ИКИНЧИ КӘНДЛИ — Бәли бәй! Эвдә ачы гәляндан-заддан чәкә-рәм. Йола чыханда янымда чубуг олур.

ФЭРһАД — Нечә, яхшы адәтдир, я пис?

ИКИНЧИ КӘНДЛИ — Башына дөнүм һарадан яхшы адәтдир, адамын чаныны пуч эләйир.

ҮЧҮНЧҮ КӘНДЛИ — Бизим кәнддә кечмишдә бир шайр һәсән вар иди әй, о дейәрдн гәля: әл ян! мал ян! чан чан!

ФЭРһАД — Яхшы дейиб, чох яхшы дейиб, бәс көрүнүр пис адәт-дир?

ИКИНЧИ КӘНДЛИ — Әлбәттә гурбанын олум, аллаһ кәссин белә адәти!

ФЭРһАД — Инди ки, адәтин писи, яхшысы олур, әйләшин (курсү-ләри көстәрир).

ҮЧҮНЧҮ КӘНДЛИ — Гурбанын олум, биз орада отурмаг бачар-марыг, йыхыларыг, гол-гычларымыз әзиләр. Бизим үчүн ер раһатдыр.

ФЭРһАД — Эйби йохдур, ердә отурун. Мән дә сизин раһат олма-ғыныыз истәйирәм (әйләширләр, Фәрһад бәй курсү үтсә, көндлиләр исә ердә отурурлар). Шәһәрдә ишиниз вар иди, йохса мәним яныма кәлмисиниз?

ЭВВӘЛИНЧИ КӘНДЛИ — Бәли! Базара мейвә кәтирмишик, эшитдик ки, тәшриф кәтирбсиниз, кәлдик гуллуғуғуза баш әйәк.

ФЭРһАД — Чох яхшы кәлибсиниз. Мән дә дүнән кәлмишәм. Истәйирәм букүн, күнортадан сонра сизә гонаг кәләм, кәндә!

ИКИНЧИ КӘНДЛИ — Көзүмүз айдын олсун аға! Аллаһа шүкүр, лап бөйүк оғлан олубсан.

ФЭРһАД — Чох сағ ол ләлә! Бағыныз, әкининиз нечәдир?

ИКИНЧИ КӘНДЛИ — Нийә, аллаһын дөвләтиндән яхшыдыр. Бил-дир әкинләри долу дөйдү, амма бу ил яхшыдыр, бағла-рын мейвәси дә, аллаһа шүкүр болдур.

ФЭРһАД — Бәс эшитдим малларда нахошлуг вар имиш.

ҮЧҮНЧҮ КӘНДЛИ — Малларын иши, гурбанын олум, асандыр! Бир дананын бурну агрыянда бөйүрдән нечә һәким чы-хыр, анчаг инсанға гулаг асан йохдур. Һәр кими баш агрысы тутса кәрәк кәфәнә адам көндәрәсән.

ФЭРһАД — Мәйәр яхында һәким йохдур?

ЭВВӘЛИНЧИ КӘНДЛИ — Һәким бир күнлүк йолда олур, йолла-рымыз хараб, азарлыны из арабада апармаг олур, нә ат илә, гоншу кәнддә бир отайлы нүсхәбәнд вар, һәким-ликдән дә аз-мәз башы чыхыр, кедиб бир манат вериб кәтиририк. Отдан, әләфдан вериб чыхыб кедир.

ҮЧҮНЧҮ КӘНДЛИ — Бир үч ил бундан ирәли кәнддә «халар» на-хошлуғу дүшүмүш иди, нә гәләр адаты гайрылды. Фейзула кишинин күлфәти ери илә бөтәм, нечә айда сонра буду көрдүк, бир һәким бир арыг ябынын белиндә буду кәлди көрдү азар чохран гуртарыб, ябынын башына бир ики ағач вуруб гайытды, кетди.

ФЭРһАД — Йох, белә олмәз, буна әләч лазымдыр, инди кәләрәм кәндә, әтраф кәндләрдән дә чамааты йығарам бир кағыз гайырыб дөвләтдән һәким истәрсиниз. Өзүм дә һәким-лик охумаға кедирәм. Дәрсими тамам эләйәндән сонра кәлиб ичиниздә отурарам, ишиниз даһа яхшы кечәр.

КӘНДЛИЛӘР — Аллаһ өмрүнү узун эләсин, аллаһ сәнин көлкәни бизим башымыздан әксик эләмәсин!

ФЭРһАД — Бу ил барамыңыз нечәдир?

ИКИНЧИ КӘНДЛИ — Барама яхшы олмады, бу ил бир урус кәл-миш иди, дейирдиләр ки, ичәрдән көндәрибләр, кәлди бизим барама комаларымыза бахды, сонра деди ки, сиз барама сахламағын гайдасыны билмирсиниз, о сә-бәбә гурдларыңыз ғырылар, о дейирди ки, тикдирдийи-низ комалар ярамаз. Кәрәк айры комалар тикәсиниз,

беш дана да мүсөлманча язылмыш китаб верди ки, бунлары охуюн: бурада барама сахламаг гайдасы язылбы. Биз дэ, башына дөнүм, бисавад адамыг, китабдан нэ баш ача чаг идик.

ҮЧҮНЧҮ КЭНДЛИ — Мэн о китабын бирини апардым моллая вердим охусун, о да дейсэн бир шей баша дүшмэди, китабы о ян, бу ян вэрэгэлэди. Деди бош шейдир, ата-баба гайданыз илэ барама сахлайын. Аз чохлагу баглыдыр аллахын товфигинэ, үрэйиниз дүз олса, биябанда да барама сахлайыб мәнсул кетүрэ билэрсиниз.

БИРИНЧИ КЭНДЛИ — Бизим гоншумузда бир эрмэни вар, кор Минас!

ИКИНЧИ КЭНДЛИ — Минасы демэ! Онун иши э'чаздыр, э'чаз.

БИРИНЧИ КЭНДЛИ — Будур, нечэ илдир, бир эв тикдириб, орада барама сахлайыр, бир ил эшитмэмишэм ки, онун гурдлары телэф олсун. Мэн сорушдум, дейир ки: китаб үзү илэ сахлайырам.

ФЭРНАД — Бэс, рус верэн китабы мөним эмим көрмэди?

БИРИНЧИ КЭНДЛИ — Көрдү, охуду, деди ки, бир белэ барама комасынын йүз манат хэрчи вар. Гурбанын олум биз йүз манаты нарадан алаг?

ФЭРНАД — Нийэ, эмим пул верэ билмэз иди? Лазым олан гэдэр эмимдэн пул кетүрүн, кома тикдириң, сонра бараманы сатыб кэтириб верэрсиниз. Сиз ханиш эласэниз, һэр беш адама бир кома тикдириб шэрактэли барама сахлая билэрсиниз. (Кэндилэр башларыны ашага салырлар). Нийэ киридиниз?

БИРИНЧИ КЭНДЛИ — Даһы нэ эрз элэйэк...

ФЭРНАД — Йох! Сизин үрэйиниздэ сөз вар, билмирэм нийэ демирсиниз? Сиз мөнимлэ ачыг данышын, мэн дэ сизин кими бир адамам, нэ гэдэр ачыг данышсаныз, бир элэ мэн сиздэн разы оларам.

ҮЧҮНЧҮ КЭНДЛИ — Бэй, догрусудур ки, һачы Сэмэд ага илэ бизим севдамыз тутмур, мэн билмирэм онун элинин суюну?...

ФЭРНАД — Нечэ?

ҮЧҮНЧҮ КЭНДЛИ — Бизэ пул лазым оланда һэфта базарына ке-дид айда түмэнэ бир аббасы мүамэлэ илэ, һачы Сэфэрдэн алырыг. Амма һачы Сэмэд ага айда маната беш шаһыдан эксик мүамэлэйэ пул вермир.

ФЭРНАД — Нэ данышырсан киши? Бу, илдэ йүз маната алтмыш манат мүамэлэ элэйир! Мэйэр мөним эмим белэ иш көрүр? О ки, бир мөмин, намаз гылан, шэрнотдэн бахэбэр шэхсдир. О, нийэ белэ элэйир?

ИКИНЧИ КЭНДЛИ — (Үчүнчү кэндлини көстөрир). Бу языгэ үч-дөрт ил бундан габаг отуз беш манат пул вермиңди: элли манатэдэк һачыя пул вериб, өмө борчлудур.

ФЭРНАД — Йох, мэн эмими белэ билмирэм, мэн онунла бу барэлэ данышарам. Бу яхшы иш дейил ки, эмим тутур. (Һачы Мирзэ Гошунэли илэ дахил олурлар. Рэийэтлэр вэ Фэрнад ага дурурлар).

НАЧЫ — Бу нэди? Бу нэди? (Рэийэтлэрэ). Сиз өз мөгамынызы билэрсиниз, я йох? Сиз индийэдэк бу отағын ичинн көрүбсүнүзмү! Отағы тоза-торпага буламатынызы кифайэт этмир, һэлэ бир ээиз гонаглар кими истираһэт илэ дэ эйлэшибсиниз?

БИРИНЧИ КЭНДЛИ — Һачы ага! Фэрнад бэй изин верди, биз дэ онун гуллуғунда отурдур.

НАЧЫ — Фэрнад бэй ушагдыр, амма сэн ағ саггал һейвансэн, көрөк ага илэ нөкэрин ерини билэсэн.

ФЭРНАД — Эми! Нэ буюрусунуз? Мэйэр бунлар да бизим кими адам дейиллэрми?

НАЧЫ — Йох! Бунлар адам дейиллэр, рэийэтдирлэр, рэийэт!.. Баша дүшүрсэнми?

ФЭРНАД — Хейир баша дүшүрэм.

НАЧЫ — Онда бунлар чыхсынлар эшйэй, мэн сэни баша салым. (Рэийэтлэрэ). Кедин чөлдэ отурун! (Рэийэтлэр ке-дирлэр). Билэрсэн Фэрнад сэн ушагсан, бу чамаата бөл-лөд дейилсэн. Рэийэт тайфасы дейэндэ, бир бийһэ мэх-лугдур, букун изин верэсэн янында отурсун, сабаһ көр-рэрсэн өзү сөндэн изинсиз кэлиб күрсүлэрин үстүндэ эйлэшиб, бир аздан сонра кэлиб бойнуна минэчөк, бун-лара нэ пэдэр гапаз дэйсэ бир элэ табе оларлар.

ФЭРНАД — Эми нийэ белэ сөзлэри буюрусунуз? Языглар, валлах, инсандырлар. Бизим так, бэлкэ дэ биздэн дэ бир аз яхшы инсандырлар. Бунларын да үрөклэриндэ дэрлэри вар, гэмлэри вар, бу языглара үрөк дэрлэрини һеч кэсэ сөйлэмөк мүмкүн олмур. Бэй янына кэллрлэр, гапья чыхыб үч кэлмэ данышыб йола салырлар. * Араларына йүзбашы кэлир, онлар илэ гамчы илэ данышыр. Пристав сөйүш илэ сөһбөт элэйир, инди мэн бунлар илэ даны-шырдым. Дейирлэр ки: һэр илэ барама гурдларымыз гы-рылыр, чүнкү китаб үзү илэ кома тикдирмэйэ пул тап-мырыг, пул да лазым оланда көрөк кеиди элэ мүамэлэ илэ көтүрөк ки, өмрүмүз олалы алтындан чыжа билмэ-йөк, һөтта дейирлэр: бир зальым, һансаф, аллахдан дөн-муш вар ки, онлардан айда маната беш шаһы мүамэлэ алыр (Һачы сөксөнри). Бах! Тэеччүб элэдиниз! Нэ олар ки, онлара мүамэлэсиз пул верэсиниз ки, кеиди о нөв мэл'ун мүамэлэдарын элине кечийлэр?

ҺАЧЫ — Ялан дейирләр, инанма. Элә шей олса биләрәм, ялан дейирләр.

ФӨРҺАД — Әми, инанмырам ялан дейәләр. Нә дүшүб онлара ялан десинләр? Вә әләвә дейирләр ки, онлара китаб пайла-йыблар, барамачылыг китабы. Кәнддә бир нәфәр савад-лы йох имиш ки, о китабы охуюб онлары баша сала. Биз кәрәк сәй эдәк ки, онлар ушаллары охутсунлар, мөйәр инсафдыр ки, бир кәнддә бир савадлы адам та-пылмасын?

ҺАЧЫ — Бала гулаг вер. Сән кедиб о чамаатын ичиндә бир нәчә күн отурсан биләрсән ки, онлар нәчә мөхлүгдурлар. Рәийәт нә гәдәр авам олса, бир әлә бәй үчүн мәслә-һәтдир. Һәркәһ буллара биз әлм охутсаг кәрәк сонра кедиб диләнәк. Һәрәси кәлиб башына бир шапка тахыб дейәчәк ки, мән абразома. Ондан сонра һүнәрин вар онлар илә даныш, кәлиб янында изинсиз әйләшәчәк, куя мин илдир сәниилә бағры бадашды. Кәндә келдәчәксән, мөһәл гоймаячаг, демиячәк ки, аға кәлиб, кедиб она бир салам верим.

ФӨРҺАД — Йә'ни өз һүгугуну дүрүст анлаячаг!

ҺАЧЫ — Буна сән һүгуг дейирсән? Буна сән һүгуг дейирсән?.. Бу һүгуг дейи! Мән буну һеч вәдә гәбул этмәрәм, мәнним яшым алтмышдан өтүб, букүн-сабаһ әләрәм, онда биләрсән ки, гәчә әмин доғру данышырмыш.

ФӨРҺАД — Әми, сиз билин ки, бәйи бәй, рәийәти рәийәт эләйән бизим кими бир адамдыр.

Вәгти ки, онлары сизин ихтиярыныза верибләр, кәрәк сиз онлара аталыг элийәсиниз йә'ни чалышасы-ныз ки, рәийәттин әлми артсын, күзәрәны артсын.

ҺАЧЫ — Бала мән дейәни сән баша дүшүрсән, та бир мүддәт бәй-лик әләмәйинчә билмәйчәксән, кедиб бир пара сарсаг-сарсаг китаблар охуюбсан, отуруб данышырсан, о китаб язанын һеч бири нә бәйдир, нә рәийәт! Авара-авара адамлардыр. Анчаг аралыг гарышдырлар, рәийәт нәдир, дәвләт нәдир? Әлм нәдир, сәнәт нәдир? Рәийәт ки, дәвләтләнди, кәрәк бәй баш көтүрсүн кәнддән чых-сын.

ФӨРҺАД — Әлбәттә кәрәк чыхсын! Нә истәйир бәй бу языг рәий-йәтдән? Ачыг данышмаг истәйирәм: аллаһын ерини ким сәнә мөхсус әдибләр? На сәбәбә ер сәнин олсун, нийә бәй өз зәһмәти илә чәрәк емәсин, мөйәр бу инсан сифә-тидир? Сиз рәийәтә һейван дейирсиниз. Өз алнынын тәри илә чәрәк газанан һейван дейид, бәлкә халис цә-

сандыр! Кифәйәтдир, мин илләр илә чамааты әсир әдиб өз һәмчисиниз инсанын ганыны сордуғунуз! Һәр кәс өз һүгугуну таныса яшыдыр: һеч кимин ихтияры йохдур десин ки, ер мәннимдир. Ер аллаһындыр вә һәр кәс кәрәк о ердән алдыгы мәнфәәтә тәк өзү саһиблик эләй!

ҺАЧЫ — (Мирзәйә). Валлаһ бу ушаг дейәсэн дәли олуб. Кедиб кәнддә бир-ики белә сөз данышса, чамааты билмәрәк бизим үзүмзә дургузачаг, ахырда да әрмәни Симонун оғлу кими голларыны бағлайыб көндәрәчәкләр бир баш Сибирә (Фәрһада). Гурбанын олум, әглини башына чәм әлә, бу сөзләри бурада данышдын кечәр, даһа кедиб кәнддә данышма! Нә эләйәк, элә ки, мән дә өлдүм, кәндә саһиблик әләдин, онда өзүн бил (Мирзәйә) — Мирзә даһы буну данышдырмаг хатадыр, кедәк. (Кедирләр).

ФӨРҺАД — (Далларынча). Кедин, кедин, бир вагт олар, сиздән һесаб истәрләр, бу дилләри онда данышарсыныз, һәлә бир мүддәт исти отагларда, юмшаг йорган-дөшәкләрдә истираһәт әдин. Амма сизи өз зәһмәтләри илә бәсләйән-ләр союгдан, ачындан гырылсынлар, наинсаф залымлар, бимүрүвәт чәлладлар! Һәлә дөвран сизиндир, амма буну йәгин әдин ки, буйнузсуз гочун гисасыны буйнузлу гочда гоймазлар! Батар сизин кими хунхар чәлладлара!

ПӘРДӘ ШЕЙХ ШӘ'БАН

— Шейх Шә'баны сиз таныйырдынызмы?

— Хейр!

— Хейф, сәд хейф! Мән һаман о Шейх Шә'баны дейирәм ки, йолун гырағындакы мөһәллә мәсчидинин габағында әйләшип пинә-чилик эләрди. Йәгыш яғанда сел кәтирән көһнә башмаглары, чуств-лары, чәкмәләри, чарыглары йыгыб галыба вүруб, ямайыб, учуз гиймәтлә—чүтүнү бир аббасыдан, алты шаһыдан сатарды. Фәгир фугаранын аяггаблары һамысы анчаг Шейх Шә'бан әмәли олар-ды.

Дейәрсән яваш-яваш ядыныза дүшүр? Бир той, бир әһсан Шейх Шә'бансыз кечмәзди. Мейит габағында Шейх Шә'бан «ла һөвлә вә ла гүввәтә» дейәндә сәси шәһәрин о бири гапысында эшидиллир-ди. Һәр сабаһ тездән дүруб, әниб субһ намазыны мәсчиддә гылыб сонра чыхыб өз ериндә әйләшип пәшәсинә мәшғул оларды. Күнор-та вә ахшам әзаныны да вермәйи өзүнә фәрз һесаб әдәрди. Куман этмәйин ки, Шейх Шә'бан әзан вермәйин бир музд алырды. Хейр, әстәғфируллаһ! Әзан вермәйи мәнз саваб әмәл һесаб әдәрди вә әч-рини гиямәтдә аллаһдан көзләрди.

Шейх Шә'бан кәдәк бойлу, узун саггаллы, бир киши иди. Ба-һарда, ййда аба бұрунәрди вә гыш фәслиндә чийиннә бир Хора-сан күркү саларды. Бир нәфәр дейә билмәзди ки, мән Шейх Шә'-

банын саггалынын диниян ээрречэ агармыш көрмүшөм. Неч, Шейх Шэ'бан элэ адам дейил иди. Отуз ил бир абада кээмай, гырх ил бир күркү бүрүмэйи гөбул эдэрдн, амма саггалына рөнк вэ һөнадан корлуг вермээди.

Ранк вэ һөнаны да һөмишэ эттар Көрбөлайы Мөгсуддан аларды. Һэр адамын сатдыгы һөнаны бөйөнмээди. Мүшөндө дэ дейарди ки, Көрбөлайы Мөгсудун һөнасы чөми Иранда тапылмаз! Көр һөдир ки, гази аға өзү дэ онун һөнасыны ишлөдир вэ дөлилинин дэ ки, мүгөбилиндэ һеч бир ирад ола билмээ. Эмөк төрөфиндөн һөминнин, Шейх Шэ'бан өзүнэ корлуг вермээди. Илин чоһ һиссэсинин тойларда, эһсанларда пилөв эйәрди. Фөгөт плов олмаян күнү дэ һөкмон карөк биш аббасылыг эт алыб көндөрө иди эва, та арвад ахшама абикушт пиширсин. Этн дэ Шейх Шэ'бан һэр гөссабдан алмазды. Гөссабшашы Имамели илө мүшөрө иди. Нисйө эт алыб элинэ пул кечдикчө һөсаблашарды. Ондан элаво дүшөндө ахшамлар емишдөн үзүмдөн, гарпыздан алыб өзү абанын алтында эва кәтирәрди.

Шейх Шэ'бан белэ Шейх Шэ'бан иди.

Шейх Шэ'банын арвады Күлсүм хала да мөһөллэдэ мөшһур иди; чүнкү яхшы руф тутарды, чөп өтүрөдди, нохуд фалы ачарды, һөчөмөт гоарды, боғаз басарды. Нөнкин шөһөрдөн, этраф кандлар дән дэ боғазларында чөп галан ушаглары бир баш Күлсүм халанын янына кәтирәрдиләр. Күлсүм хала ушағын агзыны элилө өртүб, үзүндөн үфләрди; сонра бармагыны ушағын агзына салыб, өзкил чөйрөдөйндөн, кавалы чөйрөдөйндөн, көмүр гырығындан чыхарарды.

Бир дөфө Шейх Шэ'банын чөпәринин янындан өтүрдүм, көрдүм һөйтэдэ бир нөфөр узаныб өтө, боғазына бир ип бағлайыб, ипин о бири учуну да ағача бағалыблар. Узанынын янында нечө нөфөр шөхс вэ Күлсүм хала да үзү өртүлү дурублар: Бир дэ көрдүм кишиләрдөн икисн узанын аятларындан япышыб күчлөри кәлдикчө дартырлар; бунун бойну белэ шагылдады, куя бир бөйүк ағач шахы сынды. О саат ипи боғазындан ачдылар. Дурду аяға, элини эввөл чибинэ салыб, сонра чибиндөн чыхарыб Күлсүм хала тароф узатды. Билдик ки, пул верди. Кишиләр һөйтөдөн чыханда биринэ яхынлашыб дөдим:

— Бу нэ кейфийәтдир?

Дөди:

— Бу шөхсин бойнуна гыйгыжирмишди. Аллаһ иманыны камил эласин, Күлсүм хала сағалты.

Күлсүм хала да белэ Күлсүм хала иди.

Шейх Шэ'банын яшы айтмышдан адламышды, Күлсүм халанын синни элли бөшинэ явыглашырды. Бу ики эр, арвадын бирбиринэ олан мөһөббәти дилләрдэ дейилдири. Һэр сүбһ Күлсүм хала Шейх Шэ'бандан тез ояныб, ериндөн галхыб, самавар һазыр эдәрди. Самавар гайнаян төк кәтириб отағын ортасына чөһрайы рөнк, һэр ики төрөфинэ—«мәчлис араст» зылы читдэн бир сүфрә салыб, пөнирдөн, чөрөкдөн сүфрөйэ дүзүб әрини оядарды:

— А киши, даһы дуркинән, эзанын вахты кечир.

— Бу саат дуррам, чай һазырдырмы?

— Әлбөттө һазырдыр. Мөкәр өзүн билмирсән ки, мән чай дөмләмәми сәни оятмарам?

Шейх Шэ'бан арвадынын әдәтини билә-билә һөз һэр сүбһ она бу суалы верәрди. Чүнкү арвадынын чавабы она кәзәт веридри вэ үрайиндөн дэ фөхр эдидри ки, онун белэ гөйдинэ галан арвады вар; Шейх Шэ'бан чөлд дуруб дөстәмәз алыб, ики стөкөн чай ичиб галхарды аяға. Арвады исә ондан тез дуруб әринин башмагларыны чүтләйиб абасыны, я күркүнү чийинэ салыб дарвазаядөк өтүруб гайыдарды отаға. Һэр чүмә ахшамы Шейхин саггалына һөна гөуб, гоз ярпағы япышыдырыб вэ атасы эвиндөн кәтирдийн чһаз һөнабәндилә бағларды вэ кечә ярысы ону һамама көндәрәрди. О иди ки, Шейх Шэ'банын саггалы һөмишэ шөвә төк оларды. Өзү дэ чаван оғлана бәнзәрди.

Шейх Шэ'банын атасы башмагы иди. Өзү дэ бир нечә мүддәт атасынын дүканында башмагылыг эдиб ахырда пешәсини унудуб бир нечә авара йолдаш тапыб гуршанды чаһыллыға. Тойларда, һамыдан яхшы ойнаян ким иди?—Башгамчы оғлу Шэ'бан! Гумарбазлар арасында үрөкли ашыг атан ким иди?—Башмагыч оғлу Шэ'бан! Шөһөр чаванлары арасында һөмыдан ийид сайылан ким иди?—Башгамчы оғлу Шэ'бан! Һөр ил һөһөррәм айында мөһөллә дөстәсинин башыны ким кәжәрди?—Башгамчы оғлу Шэ'бан! Бағышлайың, мән сизин көзләриниздә суал ниһанәси көрүрәм, куя сиз суал эдирсиниз: Ая бу чаван ки, авара иди, бас бу һарадан пул газанырды ки, тойларда, гумарда, сөйһәтләрдә хәрч эдирди?

Мән дэ сиздән суал эдирәм: «Бәс гоча Сәркисин ки, эвн ярылды, йүз пут ипөй кетди, о ипөйин пулу нечө олду? Гачы Гафарын дүканы ярылды, он беш мин манатлыг малы кетди, о малын пулу кимин чибинэ долду? Барон Аракелин дүканындан кедән он мин манатлыг чаванһират нечө олду?».

Хуләсә, нэ эр эдим, мәдахил йолу бир дейил иди, беш дейил иди, бу эвләри, дүканлары яранларын һәмәсынын башчысы Башмагыч оғлу Шэ'бан иди. Шейх Шэ'бан чаванлығында мөһөллә оғланларынын арасында чөх көзәл сайыларды; өзү нөгл эдидри ки, мөһөррәм айында башы ачыг дөстә башында дуруб базар илө кедәндә «Һөйдәр!»—дейиб башымы сикләлөйндө бирчөкләрим ки, үзүмө төкүлүрдү, чөми дамлардан тамаша эдән арвадларын, кәлиндәрин, гызларын эғилләри башларындан чыхарды. Бу әһвалаты вна гоһшусу ағычы Мәләк нәнә кәлиб нөгл эдәрди.

Бир күн Шэ'бан эвдә эйләшмишди. Мәләк нәнә дахил олду. Мәләк нәнә эйилиб эввөл әлләрини ерә даяйиб сонра «ах ай вай!» дейиб яныны ерә гойду. Бир аз нөфәсини дөриб үзүнү Шэ'бана чөвирди:

— Гадан алым, мөни нейлирди?

— Динчини ал данышарыг, дейсән узагдан кәлирсән ки, белә йорулубсан?

— Бәли, гадан алым! Зейнал бәйн эвиндә ясда идим. Эвә кәләндә нәвам деди: Шә'бан әми сәни чагырыр. Динчями алмамыш бурая кәлмишәм, нә вар хейр ола?

— Доғрудур, ағычыны шәрә чагырарлар, амма мән сәни һигәт хейр ишә чагырышам. Сәни бир ерә кәндәрәчөйм! Кәрәк кедиб Мәшәди Мәһәмәд элинин гызыны мәнә истәйәсэн!

— Кедәрәм, аяғын алтында өлүм, бәлкә вермәди?

— Ағзы нәдир вермәйә? Кимин нә һәдди вар мәнә гыз вермәсин? Билмирми ки, базарын ичиндә атасына од вурарам? Шә'бан бурада даяныб бир гәдәр фикр эдиб деди:

— Неч сән гызын атасына сөз демә, чаны чыхсын! Данышарсан о да артыг-әксик сөйләр, мән дә билрәсан ки, дилмин, ағызымын саһиб и деинләм. Ахырда кәрәрсән, бир биабырчылыг чыхды. Сән гызын өзү илә даныш. Элә ки, разы олду, кәл мәнә хәбәр кәтир. Даһа сәнин ишин йохдур... Хәрчлик дә истәйрәсәми?

Мәләк нәнә бир үчлүк алыб чибинә гоюб деди:

— Гызын нә сөзү олачагыдыр? Шәһәрдә гыз йохдур ки, сәнә бәнд олмая. Һәлә чох севинсин ки, сәнин кими оғлан ону истәйир; гызын неч сөзү олмаз.

— Инди ки, сөзү олмаз, иш дә дүзәләр. Сән даянма кет!

Мәләк нәнә әввәл диз үстә чөкүб сонра аяға галхыб йола дүшдү.

Баһарын ахыр айынын көзәл кечәләрнин бири иди. Шәргән эсэн нәсим, күлләрин, чичәкләрин вә ағачларын ярагларынын арасында ашиг вә мәшуглар үрәкләрнин чуша кәтирән бир муғамат бәрпа этмиш иди. Көйүн, улдузлары да куя бир-бири илә мәһәббатдән дәм вурурдулар. Бәдрәләнмиш ай буналарын арасында аһүстә-аһүстә мәбһүт кәзиб дуняя тамаша эйрди. Булбүлләр яныгыш нәгмәләр илә үрәк дәрләрини күлләрә сөйләйрдиляр. Шәһәр ятмышды. Тәк бир шәһәр пасбанлығы эдән хорузлар бир-биринә оғ олдуларыны хәбәр верирдиляр.

Бу кечә ики нәфәрин юхусу кәлмирди. Бунларын бири мәшәди Вәли башмагчынын чаван гызы Күлсүм иди. О бирсинин дә ким олдуғуну мән демәсәм, дә гарә'ләр анларлар.

Күндүздән Шә'бан она хәбәр кәндәрәмишди ки, кечә һазыр олсун ки, кәлиб ону апарачарам. Она көрә Күлсүмүн рәхтихабына куя од долмушду. Илан вурмуш тәк гывырылыр-ачылырды вә вә'дә олунмуш фитә мунтәзир иди.

Гарә'ләр сорушурлар ки: «Ахыр Күлсүм Шә'баны һарада көрүшүдү ки, она белә тәашшүг этмишди?»

Юхарыда сөһбәт олунду ки, Шә'баннын атасы башмагчы иди. Күлсүмүн атасы илә дә шәрик олдуғундан оғлу Шә'бан ушагыгдә тез-тез мәшәди Вәлинин эвинә кедәрди. Күлсүм дә ушаг олмагына бинаән ондан гачмазды. Мәшәди Вәли һәмишә Шә'бана дәрди:

— Яхшы башмагчы ол, мән дә гызымы сәнә верим!

Шә'бан гызарыб башыны ашағы тикиб, бир сөз демәзди. Ушагыгдан бир мәһәббәт тохуму бунларын гәлбинә дүшүб, кәлдикчә көк атыб кәйрәкәлдә иди. Күлсүм он яшына чатандан сонра атасы она Шә'бан илә көрүшмәйи гадаған этди. О күндән Шә'бан ону көрмүрдү, амма бир ан кечә, күндүз ядындан чыхарда билмирди. Күлсүмүн атасынын ону Шә'бана вермәк фикри вар иди; амма о күндән ки, Шә'бан башмагчылығы унудуб оғрулуға, гумара вә сәир бәд әмәлләрә гурашын мәшәди Мәһәмәд Вәли фикрини дәйишиб дейрди: «Гызымы парча-парча эдиб итләрә атарам, амма Шә'бана вермәрәм».

Күлсүмә атасынын бу гәрәры белә тә'сир этмишди ки, языг гыз күнү-күндән муш кими әримәкәдә иди. Мәшәди Вәли дә гызын нахошлуғуну сәһл билиб она элиндән кәлән мулчлиқын эдирди. Шә'бан ағычы Мәләк нәнәни Күлсүмүн янына кәндәрәндән габаг өзүнә сөз вермишди ки әкәр Күлсүм онун эвиндә 'рвад ола, о да бәд әмәлдән эл чәкиб, тичарәтә япышчаг.

Кечә 'арыдан аддамышды. Вә'дә олунмуш фит сәси Күлсүмүн гулағына кәлди. Күлсүм чәлд башыны ясыгдан галхызыб дурду аяға. Бир атасы ятан тәрәфә гулаг верди, ондан кәлди анасына гулаг верди; көрдү һәр икиси дәрин юхуя гәргдирләр. Күлсүм анасынын үстүндән аһүстә йорғаны галхызыб онун синәсиндән өпдү. Күлсүмүн көзләриндән ики гәтрә яш анасынын синәсинә дүшүсә дә оялмады. Кенә анасынын үстүнү өртүб чаршабыны көтүрдү (либасыны ахшамдан союнамашыды). Гапыя тәрәф кетди. Гапыны аһүстә ачыб чыхды һәйәтә вә синәсин сәрин һава илә долдуруб бошалтды. Дөрт әтрафына көз кәздибир әввәл бир айрылдығы эвләринә бахды, сонра көзләрини һәйәтә тәрәф дөндәриб, өз эли илә әкиб бечәрдини гызыл күлләрә гәлбән вида этди. Шүкуфәтләнмиш күлләр нәсимин дәймәсиндән эниб галдыгына куя Күлсүмүн видаына чәвәбән «кет аллаһ сәни хошбәхт эләсин» — дейрдиляр. Күлсүм дәрвазаны ачыб, дәрвазанын даянда дурмуш Шә'бан илә гучағлашыб (узун өпүшдән сонра ашиг вә мәшуг эл элә вериб йола дүшдүләр.

Сабәһдан Мәһди бәйин эвиндә бөйүк эдиһам вар иди. Чүнкү Шә'бан Күлсүмү онун эвинә кәтирмишди. Гоншулардан нечә адам бир янда әйләшмишдиляр. Мәшәди Мәһәмәд Вәли элиндә бир екә ағач гапыда дуруб дейрди: «Кәрәк бу саат мән бинамус эдән гызы парчалаям». Ики нәфәр ону күч илә сахлайырдылар. Күлсүм бир күндә үзү өртүлү, башында чаршаб әйләшмишди. Оннан үз-үзә гази вә полис назирни суал верирдиляр. Гази дейрди:

— Гызым, сән неч кәсдән әһтият этмә, неч кәсин чүр'әти йохдур сән бир чыртма вурсун. Әкәр Шә'бан сәни күч илә кәтириб, декинән, та она диван лазымынча тәһибн эләсин вә сәни дә бу саат верәк атан апарсын эвини!

Полис назирн һәмчинин газинин сөзүнү тәсдиг эдиб буюрур-дү:

— Һәгигәт бөлөдир. Зор илә гыз апармағын закона көрә бө-
йүк чазасы вар.

Күлсүмү нә гэдәр данышдырмаг истәйирдиләрсә дә чаваб
вермәйә һәя әдиб, кинмирди. Ахырда полис назир деди: Көрүнүр,
бу гыз атасилә кетмәк истәйир вә күч илә кәтирилмәйини ирар
әтмәйә горхур. Күлсүм бу сөзү әшидәнтәк сәсини чыхарыб деди:

— Һеч кәс мәни күч илә кәтирмәйиб. Мән өзүм өз халишимлә
кәлмишәм.

Бу сөзү үч дәфә Күлсүм тәкрар әлдәндән сонра газиниң вә по-
лис назириниң чыхыб кетмәкдән сивәй бир чарәләри галмады.
Мәшәди Мәһәммәд Вәлини дә күч илә өз эвнә апардылар. Га-
ман күн кәбин кәсиб, Күлсүмү апарыб Шә'банын эвиндә гойду-
лар. Шә'бан нечә ки, өзүнә сөз вермишди, Күлсүм онун эвнә кә-
ләндән сонра һәр бир бод әмәлдән әл чәкиб бир дүкән ачыб баш-
маг дәрис алыш-веринишә башлады вә бир ики айдан сонра га-
йын атасы илә барышмаг фикринә дүшдү. Чүнкү Күлсүмүн дә
көңлү анасыны чох истәйирди. Амма көрүшмәк мүмкүн олмаурду.
Шә'бан кедиб газидән тәвәггә әтди ки, ону бир нөв мәшәди Мә-
һәммәд Вәли илә барышдырсын. Гази исә чүмә ахшамына сөз
верди. Чаһаршәһәб күнү гази гәсдән мәшәди Мәһәммәд Вәлинин
дүканына кедиб бабагча өзү үчүн бир чүт башмаг тапшырды вә
әснайн-сөһбәтдә деди:

— Сабаһ, ахшам әзанына ики саат галмыш кәләчәйм. Амма
өзүм илә дә бир нечә гонаг кәтирәчәйм.

— Чәми шәһәри кәтирсән чәнәб гази, көзүм үстә ер әләрәм.

Сөз йох ки, мәшәди Мәһәммәд Вәли газиниң хәлишини а-
лады вә артыг да фәхр әтди ки, гази тәк вүчүд Шә'баны онун ая-
гына кәтирәчәк, өз үройиндә дейирди:

— Әлбәттә, беш күн тез беш күн кеч бу иш оламаг иди. Бир
гыз бир оғлана гисмәтдир. Нә дүшүбдүр гази тәк шәхси өзүмдән
рәңчидәхәтир әдим. Гази Мәшәд илә худаһәфиз әдиб деди:

— Мәшәди, думу (лимон), мураба әлбәттә ядындан чыхма-
сын. Кәрәк сабаһ чай һәр барәдә ширин олсун.

— Көзүм үстә, чаным үстүндә, истәйирсән ханәндә дә кәти-
рим.

Гази бу сөзә күлүб деди: Бәд олмаз! Ханәндә мәнз газиләр
үчүн яраныб. Хуләсә сабаһ ахшам сәнә гонагыг, худаһәфиз!

— Мүшәррәф, көз үстә кәлдин.

Чүмә ахшамы, мүәййән вахтда мәшәди Мәһәммәд Вәли са-
мавары ағачын алтында дәмләйиб көй гот үстүндә сарилмиш сүф-
рәдә мураба вә догранмыш думу һазыр әдиб өзү дә самаварын
янында дизи үстүндә әйләшиб стәкәһләри тәмизләмәйә мөшгүл
иди. Бу әснада гази, ики нәфәр молла вә нечә нәфәр ағсагал тәш-
риф кәтирдиләр. Кәлән гонагларың арасында Шә'бан да көрүнүр-
дү. Гонаглар бир-бир салам вериб әйләшдиләр. Амма Шә'бан һа-
мыдан дайда башыны ашағы салмыш даянды. Гази үзүнү мәшәди
Мәһәммәд Вәлигә тутуб бу нөв ниғт сөйләди:

— Мәшәди, биз мүсәлман тәифәсиниң көзәл бир адәти вар.

Бир шәхс көрүрсән кедиб бир айры шәхси өлдүрүр. Сонра һамаң
гагил кәлиб мәгтулун эвнә кирәндә, онун тәгсириндән кечирләр.
Сән белә күман әт ки, бу оғлан сәнә чох эзиз олан бир вүчүдун
гәтилдир. Инди биз онун сәнин гәллүғунә кәтирмишик. Кәрәк биз-
ниң хәтирмизи мүләһизә әдиб бунун тәгсириндән кечәсән. До-
рудур бу чох гәбни әмәл тутуб. Сәнин һәмәна тохунуб, амма сән
өзүн дә чавай олубсан вә яхшы билирсан ки, чаван һагисулгәл
олар, биздән әләвә кәрәк бунун чаванлығыны мүләһизә әдиб тәг-
сириндән кечәсән. Та бу да бу күндән сәнә оғул олсун. Сәнин гы-
зын да бунун эвиндәдир. Сәнин вә анасының һәмишә корлуғуну
чәкир. Кәрәк она да рәһиң әләйәсән, мәсәлди: «Иһсан, эвладының
әтини есә дә сүмүкләрини чөлә атмаз».

Галаң гонаглар һәмчинин мәшәди Мәһәммәд Вәлини сәсә,
күйә басыб Шә'баны чәкдиләр ортаг. Шә'бан исә ирәли кәлиб га-
йын атасының әлиндән өлдү; гонаглар да мәшәди Мәһәммәд Вә-
лини Шә'банын үзүндән өһмәйә вадар әтдиләр.

Барышдырмаг рәсмини тамам әдәндән сонра гонаглар шуру'
әтдиләр чай ичмәйә. Чай үстүндә гази һәмчинини вә'з әдиб бөйү-
йүн кичийә мәнәббәти, кичийин бөйүгә итаәти барисиндә узун бир
сөһбәт әләди. Әзан дейиләндә гонаглар галхыб бир-бир мәшәди
Мәһәммәд Вәлигә әл вериб, аллаһ сизин гоһумлуғунузү башадәк
әләсин дейиб кетдиләр.

О бири чүмә ахшамы мәшәди Мәһәммәд Вәлинин эвиндә бө-
йүк зияфәт иди. Мәшәди өз гызыны вә күрәкәнини бир чәм'и-кә-
сир илә ахшам чөрәйинә аягачмай чағырмышды. Шә'бан, киши-
ләр мәчлисинә дахил олуб, салам вериб гапы ағзында әйләшди;
Күлсүм арвадлар отағына кечиб гапыда анасы илә узун өпүшдү.
Һәм ана, һәм бала шадлығыларындан ағладылар. Чаван гызлар
Күлсүмүн әтрафыны алыб һәр бири бир нөв она суаллар верир-
диләр. Бинәвә билмирди һансының суалына чаваб версин. Ахшам-
дан нечә саат кечинчә гонаглар едиләр, ичдиләр, көзәл сөһбәтләр
әтдиләр, ахырда бир пәдносда бир дәнә гызыл саат кәтириб га-
йын атасы тәрәфиндән Шә'баның габағына гойдулар. Гонаглар
дуруб дағылдылар вә Шә'бан да Күлсүм илә баһәм кәлдиләр әв-
ләринә. Нечә күндән сонра рәсмә көрә бир гонаглыг да Шә'бан
әдиб гайын атасыны вә гайын анасыны гапы ағзында әлли ма-
натадәк хәрч әтди.

Бу күндән гоһумлар била-мүманәәт бир-бирини эвнә кедиб
кәлмәйә башладылар. Шә'банын алыш-верини яхшы кетмәкдә
иди. Онун кечминдә ийид сайылмағына көрә башмагчылар һәмы-
сы көнү ондан алырдылар. Бу сәббәдән дә саир сатанларын ба-
зары касадә дүшүшдү. Шә'банын тичарәтинин тәрәгити һәмы-
дан артыг көн сатан Сәлманә тә'сир әдирди. Кечә, күндүз Сәл-
маньн фикри Шә'баны йыхмаг иди. Амма горхудан бир иш көрә
билмирди. Ахыр давам әдә билмәйиб чамаат базардан эвә чәки-
ләндән сонра дүканы бағлайыб, бир баш полис назирини эвнә

кетди. Полис назири бир нечә гонагы илә әйләшиб гумара мәш-гул иди. Нөкәр дахил олуб хәбәр верди ки, бир нәфәр гапыда ду-руб дейир: кәрәк бу саат назири көрүм, вачиб ишим вар. Элә бил назирин башыннан бир габ гайнар су төкдүләр.

— Мәкәр бу наинсафлар, бир дөнгә адама раһәтлик вермәз-ләр. Мәкәр полис гуллучусу да инсан тәк динчәлә билмәз? Гәр кимдир, чагыр кәлсин ичәри!

Нөкәр чыхды, бир дөнгәдән сонра гапы ачылыб узун бойлу, гара сагал башынын ортасы гырхылмыш бир адам гапыда пей-да олду. Назир ериндән дурмайыб үзүнү Сәлмана тутуб һирсле сорушду:

— Нә вар, нә истәйирсән?

— Ага, әрзим тәк сизә мәхсусдур. Тәвәггә эдирәм ки, мәнн хәлвәт данышдырасыныз!

Назир бир айры отага кечиб Сәлманы да орая чагырды.

— Де көрүм, нә вар?

— Истәйирсинииз ага, Барон Аракелин дүканындан кедән малы бу кечә тутасыныз?

— Бу нә сөздүр? Мәкәр Аракелин дүканыны яран сәнә мә-лумдур?

— Бәли, мә'лумдур; тәвәггә эдирәм ки, бу кечә кедиб баш-магчы оғлу Шә'банын эвни ахтарасыныз. Әкәр Аракелин шейла-риндән онун эвиндән тапылмаса, чавабдәһәндә мәнәм. Истәйирси-низсә, сиз гайдынча мән бурадән кетмәйим; әкәр әрзим ялан чыхса, мәннм өзүмү дустагханая кәндәрә биләрсиниз!

Шә'бан ятмышды. Кечәннн ярысы дәрвазәннн дөйүлмәк сәси ону оятды. Дуруб чийннә бир япынчы салыб гапыя чыхды.

— Дәрвазә дөйәң, кимсән?

— Приставдыр, кәл ач гапыны!

Шә'бан гапыны ачды. Нечә нәфәр полис эмәләси вә газаглар дахил олдулар. Газаглар Шә'баны эһатә этдиләр. Пристав мә'лум этди ки, кәрәк онун эви ахтарыла.

Күлсүм горхусундан нанә ярпагы тәк эсирди. Бир нөв өзүнә чүр-әт верди. Кедиб приставны этайиндән япышды, истәди ондан әринин бурахылмасыны тәвәггә этсин. Шә'бан онун үстүнә гыш-гырды:

— Кет ериндә отур! Сәнин ишин йөхдур, гой нә билирләр, әләсинләр!

Шә'банын эвини алл-үст этдиләр. Һәгигәт Аракелин дүканын-дан кетмиш шейләрдән ики дәст күмүш чәнкәл-бычаг, нечә күмүш гәнд габы вә саир шейләр тапылды.

Пристав Шә'бана мә'лум этди ки, кәрәк онунда кетсин полис идарәсинә. Шә'бан итаәт әдиб, палтарыны кейиниб пристав илә бир ердә кетди. Күлсүм әрә кедәндән бәри, өвәлиничә дөфә иди ки, тәк галды. Бу тәклик она әл вериб о гәдәр ағлады ки, ахырда биһал олуб үрәй кетди, йыхылды.

Сабаһ, Шә'банын тутулмаг хәбәри чәми шәһәрә яйылды.

«Йыхылан ағача балта чалан чох олар». Шикайәт шикайәт далаңча диванын үстүнә төкүлдү. Шә'банын вар йохуну, эвиннн мухәлләфәтәнын һамысыны сатыб харч этдиләр, һеч бир иләч ол-мады. Уч ил һәбсхананда сахлаяднән сонра ишә бахыб гәт этди-ләр ки, он ики ил кетсин Сибирә. Вә гәтнамәдән сонра кенә саир мәһкәмәләрә дә шикайәт олунду исә дә һеч бир нәтичә бағыш-ла-мады. Ахыр Шә'банын кетмәк күнү мүйәйи олду.

Шә'бан кедән күнү мәшәди Мәһәммәд Вәли, арвады Күлсүм, нечә нәфәр дост-ашна кедиб йығылдылар дустагхананын гапысы-на. Шә'банын кетмәйини эшидиб саир бикар тамашачылар да кә-нардан йығылмышдылар. Шә'банын үч яшында бир балача оғлу да Күлсүмүн гучагында иди. Сабаһдан чамаат күнортаядәк дус-тагхананын габагында мүнтәзир олду.

Ахыр дустагхананын зәнчир сәси чамаатны гулагына кәлди һамы бир адам тәк ерләриндән галчык көзләриннн гапыя тикдиләр. Гапы ачылды; габагча үч нәфәр әли түфәнкли салдат чыхды. Он-ларын далаңча алты нәфәр дустаг, кимиси зәнчирсиз, салдатлар илә эһатә олунмуш чыхдылар. Дустагларын бири Шә'бан иди. Ча-ванлыгда шәһәрнн гызларынын үрәйини чәлб эдән Шә'баны инди танымаг олмурду. Рәнк саралмыш, башынын түкләри агармыш Шә'бан алтмыш яшында нәзәрә кәлрди; Шә'бан арвадыны, уша-гыны көрән тәк голларыны ачыб истәди баласыны бағрына бас-ын, амма салдат мане олуб далдан бир түфәнк дүртмәси вурду, йолдашларын көзүнүн габагында дөйүлмәк Шә'бана о пәйдә ә'сир этди ки, өзүнү сахлая билмәйиб нечә гәтрә яш көзүндән ахытды. Әлачы кәсилиб кендән дост, ашная вида әдиб йола дүшү.

Дустаглар көздән гейб оланачан чамаат варларынча бахыр-ды. Күлсүм ағламагдан бир пәйдә битаб олмушду ки, йолу кедә билмирди. Ахырда голтуғуна кириб бир төвр эвә кәтирдиләр. Шә'-бан дустаг олан күндән Күлсүм кедиб атасынын эвиндә олурду.

Күлсүмүн йүкү вә дәрд-гәми күн-күндән артмагда иди. Шә'-бан кедәндән ики ил сонра беш яшында оғлу чичәкдән олду. Ата-сы да о гәдәр гочалды ки, даһа көзләри гуввәтлән дүшүб башмаг тикмәйә гадир олмайыб хәнәнишин олду. Гышда Күлсүмүн анасы вәфат әтди. Бу күндән Күлсүм башлады әли илә ишләйиб һәм өзү-нү, һәм дә гоча атасыны сахламаға. Он ики ил бу минвал илә кеч-дн вә бу мүддәтдә бир яндан гәм, гүссә, бир яндан истәкли әрин фарагы, бир яндан кечә-күндүз ишләйиб, атасындан хәлвәтә чәки-либ ағламаг Күлсүмү бир һаләтә салмышды ки, ушаглар адына Күлсүм нәнә дейирдиләр.

Шә'банын вә'дәси тамам олду. Амма гайытмагы үчүн кәрәк шәһәр әһлиндән ризамәндлик алына иди. Гоча мәшәди Мәһәммәд Вәли гапы-гапы ялварыб бәлләрә, моллалара, һачылара, сөвдә-кәрләрә ялварыб бир нечә күнүн мүддәтиндә һаман кағызы дүзәлт-ди. Бир ил дә бундан кечәндән сонра Шә'бандан кағыз кәлди. Гүртарыб йола дүшү. Бичарә Күлсүм нә нөв әринни йолуну кәз-

лөйрди, ону гелэм язмагдан ачиздир. Он үч ил истаклы эринден айры дүшүш ханымлар онун халыны нөзөрлө кәтирә биләр. Амма әфсус... Сәд әфсус. Бу мәчәрәны чох ханымлар охумагдан мәрхум галачаглар.

Чаван вахтында, чаван эринден айрылмыш, эринин фәрагындан сачы агармыш, мәшгулийәти олан баласыны итирмиш Күлсүм кечәләр сүбһәдәк вагиһәдә эринин сәсини эшидиб һевьнак айылыб сүбһәдәк ағлайрыды.

Ахыр бир күн мәлум олду ки, бу ахшам Шә'бан шәһәрә варид олачаг. Наман бир күн, Күлсүм үчүн кечмиш он илдан узун көрүнүрдү. Сүбһ мәшәди Мәһәммәд Вәли ағачыны көтүрүб кетди бәзарә. Бир аз дүйүдән, ағдан, этдән алыб кәтириб верди Күлсүмә ки, пилов пиширсин. Ахшам эзанына пилов һазыр иди. Отаға тәмиз фәриш салыб Шә'баны көзләйирдиләр. Күлсүм дә бир дәст тәзә чит либас кейиб эринин кәлмәйинә мүнтәзир иди. Каһ пәнчәрәдән бахырды, каһ тез-тез дәрәвәзәйә келиб гайыдырды. Бир дә көрдү гоншусунун оғлу гара нәфәс кәди:

— Күлсүм хала, муштулуғуму вер, Шә'бан әми кәлди!..

Күлсүм, олан ярым манат пулуну ушаға вериб кетди дәрәвәзәйә. Күлсүм белә күман эдирди ки, Шә'бан бу он үч илин мүддәтиндә әсла дәйишилмәйиб. Ярым сатдан сонра нечә нәфәр көһнә рәфигләр илә Шә'бан дахил олдк; билмәррә гочалмыш: баш, саггал гар тәк агармышды. Күлсүмүн вә мәшәди Мәһәммәд Вәлинин шадлыгларындан бир нечә адам көз айдынлығы вериб, бир аз да сөһбәт эдиб кетдиләр.

Халг чәкиләнән сонра пилову орталыға гоюб мәшәди Мәһәммәд Вәли, Шә'бан вә Күлсүм бир габада ейиб, «әлһәмдулиллаһ»— дейиб чәкилдиләр. Шә'банла Күлсүм о кечә сүбһәдәк габаг-габага сөһбәт эдиләр.

Бир нечә күн Шә'банын янына дост вә ашна кәлди, ахырда Шә'бан арвадыны да көтүрүб өз эвинә көчмәйә гәрар гойду.

Мәшәди Мәһәммәд Вәли деди:

— Бала, Шә'бан, мәним синним етмишдән атлайыб. Көзләрим чохдан хараб олуб. Иш көрә билмирәм. Мәни сан бу эвдә гоюб һара кедирсән? Мән билирәм, сәнин әлиндә маян йохдур. Яхшы олар ки, һаһмыз бир эвә йығылаг, бу эви дә сатаг әлиндә маян гайыр, доландыр.

Белә дә элдиләр. Шә'бан көчдү өз эвинә вә бир нечә күндән сонра мәшәди Мәһәммәд Вәлинин эвини сәккиз йүз маната саттылар. Шә'бан кенә бир дуكان ачыб башлады көн алыш-вершинә. Амма бу дәрәфә Шә'банын иши тәрәгги эдә билмирди. Әввәлә гочалмышды вә смәйи, гонаглығы чох дост тутдуғундан күндә ики манат газананда үч манат хәрч эдирди. Бу да тичарәт гайдасы дейил.

Мәрд бе-байәд* кирист,
Ки һичдәһт мәдаһил бәвәд, хәрч бист*)

*) Киши көрөк агласан ки, он сәккиз мәдаһил ола, амма хәрчи ийрми.

Ики, үч илдән сонра мая элдән чыхды. Мәшәди Мәһәммәд Вәли да давам этмәйиб нахошлайыб вәфат этди. Шә'банын маясы элиндән кетди. Әхәр арвады олмаса иди башына йәгин һава кәләрди. Арвад ишләмәклә, фала бахмагла, чөпчүклә газанырды. Шә'бан да һәмийәки гайдада ейиб, ичби тәрәват илә доланырды.

Сүбһ эриндән галхан тәк, Шә'бан кедәрди мәсчидә отуарды газинин һүчрәсиндә, күнортаядәк газин илә вә газинин янына кәләнләр илә сөһбәт эдәрди. Кунорта кәләрди эвә, һаһарыны ейиб кедәрди мәсчидә. Күнү ахшамадәк мәсчиддә кечирди. О сәбәбдән адыны «Шейх Шә'бан» гоймушдулар. Бу нөв ахырда эмәләйн-мөвтә чәркәсинә дахил олуб газинин гуллуғунда һәр бир ерә кедәрди. Тойлар, әһсанлар, Шейх Шә'баны моллалардан айырмайыб дә'вәт эдирдиләр. Ахырда да бикарчылыгдан тәккә кәлиб башлады мәсчидин габагында пинәчилик этмәйә.

Бир сүбһ шәһәр әһли Шейх Шә'банын эзаныны эшитмәди. Һаһи тәэчүб этди. Дедиләр «йәгин она бир һадисә үз вериб». О, күнү Шейх Шә'бан һеч мәсчид габагында да көрүнмәди. Үч күндән сонра эшитдиләр ки, Күлсүм хала аллаһын роһмәтинә кәдиб.

Шейх Шә'бан галды тәк. Базарда мугәвва тәк кәзирди. Ишләй билмирди. Һәмийә тәрәвәтли сахламыш саггал яваш-яваш башлады агармаға. Ахырда һәна билмәррә кәдиб, саггал тәмиз ағарды. Һәтта сәси дә дәйишилди ләхн кечмиш малаһәтини итирмишди. Ахырда аяглары да эәифләшүб минарәйә чыха билмәдиндән эзан вермәйи дә тәрк этди.

Һәр ахшам Шә'бан эвә кәләндә хәял эдирди ки, Күлсүм һәмийәки тәк онун габагына чыхыб әлине су төкәчәк, өз әлила гәбрә гойдуғу Күлсүмүн өлдүйүнә инанмырды.

Эвә кәлиб гапыда асылмыш гыфылы көрәндә эвәл өзүндән суал эдирди ки, бу гапыны ким бағлайыб? Сонра ядына дүшүрдү ки, гапыны өзү бағлайыб. Ачар да чибиндәдир. Гапыны ачыб дахил олурду бош отаға. Оңу чырагына нефт төкүб яндырырды; мангала көмүр гоюб, гызардыб, су гайнадыб өзүнә чай гайырырды.

Күлсүм халанын вәфатындан ил ярым кечмишди, бир күн Шейх Шә'бан гәбристандан гайыдаркән бир шиндәтли яғыша дүшүб сүмүкләриндәк исланды.

Эвә кәлиб башында, бәдәниндә вә көзләринин чанагында бәрк ағры һисс этдисә дә э'тина этмәйиб ятды.

Сүбһ, һәрчи чалышды башыны ясыдыган гавзая билмәди. Нахошлуғ кетдикчә шиндәт этди. Ахыры Шә'бан сәрсәм һаләтинә кәлди. Сәрсәм эдән вахта дилиндән Күлсүм ады дүшүрдү.

Шейх Шә'банын бу һаләтиндән һеч кәс она мүтәвәччәһ олмурду. Шейх, тәк отагда, Күлсүмдән ядикар галан бир пишийин мусәһабәтилә, тәбисиз, дәрмансыз, өмрүнүн ахыр саатыны көзлү-йүрдү.

Бир кечэ азарын интихасыз шидэтөндө Шейх көрдү ки, гапы ачылды вэ Күлсүм дахил олуб гапынын арасында даянды. Шейх һәр нө гәдәр сасләдисә дэ Күлсүмдән бир сөз заһир олмады. Ахирда һөвлөк галхыб өзүнү гапыя тәрәф атыб, туфан гопармыш ағач тәк йыхылды ерә.

Сүбһ гоншулар Шейх Шә'баным мейитини тапдылар.

ТЭНГИД

Сүбһ саат он иди. «Ифтира» гәзетинин мүдири өз кабинәсиндә «Игбал»ын нөмрәсини габагына гоюб охурду:

«Шимди дүшүн! Мәлул бир бейти-һәзин, бир кәлмәнин үзәриндә бу вәгти сакинаә илә битсин. Сонра мүтәнтәв бир гафийәйдикәр бир бейтин һәшәмәти мә'насына бир гәсәри-мөһтәшәм версин. Бүтүн шеир, бир яндан вәзнин әмвачи-мусигийәсинә тәслими-нөфс әдәрәк далгаланырқон, гафийәләр өтәйә-барийә мә'нидар нимзимәләр, руйпәрвәр нөгмәләр сәпсин. Сонра о шеирдән бүтүн хабилә тәшбиһләри, бүтүн көһнә чинаслары чыхар...».

Мүдирин бу сөзләрдән башы ағрайыб гәзетәни атды кәнара. Бир аз кәрнәшиди. Әснәди, гәләми кәтурду. Истәди бир баш мәгалә язсын. һәр гәдәр башына зор вурду бир шей чыхмады. Бу һалда кабинәнин гапысы ачылыб мүһәррир Мирзә Маһмуд дахил олуб бир вараг язылы кағыз мизин үстүнә гойдү:

— Дүнән ойнаһылан опереттанын тәнгидидир.

Тәнгид бу иди:

«Кечөн чүмә ахшамы, айын он икисиндә «Саил» чәмийәтинин опера артистләри тәрәфиндән чибкир Хәркушов тәрәфиндән таза язылмыш «Көбәйин ағ дөләмә» адлы оперетта мөгвөг-тамаша оюлмушду. Оперетта гулаг вердикчә фикир дәрәсына гәрг олурду. Вә дейирдик: «Худая, инсан кәрәк нө гәдәр инсәфдан, һөндан, вичдандан узаг олсун ки, бәдбахт чамаатын авамлығындан истифадә эдиб тоуг кими күндә бир оперетта юмуртайыб, сәһнәйә чыхарыб, халгын башыны гырхыб, гулагыны кәсә». Опереттанын мөзүмуну дәрч олса, онда нәонки гәреләр, һатта гәләм вә кағыз да бәлкә гызарар. Она кәрә ону язмагдан ваз кечиб чамаатымыздан рича эдәрәк ки, әйәр өз әһл вә әялларынын истәмләрини көдләмәк истәйирләрсә, бир дә бу нөв мүзәхрәфата әялларыны көндәрмәсинләр. Биринчи пәрдәдән сонра чамаатын оперетта янфрәти ашкар олду: башладылар театрдан бир-бир чыхыб артистләрә фәһш веррәк әвләриннә кетмәйә. Үчүнчү пәрдә башландыгда театрын ярысы бошалмышды.

Опереттанын өзүндән бәдтар артистләрин ойнамағы иди.

Баш ролу ифа эдән Гудурғанов чәнаблары сәһнәдә этдийи оюнбазлығы илә өзүнүн артистликдән билмәрә бихәбәр бир бамбылы олдуғуну сүбүт этди. Бу нөв артистләрин ери, лотулар, шәбәдә-базлар мәчлисидир, нәонки мүгәддәс олан театр сәһнаси, Чоҗ тәччүбдур ки, «Саил» чәмийәти бу нөв шәхсләрә биринчи артист ады гоюб орталыга чыхардыр.

Арвад ролуну ифа эдән Сурахански чәнабларына билмәк лазымдыр ки, адны артист, хүсусән опера артисти гоян шәхс сәһнәдә ойнамағы бачармаса да, ролуну көкүндән билмәсә дә, кәрәк һеч олмаса, аз-чох охумаг бачарсын. Бу чәнаб көрүнур, әлми-мусиги нө олдуғуну индийәдәк эшитмәйиб. Әйәр биз Сураханскинин танымаса идик, куман эдәрдик ки, о я һамам дәлләйидир, я дәрға шәйирди. Охумағы да гую дибиндә кәнкан сәсинә охшайырды. Гәлан артистләр һәмчинин рол билмәйиб көзләрини сифлһорун будкасына тикмишдиләр. О ки хор... бәнзәйирди Чәмийәти-Хейрийәнин ичласи-үмүмисинә. Ики адам бир сөз демәйиб һәр кәс кефи истәдийини охурду.

Үчүнчү пәрдәнин ахырыны көзләмәйиб театрдан чыхды. Таммам йолу, бизим илә чыхан адамларын дилиндән сәвайы бир шей эшитмәдик. Үмидвары ки, бундан сонра һәр бир шарлатан, адны мусигинәвис гоюб чамаатын алын тәри илә газандығы пулларины әлләриндән алыб чибшиддан-шәрифә салмая вә Хәркушов кими чәнаблар кедиб ашпазлыгдан, дәлләкликдән, һалвачылыгдан... бир пешәйә мөшғул олуб чамаатын яхасыны әлдән гоярлар».

Мирзә Маһмуд идәрәдән чыхыб кедәркән йолда Хәркушовла раст кәлди.

— Сәлам әлейкүм.

— Әлейкәссалам!

— Мирзә, һарая белә сүр'әтлә кедирсән?

— Кедирәм эвә, һаһара.

— Сән өләсан яхшы олимә кечибсән. Бурадан бир ердә кедәчәйик дүз ресторана. Габагча нечә дәнә водка верчәйәм. Дәлынча ләззәтли бир һаһар, ләвазиматы илә. Дүнәнки театр барәсиндә һәлә ки, бир шей язмайыбсан?

— Бәли... Хейир... һәлә бир шей язмамышам.

Ахшам язачагам.

— Чох кәзәл, дамағын дурулар даһа да ширин язарсан. Дүш габагыма кедәк!

Мирзә Маһмуд Хәркушовла кетди ресторана, орада Хәркушов ону нечә ки, лазымдыр гонаг эдиб, арагдан, шәрабдан лаингичнә дойдуруб, бир үч манат да әләвә овчуна басыб чыханда деди:

— Мән өлүм, яхшы-яхшы яз! Кәрәк бачардыгча тә'риф эдәсән. Мирзә Маһмуд сөз верди ки, опереттаны тә'риф этсин. Әвинә яхынлашанда, көрдү баш артист Гудурғанов мәнзилдини гапысында дуруб. Мирзә Маһмуду көрән кими ериди габага вә деди:

— Мән, элә сәни көрмәк истәйирдим. Оперетта хүсусунда гәзетә бир шей верибсән, я йох?

Мирзә Маһмуд бир аз дуруды:

— Хейир, һәлә бир шей вермәмишәм. Бу кечә языб сабаһ верчәйәм. Сабаһ шәнбәдир, гәзет чыхмаячаг. Тәләсмәйә әһтигә йохдур.

Гудурғанов Мирзә Маһмудун голундан япышыб деди:

— Мирзэ Маһмуд! Мэни һэр кэс танымаса, сэн яхшы таны-йырсан. Мэна «Гудурғанов» дейэрлэр. Мэн сонин сөзүнүн габа-ғында режиссор Чулгудузова элэ бир силлэ тутуздурум ки, ярым саат үрэйи өзүнэ кэлмэди. Мэни яхшы таны! Анд олсун аллаһа, эйэр мөним һагымда артыг-эксик язмыш олсан, сэни Чулгудузодан лис һалэтэ саларам. Эйэр истэйирсэн башын саламат олсун, мэнэ долашма!

Мирзэ Маһмуд в'эдэ верди ки, Гудурғанову да бачардығы ердэк т'ариф этсин. Вэ бир нөв онун элиндэн гуртарыб кэлди мөн-зилинэ: чарпайыннын үстэ узанды. Һэр гэдэр чәлд элэди көзүнэ юху кәлмэди, Бу һалда көрдү гапыны дейүрлэр. Мирзэ Маһмуд башыны галхызыб деди:

— Кимсән, буюр!

Гапы ачылыб арвад роллары ифа эдэн Сурахански дахил олду.

— Салам әлейкүм! Мирзэ, дейэсэн ятмышдын, сәни нараһат эләдим.

— Йох, йох! Ятмамышдым. Наһардан сонра бир гэдэр кәсалэт басмышды, бир хырда узандым. Буюр әйләш!

Сурахански әйләшди, сорушду:

— Сейлә көрүм мэни чох сөйүбсән, я аз?

Мирзэ чаваб верди ки, һалэ бир шей азмайыб. Бу кечэ языб сүбһ апарыб идарәйэ верәчәк.

Сурахански деди:

— Мирзэ Маһмуд, сэн гәзетдә мэни сөйчәксән, я т'ариф эдәчәксән, сәнин ишиндир. Мэн хатирчәнэм ки, сән мэни дөйэ билмәйчәксән... Чүнкү мән сәдә охуяны вэ мөним тәк артисти индийәдәк дүня яратмайыб. Һәр кәс хаһиш эдәрәс буюрсун, оху-шаг. Элә сәнин өзүндән хәбәр алырам: кимин һүнәри вар мөним кими ойнасын? Һансы мөшһур ханәндә, Гарягды оғлундан башла-мыш мөним кими занкулә вүра биләр? Сөз йох ки, язанда инсафы арада көрәчәксән. Мән һеч вагт сәнә демәрәм ки, мэни т'ариф эт! Белә төвәггә аячаг мәнэ эксиклик кәгириб, мөним шә'нимә тоху-нар. Бура калмақдән мөним мәрәмим башга иди. Будур, бир илдир ки, мәнлән әлли манат эл борчу алыбсан. Билмәк истәрдән ки, о пулу нә вагт верәчәксән. Пул чох лазым олдуғуна көрә кәлиб сәни нараһат эләдим. Төвәггә эдирәм сабаһ дүзәлдиб верәсән.

Мирзэ Маһмуд сөз верди ки, бир нөв дүзәлдиб версин.

Сурахански галхыб әл верди вэ деди:

— Худаһафиз Мирзэ Маһмуд, дүбарә төвәггә эдирәм, чалышыб дүзәлдәсән, чох лазымдыр. Йохса истәмәздим. Худаһафиз, о ки, галды оперетта, нә язарсан өзүн биләрән.

Сурахански кетди. Мирзэ Маһмуд чох севинди ки, сабаһ шән-бәдир, гәзет чыхмаячаг, тәнгиди бир нөв дайшидирмәк мүмкүндүр. Сураханскинин дә сөзүнә күлүб деди: «Сән әләсэн бир ил дә мән-дән пул истәмәйчәксән. Һәр дәфә мәнэ ишиң дүшәндә бу борч мәсләсини орталыға салырсан».

Бир яндан наһар вә үч манат нөгд, бир яндан дөйүлмәк гор-хусу, бир яндан әлли манат борчу истонилмәси Мирзэ Маһмуд тәнгиди дөйүшмәйә мачбур этди. Сүбһ тездән идарәйэ кәлиб мүрәт-тидән хәбәр алыб билди ки, һалэ тәнгид дүзүлмәйиб. Көһнә аз-дығыны алыб бир айры вараг кағыз вериб деди:

— Буну дүз!

Екшәнбә күнү «Ифтира» гәзетиндә оперетта хүсусунда белә бир тәнгид чап олунмушду:

ТЕАТР ВӘ МУСИГИ

«КӨБӘЙИН АҒ ДӘЛӘМӘ»

Кечән чүмә ахамы ән көзәл бир тамашая наил олдуғ. Һаман кечә «Сайл» чәмийәтинин опера артистләр тәрәфиндән бизим милли муסיгинәвәсимиз чәнәб Чибкир бәй Хәркушовун таза гә-ләмә алдығы үч пәрдали «Көбәйин ағ дәләмә» адлы оперетта сәһ-нәйн-тамашая гоюлмушду.

Опереттанын мөзунуну язмағдан ваз кечиб һәр бир көрмәйә-нә бу көзәл опереттаны һөкмән келиб көрмәйин төвсийә эдирик: «Шәнидән кей бәвәд манәнди-дидән?»*)

Буну дейә биләрик ки, опереттая тамаша этдикчә милли те-атромузун, муסיгимизин тәрәггисини күн кими айдын көрүб үрәк-дән шад олурдуғ. Яшасын милли опера! Яшасын милли муסיгинә-вәсимиз чәнәб Хәркушов.

Опереттаны даһа да көзәлләндирән, артистләрин кәмәли-һөвәс вә мөһарәт илә ойнамағлары иди. Чамаатын опереттадан мөмундү-йәти бир пайәдә ән ки, әйәр артистләр һаман опереттаны һаман кечә тәкряр элә идиләр, йәгин һамы әйләшиб еиндән мәсрурийәт илә динләрдиләр.

Артистләрән чамаатын диггәтини чәлб эдән, сөз йох ки, сәһ-нәмизин зинағи вә фәхри олан Гудурғанов чәнәблары иди. Артист-тин һәр бир һәрәкәти чамаат тәрәфиндән чидди алгышланарды. Элә ки, үзүнү мөш'шүгәсинә тутуб бу сөзләри охуду:

«Көбәйин ағ дәләмә
Көрмүшәм дүймәләм!
Ди гой, ди гой,
Ди гой мэни яр өлдүрсүн!
Көзләри хумар өлдүрсүн!
Ихтияры вар өлдүрсүн».

Театра бир курулту дүшдү ки, аз галды диварлар учуб төкүл-сүн. Чамаатдан баггал Кәрим, чаггал Рәһим, саггал Сәлим о гәдәр әл вурдулар ки, ахырда һәр үчүнүн үрәйи келиб йыхылдылар. Он-лары файтона гоюб эвләринә апардылар.

*) Эшитмәк һара, көрмәк һара?

Биз индийдөк сәһнәләрдә чох опералар вә оперетталар көр-мүшүк вә мәшһур артистләрә гулаг асмышыг. Амма үрәкдән дейә биләрик ки, арвад роллары ифа эдән Сурахански чәнабларынын сәси тәк сәс, һеч бир сәһнәдә, һәтта рус сәһнәсиндә дә эшитмәмишик. Бу артистин охумагы ойнамағындан вә ойнамагы охумағындан галмәс иди.

Театрдан чыхыб эвә гайыдан вагт чамаатдан бу сөзләри эши-дирдик: «Ая Гудурғановсуз вә Сураханскисиз театра кетмәкдә бир ләззәт олармы?» һәгигәт бу ики вүчүд театрымызын зинәтләри-дир. Галан артистләр һамысы бә гәдри-мәгдур ролларыны кечирт-диләр. Хор һәмчинин лайиги-тәһсин иди.

Тәнгиди тамам эдиб «Саил» чәмийәтиндән бу нөв оперетта-ларың тез-тез сәһнәйә гоюлмасыны көзләйирик вә Хәркүшов чә-набларындан да бундан даһа көзәл тәснифат языб сәһнәмизи мү-зәййән этмәсини үмид эдирик.

СҮЛЕЙМАН САНИ АХУНДОВ

(1875—1938)

«ТӘМӘҢКАР»

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

(Һачы Мурадын отагы. Ики гапысы вә ики пән-чәрәси вар. Отаг фәрш илә дөшәнмиш. Сол тәрәфдә һачы Мурадын палтары вә саг тәрәфдә пул вә чаваһир сандыглары гоюлмуш. Гапы тәрәфдә бир долаб. Янында бир әл ағачы. Пәрдә ачылдыгда Гулу отагы сүпү-рәркән өз-өзүнә сөйләйир).

ГУЛУ — Дейән кәрәк а гоча кафтар, бу пуллары кимә йығыр-сан, нийә емирсэн? Арвадын йох, оғлун йох, бир гызын вар о да букун-сабаһ чыхыб аллаһ бәндәсинин биринә кедәр. Енидән эвләнмәйә өмрүн йох, чүнкү яшын ал-тымышдан өтмүшдүр. Бәс бу пуллары ким үчүн йығыр-сан? Адам пулу газанар я бу дүня үчүн, я ахирәт үчүн. Бу дүнядә ейәр, ичәр, ашна-доста хәрчләр, кеф эләр. Ахирәт үчүн дә мәсчид, мәдрәсә тикдирәр. Фәгирә пул верәр. Етимә палтар алыб, гарныны дойдурар. Амма бу залым оғлунда бунларын һеч бири йохдур. Нә дейим, аллаһын сирринә тәәччүб галмалыдыр... Пулу көтүрүб белә хәсисә верир ки, сандыга долдуруб кечә-күндүз кешийин чәкир. Вә мәним кими баш-бурунлу оғланы да она нөкәр эдир. Йәни белә мал емәзин малыны емәк һарамдыр? Валлаһы мәнә көрә һалалдан да һалалдыр. Анчаг ачарлары әлимә сала билмирәм. Вә өзү дә нә дуюрса мәни отагына гоймур. Инди кәлиб мәни бурада көрсә һәширими гатачагдыр. (Пәнчәрәдән бахыр). Одур кәлир, дәдәмин эви йыхылды (сүпүркәни ерә атыб тез гачыр. Һачы Мурад о бири гапыдан даһил олур).

ҺАЧЫ МУРАД — Бу сүпүркә бурада нә кәзир? Йохса енә залым оғлу Гулу бурада имиш. Гулу! Гулу! Кар оласан. На-бат! Набат!.. (Набат даһил олур).

НАБАТ — Нә буюурсан аға?

ҺАЧЫ МУРАД — Гулу һарададыр? Бу сүпүркә бурада нә кәзир?

НАБАТ — Гулу индичә элиндә сүпүркә бурая кирди.

ҺАЧЫ МУРАД — Кафир ушаглары кафир, мин дәфә демишәм ки, мөним отагыма та өзүм чагырмасам кирмөйсиниз. Син элиниздөн раһат байыра да чыха билмирәм. Бәс Гулунун өзү һарададыр?

НАБАТ — Аға билмирәм.

ҺАЧЫ МУРАД — Кет бу саат һарада исә тап бурая көндәр (Набат кедир).

ҺАЧЫ МУРАД — Ахыры бу залым оғлу Гулу мөним башыма бир иш кәтирәчәкдир. Мурдар оғлуну көрмәк истәмирәм. Үзүндән, көзүндән оғурлуг яғыр (Гулу дахил олур).

ҺАЧЫ МУРАД — Гулу, һарада идин? Сәни чагырырам һеч сәс дә вермирсән.

ГУЛУ — Аға, бағчада чарһовуза су бурахмышдым.

ҺАЧЫ МУРАД — Бу сүпүркә бурада нә кәзир?

ГУЛУ — Аға кәлдим, сәндән изин алыб әви сүпүрәм, көрдүм әвдә йохсан, чыхдым. Өзүн буюрубсан ки, изинсиз сәнин отагына кирмәйәм.

ҺАЧЫ МУРАД — Яхшы, итил кет. (Гулу чыхыр). Дурум сандыгы йохлайым. Йохса Гулуя әтибар эләмәк олмас. Хош 'о адамын һалына ки, пулу әл чатмаз вә мөһкәм ердәдир. О күн дә Мәһәррәм бәй дейир ки, мән пулларымы банка верирәм. А киши адам да көзү көрә-көрә пулларыны өзкәйә верәрми? Бу дүня элә дүнядыр ки, адама бир гәлик дә әтибар этмәк олмас. Яхшы, бирдән о банкта пуллар ити я вермәдиләр, онда мән кимдән алым? Йох сәфәһ ишдир.

(Папагынын ичиндән әскийә дүйүмлү ачарлары чыхардыр, дөрт тәрәфинә баха-баха сандығын ичиндән мүчүнү чыхардыб пуллары санайыр).

Көрәк бурада әлли мин манат ола. Дүнән дә мәшәди Исмайыл итәди ки, мүамиләдән кәсә, көрдү ки, хейир мән о 'адамлардан дейиләм. (Бу һалда Набат дахил олур. Һачы Мурад чәлд мүчүнү алтына гоюб үстүнү чухасы илә өртүр). Енә нә вар?

НАБАТ — Һачы аға, Күлзар ханым һамама кедәчәкдир, пул истәйир.

ҺАЧЫ МУРАД — Һамама кедәчәкдир? Чох гәләт эдәчәкдир? Әвдә су да, од да вар, габ да вар, газан да вар. Су гыздырсын чимсин. Кәләниниз элини ачсын пул вер, кедәниниз пул вер. Пул, пул, пул. Һарадан алым? Дейәсән хәзинә үстә өтурмушам. Нийә даянмысан? Итил кет!

НАБАТ — (Кедә-кедә кәнарда) Гоча кафтар пуллары сандыгларда кизләдиб бир төк баласына да гыймыр.

ҺАЧЫ МУРАД — (Ялныз) Йох, әвдә бир бу гәдәр пулу сахламаг олмас. Һеч олмаса мүчүнү бир башга ердә кизләдим. Йохса сандыг элә шейдир ки, оғру әввәл онун үстүнә йүкүрә. (Фикир эдир). Тапдым. Һачы Саләһ дә пулу кәтирсин, ону да буилара гатыб басдырым. (Мүчүнү

енә сандыга гоюр). Көрәсән нә олду ки, Һачы Саләһ белә кеч кәлди? Шәһәрдә бәрк сәс вар ки, Һачы Саләһ бангуротду.

(Бу һалда Һачы Саләһ пәришан бир һалда дахил олур).

ҺАЧЫ САЛЕҺ — Салам әлейкүм.

ҺАЧЫ МУРАД — Әлейкүмәссалам. Һачы буюр әйләш. Нә вар? Чох пәришансан? Хейир ола?

ҺАЧЫ САЛЕҺ — Һачы әми, дүнянын һансы ишинә бахыб пәришан олмайм? Инсаңда инсаф, рәһм, сәдагәт галмайбдыр. Вагты ки, ишин саздыр, сәнә эһтият вар, һамы сәнин гулундур. Амма элә ки, ишин бир балача әйди, һамы үстүнә аяг басыб сәнә гылынч вурачагдыр. Сәнә мәлүмдур ки, бу шәһәрин севдәкәрләринин әксәрини мән пуллу этмишәм. Нечәләрини дар күндән гуртармышам. Нечәләринин вексилләрини чырыб атмышам. Илләрилә мүамиләсиз пул борч вермишәм. Хүләсә һансыны дейим? Өзүн билрсән.

ҺАЧЫ МУРАД — (Кәнара). Бу мүгәддәмәдән һеч көзүм су ичмир.

ҺАЧЫ САЛЕҺ — Һачы әми, Москвадан кәтирдийим мал тамамилә дуруп сатылмамыш, барам да зәрәр чыхартдым. Алыш-вериш беләдир ки, бешинә сән борчлу олурсан, беши дә сәнә. Мал сатылыб гуртар борчлар вериләр. Инди мөним ишин бир аз долашыгдыр, дөвләтли этдийим адамлар мәнә мәчәл вермир. Сәнин беш мин манатыны һазыр этмишәм, анчаг алты йүзүнә бир һәфтә мөһләт вер; чүнкү ону Мәшәди Ниязгулуя верчәйәм. О, көзләйә билмир. Доғрудан да әлиндә һеч зады йохдур. Йохса онун пулуну нә гәдәр сахласам итәйән адам дейил.

ҺАЧЫ МУРАД — Йох Һачы Саләһ, дүз сөз, көзләйә билмәйчәйәм. Пул өзүмә чох лазымдыр.

ҺАЧЫ САЛЕҺ — Һачы, сән шәһәримизин биринчи дөвләтлиләриндән һесаб олурсан. Сән нийә пула мөһтач олурсан?

ҺАЧЫ МУРАД — Элә орада әвим йыхылыбдыр ки, халг мәнни дөвләтли гәләмә верибдир. Һансы борчлунун үстүнә кедирәм, дейир: Һачы сән дөвләтлисән, көзлә. Баба һарадан дөвләтли олдум? 40 ил күлүнк чалыб бир чүз'и пул әлимә салмышам. О да онда, бунда.

ҺАЧЫ САЛЕҺ — Һачы буюр бу дөрт мин дөрт йүз әл, ердә галан алты йүзә дә бир һәфтә вагта кагызы тазалайыб мәнә мөһләт вер. Эйби йохдур. Мүамиләни дә артыр.

ҺАЧЫ МУРАД — Хейир, хейир һеч вагт гәбул эдә билмәрәм. Көрәк беш минә тамам габагыма гоясан, бах кағызын вагтыдан ики күн дә кечибдир. Мән тәэччү эдирәм ки, нийә мөним пулудан касиб Мәшәди Ниязгулуя верирсән; чүнкү мәнә юмшаг таныйырсан?

ҺАЧЫ САЛЕҺ — Һачы Мурад, бу сөzlәрй мәнә дейирсән? Мәнә бир һәфтә вагт вермирсән? Нечә дөфә сәни дар күндән гуртармышам? А биннасф киши! Сәни илан ағзындан гурбаға кими борчлулардан хилас этмишәм. Инди мәнә аман вермирсән?

ҺАЧЫ МУРАД — Онлар кечмиш әһвалатдыр. Мән дә сәнә аз эт-мәнишәм. Көһнә палан ичи ачмаг лазым дейил. Даһа бир күн дә кәзләй билмәрәм. Дүня өлүм-итимдир вә бундан әләвә дә Кәрбәлә зиярәтинә кедәчәйәм. Пул лазымдыр.

ҺАЧЫ САЛЕҺ — (Ришхәнд илә) Һачы Мурад, зиярәтин гәбул олсун, анчаг сорушмаг әйиб олмасын, һансы әмәл илә кедирсән?

ҺАЧЫ МУРАД — Нийә, мән нә пис әмәл этмишәм ки, зиярәтим дә гәбул олмасын?

ҺАЧЫ САЛЕҺ — Һәлә чүр'әт әдиб сорушурсан да? Сәнин едийин, ичдийин ит ганындан да мурдардыр; чүнкү оғурлуғла, гачаглыг илә, етимин малыны мәнимсәмәклә йығылыбдыр. Һансы әмәлини дейим. Имранын атасынын пулу илә мал-дөвләт сайиби олдуғуну һамы билир вә етим Имраны нә төвр сахладығын чүмләй мә'лумдур. Амма онун атасы сән чөлдә галмышы өз оғлу кими хәз пал-толу сахладығы һамыя мә'лумдур.

ҺАЧЫ МУРАД — Бабам мән илә даваы кәлмисән? Бир гәбиһ иш көрмүрәм ки, өз пулуму истәйирәм дә.

ҺАЧЫ САЛЕҺ — Кағызы вер бурая, биһоя киши! Буюр бу сәнин беш мин манатын (Пуллары верир). Сән әлә залым дейлсән ки, адама рәһм әдәсән. Бойнума торба салыб диләнмәйә һазырам. Нәинки сәнин кими адамдан мин-нәт көтүрмәк (вексили Һачы Мураддан алыб чыхыр).

ҺАЧЫ МУРАД — (Пуллары сайыркән). Яхшы чыхартдым, Һачы Сәләһ аз галмышды ки, Имранын гәйюму олуб Шейх Әлинин малыны мәнән иддиә әдә. Дүняда гәрибә адамлар вар. Бир дә көрүрсән ки, сәндән иддиә эдир ки, мәним бабам сәнин бабаны филан гәринәдә әсирликдән азад әдибдир. Инди көрәк сән дә мәнә гул олсан. Дурум мүчрүйә ер газым. Гулу! Гулу! (Гулу кәлир).

ГУЛУ — Нә буюрурсан аға?

ҺАЧЫ МУРАД — Кет мәлтбәхдә бир хәнчәр тийәси вар, ону бурая кәтир (Гулу кедир). Бу дөшөкчәни алтыны газарам вә басдырғә үстүндә отураам. Анчаг Гулудан вә Набатдан һәмийшә сәрвагт олмалыям. Әләхүсус о шейтан Гулудан. Һәр бир шейә диггәт эдир. Инди соруша-чагдыр ки, бу хәнчәр тийәсини нейлирсән? (Гулу дахил олур).

ГУЛУ — Аға буну нейлирсән?

ҺАЧЫ МУРАД — Чанына дәрл эдәчәйәм; сәфәһ оғлу сәфәһ! Инди дуруб мәниннән сийд эдәчәкдир. Нә вәдәчәйәм, дыр-нагларымы кәсәчәйәм.

ГУЛУ — Аға буннан мән әт дөйүрәм. Бу дырнаг кәсмәз.

ҺАЧЫ МУРАД — Сарсаг оғлу сарсаг, итил чәһәннәмә!

ГУЛУ — Аға нийә ачығын тутур? Бу әлә күтдүр ки, һеч ер дә газмас.

ҺАЧЫ МУРАД — Нә дедин? (Кәнара). Аллаһ, диварларын да гулағы вар. Бу залым оғлу һардан билди ки, мән тийәнә нә үчүн истәйирәм.

ГУЛУ — (Кәнара). Бәли, мә'лум олду ки, тийә нә үчүндүр.

ҺАЧЫ МУРАД — Гулу, инди башымы сандыға гоюб юхуя, кетмишим, юхуда көрдүм ки, сән сурәтдә бир адам әвә кириб истәйир ки, мәним пул сандығымы йрыб. . . Белә боғуб мәни о бош сандыға салды. Чох вагт юху доғру олур. Инди онун үчүн буну сәндән истәдим ки, янымда силәһ олсун.

ГУЛУ — Бәли аға, адам кәрәк әһтиятлы олсун. Янында силәһ сахласын (кәнара). Амма нечә инандым, мәни һеч шейтан да алдада билмәз, истәйир бу алдатсын (Һачы Мурада). Аға мән кедим, йохса тоюг очагда янар.

ҺАЧЫ МУРАД — Ай кәдә тоюг нәдир? Нә дейирсән, ким сәнә изин верибдир ки, тоюг кәсирсән? Бу залым ушағлары ахыры мәни диләнчи эдәчәкләр, әлә бу саатда диләнчи һалындаям. Кафир оғлу кафир бу дөгигә о тоюғу мәнә дирилдәрсән.

ГУЛУ — Аға мән нейлиним, Имран аға буюрду ки, ахшам плов бишир, чил тоюғу да кәс гой ашын алтына, гонағым вар.

ҺАЧЫ МУРАД — А кафир оғлу мәнәм сәнин аған, йохса Имран? О, һарадан аға олду. Бир етим кәдә иди, рәһимн кәлиб сахламышам. Инди мәним эвимн дағыдыр? Кет бу саат ону бурая чағыр (Гулу кедир): Эвин йыхылсын Имран. Яхшы эвимн дағыдырсан. Һейф сәнә чил тоюг. Һамы тоюғлардан юмурталаян иди (Имран дахил олур). Атам белә ки, сән башламысан тезлик илә мәним бойнума торба салдырыб диләндирәчәксән.

ИМРАН — Иә олмуш?

ҺАЧЫ МУРАД — Атам бу нә гонағлыгыр? Бу нә тоюғловдур? Атам яғ, дүйү мүфтә дейил. Һамысына пул вермишик. Ахыр мәнә дөйән көрәк ай ахмаг нийә әвә яғ, дүйү алырсан ки, кәдә-күдә һәр күндә аш бишириб есин. Бу һәрчә һеч Сүлейман падашанын хәзинәси дә давам әдә билмәз.

ИМРАН — Сән эвә нә яғ алансан, нә дүйү. Букүнкү пловун хәрчи дә мән илдир. Будур он ики илдр ки, мән бу эвдә олурам, бурада бир гонаг үзү көрмәмишәм вә өзүм дә сәнин горхундан чағырмашам. Амма инди базардә кәлирдим, бир фәғир гәрйбә раст кәлдим. Бу кечәлийә гонаг олмағы рича этди, наалча галыб разы олдум. Бир дә гәрйбә көмәк этмәйи алаһ, пейғәмбәр буюрмушлар.

ҺАЧЫ МУРАД — Инди дә дуруб мәнә шәриәт өйрәдәчәкдир. Дә көрүм аға, Имран о һансы ганун китабындадыр ки, тоза-торпага батыб мин әзиййәт илә пул газанасан, верәсән тоюгплова, ону дә кәлиб-кәдән лоту-поту есин. Онда дә чил тоюгун эти илә.

ИМРАН — Даһа мән сәнә нә дейим? Сәнин үчүн аллаһ, пейғәмбәр, гуран, шәриәт һамысы пулдуз ки, йығасан сандығларә, нә өзүн хәрчләйсән, нә дә башгасына верәсән.

ҺАЧЫ МУРАД — Кәс сәсинә надүрүст, намәрбут! Будур он ики илдр ки, сан ата-анасыз етими өз оғлум кими бәсләйиб палтар, чөрәк вериб бу боя чатдырмышам. Онун әвзиндә мәнә дедийи сөзә бах! Чөрәйим сәнә һарам олсун!

ИМРАН — Сәнин мәнәдә һеч бир һаггын йохдур. Мәним сәнәдә вар. Һәлә атам Шейх Әли сәнә әләдийи яхшылыг, гойдугу дөвләт дурсун кәнара. Мән өзүм кечә вә күндүз чалышыб сәнә пул газанмышам. Амма бу вагта кимин һеч бир шейә ихтиярым йохдур ки, әл вурам. Йыг, йыг, көрәк кимә гоячагсан. ... (чыхыр).

ҺАЧЫ МУРАД — Умуд ол, сәнә гоячагам. Чох тәләсмисән. Йох, дәхи даянмаг ери дейил. Лазымдыр тәзлик илә Күлазры бир дөвләтли ерә вериб Имраны (говмаг. Бахаг, көрәк шәһәримиздә арвадсыз дөвләтти кимдир: Кәрбәлайы Чәфәр. Яхшы дөвләти вар. Амма ирәлики арваддан беш оғлу вар, дөрт дә айы кими гызы. Һейф булардан мәнә һеч шей дүшмәз. Һачы Имангулу, малы, дөвләти чох, өзүнүн дә сил азары вар. Букүң, сабаһ тәшриф-апарачагдыр. Амма бу бәлбәхт дә молла-сейидин кәләйинә дүшүб чәми дөвләтини мәсчидә вәғф этмиш. Бәс ким галды (фикирләшир). Тапдым, Мәһәррәм бәй! Яхшы пулу, мүлкү вар. Гапысында нөкәр, гуллугчунун сайы, һесабы йохдур. Һеч бир эвлады да, гоһум эгрәбасы да йохдур. Синни дә мәнә йовугдур. Гулу, Гулу (Гулу дахил олур).

ГУЛУ — Нә буюурсан аға?

ҺАЧЫ МУРАД — Гулу бир аз нахош кимийәм, тездән ятачагам, һеч кәси бурая гоймазсан. Кәлән олса дейәрсән ки, ағам азарлыдыр ятыб. Ди кет!

ГУЛУ — Аға бәс плов емәйчәксән?

ҺАЧЫ МУРАД — Хейир. Аға Имран есин. (Гулу чыхыр). Дурум мүчрү үчүн ер газым. (Дуруб гапылары бағлайыр, тийәни көтүрүб ери газыр). Инди оғрулар, тапын көрүм Мурадын пулу һарададыр? Һеч шейтаннә да әглинә кәлмәз ки, мән бурада пул басдырмышам: Гулу демиш тийә элә күтдүр ки, ери дә газмыр (Мүчрүнү басдырыб үстүнү торпаг илә өртүр). Даһа тәшвишдән гуртардым. Көр үрәйим нечә атданыр.

(Бу һалда Гулунун папағы шишәни сындырыб пәнчәрәдән ичәри дүшүр, Һачы Мурад диксиниб галхдыгда аяғыны тийә кәсир. Бәркдән гышгырыр. Сонра Гулунун папағыны көрүб).

Бу енә залым оғлу Гулунун ишидир. (Дуруб гапыны ачыр вә Гулуну чағырыр). Гулу, Гулу! (Гулу баш ачыг дахил олур).

ҺАЧЫ МУРАД — (Папагы көстәриб). Бу нәдир, а кафир оғлу? **ГУЛУ** — Аға вәллаһ тахсыр мәнә дейил. Набатдадыр. Айдылыг кечәдир. Һәйәти сүпүрмәйә башладым. Набат кәлиб бирдән башыма бир гапаз салыб гачды. Мәним дә әли-мә бир шей дүшмәди, папағы далынча атдым, кәлиб пәнчәрәдән ичәри дүшдү.

ҺАЧЫ МУРАД — Кафир ушағлары кафир! Ейин мәним яғлы-яғлы хөрәкләрим, сонра кәзышыб шыллага дурун. Көрүн сизин башыңызә нә гәтирәчәйәм. Элә индичә юхуя кетмишдим, шишонин сәсиндән диксиниб галхдыгда тийә аяғымы кәсди.

ГУЛУ — (Кәнарда) А, инди басдырдығы ери дә билдим.

ҺАЧЫ МУРАД — Кет зирәмидә диварын чатлағында памбыг кизләтмишәм вә күңчә әски вар, тап бурая кәтир! (Гулу кедир).

ҺАЧЫ МУРАД — Бу залым ушағларынын әлиндән бир саат дә раһатлығым йохдур. Көрәк адамын арвады ола ки, чаны дә раһат ола. Йохса арвадсыз кишинин күнү ит күнүдур. Йәни бир тәрәфә дә баханда арвада дә әти-бар йохдур. Әвин баш оғрулары онларын өзләридир. (Гулу ахсыя-ахсыя дахил олур). Тез кәл, тәнбәл оғлу тәнбәл. Мәни көрүб аяғы да ахсамаға башлады.

ГУЛУ — Аға мән дә сән дүшән күнә дүшдүм. Аяғыма мых бәтды.

ҺАЧЫ МУРАД — Чох яхшы олду. Әлбәттә ағасына хәнәят әдәни аллаһ элә әдәр. Инди кәл аяғымы сары!

ГУЛУ — (Һачы Мурадын аяғыны бағларкән кәнарда) Хәсис кафтар, ит сүмүйү йыған кими амбары долдурубдур мых илә, нал парчасы илә, кәндир ғырығы илә, әски илә, әлине һәр нә дүшүбдур сычан кими ювасына йығыбдыр.

ҺАЧЫ МУРАД — Инди һәким олсайды бир парча памбыгдан өтүрү әтпейә кәндәриб мәнән хейли пул чыхартмышды. Адам белә олмаса пул йыға билмәз.

ГУЛУ — Ага, валлаһ мән белә пул йығсайдым, инди мәнним дә сәнин кими дөвләтним варды.

НАЧЫ МУРАД — Сән нийә эһлмәт чәкәсэн? Ағаным миң эзийһәт илә газандығындан ейиб эшшәк кими шыллағ атырған. Мән олмушам бир леш, сиз олмуснуз бир ач гурд. Һәрәнис бир тәрәфдән сохулуб чәмдәйими дидирсиниз. Һа, гуртардын? Инди кет орада дур (чағырыр) Набат, Набат! (Набат дахил олур). Ханым инди дә папағ алдығач ойнуорған?

НАБАТ — Ага, валлаһ Гулу ялан дейир, һаһағ ердән кәлиб мәнни сәнә чуғуллаһыр.

ГУЛУ — Йәни күндә һәр сәһәр-ахшам самавары тәзәләйиб ханым кими алты, едди истәкән салма чай ичдийини дә ялан дейирәм?

НАБАТ — Ага, валлаһ ялан дейир, инанма Гулуя. Мән дә сәнин кими кизлин күндә очагда юмурта бишириб ейирәм?

ГУЛУ — Ага, Набат гәнди доғрайнда чибләринә долдурур.

НАЧЫ МУРАД — Даянын кафир ушағлары кафир, сиз мәнним эвимә гулдурулуға кәлмисиниз? Мәнним эвими тар-мар этмишсиниз. Мәнним хәбәрим йохдур, бу сат сизин диванынызы эдәчәйәм.

(Галхыб истәйир ки, ағачына тәрәф кетсин. Гулу вә Набат гачырлар. Начы Мурад да аяғынын ағрысындан уфулту илә ерә йыхылыр).

П Э Р Д Э .

БЕШИНЧИ ПЭРДЭ

(Сәһнә һачы Мурадын отағыны көстәрир).

НАЧЫ МУРАД — (Ялһыз) Имраны говдум кетди, амма гыз енә дә разы олмур. Мәһәррәм бәй кәлсин көрәк ишә нә әнчәм чәкәрик. Имран да истәди ки, атасы Шейх Әлидән галан малы мәндән истәсин, көрдү ки, хейир о кирән кол дейил. Элә һесаб вердим ки, папағыны да көтүрүб гачды. Дурум Шейх Әлидән галан чәвайир вә гызыллары йохлайым (Дуруб сандығы ачыр). Пәһ, пәһ, пәһ... Алмасларын шәфәги көзләrimi гамашдырыр. Бу йриликдә мирвары, бу рәнкдә ағут һеч Хәта падшаһынын хәзинәсиндә дә тапылмаз (Гулу, Нияз, Гурбан дахил олурлар).

ГУЛУ — Сәнин кими хәсис, тәмәһкар да дүньяда тапылмаз!

НАЧЫ МУРАД — (Сандығын гапағыны салыб) А залымлар, сиз кимсиниз? Мәндән нә истәйирсиниз?

ГУЛУ — һачы Мурад, нәкәрин Гулулу танымырған? Нә тез ядындан чыхармырған?

НАЧЫ МУРАД — Гулу, сәнсән? Буюр әйләш. Йолдашларын да хош кәлибдир. Мәнә көрә нә гуллуғун вар? Йәни мәвачибинниң далынча кәлмисән, мән өзүм дә сәни ахтарырдым ки, һағыны верәм.

ГУЛУ — һагмы чох ағырдыр, горхурам өз ихтиярын илә вермәйәсэн (Сандыға тәрәф кедир).

НАЧЫ МУРАД — (Онуң әлиндән тутуб). Нә истәйирсән? Гоймарам!

ГУЛУ — Демәдимми өз ихтиярын илә вермәйәчәксән? Гурбан, тут! Нияз, голларыны бағла!

НАЧЫ МУРАД — Ай аман, гоймайын! Мәни өлдүрдүләр!..

ГУРБАН — (Хәнчәри сийриб) А киши, сәсини кәс, йохса гарына сохарам (Әлләрини бағлайыр).

НАЧЫ МУРАД — Ай һарай. Ай аман, ай Әлигулу!

ӘЛИГУЛУ — (Дахил олур) Нә буюрурсан аға чан? (Йолдашлары күлүшүрләр).

НАЧЫ МУРАД — Тез кет дивана мәлүм элә!

ӘЛИГУЛУ — Аға чан, инди сәнин һакими-шәрин бунлардыр, бу саат диван эдәчәкләр. Чәза-фәза этмәк артығдыр.

НАЧЫ МУРАД — Әлигулу, сән дә бунларын йолдашы имишсән? Ай аман, гоймайын!

ГУРБАН — А киши гойсаныз а, хәнчәри сохум рәдд олсун.

ГУЛУ — Йох өлдүрмә. О, көрәк өлүмдән артыр чәза чәкә. Ағзыны бағлайын. Сәс чыхартмасын (Һачы Мураддын әл-аяғыны бағлайыб ерә гоюрлар).

ГУЛУ — Гурбан, кәл сандығын гапағыны тут (Гурбан тутур. Гулу мүчрүнү чыхарыб Нияза верир). Нияз буну ал, инди йолдашлар, кәлин бурай! Әлигулу әми, де көрүм бундан хәбәрин вар иди я йох? Нияз, о дөшәкчәни, палазы галдыр. (Нияз галдырыр). Гурбан, кәл хәнчәр илә бу ери газ! (Гурбан газыр, Гулу бир башга мүчрү чыхардыр). Әлигулу әми, бу сирри билирдиниз?

ӘЛИГУЛУ — Бәли, дүймушдум ки, орада бир шей вар; чүнкү һачы Мурад ораны тез-тез йохлайырды.

НАЧЫ МУРАД — (Башыны галдырыб хырылтылы сәс илә дейир): Эвим йыхылды...

ГУРБАН — Сус!

ГУЛУ — Йолдашлар, даһа даянмағ ери дейил. Инди о бири кафтар да кәлиб чыхар.

НИЯЗ — Эйби йохдур, ону да һачынын күнүнә саларың.

ГУЛУ — һачы Мурад худаһафиз! Һәркан аға, Гулулу ахтарсан шама кәл. Сиз өләсиз нәинки Шама, һатта һиндистана да кәлиб чыхар (һапы кедир, пәрдә бир мүддәт ачығ галыр, сонра Мәһәррәм бәй дахил олур).

МӘҺӘРРӘМ БӘЙ — Эвдә, һәйәтдә һеч кәси тапмадың, бунлар нечә олмушлар? Бу палазы, дөшәкчәни нәйә бурай чәкибиләр? Йохса эвә оғру кәлмишдир? Әләди ки, вар! Бәс һачы Мурад һарададыр? (Бучагдан һачы Мурадын

дә ияңле хырылтысы кәлпир). Будур бурада! Бунун эл-аягыны чың ияңле ким багламыш? (ачыр).

НАЧЫ МУРАД — Мәһәrrәм бәй, эвим йыхылды...

МӘҺӘРРӘМ БӘЙ — Нәчы эми, де көрүм сәһә на олу? Эл-аягыны чың ияңле ким баглайыб?

НАЧЫ МУРАД — Гулу залым оғлу. Элигулу да она йолдаш иди. Эвим йыхылды, тар-мар олду. (Кедиб сандыга бахыр). Наны шөфагын көзәл чөваһир, һарадасан зәриф гызыллар? Мәһәrrәм бәй, тез кет дивана мәлүмат эт! О гулдурлары тутдуруб мәним пулларымы гайтар (Набат төнкинәфәс дахил олур).

НАБАТ — Ага, Имран, Кулзар ханымы көтүрүб гачды. (Мәһәrrәм бәй вә Начы Мурад мәт галырлар).

МӘҺӘРРӘМ БӘЙ — Әлимдән мали-дөвләт чахды...

Пәр дә

ДИБДАТ БӘЙ

Бир пәрдәли ики шәкилли мәзнәкә. 1906—Бақы.

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Биринчи пәрдәнин сәһнәси. Пәрдә галдыгда Сәфдәргулу бәй көрүнүр.

СӘФДӘРГУЛУ БӘЙ — (саата бахыр). Инди сечки көрәк гуртара.

Нәби, Нәби:.. (Нәби дахил олур).

НӘБИ — Нә бююрурсан ага!

СӘФДӘРГУЛУ БӘЙ — Әдә, охуяң-чаланлара хәбәр вермисәнми?

НӘБИ — Бәли вермишәм.

СӘФДӘРГУЛУ БӘЙ — Бәс нийә? Кәлләмишләр? Бу саат бәйләр

күрәк кәләчәкләр, вәт тебә на: Кет көр на үчүн кеңкимишләр.

(Нәби чыхыр сонра Мәһди бәй, Вәли бәй, Рүстәм бәй, Мәшәди Сәмәд, Саша бәй сәс-күй илә дахил олулар).

НАМЫ — Урра... Урра... Сағ олсун Сәфдәргулу бәй. Сағ олсун

бизим депутат. (Сәфдәргулу бәйи көтүрүб юхары атыб

тутурлар.)

СӘФДӘРГУЛУ БӘЙ — Господа! Бир даяяңн вәт тебе на, нәфә-

сәһи сәһи алым.

ВӘЛИ БӘЙ — Әдә бу охуяң, чаланлар һарда галдылар? (Рәһим

вә Кәрим дахил олулар).

МӘҺДИ БӘЙ — Яхшы вәхтда кәллишинсиз тез бир «Узүндәрә»

чалың. (Чалырлар.)

ВӘЛИ БӘЙ — Мәһди бәй, Сәфдәргулу бәйиң һавасы о дейил.

МӘҺДИ БӘЙ — Вәли бәй, рича эдирәм ики достун арасына кир-

әтәтәдәни мә. (Ойнайыр, сонра Сәфдәргулу бәйиң элиндән тутуб)

кәл ойнаяг вәфалы достум; (Ойнайырлар, геһриләри дә

чыртыг чалырлар, сонра отурулар.)

РҮСТӘМ БӘЙ — Господа. Сәһәрә киминә бурадайыг. Ейчәейк,

бу вәкәд ичәчәйк, ойнаячайыг. Гумәр вурачайыг. Анчаг көрәк

йәһи ия һабәгча ишимизи гуртарат. Русларда бир мәсәл вар,

идийәрләр: күбә жедәтә пока горячо.

МӘШӘДИ СӘМӘД — Рүстәм бәй мәнасыны дейиниз ки, мән дә баша дүшүм.

РҮСТӘМ БӘЙ — Йәһни дәмәри гызрын, икән ястыла, Мәшәди. Сәмәд инди баша дүшүдүм?

МӘШӘДИ СӘМӘД — Бәли, чох яхшы баша дүшүдүм. Сиз дейринсиз ки, Мәшәди Сәмәд бәлә фүрсәт әлә дүшүшә. Сәфдәргулу бәйдә гырк — манат дүкан борчуну алмаг вәгәтә кәллишишә.

РҮСТӘМ БӘЙ — Рәһмәтлийиң оғлу, сән Нуһ-һәбиңиң борчундан дәмәт вурурсан. Мән һали һазырдан данышырам. Бу адамлар шәһиддәр ки, мән, Сәфдәргулу бәйиң депутат сәһиләси йолунда нә гәдәр чалышышам, Господа догрудурму?

НАМЫ — Доғрудур.

РҮСТӘМ БӘЙ — Она, буна мән өлүм демишәм. Чүрбәчүр һийлә гурмушам, ахыры өзүмү оғлу сечки гутусуна нәзарәтнә төһиң әтдирмишәм. Господа доғрудурму?

НАМЫ — Доғрудур.

РҮСТӘМ БӘЙ — Өзүңүз билдирсиз ки, бизим адамларын әксәри сечки ишинә бәләд дейилләр. Бундан истифадә әдәрәк хам адамлары бәлә аддатмишлар. Әми һеч сечки көрмүсән? — Хейир оғлум кәрмәмишәм. Ал бу юмру шейи өзүн сал. — Хейир эми ону эләмәк олмәз, анчаг сәнә көмәк эләрәм — онун элиндән дүзүб гутунуң пәрдәсини галдырараг, — бах эми шары бәлә саларлар, дөһә кичиңиң әһилә ағ шары салдырымышам. — Бах иманымы бәлә сатмышам. (Кулшүрләр). Бу үсүл илә нә гәдәр шар салмышам өзүм дә һесабымы итirmiшәм.

МӘҺДИ БӘЙ — Гәһниң дейиндән бәлә чыхыр ки, һамы ишләри дөһә сәһи көрмүсән?

РҮСТӘМ БӘЙ — Хейир Мәһди бәй, мән һәгги итирән, адам дейиләм. һамыныз ишләмеһинсиз? Хүсусән сиз Мәһди бәй.

САША БӘЙ — Рүстәм бәй, чох үзүн данышмаг лазым дейил. Борчуну дә көрәк. (Кулшүрләр).

РҮСТӘМ БӘЙ — Гәр ағ шара бир манат истәмәйә һөггим вар, ону дә дөһә дөһә ки, һесабыны итirmiшәм, онә көрә 80 маната иктифа эләрәм.

ВӘЛИ БӘЙ — Чох инсафлы адамсан, мән чалышмағымы һесаб әтмирдәм: чүңкү дост-дөһә йолунда чаныны дә геһр. Лакин Сәфдәргулу бәйдә һалачча алтыш манат гумар борчуну истейирәм.

МӘҺДИ БӘЙ — Господа, сизлән суал эдирәм, бу ишин банйси кимдир? Вә бу йолда һамыдан артыг чалышан ким олмуң?

НАМЫ — Сиз.

МӘҺДИ БӘЙ — Вәли бәй сән вәкилсән, бәлә ишләрдә мөһәрәтнин һеч ким вар, мәсәлән бир бәлә иши көтүрүб сүдда удсан нәчә чалышарларын?

ВЭЛИ БЭЙ — Ики миндэн аз алмаздым;
МЕҢДИ БЭЙ — Мөнчийэз йүзэ манат истэйярэм.
СЭФДЭРГУЛУ БЭЙ — Господа, намынызы разы эдэчэйэм; һәлә кеф заманыдыр.
РУСТӘМ БЭЙ — Йох, Йох шәрти белә кәсдик ки, әввәл борч, сонра кеф. Господа беләдирми?
ҺАМЫ — Бәли, бәли... (Ону эһатә эдирләр.) Тез ол вер.
СЭФДЭРГУЛУ БЭЙ — Господа, бир даянын, вот тебе на.
ҺАМЫ — Тез ол вер.
СЭФДЭРГУЛУ БЭЙ — Көрүнүр ки, Господә бәйә бочмү йохдур.
САША БЭЙ — Нечә йохдур. Ағламаян ушаға сүд вермөзләр?
Дүнән кечә өзүн демөдими? Саша бу банкы апарсан санә әлли манат дөстхош верөчэйэм. Апардым, амма вермәдин... Кишинин сөзү бир олар. (Күлүшүрләр).
МЕҢДИ БЭЙ — Саша бәй доғру дейир, намымыз шаһидик. Дүнән биздән дөрд мин манат пул апармысан.
СЭФДЭРГУЛУ БЭЙ — (чибиндөн портмонетини чыхардыб) Ала, бу сәнин, бу сәнин, бу сәнин, бу сәнин, бу да сәнин.
НӘБИ — (смөк отағындан гачараг кәлир.)
Аға мән галдым.
СЭФДЭРГУЛУ БЭЙ — Ала бу да сәнин.
ҺАМЫ — Сағ олсун Сәфдәргулу бәй. Сағ олсун бизим депутат Урра...
МӘШӘДИ СӘМӘД — Рүстәм бәй, ура-ура демөкдән боғазым гурду. Яшламаг лазымдыр.
САША БЭЙ — Мәшәди Сәмәд, лап үраймдән дәм вурдун. (Доктор Азад бәй палтолу, әлиндә әса дахил олу.)
АЗАД БЭЙ — Господа. Бу нә ура-урадыр. Йохса Сәфдәргулу бәйә той эдирсиниз.
МЕҢДИ БЭЙ — (кәнара). Нә пис вахтда кәлди.
СЭФДЭРГУЛУ БЭЙ — Һәким хош кәлмисән, бюрун, Нәби, Нәби... (Нәби смөк отағындан кәлир) Адә докторун палтонуну тут.
АЗАД БЭЙ — Хейир, хейир кедәсийәм. Күчәдә Нағы бәйин өғлу көзләйир. Атасы ағыр хәстәдир далымча кәлмиш, вахтым йохдур.
СЭФДЭРГУЛУ БЭЙ — Мәним сағлығыма бир истәкән шампански ичмәйә дә вахтын йохдур, вот тебе на.
МЕҢДИ БЭЙ — Йох, йох, мән разы дейиләм. Доктору йолдан элмәйин. Нағы бәй өләр, чавабчәг биз оларыг.
РУСТӘМ БЭЙ — Меһди бәй доғру дейир, гой Азад бәй кедич нахошуна бахсын, сонра кәлиб бизимлә сәһәрә кими кеф эдәр.
АЗАД БЭЙ — Мән өзүм Зейнал бәйин гонаглыгындан кәлирәм. Орадән мәни брахмайырдылар. Сөз вердим ки, Нағы бәйә бахыб гайыдарам. Сәфдәргулу бәй доғрудан бу нә гонахлыгдыр. Һәлә орада Зейнал бәйи падшаһлыг думасына вәкил сечмәк мүнасәбәтилә шампански ичиб ура-ура гышгырырлар. Бурадакы ура-ура ким үчүндүр?

СЭФДЭРГУЛУ БЭЙ — Господа бу нә дейир. Вот тебе на. Мәнәм депутат йохса Зейналдыр!
ВЭЛИ БЭЙ — Һәким сәһв эдир, вәкил сәнсэн.
РУСТӘМ БЭЙ — А пир олмуш, азарлы орада чан верир. Сән бурада бизә лексия охуорсан!
МЕҢДИ БЭЙ — Азад бәй, Рүстәм бәй доғру дейир, йолунла дүз кедә билмирсән? Сәнә нә борчдур ки, бурада нә гайырыгыр.
АЗАД БЭЙ — А лотулар бу нә кәләкдир. Нә үчүн кишини алдадырсыныз.
МЕҢДИ БЭЙ — Рича эдирик ки, бизлә Сәфдәргулу бәйин арасына кирмәйәсиниз, вәссәлам.
АЗАД БЭЙ — Мән дә сиздән рича эдирәм ки, сабаһ Сәфдәргулу бәй һәгигәти билиб баш көзүнүзү эдикдә мән һәкимин үстә йүкүрмәйәсиниз, вәссәлам. (чыхыр)
СЭФДЭРГУЛУ БЭЙ — Господа, бу нә ишдир, вот тебе на.
МӘШӘДИ СӘМӘД — Сәфдәргулу бәй, әслинә бахсан бизим ишинизин намысы вот тебе надыр. (Күлүшүрләр).
МЕҢДИ БЭЙ — Достум, дингәтлә мәнә гулаг асмагыны рича эдирәм. Әкәр мән дейән фикрә шәрик олмасан, Азад бәй бюурдугу кими гол-габыргамызы гыр. Инди гулаг ас, Зейнал бәй вә я геири бәй бу ишә киришмөкдән мөгсәди нәдир. Мәнчә бирчә шейдир. Она Дибдат бәй десинләр, вәссәлам. Мадам ки, иш беләдир, мән өз тәрәфимдән вә бу достларым тәрәфиндән санә сөз верирәм ки, элә бир тәдбир көрүм ки, бу дибдат бәй ләғәби санә эләнә кими, хейир йүз илләрчә, даһа доғрусу мин илләрчә үстүндә галсын. Шүбһә эдирсән? Господа бу 52 вәрәгәдән дүзәлмиш гарт нә вахт мәнв олачагдыр.
РУСТӘМ БЭЙ — Бүтүн бәшәрийәт мәнв оландә.
МЕҢДИ БЭЙ — Доғру.
ВЭЛИ БЭЙ — Гарт, бәшәрийәт, дибдат бәй!... Анламырам.
МӘШӘДИ СӘМӘД — Сән анламырсанса мән чох көзәл анлайырам. Меһди бәй далыны сөйлә!
МЕҢДИ БЭЙ — Госпада, бу андан бизим арамыздан валет салдат ләфаләри көрүлүр...
МӘШӘДИ СӘМӘД — Еринә бир дибдат бәй гонур.
РУСТӘМ БЭЙ — Браво.
ВЭЛИ БЭЙ — А... инди баша дүшдүм. Мәнчә шаһын еринә дибдат бәй гоаг.
МЕҢДИ БЭЙ — Хейир, хейир шаһларын ерлери мөһкәм дейил. Салдат һәр заман олачагдыр.
САША БЭЙ — Сәфдәргулу бәй, сәнин о гарлы, шахталы Петербург. да нә ишин вәр.
ВЭЛИ БЭЙ — Бундан эләвә падшаһлыг думасынын вәкили олмаг чох хаталы ишдир.

РУСТӘМ БӘЙ—Доғрудур, бирдән артыг-әксик сөз сөйләдин, бәлә душдун, зарафат дейил, һамишә вәзирләр габағын, да, бә'ән падишаһ һүзурунда данышачарсан.

МЕҢДИ БӘЙ—Ағыздыр, бир хаталы сөз бурахды, ичиндән гәм-бәргүлу чыхды.

МӘШӘДИ СӘМӘД—Бириниз союгдан дәм вурурсунуз, о бириниз-данышыг горхусундан, лакин һеч бириниз әсид мәтләбә яхын дүшмүрсунуз. Сәфдәргүлу бәй бир күн пловсуз олмаз. Һәлә бунун туршулу долмасы вар.

ВӘЛИ БӘЙ—Күфтәси вар.

РУСТӘМ БӘЙ—Довгасы вар.

САША БӘЙ—Бозбашы вар.

СӘФДӘРГҮЛУ БӘЙ—Сизни демәйинизә көрә о екаликдә шәһәрдә бунлары биширән тапылмаачагыдыр? (Күлүшүрләр).

МЕҢДИ БӘЙ—Кәлсәнә ашбаз Голубякин сәнә бир пити дә гой-сун. Я шам кабабы да биширсин?

СӘФДӘРГҮЛУ БӘЙ—Заказ верарәм биширәр, вот тебе на.

МЕҢДИ БӘЙ—О да сәнә дейәр мән говурманчы Чәби дейиләм, вот тебе на. (Күлүшүрләр). Господа чүмә ахшамы, бу күнкү кефин ма'бәди бизәдир. Рәһим, Кәрим сиз дә кәләрсиниз.

РӘҢИМ—Мәнди бәй, мән дә сизә сөз верирәм ки, она ки ми бир рәнк, (һава) ичад эдиб орада чаларам, хошунуза кәлсә адыны «Рәнкидибат бәй» гоярыг.

РУСТӘМ БӘЙ—Ай сағ ол!

КӘРИМ—Мән дә бир тәсниф дүзәлдәрәм охуярам. Бәйәнсәниз адыны «Тәснифи-дибат бәй» гоярыг.

МЕҢДИ БӘЙ—Достум эшидирсәнми, даһа сәнин үчүн өлүм йох-дур. Зейнал бәй мүваггәти депутат бәйдир, сән исә дүня дурунча... сағ олсун Сәфдәргүлу бәй.

ҺАМЫ—Сағ олсун Сәфдәргүлу бәй. Урра...

НӘБИ—Аға сүфрә һазырдыр.

СӘФДӘРГҮЛУ БӘЙ—Господа, сүфрәйә буюрун! (Рәһим чалыр, Кәрим гавал вурур, һамы смәк отағына кечирләр.)

П э р д э

Б Е К А Й Ө Л Ә Р ГОНАГЛЫГ

Бол едиләр, бол ичдиләр. Гәһвә кәлди. Ичәркән орталыга бә-лә бәһс дүшдү:

Һөкүмәтин сүтуну кимдир?

— Әлбәттә бәйләр!

Эв саһиби деди:

— Биз ичәбәсәыз һөкүмәт яшәә билмәз. Һөкүмәтин сүтуну бизик.

Тачир деди:

— Тичәрәт олмәзә, пара олмаз. Парасыз да һеч бир һөкүмәт яшәә билмәз. Һөкүмәтин сүтуну биз тачирләрлик.

Алим деди:

— Һөкүмәтләри яшәдан биликдир, онсуз һеч бир гурулуш да-вам эдә билмәз, позулуб мәнә олар. Һөкүмәтин сүтуну алимләрдир. Рухани деди:

— Рәййәти һөкүмранлар тәәтиндә сахлая, онлара табә этдирәнләр биз руһаниләрлик. Бизсиз әхлаглар позулар, үсянлар галхар, ганлар төкүләр, һөкүмәтләр дә йыхылар. Бизик һөкүмәтин сүтуну!

Забит деди:

— Сөйләдикләринизи тәсдиг әдирәм, лакин дүшмән вәтәнини үстүнә һүчүм әтдикдә дөшләрини вериб ону мудафиә эдән кимдир? Әлбәттә биз! Һөкүмәтин сүтуну биз әскәрләрик!

Гонаглар эйвана чыхыб гәлян, сығара чәкмәйә мәшгул олду-лар. Бәһс енә тазаланды. О вагт, бир гочә кәндли арабадан тахыл кисәләрини фәһләрәнин далына верирди, онлар да амбарлара йы-ғырдылар. Эв саһиби бәй деди:

— О гочә кәндлини һөкәм сечәк, нә десә она разы олаг.

Һамысы бу тәклифә разы олдулар. Кишини ишдән авара әдиб чағырдылар, бәһсләрини сөйләдиләр.

Кәндли деди:

— Эй ағалар, дүзүну ахтарсаныз һөкүмәтин сүтуну биз кәнд-лиләр илә о ган-тәр ичиндә йүк дашыян фәһләләрдир. Биз әкмә-сәк, бичмәсәк, онлар да ишләмәсә һеч бир һөкүмәт яшәә билмәз —буну дейиб чәлд ишинә кетди.

1905-чи ил.

ЮХУ

Юхумда өзүмү бир гаранлыг ердә көрдүм. Көзләрим һеч бир шей сечмирди. Лакин аягларымын алтында торпаг олдуғуну һисс әдирдим. Бир мүддәт кечәрәк көзләрим зулмәтә өйрәшди. Яваш-яваш әтрафымдакы әшяны сечмәйә гәдир олдум. Мүғабиллимдә бир сәһра ачылды, орада гоюн сүрүсү көрүндү. Сүрүйә тәрәф йәнәлдим. Яхынлашдыгда белә бир шәкил көрдүм: гоюнлар баш-ларыны ерә эйиб, көзләрини ота дикиб куя отләмаг истәйрләр, лакин һәрәкәтсиз дуришулар. Чобана кәлдикдә о да чомағынын учуну вбучларына алыб чәнәсинә дирсәк вермишди. Онда да һеч бир һәрәкәт йох иди. Мән тәәччүбдә икән көзләримә мәншә вә чай саташды. Орая кетдим. Мәншәдә чохла һейван вә гуш вар иди. Фәгәт бунлар да һәрәкәтсиз, сүкута кетмишләрди. Һәтта чайын сую көрүнәрәк санкы уйгуя далыб даһнышды. Мәни һейрәт кө-турдү. Бу анда сағ тәрәфимдә гәбристан вә орада инсанлар кө-рүндү.

—Кедим онлардан харада олдуугуу сорушум—дейэ йола дүшдүм. Кэлиб чатдыгда көрдүм ки, гөбирлөр арасында эммаэ-ли, фэсли, папаглы, сарыглы инсанлар дэрин юхуя кетмишлэр.
—Худая, бу нэ мэхлуг вэ нэ мөкандыр ки, мэнэ раст кэл-миш?..

Бу фикирдэ икэн көзүмэ бир күнбэд дэйдн. Янына кетдим. Күнбэдин неч бир гапысы йох иди. Лакин мэрмөр диварын үзэ-риндэ бармаг ишарэсилэ гапы бура олдуугуу көстэрирди. Диг-гэтлэ бахдыгда бу азыны сечдим: «Бура зүлмэт алэмидир. Ишыг-лыга чыхмаг истэйэнлэрин йолу бурадыр!».

Язынын алтында белэ бир үчбучаг: $A\Delta V$ чөкилмишди; онун һар кушэсиндэн гызыл гармаглар асылмышды. Бу тилисими ачмаг гэсди илэ саг гармагы чөкиб сол вэ үст гармагла битиш-дирдим. Гапы ачылмады. Сонра сол гармагы үст вэ саг гармагла битишдирдим, енэ ачылмады. Ахырда үст гармагы сол вэ онуда саг гармага тэрэф чөкиб битишдирдим, о саат гапы ачылды. Мэн кирдим, гапы енэ өз-өзүнэ өртүлдү. Бир гэдэр кетдикдэн сонра бир мейдана чыхдым. Бурадан 72 йол айрылырды.

Бунларын һансы мэни ишыглыга чыхарар—фикриндэ икэн йол башында, дирэк үзэриндэ бармаг шөкли «Й» һәрфинэ ишарэт эт-дийини көрдүм, о йолу тутуб кетдим. Башга бир мейдана чых-дым. Орада да йол башында гондарылмыш дирэк үзэриндэ «Р» һәрфи азылмышды. Бу минвал илэ һэр мейданда, дирэк үстүндэ «Ш» сонра «А» вэ ахырда «Д» һәрфлэри көстөрши илэ кэлиб бир гапыа чыхдым. Бу гапынын үзэриндэ дирөклөр үстүндэ азыл-мыш һәрфлэр мүрөккөб олуб «Иршад» лэфи азылмышды. Гапы-ны ачдыгда күнөш пөнчэрэдэн көзлэримэ дүшүб мэни оятды.

Күчэдэн:

—«Иршад», «Иршад» таза гезет сэдасы кэлирди.

1905-чи ил.

РОСИЯ СОСЯЛ-ДЕМОКРАТ ФЭНЛЭ ФИРГЭСИННИН
ЗАГАФГАЗИЯ ИТТИФАГИ

Йолдашлар!

Биз өз дүшмөнлэримизи таныырыг. Бу дүшмэн һөкүмэти-мүтлэгэ вэ сэрмайэдэрлардыр. Бизим чидди мүбаризэмиз чохдан бари давам эдир вэ өзү илэ бир чох гурбанлар апармышдыр. Бизи сакият эдиб атыртмагдан өтрү дүшмөнүмиз неч бир фэалийэтдан чө-кинимир. Һэр ердэ фөһлө гапы төкүлүмүш вэ төкүлмөкдэди. Наман бу ганларла сэрмайэдэрлар гулдурлуг вэ төчавузкарлыг иттифагыны мөһкөмлэндирдилэр. Лакин һәмнин мүгөддэс ганла, биз дэ өз һү-гүг вэ сэрбэст ирадэмизи уғрундакы чидди мүбаризэмизи мөһкө-лөндирөчөйик.

Тоггушма башланмышдыр... Сэбр вэ тәһәммүл касасы даш-мышдыр... Сэрмайэдэрларла элан этдийиниз мүһарибэдэ нечэ олурса-олсун мүвэффөгийэтин бизим тэрэфимиздэ галмасы үчүн биз бүтүн чиддийэт вэ гүввэлэримизи бу ишэ гоймалыыг. Ан-чаг йолдашлар, кечэн илдэки тоггушманы ядыныза салын вэ би-лин ки, бизим, сэрмайэдэрларын дост вэ ээизи олан, үмдэ дүшмө-нимиз йыхылмайыб, ерлэ эксэн олмаяна гэдэр сэрмайэдэрлар үзэриндэ чалдыгымыз гөлөбэлэр мөһкөм вэ даими ола билмэз.

Инди бу дүшмөнлэ һесаблишмаг вахты чатмышдыр. Габагча биринчи вэ эн үмдэ дүшмөнүмиз үзэринэ атылар! Габагча өз һүгү-гүмүз уғрунда вэ дүшмөнэ өз э'тиразымызы баян эдэк! Өз үмдэ сияси талэблэримизи ичласларда, күчэлэрдэ вэ мейданларда ор-талыга чыхараг!

Ирэли йолдашлар! Мөвгелэринизэ! Парлаг вэ ени кэлэчөйи-миз вэ ени хошбахт һэятымыз уғрунда мүбаризэяе гошун! Күчэ-лэрэ доғру йолдашлар! Гардаш-гардашла бирлэшэк. Айры-айры эйлэшмэк вахты дейилди! Ичласларла йығышар! Орада сосяли-зин гырмызы байрагы алтында биз бир-биримизэ йөмин*) эдэк ки, чар һөкүмэти илэ мүбаризэнин эн сонуна гэдэр давам эдөчө-йик. Бу йөмини вермэяе калмэк истэмэйн бир нэфэр дэ намускар пролетар карөк олмасын. Ар олсун о шөхслэрэ ки, бизим пролетар ичласларымыза вэ нүмайишлэримизэ кэлмэйэлэр.

Чалдышачагыр ки:

*) Анд ичөк.

МИЛЛИ ЭДАВЭТЛЭРИНИ ЕНИ ГУРБАНЛАРЫ

1. Мұһарибә даяндырылсын.
2. Үмуми, кизли, мүсави вә мүстәғим сечки һуғуғу илә инти-хабат үрә халг нумайәндәләриндән мәчлис-мүәссисан тәшкил эдилсин.

3. Демократик чүмһурийәт гурулсун.

Мәһв олсун мұһарибә!

Мәһв олсун чар һөкүмәти!

Мәһв олсун буржуазия!

Яшасын сосялизм!

Яшасын Русия Сосял Демократ Фәһлә Фиргәси!

Бакы Комитәси.

№ 27—3 мин нүсхә 14 декабр, 1904-чү ил. РСДФФ Бакы Комитәси мәтбәәси.

1904-ЧҮ ИЛ ТӘТИЛИ МҮНАСИБӘТІЛӘ ДӘ'ВӘТНАМӘ РУСИЯ СОСЯЛ-ДЕМОКРАТ ФӘҲЛӘ ФИРГӘСИ

Фәһлә йолдашлар! Биз тәтил этдик вә һәм дә илк дәфә идрәкли вә мүтәшәккил тәтил этдик. Инди биз әзиз тутмалыйыг ки, тәтилимиз һәдәр олмасын. Кәлин йолдашлар бирлик вә итти-фагла тәләбләрә наил олмаға чалышаг.

Анчаг буну нечә этмәйлә?

Кечән ил биз һәр заводда, айрыча һәр санибкарә айрыча тәләбнамә вердик. Амма һамымызын адымыздадыр ки, белә тәләб-ләрдән нә чыхды. Санибкарлар бизи алдатдылар. Бәзиләринә бир шей вердиләр, сонра енә дә керә алдылар. Бәзиләринә дә анчаг вә'дә вердиләр. . . Демәк айры-айры тәләбат вермәк ярамаз. Бизни енә алдадарлар.

Йолдашлар! Элә сиз кәлин тәләбнамәмизи һамымыз бирлик-дә, иттиһад илә, иттифаг илә верәк! Бу бир асан ишдир. Бакы шә-һәриндә бүтүн нефт ишларини советс'езд идрә эдир. Бу мүәссисә бүтүн санибкарларын (әрбабларымызын) баш идарәләридир. Одур ки, бүтүн тәләбләримизи бу идрәйә вермәлиник. Бунун үчүн дә һамымыз шәһәрә топлашарыг вә дейәрик:

Тәләбләримизә әмәл эдин! Әкс сурәтдә бурадән кетмәйәчә-йик. Бир күндә вермәсәләр, эртәсн күн дә кәләрик вә сөзүмүздән дәнмәрик.

Йолдашлар! Ядынызда олсун ки, биз иттиһад вә иттифагла иш көрсәк бөйүк бир гүвәдир. Әл'ан йолдашлар йығынчаглары-мыза топлашаг вә ачыгдан-ачыға уча сәслә эһтиячларымызы му-закирә эдәк! Бир ердә гәти сурәтдә тәләбнамәмизи тәртиб эдәк. Сонра йолдашлар, шәһәрә!

Балахана вә Бибиһейбәт фәһләләрә

15 декабр 1904-чү ил.

Балахана вә Бибиһейбәт фәһләләрәнин мәтбәәси.

Августун 16-да Мирзәбекиянын фабрикасында чиркин бир һа-дисә ваге олмуш вә бурада полис ән алчаг вә ән чиркин рол ой-намышдыр. Әһвалат белә олмушдур:

Бир мусәлман ишчи бир ишчи гадыны тәһгир этмишдир. Бир әрмәни ишчи дә гәдына гаһмар чыхмышдыр. Ишчиләр сөйүшәрәк далашмышлар. Башга бир әрмәни дә ярым кефли олдуғу һалда давая мудахилә этмиш вә мусәлманы яраламышдыр. Сәс күйә үмуми шә'бәләрин фәһләләрәни чәм олмушлар. Тәһгир, сөйүшә, дава, мүсәдимә габагда дә чоһ олмушдур. Анчаг һеч вахт бу-күнкү кими ганлы нәтичә илә гуртарамышдыр. Мирзәбеков фәһ-ләләрәнин йолдашлыг мәһкәмәсин вар иди вә һәмишә тәһгир эди-лән ишчи орая мүрачизәт эдирди. Мәһкәмә ихтилафлары музәкирә эдир вә бу йолдашлыг мәзәммәтиндән бир ики һәфтә мүддәтинә ишдән мәһрум этмәйә гәдәр чәзә тә'йин эдирди. Мүсәдимәләр һә-мишә барышыг илә гуртарырды вә биләфәргә-милләт, үмуми фәһ-ләләр йолдашлыг мәһкәмәсинә табә олурудулар.

Лакин бу дәфә ихтилафа полис, йә'ни мусәлман пристав Сул-танов мудахилә этмишдир. Султанов яраланын мусәлман олду-ғуну биләрәк мусәлманлары торхагыг вә чәсарәтсизликдә иттиһам этмәйә башлайыр. Милли эдавәт һисси оядыр вә кор-корана ди-ни тәәссубу аловландырар.

Дәстәдән беш нәфәр мусәлман араланыр вә фабрикадан чы-хыр. 10—15 дәгигәдән сонра тапанча вә патрон әһтияты илә фаб-рикаға гайыдыр. Бу вахтадәк сәс-күй кәсилләр. Гәфләтән низам вә асайыш жәзәтчисә әрмәниләри латайылатла сөйәрәк вурун буна-лары дейә команда эдир.

Бу әснада силәһсиз чәмаата фәһлә атылыр. Пристав өзү дә күллә атмаға башлайыр. Бә'зи фәһләләрин дә рәвайәтинә көрә күллә атмағы притав өзү башлайыр). Нәтичәдә бир нәфәр өлүмш, дөрт нәфәр яраланымышдыр. Бүтүн милләтләрә мәнсуб олан фәһ-ләләрә данышдырдыгдан сонра ашкар олан чылпаг һәгигәт белә-дир: онлар һамысы бир сәслә тә'кид эдирләр ки, бу ганлы һәди-сәнин еканә мҮәссирә пристав Султановдур.

Фәгәт пристав Султанов өз тәшәббүсү илә, өзбашынамы бу ишчи көрүмшдур, йохса онун архасында башга бир көрүмәз гүв-нә кизләвмишдир? Бүтүн бу һадисәни анчаг полис дивары ичәри-синдә өзүнүн вәһшиянә һиссиятына мейдан верән полис мәмуру-нун вәһши вә нәһайәт билмәз фитрәтинә иснад этмәк олмәз. Әйәр Султанов чәзәсиз гәлачагына әмин олмаса иди, бу ишә игдам эдә билмәзди. Бир приставын белә чиркин һәрәкәтини ялынз тә-шәһилик илә изәт этмәк олмәз. Хүсусән ки, бурада шахси тә-шәббүс олмасы йәсәввур эдилмәз.

Бизим адымызда енә һәмин Султановун бу яхынларда фаб-рикада май тәтили вахты вә тәтиһад сонрақы һәрәкәтләри дү-шүр. О, мусәлман фәһләләрәнин йығыб нәсиһәт эдирди ки, ишлә-

ринә башласыңлар. Онлары һәбсә алмаг, Сибирия Көндөрмәк вә саирә илә һәдәләйрди. Эрмәни фәһләләрини төһмәтләндирди ки, онлар гәсдән тә'тил эдирләр ки, мүсәлмана мәнфәәт олмасын. Тә'тилдән сонра Султанов мүсәлманлар үчүн тәшкилат гурмаға чалышыр. Оун тәрәфиндән мүсәлман фәһләләрин янына тәблигатчылар кәлир. Фәһләләрин милли вә дини һиссини аловландырыр вә әлдә гур'ан тутараг исбат эдир ки, христианлар мурлардырлар. Онлар илә әлага һарамдыр. Хүсусән белә тә'тил кими ишләрдә: аллаһ буюрубдур ки, кафирләри өлдүрмәк лазымдыр. Печ тәсәввүр әтмәк олармы ки, бир пристав бу ишләрин һамысыны өзбашына, өз тәрәфиндән әтсин? Әләвә рус фәһләләринин арасында бир ахмаг шайбә яйырлар ки, эрмәниләр руслары Гафгазиядан говмаға һазырашырлар.

16 август һадисәсини Султановун тә'тил вахты вә тә'тилдән сонрақы фәалийәти илә мәрбут көтүрүн. Онда айдын-ашкар олар ки, Султанов әгилсиз вә туҗан әтмиш бир шәхсдир ки, өзкәләрин вердийи ролу ифа эдир. Булар да һәмийн ролу, Кишиниов ганлы һадисәләри, Һомел таланыны вә саир бу кими һадисәләри тәшкил эдәнләрдән алмышлар.

16 август ганлы һадисәси миллиләтләри бир-биринә салдырмаг вә фәһлә күтләрәрини позмаг снәсәтинни Султановун әгилсиз чәнфишанлығы сайәсиндә, тәсәдүфән үзә чыхмыш бир мейвәсидир ки, гуяя дүшмүш һөкүмәт бу кими васитәләрлә башы үзәринә топланмыш гара булуду дәф әтмәк истәйир.

Биз, фәһләләри белә хайннанә снәсәтдән хәбәрдар эдирик. Мүхәлиф миллиләтләрин нифагы, тәләф олмагда вә дагылмагда олан һөкүмәтин уйдурмасыдыр.

Биз тәләб эдирик ки, бүтүн полисин һәм дә хырда Султановун йох, она руһ верән бөйүкләрин дә чиркин һәрәкәтләри әтрафлы бир сурәтдә тәһгиг вә истинтаг эдилсин.

Өзүнү һифз эдә билмәк үчүн бир миллиләти о биринин үзәринә салышдыран вә фәһләләр арасында позгунлуг салмаг кими алчак тәдбирләрә тәвәссүл эдән һөкүмәти зәмм вә тәгбиһ эдирик.

Гәһр олсун русвай истибдад һөкүмәти!

Яшасын үмуми миллиләтләр фугарайи-касибәсинин тәсанүдү!

Бақы Комитәси.

28 август 1904-чү ил.

ЭЙ АДАМ

Эй гардашым лә'нәт элә шейтана,
Гой бу һаһаг иши, кәл сән имана!
Етимләр аһы чыхды асимана,
Йола кәл инсафсыз, эл тамам олду.

Адамлыгдан чыхыб дөндүк һейвана,
Әлләримиз булашды һаһаг гана,
Нәдир бәни-инсан, нәдир баһана?
Вахтдыр бизә билмәк вахт тамам олду!

Көр нә күнләр кәтирдик башымыз;
Зүлм эләдик бачы-гардашымыз.
Нә шейтандыр ки, кирди арамсыз,
Бизи тутушдуруб өзү шад олду...

Кор олдуг алдандыг нечә бир надан,
Мәжәр белә дейиб бизи ярадан?
Вахтдыр шейтан кәрәк чыхсын арадан,
Бизә айылмаға вахт тамам олду.

Рәһм эләйәк бу галан етимләрә,
Атасыз, анасыз дүшмүш чөлләрә.
Нечин шад күнүмүзү эдәк гара?
Пәшман олмаға вахт тамам олду.

Гойма шейтан чатсын истәдийинә,
Бизи гул эләсин тәзәдән енә,
Бәс дейилми бағландыг зәнчиринә?
Чан азадлыг истәр, вахт тамам олду!

Бахын белә галсаз сонра ағларсыз,
Халг истәйин алар, сиз дал галарсыз,
Онда сизә дейәрләр сиз нашарсыз!
О заман биләрсиз иш тамам олду.

«Гоч-Дә'вәт».

1906-чы ил, № 12.

МЭНЭББЭТ

Истэр исэк бизлэр яхшы күн көрөк,
Лазымдыр ки, үрөк-үрөйө верөк;
Истэр исэк хилас олаг баладан,
«Сиздик», «бизлик» кэрөк чыхсын арадан!

Кэл гардашым дост олаг,
Һәр хәтадан гуртулаг;
Гардашыглар кечрилән
Күнләр яда салаг.

Биз эрмәни, достум, сизләр мүсәлман,
Икимиз дә бир һалдайыг, гоншучаг;
Дәрдә дәрман биз эйләйк бәрәбар,
Нә сиз галын, нә биз галаг интизар.

Кэл гардашым дост олаг,
Һәр хәтадан гуртулаг,
Гардашыглар кечрилән
Күнләр яда салаг!

Мәтләбимиз бирдир, нийәтимиз бир,
Бир чешмәдән биз ичәрик абү-шир;
Бирләшмәкдир, достум, бизим чәрәмиз
О мәнәббәт сағалдачаг ярәмиз.

Кэл гардашым дост олаг,
Һәр хәтадан гуртулаг,
Гардашыглар кечрилән
Күнләр яда салаг!

Дәхи бәсдир фитнәләрә алландыг,
Ханнләрин аташиндән биз яндыг;
Оян, оян наз-хәбдәг һәмшәри,
Бу бәрк юху бизи эйләр дәл-дәли

Кэл гардашым дост олаг,
Һәр хәтадан гуртулаг,
Гардашыглар кечрилән
Күнләр яда салаг!

СУРЕН ТАРВЕРДЯНС

«Гоч-Дә'вәт», 1906-чы ил, № 4.

ЯДИКАР

Бирдән бирә галгышды чаһан әһли чидалә,
Әбнайи-вәтән чүмләси вәғф олду гиталә.
Һәр янда фәсад әһли верир фитнә вәбалә,
Алам һамы мустәғрәг иди һүзү мөлалә,
Мәхлуг пәрәкәндә вә аварә, шитабан,
Дәртдәйди чаһан әһли, зәифләр һамы киян

Мүфсидләр әлә алмыш иди фитнейи-чәнкин,
Тәшвиғ әләди һәп бизи дөвалара зәнкин,
Алмышды, фәсад әһли әлә ганлы түфәнкин,
Дәһр олмуш иди гани-фәгиран илә рәнкин,
Екдикәрини гырмаға амадейү пуяң
Ахырда һамы гәлбдән олмушду пәшиман.

Былмәм шу бәшәрдә нә иди әлдә бәһанә,
Екдикәрини гырмаға гәсд иди еканә,
Бир пәрдеи-матәм дәхи чөкмүшдү чаһанә,
Вармаз гәләммим бир белә тәсвири бәянә,
Доғратды чаһан әһлини наһәг ерә залым,
Дәйди чәмийән гәлбләрә тиги-мәзалым.

Артыг бу тәһәввүш олуб һүррийәтә тәбдил,
Энди күрейи-әрз үзүнә сәеийи-гә'дил,
Гәһр илә әзилмишләр олур данми тә'вил,
Шуралар әдир кәсри-чаһаны дәхи тәкмил,
Һәр сәмтә зия бәхш эдәчәк о мәһи-табан,
Нур илә мүнәввәр олуюр бәрри-биябан.

Сидгән а вәтәндашлар, эдәк бирлийә һүммәт,
Бирлик оламазса оламаз шәхсдә һиммәт,
Такликдә бизи мәнһ эдәр ахырда бу зилләт,
Бирликлә буларсан өзүнә фәйзү сәадәт,

Бирликдә сәнә кар эдәмәз вәсвәси-шейтан,
Сәрбәст вә әһрар оларыг дәһрәдә һәр ан.

✱

Артыг а вәтәндаш етар ол ховфлы дәмләр,
Этмишди зәбун чүмлә чаһан әһлини ексәр,
Ач синейи-сәрбәстини залимләрә кәстәр,
Сөйлә: дәмидир шанлы заманлар сәни көзләр,
Сән зүлмү чәфа, фитнә, гәрәз даими хар ол,
Әй шанлы, сәфа руйлу шура, яша, вар ол!

(«Бақы фәһлә, өскәр, матрос Шурасынын
«Әхбары» гәзәти 31 май, 1918).

ЕТИШДИ МӨВСИМИ...

Етишди мөвсими-фәйзи, бәһари дүнянын
Күләр шүкуфәйи-мүстәғәбли бараянын.
Сәма үзүндә булутлар һәзин-һәзин парлар,
Үфүгдә дағлар учунда шәфәг вурар гарлар,
Нәдир о һәггү-һәгигәт, нәдир о шөвги-зүлал
Нәдир о шөвги-мәамүл о гәйейи-амал?

✱

Зәманә әйләмиш иди фәгири зәнкинә гул,
Гәнинни һәр ситамү чөврәннә әвәт мә'мүл,
Сөкүлдү зүлм биһаси, харабәзар олду,
Фәгир зәһмәти һәр ердә ашикар олду.
Күлүр тәбиәтә бахдыгча һәр заман инсан,
Бу ингилаба дәмәдәм олур да тәһсинхан.

✱

Фәгәт севинмәз олур мүстәбид фәсад әһли,
Фәгир гуртулушундан букун инад әһли.
Букун бүтүн бәшәр һифзи-һүгүгә маликдир.
Букун һамы фүгәра раһи-һәггә саликдир.

(Бақы, фәһлә, өскәр, матрос Шурасынын
«Әхбары» гәзәти 22 май, 1918)

"МОЛЛА НӘСРӘДДИН" ВӘ ОНУН ЯЗЫЧЫЛАРЫ

БАШ МӘГӘЛӘ

Сизи дейиб кәлмишәм, әй мөним мүсәлман гардашларым. О кәсләри дейиб кәлмишәм ки, мөним сөһбәтими хошламайыб бә'зи бәһанәләр илә мөндән гачыб кедирләр, мәсәлә, фала бахдырмаға, ит боғушурмаға, дәрвиш нәглинә гулаг асмаға, һамамда ятмаға вә гейри бу нөв вачиб әмәлләрә.

Чүнки һүкәмалар буюрублар: сөзүңү о кәсләрә де ки, сәнә гулаг вермирдәр.

Әй мөним мүсәлман гардашларым! Зәманә ки, мөндән бир күлмәли сөз эшидиб ағзынызы көйә ачыб вә көзләринизи юмуб о гәдәр ха-ха әдиб күлдүңүз ки, аз галды бағырсағларыңыз йир-тылсын, вә дәстмал әвәзинә әтәкләриниз илә үз-көзүңүзү слиби «лә'нәт шейтанә» дединиз, о вағт элә күман әтмәйин ки, Молла Нәсрәддинә күлүрсүңүз.

Әй мөним мүсәлман гардашларым! Әйәр билмәк истәсәниз ки, кимин үстүнә күлүрсүңүз, о вағт гоюңуз габағыныза айнәни вә диггәт илә бахыңыз чамалыныза.

Сөзүмү тамам әтдим, анчаг бирчә үзүрүм вар: мәни кәрәк бағышлясыңыз, әй мөним түрк*) гардашларым ки, мән сиз илә түркүн ачыг ана дили илә данышырам. Мән ону билирәм ки, түрк дили данышмак әйибдир вә шахсин элминин азлыгына дәләләт әдир. Амма һәрдән бир кечмиш күнләри яд әтмәк лазымдыр: салыңыз ядыныза о күнләри ки, ананыз сизи бешикдә йыргалай-йыргалай сизә түрк дилиндә лай-лай дейирди вә сиз гулаг ағрысы сабабинә сакит олмурдунуз. Ахыры бичарә ананыз сизә дейирди: «Бала ағлама, хортдан кәләр, сәни апарар» вә сиз дәхи чанынызын горхусундан сәсинизи кәсиб ағламагдан сакит олурдунуз. Һәрдән бир ана дилини данышмак илә кечмишдә көзәл күнләри яд әтмәйин нә әйби вар?

«Молла Нәсрәддин»

(№ 1 1906-чы ил).

*) Азербайҗанлы.

Молла Нэсрэддиннн гамусул-э'ламындан

- ЭНТИМАЛ** — Йә'ни биринин малына һәмлә этмәк. Һөмин йәфз Кәнчә, Губа, Гарабағ вә Нахчыван маһалларында чох ишләнир. Хорасан вә Мәккә йолларында дәхи мө'талдыр.
- ЭҺСАН** — Көзәл адамларын хөрийи, мәсәлә ғыргавул я тоюг илә бишмиш плов.
- ЭҺЗАР** — Хан я губернат гапысында мө'тәл олмаг. Иранда вә Гафгаз мүсәлманларынын ичиндә чох исте'мал олунур.
- ИХТИРА** — Йә'ни хәрләрин пешәси. Мүсәлман ичиндә исте'мал олунмағы чайыз дейил. Америка вә Керманияда чох ишләнән сөздур.
- ИЗЛАЛ** — Хәлайинг вәз'ү нәсиһәт илә лал этмәк. Бу сөзләри мөһз ванзләр исте'мал эдирләр.
- ИРАМӘЛ** — Дул өврәтләрә мейл этмәк вә онлары онбеш дөгигәнин мүддәтигә мүт'ә эйләмәк, Хорасанда вә Иран мәмлүкәтләриндә чох исте'мал олунур. Гафгазда дәхи аз ишләнмир.
- ИСТИБДАД** — Фүгәрәнын вә гүрәбанын дадына етишмәк. Иран, Русия вә османлы һөкумәтләринин идарәсинин өвзәи.
- ИСТЕҺМАМ** — Йә'ни исти һамама кетмәк. Нахчыванда вә Тәбриздә һәр дөгигә исте'мал олунур.
- ИСТЕҺЯ** — Өлүнү дирилтмәк. Ислам әләминдә кечән вахтларда чох ишләнирди. Амма инди бәр'кә сурәтдә исте'мал олунур.
- ИСТ'ХДАМ** — Дамын ичинә өврәти гатыб гапыя ғыфыл вурмаг. Амма үч-дөрт өврәг сәһибләри үчүн чәтинлик илә тәләффүз олунур.
- ИСТИРАҺӘТ** — Исти һамамда узун ятыб раһат олмаг.
- ИСТЕ'ЧАЛ** — Әчәлин тез йетишмәйинә тәләсмәк. Гафгазын гәриб фәһләләринин арзусу.

1906-чы ил № 3.

ГУЙРУГЛУ УЛДУЗДАН МӘКТУБ

Чәнаб Молла әмидән хәһиш эдирәм ки, мәним бу мәктубум сәһифәләрин бириндә чап олунсун.

Бир нечә вагт бундан габаг ердә яшәян инсанларын арасына бир белә сөз дүшүшүдү ки, куя мән, йә'ни гуйруглу улдуз, май айынын алтысында гуйругум илә ери вуруб дағыдачагам. Амма инди инсанлар көрүрләр ки, бу сөһбәтләрин һамысы ялана чыхды. Мән бу хүсусда истәйирәм бир нечә сөз данышам.

Доғрудур, мәним фикримдә иди ки, дүняны барбад эдәм. Чүнки инсанларын күнаһы о дәрәчәдир ки, худаваңди-әләм мәнә бир нечә

дәфә тапшырмышды ки, бир күн фүрсәт тапым вә гуйругумун учу илә ерин алтыны үстүнә чөндәрим. Бир нечә дәфә бу фикрә дүшүшүмә, амма мө'мин шәхсләрин дуасы вә истиғасәси мәнн бу ишдән керә гайтарыб.

Бу кечән май айынын алтысында вағиән элә аз галмышдым ерә тохунам, амма бари пәрвәрдикарә мане олду вә гоймады. Мән дәхи бу дәфә сәбр эләмәк истәмәирдим вә һатта аллаһын дәркәһына үз тутуб бир аз ачыгыл дедим: «Худая, бир де көрүм мәнн элә салмамысан ки?» Бир гәдәр кечмәмишди ки, таза кәндли мәрһум һачы Худавердийә тә'йин олунан мөлаикә сәмадән бу мәзмунда бир намә кәтирди: «Эй гуйруглу улдуз, сәбр элә, күнаһкарларын күнаһындан кеч, бу дәфә дә онлары бағышла һәштәрханлы молла Сәттарә».

Кағызы охудум үзүмү чөндәрдим һәштәрхан вилайәтинә вә көрдүм ки, доғрудан да үзүндән мүсәлманлыг нуру яған вә көзүндән касәләт ширәси төкүлән бир мөлаикә сифәт молла, мәнбар үстүндә гәзәтләрә лә'нәг охуялр. Бу ири ахунд молла Сәттар. Дәхи бу дәфә дә бунун хәтирәси үчүн ери дағыммадым.

Мүхлисиниз: Гуйруглу улдуз,
(«Молла нэсрәддин» 1910-чу ил № 22).

МОЛЛА НЭСРЭДДИНИН ХӘЛВӘТ ЧАВАБЫ

Бақыда «Дәмдәмәки»йә

Ай Дәмдәмәки, сән лап дәлисон: киши нечә горхмадын о сөзләри мәнә язды! Мәйр сән чанындан әл чәкибсән! Белкә мән о сөзләри көтүрүб мәчмуәмә язайдым, онда чаныны һара гоардын? Йәгин бил ки, бакылылар сәни дашгалаг әдиб, мәннм дә мәчмуәмә билмәррә мүштәри олмаздылар. Киши, мән яза билләм ки, Бакы гәрәәтханәләриндә байгушлар банлайыр? Мән яза билләм ки, Бакы Чәмийәти-хейрийәсинин фикринә дүшән йох? Үзвләри чох каһил вә иш көрмәк истәмәйәндир? Мән яза билләм ки, Бакынын күчәләри диләнчилик эдән мүсәлман өврәтләри вә ушаглары илә доғудур? Ай Дәмдәмәки! Мән яза билләм ки, апрелин доғгузунда-ики мәшһур мүсәлман гласнысы бир-биринә алтыачылан чәкиб олмуян сөзләри бир-биринә дедиләр? Ай Дәмдәмәки мәчмуәмәдә яза билләм ки, сәфәр айынын ийирми сәккизиндә губаылар илә бакылылар Биби һейбәтдә элә шиддәтли баш ярдылар ки, бир нечә нәфәрин башынын ганы һәлә дә ахыр; ай Дәмдәмәки, сән дәлисон, нәсән? А киши, мән яза билләм ки, декабр айында бакылылар гәриб оғрулары эшшәйә миндириб шәһәри кәздирдиләр, амма өз оғруларыны тутдугда бурахырлар, чүнки бу оғрулар гласныларын гоһумдурлар. Ай Дәмдәмәки, бир фикир элә көр, мән бу сөзләрә мәчмуәмдә ер верә билләм ки, сән мәндән хәһиш эдирсән, белкә мән бу сөзләри язайдым, чаныны һара гоячәг инди?
(1906-чы ил № 3).

А моллалар, нийэ мэни дөйүрсүнүз? Олмуя мөндөн горхурсунуз? Олмуя горхурсунуз ки, эйлиб чамаатын гулагына бир нечэ сөз пычылдаам, бир нечэ мәтәбләрден акаһ эдәм?

Олмуя горхурсунуз ки, мөчмүэмини вәргәләрини нөкәрләр савар алышыгы эдә-эдә вә шәкилләрини ушаглар ойнада-ойнада ахырда чамаат көзүнү ачыб бәзи ишләрден хәбәрлар ола?

Олмуя сиз баша дүшүрсүнүз ки, бир мәмләкәтдә ики падшаһ вә бир әсрдә ики молла ола билмәз: я молла Хәсрәддин, я Молла Нәсрәддин. Неч эйби йөхдур, дөйүрсүнүз дөйүнүз, амма буну да билнииз эй моллалар ки, күнләр доланар, сулар ахар, замана тазаланар вә ахырда етим-есир вә кечәл-күчәл гардашларым досту илә дүшмәнини таныйыб һаман йогун дәйнәкләр сизин әлиниздән алар вә башлар... дәхи далысыны демирәм.

Вә бу да о вахт ола биләр ки, кечәл-күчәл, туманчаг вә банбылы, бит вә сиркәли гардашларым сиз илә мәним тәфавүтүмү баша дүшәләр. Нәрчәнд ки, сиз дә молласыз вә мән дә моллаям, вә лакин бизим арамызда бир балача фәрг вәр. Баш аргысы олур, амма бу барәдә бир нечә сөз демәйи лазым көрүрәм: бизим тәфавүтүмүз бир нечә гисмдир.

Әввәла: мән молла ола-ола мүсәлман гардашларыма вә'э эдән вахт дейирәм: бир аллаһа ситайиш эдин, бир дә пейгәмбәрә вә имамларә итаәт эдин. Амма сиз дейирсиниз:

Аллаһа да ситайиш эдин, пейгәмбәрә дә, имамларә да, моллаларә да, дәрвишләрә дә, илан ойнаданларә да, фала бахан, тас гуран, дуа язан, чадуқун, һәмзад, әчиннә, кәлилә, димно, шейтан, див, мәррих, сәррих, тәррих, амах, сашан, күфлә гурду, мығмығ, мозалан-буиларын чүмләсинә ситайиш эдин!

Икимчи: мән дә моллаям, сиз дә молла. Амма мән мүсәлман гардашларә дейирәм: эй мүсәлманлар көзүнүзү ачын мәнә бахыныз, амма сиз моллалар дейирсиниз: эй мүсәлманлар, көзүнүзү юмуруз, мәнә бахыныз.

Үчүнчү: мән бир мүсәлман ушағы күчәдә көрөндә дейирәм: бала, бурнунун фыртгыны сид вә һаман ушаг архалыгынын сол голу илә башлайыр бурнуну силмәйә. Амма сиз моллалар һаман ушағы көрөндә дейирсиниз: «кәдә гирышмал, гач атана де ки, вә'дә эйләдийини бүкүн көндөрмәсә, бир элә бәддуа охурам ки, еридийин ердә даша дөнәр».

Дөрүнчүсү: мән дә моллаям, сиз дә молласыз, амма бир балача тәфавүтүмүз да будур ки, мән неч олмаса бир балача галын кағаз үстә бир нечә нағыл-нуғул языб, илан-гурбага шәкли чәкирдүм вә пайлайырам мүсәлманларә ки, оғул-ушаг шәкилләрә бахыб күлсүнләр вә нөкәрләр кағзыны алышыг эдиб, асандыгла омағы яндырсынлар. Амма сиз моллалар дейирсиниз ушагларын да чаны чәһәннәмә, нөкәрләрин дә.

(1906-чы ил № 4.)

Мә'лум шәйдир ки, мәктәбләрдә таза үсүл илә дәрс вермәк үчүн китаблар аздыр. Бу сәбәбдән милләт вә вәтән аддына бир гулуг эләмәк нийәтинә йолдашларым «Мозалан», «һоп-һоп», «Лагдағы» вә «Һәрдем хиял» илә һүмүмәт әдиб, вә көмәкләшиб бир һесап китабы чәм әтмәк фәркинә дүшдүк.

Һәр бир мәктәб шәйирди бу һесапларын бирини тапыб чавабыны языб идарәмизә көндәрәк она һәмнин китаб чапдан чыхандан сонра бир чилд көндәрилчәк, амма бу шәрт илә ки, шәйирдин адынын ахырында «оф» ола.

Яздығымыз китаб ибарәтдир һесап мәсәләриндән ки, руслар (задача) дейирләр. Китабын әввәлимчи һиссәси (мүбтәдиләрдән өтү):

№ 1) Бир күлфәтдә дөрт нәфәр ушаг вәр вә һәр бир ушағын айрыча анасы... Әв саһибинин нечә арвады вәр?

№ 2) Молла дәрс вердийи китабын 42 сәһифәси вәр, һәр сәһифәни ушаг ики ай охуур... Нә мүддәтдә ушаг һәмнин китабы гуртара биләр?

№ 3) Балаханада Талышханов, фәһләнин һәр биринә үч юмруг вә 17 гәпик музд верир... Бу һесап илә дөрд мин фәһләйә күндә нә гәдәр музд кәрәк верилә?

№ 4) Ери буйнузлары үстә сахлаян өкүзүн бир буйнузу Шамаһы зәлзәләсиндә гирылды... Инди һаман өкүзүн нечә буйнузу галыр?

№ 5) Ушаг он дөрд яшына чатана кимн күндә она ики кирвәнкә хурма верирләр... Дөрд илин мүддәтиндә һәмнин ушаг нә гәдәр хурма ейә биләр?

№ 6) Русияда чамаат вәкилләри ики айдыр чалышыб бир шәй кәрә билмирләр... Бу һесабла он ики ил чалышсалар нә гәдәр иш кәрә биләрләр?

№ 7) Молла бир ушағын аягларыны фалаггая гоянда он бир чубуг сундырвр... едди ушаға нә гәдәр чубуг кәрәк һасил эдә?

№ 8) Тәбриз базарында сатылан чөрәйин бир һиссәси ун вә үч һиссәси торпагдыр... Бу һесап илә Азәрбайчан вилайәтинин чәлләри вә дағлары нечә илин мүддәтиндә фовт ола биләр?

№ 9) Айда Гафгазда бир миллион мүсәлман вә эрмәни бизә өмрүнү багышлайыр... Бу һесап илә беш илдән сонра Гафгазда нечә мүсәлман вә эрмәни галар?

«Молла Нәсрәддин».

(№ 10. 1906-чы ил).

ФЕЛ'ЕТОН МАРАЛЛАРЫМ

«Кур ғырағынын әчәб сейранкаһы вар
Яшылбаш сонасы һайыф ки, йохду».
Вагиф.

Бу ики мисра мәшһур шаиримиз мөрһум Вагифин эш'арындандыр. Хан заманында Вагиф нечә вахт Кур ғырағында галыб тәңкишмәһини вә вәтәнә гайытмаг арзасыны бу шеирдә языб. Вагифни тәңкишмәһинә бир сәбәб яшылбаш соналарын йохлуғу олуб. Нә Кур төк көзәл чайын мәнзәрәсә, нә трафындакы көзәл мешәләр, чәмәнләр һеч бири онун үрәйини шад этмәйиб; анчаг яшылбаш сона ахтарыб. Билмирәм кечән вагт яшылбаш сона нийә белә әлим янды илә ахтарылырмыш, вагтики бу әйямда чамаат билмир яшылбаш сонанын әлиндән башыны көтүрүб һарая гачсын. Яшылбаш сонанын бири Шамаһыдан келиб әйләшиб Эшгабадда. Языг Эшгабад әһалисн билмир һарая гачсын. Көрүрсән чыхыр мәнбәрә башлайыр: «Башларыны узаданларә лә'нәт! Үзләрини ғырхдыранларә лә'нәт! Гәзет язана лә'нәт! Гәзет охуяна лә'нәт! Буларә лә'нәт! Онларә лә'нәт».

Гырмызсаггал, һачабирчәк мүридләр ағыз-агыза вериб һинд тоюғу төк бағырырлар: «Лә'нәт!». Бу дәфә сонанын көзү бир үзү ғырхыға саташыр. О саат рәнки үзүндән гачыб, гуйругу кәсилмиш илана дөнүб ғышгырыр: «Нә бахырсан үзүмә, билирсәнми мән кимәм? Мән пейғәмбарин ғылычыям!».

Белә анлайырам ки, әйәр Вагиф орәда олса иди, она чаваб верерди вә дейәрди: «Ялан дейирсән, сән пейғәмбарин ғылычы ода билмәзсән, бәлкә Шүмри Зилчовишн хәнчәрисән! Шүмр имам һүсейнин башыны бир дәфә кәсди, амма сән һаггы күндә бир батил әдиб онун башыны һәр күн кәсирсән».

(Мәтләбдән бир аз чыхмағы идарә бағышласын, үрөк языр галәм языр).

Икинчи яшылбаш сона нечә ил бундан әгдәм Тифлисдә пейда олуб, аз галмышды сүнүнү, шиһнә бир-биринә ғырдырсн. Көнчә яшылбаш сонасы һәмчинин.

Гарабағ яшылбаш сонасы бабасынын гәбрини Чыдыр дүзүндә очаг гайырыб, өзү дә чадукәрлик илә Гарабағ ханымларында иститаәт гоймайыб. Тәбриздә хулиганлыг әдиб богазындан асыландан нә дейим, Бақыда һүррийәти-нисван тәрәфдарыны тәкфир әлдәндән нә дейим. Мәшһәлдә адамлары көтәкләйиб күч илә пул алаңдан нә дейим, Тәбриз йолунда мүсафирләрин үстүнә ғырышга төк төкүлүб сояллардан нә язым. Яхшы ки, Вагиф бу әйямда йохдур, әсла яшылбаш сона арзы этмәзди. Амма бир шей хиялымә кәлир: Вагиф нә гәдәр ариф олса иди, енә ады молла иди. Моллаларә яшылбаш соналарын дирисиндән дә олмаса өлүсүндән мәң-

фәт дәйир. Мәсәлә: он-он ики ил бундан габаг бир нәфәр яшылбаш сона Қәрбәладан Гарабаға кәлиб екәгарын молланын әвиндә сакин олуб, бир гәдәр галандан сонра вәфат әдиб, апарыб Мирзә һәсән гәбристанлыгында дәфи әдибләр. Бир нәфәр чайчы киши ләгәби «Йыхыл го», сүбһ кәлиб анд ичиб чамаата хәбәр верибдир ки, кечә яшылбаш сонанын гәбриндә чираг яндығыны өз көзү илә көрүб. Чамаат буну әшидән төк ағсаггал, гырмызсаггал, узуссаггал, көдәксаггал вә чәми шәһәрин өвртәләри һамысы төкүлүрләр гәбрин үстүнә зиярәтә. Екәгарын молла көрүр ки, бу гәбр яхшы мәдаһил йолудур, мә'лум әдир ки, чүнки яшылбаш сона мәним өвимдә олудур онун гәбрини тәәллуғу мәнәдир. Инди о гәбри һаман «Йыхыл го» дейилән шәхсә ичәрәйә вериб, илдә нә гәдәр пул әдиб. «Йыхыл го»да чайчылығы бураһыб келиб һаман гәбрдә мүчавирлик әдир. Яшылбаш сонанын гәбри о күндән бөйүк бир зиярәткәһ олуб вә баш дашында бу сөзләр язылыб:

Күшәдә бад бә зилләт һәмишә ин дәркәһ,

Вә һәгги «Дини мәшиәт, һәмид-Мә'ләли шаһ» *).

«Чейран Әли».

(«Молла Нәсрәддин» 1911-чи ил. № 28).

ГАЗАНДАҢ МӘКТУБ

А киши, а Молла әми! Отурмусан Тифлисдә, башламысан чәми Гафғаз мүсәлманларына бөһтан азмағы. Пәс нә үчүн бу Русийәнин мүсәлманларындан бир зад язырсан? Мәсәлә: көтүрәк Газан мүсәлманларыны (йә'ни булар да өзләринә мүсәлман дейирләр?) Сән әлә япышыбсан бу языр Гафғаз мүсәлманларынын хасындан. Пәс вагтын оландә кәл бизим Газана буранын башы саырылы моллаларыны көр, пәһ-пәһ, машалләһ кечмә буранын моллаларындан. Газәндә «Алимчан» адлы бөйүк бир молла вар. Нә башыны ағрыдым бурада бөйүк бир оюнбаз дәстәси дә вар иди: нә билим «драма» дейирләр, «тиятр» дейирләр. Амма бу дәстә Бақы дәстәләринә охшамазды. Чүнки бурада дәстәбазлыг, гочулуғ йохдур. Бурасыны да дейим ки, бурада «роль» үстүндә дава-зад дүшмәзди. Амма бу яманды ки, бу кафирләр, бигейрәт мүсәлманлар арвадларыны «театр сәһнәсинә» чыхардырлар. А киши буранын чавағлары лап хараб олублар: йә'ни мүсәлман ғызы нәдир, оюн нәдир?

Бир күн моллалар вә ағсаггаллар башладылар ки, театр күнаһдыр, бунә көрә дә көрәк театры бағладла. Йығышыб бир «депутасия» дүзәлдиб, чәнәб-«губернат»ын гуллағуна көндәрдиләр, губернат да бахмады. Сонра чүмә күнү чәми мәсчидләрдә дуадан сонра бир пара моллалар реч дедиләр вә һамысы буну әрз этди-ләр ки, театра келән чәһәннәмә келән кимидир. Чәнәб Алимчан

* Мәшәт дини, һәмид вә Мөһәммәдәли шаһ хатырына; бу гапы зәлләт үчүн һәмишә ачығ олсун.

речиндә башага «Әддин вә әл'әдәб» адлы журналда бу чүр бир мөгалә язды: «Эй мусалман гардашлар! Сизин ки, арвадларыңыз, гызларыңыз театр кедирләр вә орада кишиләр илә көрүшүрләр, фанишәханәйә кедән кимидир».

Бәли Газанын мусалман чаванлары вә охумуш гызлары дүшүбләр ишә: дейирләр нечә олса биз театр ишини әлдән буряхмыя-чагыг. Амма моллалар да бәрк дурублар, көрөк нә олачаг.

«Байгуш».

(1908-чи ил № 10).

ГУРУ ЧӨРӘК

Эшидирәм ки, плов чох ләзиз, сүфрә кәнарында ботгаблара дүзүллән мурәббәләрин мәнзәрәси чох ләтиф имиш. Дадлы-дадлы хрушлар, бадамы пахлалалар чох әмәли имиш. Эшидирәм ки, бунлары әвләрдә пишириб ейирләр.

Һатта буну да эшидирәм ки, күмүш касаларын ичиндә гызыл гашыглар олармыш вә касалара дүзүләрмиш: кәрәләр, яглар, чайлар, гәһвәләр, шириниләр вә һөв-һөв мейвәләр. Вә эшидирәм ки, иштәһа заманлары бу нәмәтләр даһа да көзәл олармыш.

Лакин мән зә'фаранлы плову, гуш чыгыртмасыны, чүчә этини әмәдийнәм мутәәссүф дейиләм, хейир, валлаһи хейир. Бу нәмәтләрин һеч бирини әрзу этмирәм вә әрзу этмәйә чүр'әт әләмирәм.

Һейһат!!!

Гуру чөрәк олайды ейәйдим!.

«Фәһлә».

ОСМАНЛЫ ДИЛИ

Мән һәмшә һейифсиләнирдим ки, кедиб Түркийәдә тәһсил этмәишәм вә бу сәбәбдән әлә бир языб даныша билмирәм ки, османлы дилинә охшасын.

Ахырда йолдашларымын бириси мәнни бу чәтин фикирдән гуртарды: йолдашым мәнә дейир ки, һеч зәһмәт чәкиб, Түркийәдә кедиб илләр узуну түрк дилини вә түрк әмләрини тәһсил әләмәк ләзым дейил. Әйәр истәйирсән ки, яздығын түрк дилинә охшасын, ләзымдыр һәр сәтри башлайнда язасан: «будур, әвәзинә «иштә» вә «бу» әвәзинә язасан «шу», «киндини» язасан «шимди», «кедирик» әвәзинә «кедийоруз» вә һәр фә'лин ахырында язасан «лым» мәсәлә: багалым, кедәлим, яталым...

Дедим йолдаш, яз көрүм нечә чыхыр? Йолдашым белә язды... Иштә шу гәзәтләрә багалым, көрәлим ки, шимди һәпси пак эйи түрки языйоруз, шимди иштә көрәлим...

Дедим, йолдаш, әйәр османлы дили вә язысы бу исә, дәхи нә ләзым гәм әләмәк? Йолдашым чаваб верди ки, бундан савайы дәхи бир өзкә шей йохду, гәм әләмә.

Дәхи гәм әләмирәм.

«Мозалан».

(«Молла Нәсрәддин», № 11, 1906-чы ил).

ЧӘМИЙЯТИ—ХЕЙРИЙӘ

Дәхи ишимиз чох чәтин ерә даянды. Бир яндан сөз вермишик ки, «Таза һөятын» нәсиһәтинә әмәл элийәк вә һеч кәси өзүмүздән иңчитмәйәк, бир яндан да ләзым кәлиб Бакы Чәмиийәти-хейрийәси барәсиндә мөһтәрәм охучуларымыз илә бир аз сөһбәт элийәк.

Панәһ аллаһа дейиб башлаг.

Бәли, инди гәзәтләрә Бакы Чәмиийәти-хейрийәси э'лан әдир ки, чәмиийәтә үзв олмәг истәйәнләр 5 манатларыны кәтириб версинләр Чәмиийәт хәзинәдарларына вә гәбзләрини алсынлар, йә'ни гәбзләрини алмамыш кетмәсинләр.

Һәлә бурудан бир һашийә чыхаг вә гәбз барәсиндә бир аз да-нышаг.

Йә'ни бу гәбз нәдир? Йә'ни нечә гәбз?

Мән чох фикирләшдим вә билмәдим ки, Бақыда Чәмиийәти-хейрийәйә үзв языланда нийә адамын әлине гәбз верилләр, йә'ни билмирәм ки, нәдән өтрү гәбз верилләр.

Өзкә милләтләр ичиндә гәбз чох ләзымлы шейдир. Мәсәлә, бириси кедә Москвада я гейр кәнар мәмләкәтдә Чәмиийәти-хейрийәйә үзв языла, әлбәттә кәрәк гәбз алсын, ондан өтрү ки, әлиндә гәбзи олмаса исбат элийә билмәз ки, о үздүр вә Чәмиийәти-хейрийәнин нә мәчлисләриндә данышмаға ихтияры олар, нә дә Чәмиийәти-хейрийәнин өзкә бир ишинә барыша биләр.

Амма доғрудан доғрусу Бақыда мән гәбзбазлыгы артыг бир шей билирәм.

Дәлилим будур

Бәли, бириси апарыб 5 манатыны верир ки, Чәмиийәти-хейрийәйә үзв олсун вә гәбз алыб гоюр чибә ки, әввәлә Чәмиийәти-хейрийәнин бир мәчлиси баш тутанда гәбз саһиб чыхардыб гәбзини нишан версин вә һаман мәчлисдә данышмаға сәси вә ихтилар олсун.

Бәли, мәчлис гурулур, мәнәм-мәнәм дейәнләр әйләширләр юхары башдан, дәстә башылары дүзүлүрләр бир тәрәфдән, гочулар вә башкәсәиләр долушурлар мәчлисә, күчүлүрләр дүшүрләр мейлар вә башкәсәиләр долушурлар мәчлисә, сәс учалыр, «нөшүя», «нөшүн» сәдасы асымана бүләнд олурдана, сәс учалыр, «нөшүя», «нөшүн» сәдасы асымана бүләнд олурадә. Әлләр һәрәкәт эләйир револверләрә, ханчәр башлайыр парылдамаға вә ахырда зонфләр явашча башлайырлар әкилмәйә вә күчлүдәр, йә'ни дәстә саһибләри галырлар мәчлисдә.

Дәхи бурда гәбз нәйә лазымдыр, мән өлүм лоту-лотуяна дейиниз көрүм бурада гәбзин нә ма'насы вар?

Инди мэтләбин өзкә тәрәфиңни сөйләйәк.

Мән өзүм дә әввәл хам дүшдүм вә кечән ил кетдим Бакыя вә 5 манат вердим гәбз алдым вә гәбзи бәрк-бәрк сахладым. Чүнки мән өзкә милләтләрнин ичиндә белә билмишдим ки, һәр кәсин элиндә гәбз олса Чәмийәти-хейрийәннин һесаба китабына гарышмаға ихтиярлы олар.

Бу күн гәбзи гойдум чибимә вә истәдим Чәмийәтин ишләриндән хәбәрдар олам, әввәл кетдим хәзинәдарын янына вә сорушдум ки, Чәмийәти-хейрийәннин нә гәдәр пулу вар, хәзинәдар мәнә чаваб верди ки, Чәмийәтин ийрми алты манат пулу вар. Дедим: мүмкүндүрүмү китаб вә дәфтәрләри көрмәк? Деди «Сәннин нә ихтиярлы вар». Дедим-әлимдә гәбзим вар. Деди: гәбз лазым дейил. Дедим-бә нә лазымдыр? Деди: револвер лазымды.

Гойдум кетдим.

Бәли, мэтләбдән узаг дүшдүк. Көрүм нәдән данышырыг, һә гәбздән.

Бәли, гәбз, өзкә таифәләрнин ичиндә гәбз саһибләри әйәр бир ерә йығышыб бир шейә гәрар версаләр кәрәк хәзинәдар һаман гәрарлада әмәл эләсин, амма Бакыда белә дейил. Нечә ки, мәсәла: Бакыда Чәмийәтин үзвләри кечән ил йығышыб гәрар вердиләр ки, флан тәләбәйә бу гәдәр пул верилсин, амма хәзинәдар разы олмады вә вермәди. Үзвләр дә деди ки:

—Әйби йохдур...

Сөзүмүзү гуртардыг

Вә «Таза һәят»дан тәвәггә әдирик ки, әйәр гүсүрумүз олса биз бағышласын, чүнки «зәетчи кәрәк һеч кәси өзүндән инчитмәсин. Доғрусу биз бир аз хамыг вә о чүр язмагы башармырыг ки, бир пара адам биздән инчимәсин. Лап яхшы оларды, ки «Таза һәят» Бакы Чәмийәти-хейрийәси барәдә бир мөгәлә язайды вә бизим үчүн дә бир нүмунә олайды вә биз дә көрәйдик ки, нечә лазымдыр язмаг ки, һеч кәс инчимәсин.

«Молла Нәсрәддин».

14 апрел 1907. № 15.

НЕЧӨ ГАН АГЛАМАСЫН ДАШ БУ КҮН, ГЫРХЫЛЫР КӨР НЕЧӨ МИН-БАШ БУ КҮН

Бәли, башлар башлайыблар гырхылмаға. Дәлләк дүканларын да мачал йохдур. Ашура күнү икийүз етмиш миллион баш арылачаг.

Әввәлән: әкәр баш ярмаг шәр'ән лазымдыр, нә сәбәбә башларын яранларын ичиндә индийә дәк бирчә әммамәли молла көрсәнмийб?

Икимчи: һәмийшә вахтларыны гумар вә чахыр мәчлисләриндә кеиран мүсәлман «интеллигентләри» нә гәсд илә ашура күнү дәстә табагына дүшүб баш яранларын ганларыны дәстмаллары илә силдрләр?

Вә үчүмчүсү: сәбәб нәдир ки, баш яранларын һамысы ибарәтдир мөһз кәдә-күдәләрдән, баггалардан вә чаггаллардан: бунларын ичиндә бир нәфәр дә маариф әһли көрсәнмир?

Биз бу суаллара чаваб верә билмәдик. Бу һиндә гулағымызә һатифән бу сәсләр кәлди:

—Бу күнләрдә Иранда истибад илә әдәләт бәрк чарпышыр. Екә бир милләтин намусу, һүгүгү, вәтәни төһлүкәдәдир. Көмәксизлик учундан ола биләр әдәләт тәрәфи басылсын. О вахт миллионларча мәзлумун даду фәялди, бу күнкүндән артыг, көйләр галхачагдыр. Бир удум суя һәсрәт галыб чан верән балаларын, гарынлары йыртылан ана-бачыларын һалы Кәрбәла вагиәсиндән ашаға галмыячагдыр!

Бу күн Кәрбәла мейданы—Азәрбайчандакы вәтәнпәрвәрлик мейданыдыр. Һәр кимин үрәйиндә бир чүз'и намус, вәтән һисси варса, оранын гейдинә галмаһдыр! Ахытмалы ганларымыз, әһсан әтмәли пуллларымыз варса,—көзүмүзүн габагында үрәкләр парчалаһын Азәрбайчан матәм каһы дүрүр!

Букун ән бөйүк ибадәт, ән биримчи дин вә вәтәнпәрвәрлик орая көмәк әтмәкдир.

ДИЛ

Мәним Фатма адында бир бачым вар ки, һәмийшә анам илә бир ердә кәндимиздә олу. Бачымын беш яшында бир азарлы оғлу вар иди ки, мәним хаһишимә көрә бачым оғлуну кәтирмишди бизә ки, һәм бир ики ай бизә гонаг олсун, һәм дә Иранан һәкимләри ушағлары мүәлицә эләсинләр. Анам вә бачымын әри Исмаһил бәй галмышлар кәнддә. Бачым Фатма да һамилә иди вә доғмағына бир нечә күн галанда әри Исмаһил бәй дә кәлди Иранана Ушағы «рус» һәкими мүәлицә эләйирди.

Фатма доғду вә бир оғлу олду.

Бир күн кечәндән сонра почта йолум дүшдү вә бир ачыг кағыз алыб кәндимизә молла Чәфәр рәфигимизә мүхтәсәр яздым:

«Анама де ки, Фатманьн оғлу олду».

Кағызы салдым гутуа.

Молла Чәфәр кағызы алыр вә элә билир ки, мән язмышам Фатманьн оғлу ӘЛДҮ. Йә'ни вәфат эладн. Чүнкн молла буну билдирмиш ки, бачым Иравана кедиб нахош оғлуну муәличә элөтдирсин вә һамилә олмағыны я билдирмиш я хиялында дейил имиш.

Әввәл молла Чәфәр истәмир бу чүр пис хәбәри анама етирсин, һәтта мөндән наразы олуб ки, гоча өврәтә мән нәйә бу төвр гәмли хәбәри язырам.

Хуләсә үч күн кечәндән сонра әвдә отурмушдуг, көрдүк гагы дөйүлүр вә бир өврәт ағлайыр. Гапы ачылан кимн бичәрә анам «бала вай» дейиб өзүнү чырпды ерә вә биһуш олду.

Мән о саат иши дуйдум вә бачымнын бөйүк оғлуну вә таза доғдуғу ушағы да кәтириб гойдуг анамын гучағына. Һандан-һана языг өврәт көзләрини ачды вә башлады ушағларын икисини дә өпүб гучагламаға.

Аллаһ молла Чәфәрә инсаф версин.

Аллаһ мүсәлман һуруфатыны да ичәд эдәнә рәһмәт эләсин!».

Рәфигим сөзүнү дейиб гуртарды.

Мән дә сөзүмү гуртарырам вә аччаг буну демәк истәйирәм һәр кәс русча, яинки эрмәни вә күрүччә, яинки европалылар ишләтдикләри һуруфат илә язы язмаг билдир-бизим сөзләримизн баша дүшәр вә биләр ки, нә дейирки.

Амма һәр кәс бу дилләрин һеч бириндә басәвәд дейил, йәгин ки, билмәйчәк нә дейирки.

«Молла Нәсрәддин».

ЗӘНЧИР

«Тәрчүман» гәзетәсинин дедийн кимн «билмиюрум бизим Гафгазда вә билхәссә Тифлис шәһәриндә нә һал вар ки, бурода, һәр ериндән галхан «милләтнн габаға кетмәсини, мүсәлманларын әлифбасына, имласына иснад эләрәк, буларын башына кәтирәдикләри оюн галмайор. Мирзә Фәтәли, Мирзә Рәа, господин Шахтаһтински һәп Тифлиسدә туруюрлар...»

Бу сөзләри языр «Тәрәггн»нин 31-минчи нөмрәсиндә мөһтарәм әдибимиз Әлибәй һусейнзадә чәнаблары.

Доғрудур, Гафгазда чоғ гәрибә һал вар, амма төк бир Тифлис дейил, Гафгазын Бакы шәһәриндә дә бир гәрибә хәснийәт вар ки, һәр бир әһли-гәләм Бакы шәһәринә даһил олур, бир кәлмә сөз илә дә, бир ишәрә илә дә истәмир «чәркә»дән бир гәдәм кәнара чыхсын вә яздығларынн әввәл, бир гоюр габағына вә өз-өзүлә мәсләһәт эләйир ки, «көрүм бу яздығларым гочу башыларына, мәрси-һәханлара вә гәссәбларә» хош кәләчәкми? Элә ки, көрүр «хош кәләчәк» кәтүрүб верир мәрбәәйә ки, дүзүб чап эләсинләр.

Бу сөзләр дәлилисиз дейилләр.

Мә'лум шейдир ки, алимләримиз вә шәһрәтли язычыларымын чоху бакылыдырлар. Тифлиسدә вә геһри шәһәрләрдә аччаг Мирзә Фәтәли кимн вә Шахтаһтински кимн хырда-хурда язычыларымыз олуб. Нә вахт Бакыда таза сөз, таза бир фикир, таза бир мәсәлә ортая гоюлуб, тутаг ки, бу мәсәләлери галкызынлар «һәр бир ериндән галхан олуб», пәс мәсәләләр өвләри нечә?

Биз инана билмәрик ки, мәсәлә һичбә мәсәләсини һусейнзадә чәнаблары о чүр баша дүшүр нечә ки, ичиндә яшадығы Бакы чамааты. Амма Бакы чамааты буну билмир, о сәбәбә ки, бу барәдә һусейнзадә чәнабларына да өз «чәркә»синдә көрүр. Гызларымызы 9 яшанда әрә вериб мөктәб әвәзинә бир пәһливанын отағына кәчүртмәк мәсәләси дәб дүшүб, нә данышыблар бу барәдә Бакы алимләриниз? Йохса буңлар һамысы хырда ишләрдир? Тифлис «ериндән галханлары» әлифба мәсәләси башлаһыблар. Башлаһынлар һәлә һеч, бәс мәсәләнин өзү нечә?

Биз буну тәәччүб этмирик ки, һусейнзадә чәнаблары әлифбамызын билмәррә дәйишилмәккнә фитва вермир, ондан етру ки, Бакыда отура-отура бәлә сөзү бирдән-бирә данышмаг олмас. Бакыда аччаг муәллимләрнн китабларынын бир нечә гүсуруну бәһанә эләйиб Абдулла Човдәттән изин алмамыш яздығлары китабын үстүнә гәләм чәкмәк олар.

Биз буну тәәччүб эләмирик. О шей ки, биз она тәәччүб эдирик-будур:

1) Әкәр ер үзүндә чәми милләтләрин әлифбасыны габағымызга гоёсаг, бахыб көрәрик ки, гәдм фарсларын «михн» языларынын, һиндлиларын «диваначары» әлифбасынын, японларын «гатагана» әлифбасынын, эрмәниләрнн, йәһудиләрнн, русларын «кирил» әлифбасынын вә бүтүн Европа әлифбаларынын ичиндә төк бирчә биз ишләтдйиймиз нәсхи (әрәб) әлифбасыдыр ки, башда язылан һәфләр бир чүр язылар, ортада бир өзкә чүр, ахырда бир өзкә чүр вә алаһиндә языланда да бир чүр язылар. Мән элә ганырам ки, бу чүр әлифбанын саһибн бәлкә «һероглиф»дә көрәк шүкүр эләсин.

Тәәччүб ки, һусейнзадә чәнаблары бу барәдә сөз данышыр. 2) Мөһтарәм әдибимиз инкилисләрнн имласынын адыны гоюр «әчиб», амма бизим имляя һеч јолмаса «бир аз әчиб»дә демәк истәмир. Бунун әһби йохдур, бизә мүмкүндүр бу шәкдән чыхмаг, амма бу чүр таза хәбәри верән көрәк, унутмая ки, инди «Тәрәггн»дә бу мүждәни ешиндән узун этәкләр чытмаг чалыб ойнаһырлар ки, «бах биз нә гәдәр инкилисләрдән хошбахтыг».

3) һусейнзадә чәнаблары дейирләр ки, әлифбанын чәтнинлийн төрәггәй мане ола билмәз вә буну да аponялыларын мәдәнийәтинин сөвч баласына» чыхмағларыны дәлил кәтирир. Әввәла, мөгәлә сәһибн охучулардан буну кизләдиб ки, аponялылар бу саат бу фикир-дәйирләр ки, гәдм әлифбалары илә язылмыш китабларыны чырдыб яндырсынлар вә «латын» һуруфатыны ишләтмәйә башласынлар. (Гранатын «Гамусулә'лам»ы, чилд 8, сәһифә 5346). Бундан

белә анлашылыр ки, һәлә япониялылар «өвч балая» чыхмайбылар, чүнки инди өвч балада олмуш олсалар элө дә таза элифбаны бул элийәндән сонра кәрәк учу булгалар һавая. Санийән тутат ки, мән көрүрәм мәним йолдашым аягында зәнчир «бир фәнд» илө чыхыб бир дивары ашды о тәрәфә. Мәкәр дахы мән аяғымдакы зәнчирдән хилас олмага кәрәк чалышмаям?

4) Элифбаны академиялар дәйишмәз вә әсәрләрини Әбдүлһәмид хан-санийә «тәгдим начили-үбудиһийәткаранә» эдән Шәмсәддин Самн кими «әрбаби булунан зоват» дәйишмәз. Әрбаблар вә академиялар элли вә йүз илдән сонра көрәчәкләр ки, Мирзә Фәтәлиләр вә «господин» Шахтаһтинскиләр юхудан көзләрини ачан ғырмызы саггаларын һиммәти илө элифбаны дәйишиблар. Тутат о вәдә академиялар вә «әрбаб»лар бир аз күләчәкләр, амма белә ишләр тарихдә көрсәнән бир һалдыр. 17-чи әсрдә ән шәһрәтлй тәбиб профессор «Риволан» инана билмирди ки,—«Гароер» кими бир нама'лум шәхс бәдәндә ганын һәрәкәттинин ганунуну вә һикмәттин кәшф эдә биләр. (Писар'евин әсәрләринин 4-чү чилдиндә 474-чү сәһифәсиндә белә тәмсилләр чохдур).

Бу сөзләри язданн сонра биз өзүмүз борчлу билирик буну да демәйә ки, «Икинчи ил» китабынын һусейнзәдә кими бир әдибин тәрәфиндән тәнгид олмасына биз китаб саһибләрилә бир ердә, һәр һалда төшәккүр этмәлийик вә һәмнин тәнгиддә көстәрилән гүсүрларын бир нечәсини тәсдиг элийирик.

Бу бәсдир.
Дәхи бу барәдә бундан артыг данышмаға мәчмуәмиздә ер йохдур.

1909. № 8.

«Молла Нәсрәддин».

ГОГОЛ

Бу ахыр вахтларда чәми мусәлман гәзәтләриндә мусәлман гардашларынын көзүнә бир белә сөз саташыб: «Гогол».

Инди мусәлман гардашлар охуюб билдиләр ки, «Гогол» бир мөшһүр рус язчысынын адыдыр. Билдиләр ки, бу язчы йүз ил бундан ирәли анадан олуб, билдиләр ки, мөзәкәновисликдә бу шәхсә барабар Русияда һәлә бир кәс тапылмайыб. Билдиләр ки, «Гоголун» хидмәти рус мәтбуатына вә рус милләтинә о дәрәчәдә олуб ки, мәрһумун доғулмагынын йүз илийини Русияда кәндләрдә дә мужикләр әшидиблар.

Инди дә мәним фикримә белә бир шей кәлир: сөз йох Көчәрли чәнабларынын ачыг вә мә'налы мөгәләләриндән, Әзиз чәнабларынын ширин тәрчүмәләриндән вә геһри язчыларымызын «Гогол» барәсиндә вердикләри мә'луматдан охучуларымыз һәмнин язчыны бир һөв таныдылар вә бәлкә яхшы таныдылар.

Амма мән буну истәйирәм дөйем ки, кенә бунунла белә, йә'ни бу язчы позуларын варлыгы илө рус дилини билмәйән охучуларымыз инди һәлә кенә билмирләр ки, бу язчынын ады нәдир.

Мәсәлә: язчыларымыз язчылар «Гогол» вә элә хиял эләйибләр ки, бу сөзү чәми мусәлманлар о чүр охуячаг, нечә ки, мәрһумун элә әсл адыдыр.

Демәк, мөгәлә саһибләримиз бирчә шейи яддан чыхардыблар, бирчә буну яддан чыхардыблар ки, «Гоголун» барәсиндә язчылары мөгәләнин башында да кәрәк бир белә «хәбәрларлы» элийәләр ки, «Эй мусәлман гардашлар, йүз ил бундан габаг Русияда бир шәхс анадан олуб вә рус мәурларынын барәсиндә бир элә «комедия» языб ки, ону инди дә адам охуянда элә билир ки, Нахчывана, Шушая вә бүтүн Гафгаз кәндләринә вә балача шәһәрләрә һөкүмәт тәрәфиндән «ревизор» кәлир.

Гәрәз, сөзүм бурада дейил.

Мән дейирәм ки, мөгәлә саһибләри бу сөзләрдән габаг кәрәк чамәата дейидиләр ки, «ай мусәлман гардашлар, бу әдибин барәсиндә мән сизә чох сөз яза биләрәм, амма»...

Амма бирчә шей мәни ачиз эләйир: мән билмирәм мәрһумун адыны нечә язым ки, сиз охуя биләсиниз?

Мән язырам «Гогол» бәлкә аллаһ раст сала бир адам бу сөзү элә охуя нечә ки, шаврин адыдыр. Амма билирәм ки, бириниз бир чүр охуячагыныыз вә бириниз өзкә саяг охуячагыныыз, бириниз бир башга тор охуячагыныыз вә ахырда белә мә'лум олучаг ки, бичарә язчынын адыны сиз мусәлман гардашлар йүз ғырх дөрд чүр охуябсунуз.

Элә бирчә буну демәк истәйирдим, демәк истәйирдим ки, гәләм саһибләримиз һәр нә язырлар язсынлар, чох саг олсунлар. Амма буну кәрәк яддан чыхартмасынлар ки, һәлә инди мусәлманлар кенә «Гоголун» адыны билмирләр.

Буну һеч кәс кәрәк ядыннан чыхартмасын.

«Молла Нәсрәддин»

5 апрел 1909 ил. № 14.

ҺАМАН СӨЗ

Кенә һаман сөздүр ки, нечә дәфә язмышыг. Кенә көһнә мәсәләдир.

Кимдир Султан Әбдүлһәмид?

Бу барәдә чох данышылып. Индийәдәк Султан барәсиндә нухалылар илө шамахиылылар илө дағыстанлылар илө бизим арамызда бир һөв мубәһисә эмәлә кәлиб, йә'ни сөзүмүз бир-биримизә хош кәлмәйиб.

Султан сөһбәти дүшәндә онун кәдалары һәмнишә истәйибләр субута етсиринләр ки, «Султан Әбдүлһәмидхани-Сани әфәндимиз һәзрәтләри һәмәй шәриәти-Мәһәмәдийә, халифәйи-ислам вә һимәйәһәһи-үлүм вә маариф олан бир затдыр».

Амма биз бунун чавабында һәйишә демишик ки, Султан Әб-дүлһәмиди-Санни османлы мәмлөкәтниниң вә бу мәмлөкәтдә яшәян чәми миллиләтләрниң дүшмәнидир вә османлы тәхтинә дырмашыб, галхандан индийәдәк бу отуз алты илин әрзиндә кечә вә күндүз фикри о ердә олуб ки, мәмлөкәти мәһв эләсин, йә'ни пуча чыхарт-сын.

Һеч кәс бизим сөзүмүзү индийәдәк тәсдиғ эләмәйиб. Намы элә билди ки, Султан илә бизим ата-баба давамзы вар, шәхси әдават-билиш вар. Бир тәрәфдән «Һәбилмәтинләр» вә Гафгаз гәзәтәләримиз Султан барәсиндә узун-узун Шаһнамәләр языб чамааты истәйиб-ләр өз тәрәфләринә чәксинләр. Бир тәрәфдән дә Авропада вә Ми-сирдә Султан Әбдүлһәмидин тәғсирнамәләрини нәшр эләйән ос-манлы мүчәһидләриниң гәзәтләри чамаатымызын нәзәринә чата билмәйиб.

Одур ки, индийәдәк мейданда галмышығ тәк.

Бала! Инди көр нә вар!

Инди чәми гәзәтләр башлайыблар Султанын, вәтәнинә көстәр-дийиң дүшмәнчилиғиң исбат эләмәй. Чүнки инди әшидибләр ки, ча-ван түркләрини гошуну Султан Әбдүлһәмиди истәйир тәхтдән итә-ләйиб салсын ашағы.

Кенә булар һамысы өтүшүб кечән ишләрдир.

Амма бирчә шей өтүшүб кечмәйчәк. Сөз йох маарифпәрәст-ләримиздән чоҳлары тапыла биләр ки, бә'зи гәзәтләри әвәлимич нөмрәсиндән илин ахырынадәк йығыб китаб бағлайырлар ки, со-ра һардан бир ачыб көһнә ишләри яда салсынлар.

Әкәр инди бириси ачыб гәзәтә китабыны вәрәгәләйә вә Сул-тан барәсиндә язылан сөзләри охуя, онда бахыб көрәчәк ки, дү-нән язылыб «Султан Әбдүлһәмидхани-Санни әфәндиимиз һазрәт-ләри, һамий-шәриәти Мәһәммәдийә, хәлифәйн-ислам вә һинмайәка-һи үлүм вә маариф».

Амма һаман гәзәтәнин бири нөмрәсиндә охуячак ки, осман-лы мәмлөкәтниниң парчалаһмасына, үлүм вә маарифин мәһв олма-ғына вә инди дә Истамбулда ганларын ахмағына сәбәб бир зат олбудур, онун ады Әбүлһәмид хан Санидир.

Мән элә билирәм ки, һәр бир шей өтүшсә, бу өтүшмәз.

«Молла Нәсрәддин»

12 апрел 1909 ил. № 15.

Я М А Х

Чүрүмүш парчанын дәхи файдасы йохдур, бир яндан ямадын бири яндан чырылачак.

Букуи көрүрдүм ки, етим иранлылар севинчәк гачырлар гон-сулхана я ки, Мәһәммәдәли шаһ тәрәфиндән мәшрүтәнин таза э'лан олунмағы барәсиндә гонсула мүбарәкбадлығ версинләр.

*) Һәбилмәтин—Һиндистанда чыхан гәзәтир. Ред.

Дүнән көрүрдүм ки, османлылар гачырлар гонсулхана я ки, таза Султанын тахта чыхмағындан яна гонсула «мүбарәк олсун» десинләр.

Мән буну көрәндә Чәфәрин шалварынын күндә бир дәфә чы-рылмағы ядыма дүшдү. Бичарә ушағын анасы оғлунун шалвары-ны букуи ямарды, сабаһ шалварын бир өзкә ери чырыларды, чүн-ки парча дәхи чүрүмүшдү.

Һәлә бурадан бир һәшибә чыхаг:

Мөһтәрәм «Тәрчуман» гәзәтәсиниң 15-чи нөмрәсиндә охудум: «Бухарайн-шәрифдә шәфахана вар, тәбибләри русдур, почтхана вар—мә'муллари русдур, телеграфхана вар—телеграфчылары рус-дур, дәмир йолу вар—мүбаширләр русдур, полис вар—началиклар рус олачагдыр, вәһалон ки, Бухара һөкүмәти рус кимназияларына йүз миңләргә пул нанә эдә-эдә үч-беш чаваны рус мәктәбләринә һәсил үчүн көндәрмәйи лазым билмәдәи».

Охучуларымдан тәвәггә эдирәм ки, бу сөзү сәһл саймасын-лар, ондан өтүр ки, Бухара да шалварын бир һиссәсидир.

Мән бирчә буну истәйирәм биләм ки, ая мүсәлман мәмлөкәт-ләриндә мәшрүтә асан вәчһилә баш тутта биләрми, я йох?

Мән элә ганырам ки, охучуларымызын һеч бири мәним бу су-алыма чаваб верә билмәз, о сәбәбә ки, рус китабларыны охуя бил-мәйән мүсәлманларымыз индийәдәк һәлә билмәйибләр вә эшитмә-йибләр ки, ая мәшрүтә нә демәкдир. Нә фарс дилиндә вә нә түрк дилиндә бу барәдә бир китаб язылмайыб. Мүсәлман гәзәтәләриниң бә'зисиндә бир пара ғырыг-туруг мәтләбләр язылыбса да чоҳдан яддан чыхыблар вә бир да о мәтләбләр әрәб дилиндә язылыб.

Сәһбәтдән узаг дүшдүк.

Мән бирчә буну истәйирәм биләм ки, ая мүсәлман мәмлөкәт-ләриндә мәшрүтә асан вәчһилә баш тутта биләрми, я йох?

Әкәр һамы бирдән мәнә чаваб версә ки, «хейр, баш тутта билмәз», мән гәләми гоярм ерә вә сөзүмү гуртарарам.

Амма әкәр «һә» дейән олса о вәдә бир папирос яндырыб сәһ-бәтдә дә бир аз давам эдәрәм.

Мәшрүтә дейилән бир элә шейдир ки, нечә йүз ил бундан про-ли инкилисдә баш вериб, Авропа мәмлөкәтләриниң долана-долана инди кәлиб дүшүб биз мүсәлманларын ичинә. Биздә һәр бир Авро-па эмлиниә яхшы дейә-дейә мәшрүтә-я хышы дейиб, истәйирик ки биз дә буна сәһиб олаг. Амма буну-ядымыздан чыхардырыг ки, мәшрүтә ямаг көтүрән зәһирмар дейил, буну гәбул эләйән кә-рәк чүрүк шалвары аяғындан чыхардыб билмәррә ата кәнара.

Дүндә мәшрүтәнин бирчә мәнәсы вар, бунун мәнәсы булур ки, бир мәмлөкәтин миллит вәкилләри бир ерә чәм олуб таза га-нунлар ичад эләйирләр вә миллит дә борчлу олур о ганунлардан гәдәм кәнара гоймасын.

Охучулардан төвөггө эдирэм, ики кәлмәйә диггәт элэсинлар:
Таза ганун. Элбәттә милләт вәкилләри вәз этдйи ганунлар кәрәк
таза олсунлар. Ашкар шейдир ки, таза олан ердә көһнә ганунлар
кәрәк позулсунлар.

Бу зарафат дейил. Бурада чох дүшүнмәк лазымдыр.

Һәр бир инсаф әһли бу мәтләби зайиғәйә тапшырса,—кәрәк
разы ола вә йәгин эләйә ки, мәшрутә дейилән мәрдүмазар ишләрин
бирнидир, о сәбәбә ки, бир күн әкәр милләт нүмайәндәләри истә-
сәләр, йығышыб бир белә ганун чыхарда биләрдәр ки, мәсәлә:
«бундан сора бачы илә гардаш кәрәк ата малындан бәрабар ирс
апарсынлар, һәнки бачы бир һиссә вә гардаш ики һиссә».

Инди мән дә мәшрутә тәрәфдарларындан сорушурам: ая мил-
ләт вәкилләринин бир белә ганун чыхартмаға ихтияры вар, а йох?
Әкәр йохдур—дәхи бу мәшрутә олмады, әкәр вар—элә дә Тейран-
да шейх Фәзуллаһдан вә Истамбулда «иттиһади-Мәһәммәд»
фирғәсиндән дәхи нә сәбәбә наразысыг?

Мәшрутә үсулу илә идарә олуна мәнләкәтдә һәр бир шей
көзләмәк олар: бир күн ола биләр ки, милләт вәкилләри бир белә
ганун язалар: «Әкәр он ики яшында бир гыз голтуғуна китаб ву-
руб узу ачыг мәктәбә кәдән ердә бир мәшәди о гыза дейә күзүнү
өрт, биһәя» о вәдә һаман кишиғә кәрәк тәнбәһ олуна, чүнки азад
мәнләкәтдә йолунан кечәнә бир сөз демәк олмаз».

Инди мән дә мәшрутәшүнәсләрдән сорушурам: ая милләт
вәкилләринин бир белә ганун ичәд этмәйә ихтиярлары вар, а йох?
Әкәр йохдур—дәхи бу мәшрутә олмады, әкәр варса, элә дә һачы
Мирзә Нүсейндән вә мәшрутәнин сарыглы дүшмәнләриндән инчиш-
мәйә нә һаггымыз вар?..

Һәлә бунлар кечәндән сонра—орталыға «һуррийәти-дин» сөһ-
бәти кәлчәк». Онда чанымыз һара гоячайыг...

Һәлә чох әнкәлләр вар, һәлә һарасыдыр?

Хуләсә сөзүмздән узаг дүшүдүк. Бүкүн эшидирәм ки, Мәһәм-
мәдәли шаһ он доғгузунчу дәфә мәшрутәни тәсдиғ эләди, дүнән
ешитдим ки, шейх Әбдулһәмиди тахтдан эндириләр. Ола биләр ки,
сабаһ да әмири-Бухара мәшрутә мәшгинә дүшә.

Амма бунлар һамысы мәнним нәзәримә ймағ кими бир шей
кәлир.

Горхурәм элә һей бир учдан ямаясан, о бири тәрәфдән чырыла.
Аллаһа пәнаһ.

«Молла Нәсрәддин».

26 апрел 1909 ил. № 17.

БОҒАЗ МӘСӘЛӘСИ

Аллаһу әкбәр, аллаһу әкбәр.

Мәни бир баша салан йохду ки, таза һөкүмәтһизин харичи-
йә вәзири Милуков*) ахыр на дейир.

Дейир ки, кәрәк Истамбулдан түркләри ерли дибли говағ.
Дарданел боғазыны тутуб орадан алаг...

Аллаһу әкбәр, сүбһаналлаһ!

Инди биз нә товр баша дүшәк, ая кәрәк чәнаб Милуков за-
рафат эләйир, янки чидди сөздүр. Әкәр зарафат эләйир—чох әбәс
ерә эләйир, әбәсдән дә әбәс ерә эләйир. Белә зарафат бир гәһийә
дәймәз.

Әкәр доғру сөздүр, онда пәс буну нә товр баша дүшәк ки, бир
яндан Русия әһалисинә ялварыр яхарыр ки, «Ай аманды, һарай
дад, әй чамаат Вилһелм япышыб боғазымдан истәйир бизи боғуб
өлдүрсүн вә таза азадлығымыз әлимиздән алсын, кәнә өз гоһу-
му вә досту Николайы тахта миндирсин...».

Аллаһу-әкбәр, валлаһ, билаһ, баша дүшүмрәм. Ай аллаһын
ме'мүн бәндәләри, анд верирәм сизи Нуханың йүз мин манатлығ
кимназисындан өтрү һафтағи ики улағ йүкү дашынан биневрә
дашларына, бир мәни баша салын көрүм ая Вилһелм бәй ки, доғ-
рудан да Милуковун боғазындан япышыб истәйир боғсун, дәхи
Дарданел боғазынын күнаһы нәдир ки, Милуков да ора истәйир
«шәтәл» атсын.

Аллаһу-әкбәр, сүбһаналлаһ.

Одур ки, аталар дейилбәр: Дәвәдән йыхылыб һөт-һөтүнү әл-
дән гоһмур.

А балам кет иһиннә күчүнә.

Мән өлүм кет өзүнә иш ахтар.

«Молла Нәсрәддин».
1917 ил.

ИКИ ИЛ

Ики илдир ки, Сабиримиз әлимиздән кедиб, ики илдир ки, һоп-
һопмузун молланумалара, залым бәйләр, чамаат ганы соран та-
чирләрә, милләт ганыны шүшәйә туттуран ханлара он дәфә гура-
на анд ичиб, андыны позуб ахырда Мәчлис-миллини топа тутду-
ран, шаһа раһатлығ вермәйән сәси кәсиллиб. Өврәтләр охуюрлар:

Дүшмәнә хәбәр олсун,

Һасил олду диләкләр.

Дүшмән севинир. Ерләрини гаранлығ истәйән гурдлар өз иш-
ләринә тазадан мәшғул олулар; моллалар енә һаман тәкфир тор-
басынын ағзыны ачыб, күчәләрдә тәкфири сел тәк ахыдыр: мөк-
тәблар диварында байгушлар, шәбәрәләр юва тикибләр, гираәт-
ханаларымыз Саларуддәвлә гошунунун әлиндән тармар олмуш

*) Милуков—феврал ингилабындан сонра «Мүвәггәти һөкүмәтә» кадәтләр
тәрәфиндән сечидиш чүмайанда иди.

көндлөрө бэнэйирлэр, мөчлиси-хейрийлэримиз ачындан эрийиб чөпө дөнүблөр! Миллат балалары күчөлөри долдуруб, һәр күнчдә бири дуруб сувала мәшгулдурулар. Ер дөликләринә гачыб кизләнмиш сьчанлар орталыга чыгыб һәр бири бир аличәнәб олудур. Амма Сабирин хәбәри йохдур; Сабирин гәләми сыныбдыр; һаны йолдаш сәнин фәсн дилин, һаны сәнин о рәван, мөвзун, үрөйини яндырыб, чамааты күлдүрән әшарын?

Ятыбсан, юхудасан? Гейф ки, тез ятдын!

Тәгдир-гәзая тамаша эдин! Молла Бабалар, шейх Чөбиләр, молла Исмайыллар, шейх Фәзуллалар, шейх Гәмидләр, Мәммәдәлиләр, Камил пашалар, Сәмәд ханлар тәк ислам дәрәсыны гарышдырыб буландыранлар, яшяа билдикчә ишайыб боюнларыны йогунашдырырлар. Амма бир фәгир, милләтлөри чанындан артыг истәйән шаир вәтәниндән гөвүлүр, гапы-гапы кәзиб өзүнә мааш йолу ахтарыр. Ахырта дәрлдән үрөйи, чийәри шишиб әһли-фәсады шад әдир. Гәрибә һалдыр.

Сөз йох өлүмдән һеч көк гуртармаячаг. Амма милләт хош-бахтыгына чиддән чалышан бир вүчудун гәфләтән орталыгдан көтүрүлмәйи адамы яндырыр.

Гәм чәкәнләримиз аз, истираһәт әдиб пилов ейәнләримиз чоһ. Олда яныб вәрәм көтүрәнләримиз аз, биһнә, бойну йоғун, «Милләт нечә тарач олур-олсун» дейәнләримиз чоһ. Чамаатын һәр тәрәфдән ишыг кәлән йолларыны кәсиб, гаранлыга салыб чибини кәсанләрин һесабы биһәддү паян, амма Сабиримиз бир, о да гара торпаг алтында.

Инсан чоһ давамлы олар. Ата өлүмүнә, гардаш, оғул, гыз өлүмүнә бир нөв давам этмәк мүмкүндүр. Амма рәфиғ өлүмүнә давам этмәк чәтиндир. Ики ил кечиб. Банһәмә һәр бир «Молла Нәсрәддин» нөмрасини ачанда йөгин әдирсан ки, «Һон-һопун әш'арыны көрәчәксән. Амма йох! Ики илдир Сабир истәкли милләтинә «аллаһ өзү сәнин фәрядына етсин» дейиб, һәмшәклик көзләрини юмуб вә бирчә дана чийәркүшәси олан баласына да бизә тапшырыб дейир: «Яхшы сахла, сәндә әманәтимдир». Көрәсән ая бир вахт олачагдырмы ки, Сабирә бабы, ламәзнәб ады гоюб дәрбәдәр саланларын өвләды өз ата бабаларынын һәркәтүндән чәчәләр чәкәләр вә биздә дә о инсаф олачагдырмы ки, Сабирин бизә тапшырыгы әманәтини атасына бәрәбәр әдәк. Йохса биз дә милләт байгушларыны севиндириб Сабир йолунда ағдан гарая әлминиз шармагчайыг. Гой байгушлар уласынлар, шөббәрәләр дилшәрини шәггылдәтсынлар. Мәним оялар илә ишим йохдур. Амма милләт хейрхәһларыны, Сабир ады кәләндә көзләри яшаранлары чағырыб дейирәм: «Әд әлә верин, гардашлар, һүмәт эдин, Сабирин бизә тапшырыб кәтдийи әманәти төрәгги дүшмәнләринни көзләринә ох әдәк. Асарыны кәсәйәнләрә хөрәк этмәйәк вә онун әвиз гәбрини Низаминни, Фирдовсинни гәбирләринә дөндөрмәйәк. Намус ери-дир, гардашлар!».

«Молла Нәсрәддин».

1913-чү ил. № 20.

МААРИФЧИ ХЫРДА БУРЖУА МӘТБУАТЫНДАН ПАРЧАЛАР

АЗӘРБАЙЧАН

Ах унутулмуш вәтән, ах языг вәтән!

Дуналар титрәди, аләмләр маялаг ашды, фәләкләр бири-биринә гарышды, милләтләр юхудан ояныб көзләрини ачдылар вә пәрәкәндә дүшмуш гардашларыны тапыб дағылмыш эвләрини бина этмәйә үз гойдулар.

Бәс сән һардасан, ай бирчәр вәтән!

Дуна вә аләм дәйишилди, мән'алар өзкә тә'бир әхз эләди, йә'ни бизим дилчә сөйләсәк, о шейләр ки, әсил мона'ларыны итирмишиди, гайдыб әслини тапды, инна лиллаһи вә инна илейһи рачун; амма буна һамы ганл олду ки, вәтән, вәтән, вәтән, дил, дил, дил, милләт, милләт, милләт!... Дәхи бу даирәләрдән конар бәни-нәб'шәһәр үчүн ичгәт йолу йохдур.

Буунла бәрәбәр, йә'ни «бавүчүд инки» һәр сөз данышылды, һәр мәтләб әл вурудду, һамы пәлваанларымыз өз һүнәрләрини чыхартдылар мейдана вә лакин буунла бәрәбәр бу гәдәр вар ки, бирчә лазымлы сөз ки, мәним зәндәйи-зәһләми апарыр — һаман сөз Азәрбайчан вәтәниниң үстүндүр.

Бәзи вахт отурурам вә папағымга габағымга гоюб фикрә ке дирәм, хәялата чумурам, өзүмдән сорушурам ки:

— Мәним анам кимдир?

Өз-өзүмә дә чаваб верирәм ки:

— Мәним анам рәһмәтлик Зәһрабану бачы иди!

— Дилим нә дилдир?

— Азәрбайчан дилидир!

— Йә'ни вәтәним һарадыр?

— Азәрбайчан вилайәтидир!

Демәк, чүнки дилиним ады турк (Азәрбайчан) дилидир, белә мә'лум олур ки, вәтәним дә Азәрбайчан вилайәтидир.

— Һарадыр Азәрбайчан?

— Азәрбайчанын чоһ һиссәси Ирандадыр ки, мәркәзи ибарәт олсун Тәбриз шәһәриндән; галан һиссәләри дә Киландан тутуб гәдди Русия һөкүмәти илә Османлы һөкүмәти дахилләриндәди ки, бизим Гағразын бөйүк парчасы илә Османлы Күрдүстанындан вә Баязиддан ибарәт олсун.

Билдирсиниз ки, бу сөһбәт һарадан ядыма дүшдү. Бу сөһбәт орадан ядыма дүшдү ки, кечән һәфтә Тифлисдә мүсәлманларын милли комитәсиндә бир мәсәләйә бахылар ки, ая бизим бу мәчлисдә нә дил илә кәрәк музәкирә олунсун. Бири деди русча, бири деди

османлыча, бири деди эрмөничэ. Ахырда белэ гэрар гоюдулар ки, түрк дили мүәллимлэринин вэ мүәллимэлэринин чохусу түркчэ да-нышмагы яхшы бачармыр. Бу сәбәбдән буналара зини верилсин ки, русча данышсынлар. О ки, галды рус дарулфунунуну охуюб баша чыхан бә'зи үзвлэр,—буналар да зини верилди ки, русча даныш-сынлар вэ һәнгигәтдэ мән ки, кедиб сумүк сындырыб иллэр илэ эл-фирлэр ичәрисиндэ элими мурдар профессорлара верә-верә эми охумушам, инсафдымы ки, бу күнкү күндэ да охудугум элими киз-ләдим вэ русча данышмайым. Һәрчәндэ мәчлисдэ отуран әснафир вэ һатта ахундилар русча данышылан мәтләблэри баша дүшмүрдү-ләр,—чәһәннәмэ дүшмүрдүләр, қора дүшмүрдүләр!

О ки, галды Бакы гурултайларында олан сәлигә,—бу барадэ яхшысы будур ки, һеч данышмайым. Онсуз да дүшмәнимиз чо-дур, хәбәрдар олар вэ кәлиб бахыб вэ гурултайларымызда олан нәзми-низамни көрүб бизэ көз вурарлар; чүнки нәдәнсә бизим бәд-хагларын һамысы бәднәзәрди.

☆

Ах, көзәл Азәрбайчан вәтәним һарада галмысам. Ай торнаг чөрәйн ейән тәбризли гардашларым, ай кечә папаг хойлу, мешкян-ли, сәрәблы, коруслу вэ моруслу гардашларым. Ай битли, марага-лы, мәрәндли, күлүстанлы, гули-биянбан вәтәндашларым, эй әрдә-билли, галханлы бәрәдәрләрим! Кәлини, кәлини, мәнә бир йол кәстәрин!

Валлаһ ағлым чашыб? Ахыр дүня вэ аләм дәйишилди. һәр бир шей гайдыб өз әслини тапды, һәр мәтләбэ әл вурулду. Кәлини биз дә бир дөфә отураг вэ кечә папагларымызы орталыға гоюб бир фи-кирлөшәк, һарадыр бизим вәтәнимиз?

Кәлини, кәлини, эй ундулмуш вәтәнин чырыг-мырыг гардашла-ры! Кәлини көрәк бешикдэ яд милләтләрин сүдүнү әмиши, вәтәни-миздән ядырғамыш вэ милләтимизин руһундан хәбәрсиз бир пара милләт башчыларымыз сизэ нә күн ағлачяглар!

Һийә сакитсиэ, эй мөним лут-үрян вәтән гардашларым!

«Молла Нәсрәддин».

27 ноябр 1917, № 24

I. ГӨЗЕТЛӨРДӨН ПАРЧАЛАР

ӘКИНЧИ

Гошуб чүгү бу ерлэри әкән мән,
Дашын йыған, кантаныны эзән мән,
Тиканлары бирчә-бирчә чәкән мән,
Аягялын палчыглары эзән мән,
Сән нәчисән ерә саһыбанырсан?

☆

Ишләмәдән әл-аяғым габарды.
Гулағымы аяз ели апарды,
Бузулу сулар гычларымы саф ярды,
Ал аяғым фәллаһикдэ бозарды,
Сән нәчисән мәнни гул тәк сатырсан?

☆

Яй күнүндэ говрулуруг кабаб тәк,
Вахтында тапмырыг емәк вэ ичмәк,
Бир чүрдәк гайнар су, бир гуру чөрәк
Одлара биз янаг, ганлы тәр төкәк,
Сән нәчисән чувалыны ачырсан?

☆

Көзләринә гылчыг долан мән өзүм,
Ораг кәсэн, топал олан мән өзүм,
Сүнбүлләри бир-бир йолан мән өзүм,
Гыздырмадан рәнки солан мән өзүм
Сән нәчисән мәнә ортаг чыхырсаң?

☆

Яй оlanda көлкәләрдә ятан сән,
Гыш оlanda шәһәрләрдә батан сән,
Ишләйән мән, арпа-буғда сатан сән,
Шәрәб кими ал ганымы тутан сән,
Сән нәчисән мүфтә ейиб ятырсан?

«Догру йол» гәзәти, № 5

АРЗУ

Нолайды яз кәлейди, гыш битейди,
Чаһан бир севимли күлзәр олайды!
Ачайды гөнчә күл, бүлбүл өтейди,
Чичөкләр, күлләр һәп бихар олайды

☆

Нолайды хакә ганлар ахмайды,
Һөвин аһлар үрөкләр яхмайды,
Бәшәр һәм нөвинә кәм бахмайды,
Арада меһрибанлыг вар олайды!

☆

Нолайды зүлм һәм зүлмәт гачайды,
Әдаләт шәмси рүхсарын ачайды,
Мәһәббәт нурун дүняя сачайды,
Чаһан меһр илә пүрнөвар олайды!

Нолайды биздә амала ирәйдик.
Бәшәр синфин мөһәббәтлн көрәйдик,
О әйяма кими өмүр сүрейдик,
Бизә бәхти-сийәһимиз яр олайды!

«Рәнчур».

(«Ал байраг» гәзети, 18 январ, 1919).

ҺӘЯТ ҮЧҮН

Чошан дәрә кими гаһлар,
Вуран мөвч одлу туғанлар,
Верән чан миң-миң инсанлар
Нә истәрләр? Һәят иштә!

☆

Заваллы рәнчбәр инсан,
Дөзәр һәр зәһмәт һәр ан,
Гошар пәк ач, сусуз, үрян
Мурады нә? Һәят иштә!

☆

Бахыб дәһрә күләр сәрвәт,
Верәр әрбабына ләззәт,
Языг фәһлә чәкәр зилләт,
Нә мөгсәдлә? Һәят иштә?

☆

Бири шөкәтлийәм сөйләр,
Бири ишрәтлә өмүр эйләр,
Бири «ярәб ачам» сәсләр,
Нәдир банс? Һәят иштә!

(«Зәһмәт сәдасы» гәзети, № 39, 1919).

БУКҮН

Букүн Русийә әһли бүсбүтүн азад олан күндүр,
Бөйүк, кичик чөмиән хүррәмү дилшад олан күндүр.
Букүн бир ил олду ким сосялиствлар шадкам олмуш,
Алыб һүррийәти милләтләр ичрә никү нам олмуш,
Хәрәбәзәрә дөнмүш мәмләкәт абад олан күндүр!

☆

Мин илди иртича дүня үзүндә ришә салмышды,
Хүсусән Асия әһли фәна бир һалә галмышды,
Әлиндән рәнчбәрнин вари-мәдарын бөйләр алмышды,
Фәгирә, бинәвайә, фәһләйә имдад олан күндүр!

☆

Йох олмас һансы милләт ким вериб бу йолда гурбанлар
Гоюб чанын тәки олсун зүлүмдән азад инсанлар,
Тәәссүф анламыш гәдрин бу фәйзин бәзи наданлар
Романов ханәданы ишбу күн бәрбад олан күндүр!

Әлигулу Гәмкүсар.

(«Ал байраг» гәзети, 27 феврал, 1918).

II. САТИРИК МӨЧМҮӨЛӨР

ЙОЛУМУЗ

Бу көһнә бир гайдадыр, һансы гәзет, журнал вә һәр нәки чыхды, габахча языб халга өз йолуну мә'лум эйләр ки, һансы йол илә кедәкәк, фикри нәдир, нә истәйир. Инди, сонра өз сөзүндә гәһим олуб, о дедийи йолда дурачагымы, дурмаячагымы, орасы илә ишим йохдур. Анчаг гайда беләдир ки, габахча журнал кәрәк өз йолуну десин. Она көрә биз дә дейририк ки, бизим йолумуз һамам мүсәлман интеллигентләринин йолу олачаг.

Һә нә вар? Дәйсәән бир балача күлдүрсән ки, куя онларны һеч йолу йох имиш, амма һаһагдыр. Мүсәлман ки, дейилди гуртарды, кетди. Сәнин һеч бир һаггын йохдур ки, онун барәсиндә пис фикир әләйәсән. Һәмишә бормундур дәйсәән хейр, нишааллаһ ки, вар.

Вар анчаг бир аз күләкли йолдур. Йә'ни белә күләк һәр һансы тәрәфә әссә о тәрәфә әсән йоллардандыр. Уләма истилаһында бир сабит, бир дә сәйяр сөзү вар. Сабит йә'ни мөһкәм дуран, сәйяр да сәйр әләйән...

Хүләсә ки, бизим йолумуз, задымыз әлә бу олачаг ки, халгы күлдүрәк. Чүнки мө'мүнү күлдүрмәк сәваблыдыр. Буна сөз йохдур ки, бизим һаһымыз аллаһын бәрәкәтиндән мө'мүнүк. Она көрә дә төкчә бир саваб газанмаг хатирәси үчүн бу журналды дүзәлтдик ки, мө'мүн гардашларымыз күлдүрүб, бир аз сәваб газанаг. Бу саат газанч вагты олмагына һеч кәссин шәкки ола билмәз, чүнки, дә'ва вагтыдыр. Кимин гәнди вар үстә кәлиб, кимин дүйүсү вар үстә кәлиб, кими ягдан газанч әләйир, кими кибридән, биз дә истәйририк савабдан газанч әләйәк.

Бир кәләм бурасыны билин ки, бу гарышыг вагтда, бу бикәфлик заманында, халгын кефин ачамагын өзү дә бир ләззәтдир. Она көрә бир аз мээзәллик әләмәк истәйририк. Айры фикримиз задымыз йохдур. Буна көрә дә бах индидән дейрәм, һәр каһ мән сабаһ кәтүрдүм яздым ки, флан молла алты ушагын анасы бир арвадын кәбиян үч арвад саһиби бир кишибә кәсиб, сиз она артыг гулаг асмайын, билин ки, бу бир зәрәфәт сөздүр, бир мээзәлликдир олуб, кечди. Мин сабаһ кәтүрүб яздым ки, флан һачы, флан-кәсин етимләринә гәйюм оландан сонра, онун арвадын өзү алыб, гызын оғлуна алыб, оғланларынын да дилиндән тәрки-дә'ва аландан сонра бурахыб дүзләрә, я флан мәшәди падлоғ тәмәссүк гаһырыб бир фәгирин әвини дағыдандан сонра өзүңү дә газамата салдырыб, я флан бәй, флан хан атын-малын гумара удузандан сонра, минмәйә бир шей тапмадыгындан миниб рә'йәтләрин бойнуна, я флан йүзбашы сәккиз аббасылыг ишдән сәккиз манат рушвәт алыб, мәсәлән кәтүрүб сабаһ журналда бир мүсәлман һакиминин я мүсәлман вәкилинин шәклин чәксәм ки, эвиндә ушагына мүсәлманча данышамагы һарам буюруб, хүләсә һәр нә язсам, һәр нә десәм билин ки, бууну һаһымыз мээзәллик һаһымы зәрәфәтдир вә мөндән әсла ичмимәйин.

Бир йоллуг бурасын билин ки, мән һамы яланчы артистләрнн, мәндәрәвүрдә (өзүндән гошан) шырләрнн, дамда төрәмә әдибларнн, аллаһ бәндәси моллаларын, беһиштин булбүдү мәрсиһә ханларын, мәддәһи-Әли дәрвишләрнн, Күлсүм нәһәһинн найбиһә фала баханларын, хүләсә ады дейилән кәсләрнн һамысынын досту, ахгынын торпагыям. Өзүмүн дә тамам йолум, фикрим, зикрим онлары күлдүрүб о аһаппаг дишләрнннн тамашасындан ләззәт апармагдыр вәссалам.

Мәзәли.

(1914-чү илдән Һашымбәй Вәзирәвун редакторлуғу илә нәшр олуған «Мәзәли» журналының 1-чи нөмәрасиннн баш мөғаләси).

ТУТИ

Бәли дүнянын белә шулуг вагтында әрсәйә кәлдим: Әузи билләһи миһәшәйтәһи-лләһинн-ррәһимнн*). Сиздән хәһиш әдирәм ки, бир аз мәннәмлә мүдара әдиб чох да мәннн сыхма-боғмая салмайһыһыз. Нә гәдәр олса да түйүр нөвнндәһәм. Инсан кими данышмаг билмәдийимдән ишәрәләрлә кечинәһәйимә ачығыһыз тутмасын.

Билирәм инди үрәйиннздән кечирисиниз ки, «булардан фәйда йохдур, мәсләкиндән даныш көрәк нә карасан?» Хуб әлә исә пиш әзвәгт өз тәклифимизи анлайыб мөтләбә башлаяг, бир кәлмә: Түти үлүл'әзмдир, йәһни өзүндән габаг кәлимиш мәзһәкә журналларынын һеч биринин мәсләкини тамамилә тә'ғиб этмәйәчәкдир. Интеллигентләрннмиз, адвокатларымыз, докторларымыз яһында ләзәмсыз көрүнән миһли ишләрә ислаһа вә гара чамаатла йолдш олуб онларын ә'тиғадларыны өз динләрнә һәһиги бир сурәтдә әйләмәйә чалышачаг. Амма өз арамыздыр, чох дәрнн кетдим һа, лап гәзәт язанлар кими яздым.

Түти, айыб олмасын, дил вә имлә мәсәләһимиз дә әл гатачагдыр. Сиз аллаһ күлмәйин, бир дә өврәтләрдән язачаг. Әйәр-әксийимиз чох олдуғундан Түти чох шейләрдән язачагдыр. Түти һеч өмрүһүздә әшитмәдийиниз сөзләр илә сизә о гәдәр күлдүрәчәкдир ки, лап мән нә билим нә олачаг. Мән ахыр сиздән лап бәһда хәһиш этдим ки, мәннн чох сыхма-боғмая салмайһын. Бу «мәсләк» сөзүнү һарадан тапыб ортая салдыһыз ки, бу гәдәр мөтләб узанды, йәһни «мәсләк»сиз кечмәз?

Нә үчүн пас бир чох миллионер чаванларымыз онсуз да кечинирләр? «Анна»лар өлмәйибдир ки? Һәлә бу мәсәлә сонрақы мәсәләдир.

Инди әйәр бурая кими яздығларымыздан бир шей бәһа дүшмәдиннзсә мөчмуөһизин бәһшәндә кәдән шәкиллә бир дә диггәтлә бахыһыз, о, мәннн мәсләкимдир: сағда бир чәмәнлик, солда да бир харабазар бағ көрүнүр. О бағда гурумуш бир ағачдан ағзы

*) Аллаһын дәркәһиндән лә'һәтлә говулушу шейтандан аллаһа поһаһ апарырам. Ред.

сыһмыш бир гәфәс асылмышдыр. Орадан хилас олуб үзүм чәмәнлийә тәрәф дурмушам. Арзым будур ки, сизлә бәһәм иһәлаллаһ чәмәнлийә етишиб чайын кәһарында, бүлбүдләрнн чәһ-чәһләрнн эшидилән бир мөғамда бөркүмүзә яһымыза гоһраг чырт чубуғуна ход вәрәк. Амин.

«Түти».

(«Түти» журналынын 1914-чү илдә чыхан биринчи нөмәрасиннн баш мөғаләси).

АЙДЫНЛЫГ

Ағалар! Көзүнүз айдын олсун, бизим шәһәрнмизә Зәнбур да кәлди. Бақыда инсандан бәһга һәр чүрә һейван истәсән тапыларды. Амма бир зәнбур йох иди, бу ахыр заманда о да тәһриф кәтирди. Бу арынн кәлмәйи көрәк Бақы әһлиһнә чох чәтин көрсәнмәсин. Чүнки оларда бир чибиллә муһәһсәбәт мә'лум олур. (Аллаһ кә гоһна рәһмәт эләсин) вә она бинаән эшшәк арысынын Бақыә аһләми чох тәәччүб этмәз. Әйәр Ибраһымкиһлиһнн кәндинә кетсә иди онда тәәччүб оларды, чүнки орада һеч...

Бу вахтадәк Бақыә зәнбур кәлмәйиннн вә һейванларын арысыз гәлмәғларыны чох адамлар бизим вилайәт үчүн бир хошбахтлығ һесаб әдирләр, чүнки тамамән Бақы һейванлары динч вә фәрағәт гәһлиб, ахырда бекәрчылығдан адам оғурлуғуна баш аларыдылар. Инди бу арынн кәлмәйи ола билсин ки, һейванлары бир аз үркүтсүн, амма бизим гәһачағымыза көрә көрәк бу Зәнбур чох саһчан олмасын. Чүнки Бақыә кәлән һейванлар шириниһә йығылған милчәкләр кими чох шириндилә вә хош рәфтар олурлар. Уһидварыг ки, бу таза кәлән Зәнбур да бу сифәтләр саһиби олсун. Һәр төвр олмуш олса көрәк бир аз әһтиятлы олмаг, чүнки арыларын тәһни хәсийәти санчмағдыр вә бу хәсийәти ондан алмаг мүшкүлдүр. Әһләхүссус ки, габағында ширин тәамлар ола мәсәлә: мүфтәхорларын йоғун боһнлары, ханымларын яһын балдырлары, милләт дәрдиндән әрийәнләрнн екә гарынлары вә һәмчһиннн бир тәрәфдән бу бөйүкүлдә шәһәрә бир арыг ары һеч кифәйәт этмәйәчәк. Горхурам ки шәһәр әһли аһындан бу арыны да көзүм чыхдыя сәларлар вә Зәнбур өзү үчүн юва гәһйрәһмыш ону кәзә кәтирәләр. Һәр һечә олмуш олса көрәк онунла рәфтар олунсун вә гарәләрдән кәмәли-һич илә тәвәггә әдирик ки, гоһаға һөрмәт этсинләр. Онун сәһвин вә хәтәсын она нөгәсан тутмасынлар вә бу дуалары бизим илә тәкрар эләсинләр. «Аллаһ Зәнбурун һешдәрнн сьндырсыннн вә өзүнү дә тәзбазар эләсин».

Зәнбур.

(1909-чү илдә нәшр олуған «Зәнбур» журналынын 1-чи нөмәрасиннн баш мөғаләси).

КЭЛМИШЭМ

Дөвлөт экэр силсилэчүнбан шэвэд,
Мури тэванат ки, Сүлейман-шэвэд.
Никбэт экэр сэрникербан көнөд,
Хацэ Нэсир лотии-мейдан шавэд.

Доғрудан да белөдир. Дөвлөт ишлэрэ сөлигэ илэ бахарса гарышга Сүлейман-кими ола билдэр. Иэ'нин Сербийэ, Гарадаг кимилэр аралыга чыхыб бөйүк императорлар илэ пәнчэ-пәнчэйи верэр. Эксино дәйишиб никбэт баш кэтирэрсэ Хацэ Нэсир мейдан лотусу олар. Иэ'нин һэр ки ми бэдбэхтлик тутарса Вилһелм ки ми эсла бир шейдан хэбэри олмая-олмая башыны ачыб инсан сурусунэ сохулар вэ рәшид казакларын көтөйи илэ дэ баш-көзү эзилэр.

Аллаһ өлөндөрүнэ рәһмәт элэсин белэ шаир! Элэ билэсэн элэм оғлуна илһам олунубдур ки, үч-дөрт эср өзүндан сонра нәмеллэри бэдбэхтлик тутачаг, Вилһелм шимал айысы ки ми ойнамага башлаячагдыр. Ону да чоғ ытынамаг олмас. Чүнкү һәмишэ этрафында Туркийэ, Австрия вэ Италия ки ми ачизләри ялыыз Вилһелм йох, һэр ким көрсэ өзүнү аслан һесаб элэр. Оду ки, немеслэр каһ-Парис үстүндэ, каһ Лондон һавалисиндэ, каһ Варшава этрафында минлэр илэ өлүр, миллионлар илэ эсир дүшүрлэр. Гөлэ һамыдан бөйүк дэрд бурасыдыр ки, торхурам бу анламаз немеслэрдэн о гэдэр эсир дүшэ ки, ахырдэ өз вәтәниниздэ өзүмүзэ ер тапылмыя.

Нэ нисэ өгөт тәлх, һава буланыг, эһвал дәйишикдир. Аллаһ бансин эвини йыхсын. Халг галыб м'әтәл нэ десин, өзү дэ билдир. Рәһмәтлик Әмир демийшкән

Готурам пис готурам,
Гойзам мөви динч отурам.
Ташырам ганым чыхар,
Гашымарам чаным чыхар.

Нэ эләйим дэрд чох, дил йох, йүк ағыр, гүвәт аз, зүлм чох, һүммәт йох! Йох... Дәли шейтан дейир ки, өзүнү вур арсызлыга, бу йохлугу да өзүн үчүн бир варлыг һесаб элэ. Доғрудан да алһа шақуэр нэ дәрдим вар. Көмим батмайыб, паракхөдүм кәлиб гәрг олмайыбдыр. Түркләр ки ми дэ дәли дейиләм ки, дүшмөнләрин рүшвәткә алданыб бүтүн кизли ишләрими ачым бу аләмэ билдирим:

Мән бир дилирәм ки, мәнним бир юмруғум Гафы йыхыб, Үнганын энкин сындыраб шәнбазы һәм налан эдэр. Мән бир Әмирәм ки, мәнним бир бахмағым, бир мүтриби, Я Бақыда консул эдэр, я Исфәһандэ хан эдэр. Ваһ атуан аз галмышдым ки, шаир олам. Нэ яхшы бир нә-фәс алдым, йохса дейәчәкдим ки:

Бир һөкмдарәм мән, мәнним һөкимим ашыг Сумбаты
Күрд мүлкүнә һаким эдиб, һиддатли бир султан эдэр.

Илди ки, иш бурая етишди даһа ятмаг заманы дейилдир. Аяга галхыб элини гулағынын дибнә гой бәркдән гышгыр: эй алһа-һын мәхлугу!

Кәлмишәм, кәтиришәм ейин, алын, дадын, алын, бахын, алын! Алһадыр, албалыдыр, һүлүдүр, шәфтальдыр, атасы Сербалыдыр. Боғазы шишмиш зорбазалыдыр. Хүласа, мүхтәсәр бир сөз тули-тәфсил лазым дейил. Хавәрзәмини алт-үст эдән «Бабайи-Әмир» бүкүн дүбарәдән доғулуб мейдана кәлмишидыр. Вай о кәсин һалына ки, аяғ эндазадан канара гоя. Чүнки «Бабайи-Әмир» бай, хан, молла, газы, шаһ, султан, артист-мәртист, мүһәррир филан билмәйәчәк. Варлы-касыба тәфавүт гоймаячагдыр. һәрчәнд табакдакы адыны «Бабайи-Әмру» көрөндэ «илди Бабайи-Әмир» көрдүкдэ үркәчәкдир. Ләкин үркәсә яхшы олар. Неч кәс дэ күман эт-мәсин ки, мән дэ интиликентләр ки ми милләтләшмишәм, эчнәби тәрбийәсиндэ бөйүмүшәм. Өзкә һүфүздә яшадығыма көрә өз тарихими, өз гисмини унутушам. Йох, белэ дейил. Шаһсөвән дэ дө-йир ки, гоншумузун кәндләринэ гулдурулуға кетдикчи ән әввал ша-паг гоюб кетдик. Амма һеч кәс биздән горхмады. Сонра фәс гоюб кетдик вэ истәдийимизи дэ элөдик. Элэ мәнэ дэ бурасы лазымдыр. Анд олсун Карпат дағларында гырылан 600 мин Австрия гошунуна, «Галәдән» Кермания әскәрини эңлиб гайытмағына. Туркларин Дарданелдэ, Кәлиболуда, Онитдэ, Артининдэ гырылмағына бу бөйүк даваны гуртармаг үчүн хавәрзәмини падшаһынын башыны кәсән ки ми Вилһелмин дэ гарныны чырмамас әл чәкмийчәйәм.

Эй бинисаф Вилһелм. Сәнин алһаһын, пейгәнбәрин, динни, иманын йохдурму? Эйәр мәсәдин ер алмагса тут дүз дүняны: кө-зүнә кирсин, даһа һейван ки ми гоча вэ гарылары гырмаг, гызла-рын намусуна тохунмаг, арвадларын гарыны чырмаг, фәғир-фүғәрәнин мал-әмлақыны дағымтаг, м'бәдләрини яндырмаг нэ үчүндүр?

Анд олсун гәзетчиләримизин иттифағына, артистләримизин шәрәфләринә, мүәллимләримизин һәмийәтинә Чәмшидин башыны кәсиб ериндэ өз шаһзадәмиз гоян ки ми сәни дэ дана ки ми боғаз-лыһыб башыны бәдәниндән айрачағыг...

«Бабайи-Әмир».

(«Бабайи-Әмир» мәчмуәсини 21 апрел 1915-чи илдэ чыхан биринчи нөмәрсини баш мөгаләси).

«МОЛЛА НЭСРӘДДИН» ВЭ ОНУН КИЧИК ГАРДАШЫ «АЗЭРБАЙҶАН»

Бүтүн Шәрг халгларынын севимли мәчмуәси олан «Молла Нәсрәддин»н шәрәти илдьери сүр'әтилә дүняя яйылдышды. Иран, Гиндистан, Туркийә вэ башга өлкәләрдэ бу мәчмуәйә тәг-лидән ени сатирик мәчмуәләр ярадырдылар. Бақыда «Тути», «Зәнбур», «Бабайи-Әмир», «Кәлиһәт», «Мәзәли», «Әгрәб» вэ баш-га сатирик мәчмуәләр нәшрә башламышды.

«Молла Нәсрәддин» эйни дәрәҗә тәсир гүвәсини Иран Азәрбайҗанында да көстәрди. Мәчмүүнни биринчи нөмрәси Тәбриз чатан кими сәс салмыш вә өзүнә чохла охучу газанмышды. Ону Тәбриздәки илк охучуларындан вә фәал янларындан бири дейир ки, халг мәчмүүнни һәр нөмрәсини сабирсизликлә кәзләйрди. «Молла Нәсрәддин» вә Иран» адлы мөгаләсиндә бир нәфәр Тәбриз муһәррири языр ки:

«... «Молла Нәсрәддин» мәчмүүси бүтүн Шәрг халгларынын һаяты илә үмүмән вә Иран халгларынын азадлыг йолунда мүбаризәсилә хуәсуи илә бағлыдыр. О заманлар Иранда иртича илә азадлыг арасында эн кәскин мүбаризә кедирди. Гәрб империалистларынын әлиндә алат олан, вәтәнини вә халгыны пула сатан Иран падшаһы Мәһәмәдәли һаггында эн кәскин тәнгидләри «Молла Нәсрәддин»дә көрмәк оларды.

«Молла Нәсрәддин» иранлылары айылдыб иртича амилләрини ифша әдирди.

... Халгымыз «Молла Нәсрәддин» мәчмүүсини севә-севә охуб, әлән-әлә кәздирир вә ону китабханаларда, әвләрдә һифз әдир».

(«Вәтән йолунда» гәзәти 17 декабр 1944, № 109).

Өз азадлыгы уғрунда, мүтләгийәт әлейһникә мүбаризәйә галхан Иран Азәрбайҗаны халгына бу мәчмүү бир әрдудан артыг көмәк әдирди. Мәчмүүдә дәрч олунан фел'етонлар вә хуәсән М. Ә. Сабинри шеирләри дилләри өзбәри олурду. Иран азадихаһлары Сабинри шеирләри дәрч олунан «Молла Нәсрәддин» мәчмүүсини бөйүк марагла охуярудулар.

Тәбриздә дә «Молла Нәсрәддин» бәнзәр бир ерли мәчмүүнни һәшри мәсәләси орта атылдыгы. Бу тәклиф «Молла Нәсрәддин»ни илк нөмрәләринин йийылдыгы заман әдрилишти. Тәбриз зиялылары вәр гүвәләрини бу тәклифин һәята кечирилмәсинә сәрф әдирди. Нәтиҗәдә «Молла Нәсрәддин» мәчмүүсинин нәшриндән бир нечә ай соңра Иран Азәрбайҗанында «Азәрбайҗан» адлы мәчмүү нәшрә бәшланмышды.

«Азәрбайҗан» мәчмүүсинин нәшриндә фәал иштирак әдән Әлигулу Сәфәрәв һаггында Тәбриз зиялыларындан бири языр ки:

«Гырх ил бундан габаг «Азәрбайҗан» рузнамәсини язан һаҗы Сәфәр Әли Тәбризин дөвләтли тачирлариндән биринин оғлу олуб ады Әлигулу вә шәһрәти Сәфәрәвдур. О, мәрһум әввәл чаванлыгында атасы тәрәфиндән Русия вә Түркиядә олан тичарәтханәләринин идарәсилә мәшғул олармыш. Соңралар Иранын истибад һөкүмәти тәрәфиндән сүркүн әдрилиш азадихаһларла тәмәсдә олуб вәтәнә хидмәт әтмәкдән өтрү тичарәти тәрк әдәрәк, Тәбриздә кәлиб рузнамә нәшр әтмәк фикринә дүшүр. Әввәл әмрдә бир пара мүстәәр имза илә, о чүмлөдән «Хортдан» имзасы илә «Молла

Нәсрәддин» мәчмүүсиндә мөгаләләр языр, соңралар Тәбриз азадихаһларынын мөдди вә мө'әвви йрдымы илә рузнамә нәшр әдир. «Азәрбайҗан» рузнамәси мүртәчә гүвәләр тәрәфиндән бағланыб мүдирә сүркүн олунушду.

Мәрһум Сәрдари-милли Сәттар хан о мәрһум Сәфәрәвун әвладына көмәклик әдирди».

(«Вәтән йолунда» гәзәти 1946-чы ил, 1 март, № 26).

Сәттар хан һаракаты дөврүндә Тәбриздә нәшр олунан сатирик «Азәрбайҗан» мәчмүүсинин бөйүк әһәмийәти олмушду.

«Азәрбайҗан» мәчмүүсини Иран Азәрбайҗанынын «Молла Нәсрәддин» адландырмаг олар. Чүнкү бу мәчмүү дил, үслуб вә тәртибаты чәһәтдән «Молла Нәсрәддин» мәчмүүсинә чох бәнзәйир.

«Молла Нәсрәддин» мәчмүүсинин тәсирә алтында нәшр олунан «Азәрбайҗан»нын 1-чи нөмрәси 1906-чы илн декабрында чыхмышдыр. 1907-чи илн сентябр айына гәдәр чәми 21 нөмрә нәшр әдрилишкдән соңра бағланмышдыр. Бу мәчмүү о заманлар Тәбриздә Азәрбайҗан дилиндә нәшр әдлән экәнә мәчмүү олдугундан тез бир заманда халгын һөрмәтини газанмыш вә өз әтрафына истәдәдлы язычылары вә шаирләри топлая билмишди. Деийлдинйәк көрә, онун биринчи нөмрәсини көрән Сәттар ханын, севинчиндән көзү яшармышды. Сәттар хан үмүнийәтлә милли мәтбуат вә маарифин инкшафына чох әһәмийәт верирди. Ону яһын силәһдәшларындан Сам-Сам өз хәтирәләриндә языр ки, Сәттар хан хуәсуи нишанлар (орденләр) һазырлатмышды. Ана дилиндә яһыи дәрә дейәләрә, язанлар бу нишанлары бағышлайырды. Она көрә дә Тәбриздә бәлә бир мәчмүүнни нәшри Азәрбайҗан халгынын бөйүк оғлуну севиндирмишди.

«Азәрбайҗан» илһамыны өз бөйүк гардашы «Молла Нәсрәддин»дән алырды. Мәчмүүнни 1-чи нөмрәсиндә рәкли бир шәкилдә «Молла Нәсрәддин» мәчмүүләриндә даими олараг верилән Молланын шәкли дәрч әдрилишди. Шәкли маһирән вә кәзәл чәкилмишди. Молла Нәсрәддинлә яһыи олараг чәкилмиш дикәр ерли бир молла исә онун мүғабиллиндә даһымыш вә нәһиһәтәмиз бир вәзийәт алмыш молладан өйрәнир кими көрүнүр. Мәчмүүнни инкшич нөмрәсиндән әтибарән ерли молла тәк верилишди.

«Молла Нәсрәддин» мәчмүүсинин ән'әнәләри вә хәлилик хуәсуийәти «Азәрбайҗан» мәчмүүси тәрәфиндән дә давам әдтирилишди. Мәсәлән, «Молла Нәсрәддин» язычыларынын өз мөгалә вә фел'етонларында «Ай молла әмү» дейә хитаб әтдикләри башлангыч сөзләри «Азәрбайҗан» язычылары тәрәфиндән, «Ай һаҗы баба, чәнаб һаҗы баба!» Шәклиндә давам әдтирилишди.

Мә'лумдур ки, «Молла Нәсрәддин» мәчмүүсини охучуларла севдирән чәһәтләрдән бири онда халг шаиримиз Мирзә Әләкбәр Сабинри иштирак әтмәси иди. Сабир Иран вә Иран Азәрбайҗаны

охучуларына да аз тәсир этмәмишдир. Рза шаһ иртічан заманы Сабирин «җоп-һопнамәси»нин гадаған әдилмәсино бахмаярағ, халғ ону кизлиндә охуюрду. Она бәзәр китабларын гиймәти 20 риал олдуғу һалда «җоп-һопнамә»нин бири 300 риала тапылырды. Сабирин өз доғма шаирләри һесап әдән Иран Азәрбайҗаны шаирләри ән яхшы әсәрләрини онун тәсирини илә язырдылар.

«Азәрбайҗан» мәчмуәсиндә язан шаирлар мұхтәлиф йолларла Сабирдән илһам алырдылар. Олардан бир гисми Сабирә нәзира, дикәри җаваб, бир башғасы тәғлид йолу илә шеирләр язырды. Мәсәлән, Сабирин «Әлкәнизи шәмәндүфер йол тапа билди кәлдимиз» мисраһиндан илһам алан бир тәбризли шаир «Сабирә җаваб» сәрләһәсин илә «Азәрбайҗан» мәчмуәсинин 20-чи нөмрәсиндә язмышды:

Сән белә фикр әйләмә ки, ишләримиз дүзәлмәди,
Ариф олан билир сөзү, нүктәси бирчә кәлмәди,
Бизләрә бу шәмәндүфер доғрусу ишә кәлмәди,
Сәндә ки, йохдур һөвсәлә динмә, данышма, сәбр әлә!

Тәәсүфлә гейд этмәлийк ки, бу шаирин вә үмумийәтлә «Азәрбайҗан» мәчмуәсино язан дикәр шаирләрин адлары бизә мәлүм дейилдир. Бир гайда оларағ һаман мәчмуәдә язанлар я кизли һәмәзаларла, я да һмәзәсиз язырдылар. Мән Тәбризин гочаман язычылары илә шәхси сөһбәтимдә мүйәйиән әтдим ки, һаман мәчмуәдә ән чох Сәрраф, Хазин вә гисмән Мөҗүзүн шеирләри дәрч әдилдирди.

Сабирин «Һә, де көрүм нә олду бәс ай балам иддиаларын» мисраһ илә башланан шеиринә җаваб оларағ «Азәрбайҗан»ын 1907-чи илдә чыхан 12-чи нөмрәсиндә «Молла Нәсрәддинә җаваб» адлы шеирдә охуюрғ:

Һә көрүрсән ериндәди бирбәбир иддиамызы,
Көр нечә мүстәҗаб әдиб танры бизим дуамызы,
Верди кәмәли-лутф илә мәтләбү-мүддәамызы,
Инди нечә Молла әму, мән дейән олду, олмады?

Сәккиз бәндән ибарәт олан бу шеир тамамилә Сабирин хатырларды. О заман, Иран Азәрбайҗанында бу гәдәр сәлис вә сәдә язан шаирләрин олмасы дигтәтә лайигдир. Бу һал бир даһа иҗәбат әдир ки, йүз илләрлә дә иртіча өз ишини давам әтдирсә гәһрәмән бир милләтин дилини, әдәбиятыны, адәт вә әнәнәләрини әлиндән ала билмәз!

«Азәрбайҗан»да язан Сәттар һәм дөрүнүн шаирләри Азәрбайҗан шеиринин мұхтәлиф шәкилләриндән истифадә әдирдиләр. Шокилчә милли олан бу шеирләрдә дәрәғ сияси мәзһүм, Сәттар ханын башладығы ичтиман-сияси һәятин инһикасы вар иди. Мәчмуәнин 2-чи нөмрәсиндә «Бир чәтин хаһиш» сәрләһәли шеир бу чәһәттән сәцийәвидир. Шаир Сәрраф һаман шеириндә язырды:

Әй милләти-ислам, оян вәгти-сәһәрди,
Көр бир нә хәбәрди!
Бәсдир бу гәдәр ятма чүрүрсән нә хәбәрди,
Дур вәгти-сәһәрди!
Күн олду күнорта,
Ятмышлар оялды,
Өз һаггыны ганды.

Мәчмуәнин 3-чү нөмрәсиндә «Әш'ари-вәтәнийә» сәрләһәси илә язылмыш шеирдән кәтирдийимиз ашағыдакы парча шаирин вәтәнпәрвәр руһда олдуғуну көстәрди:

Олдуғ нийә билмәм белә аварә вәтәндә,
Өз дәрәмизә әйләмәдик һарч вәтәндә,
Һәр күндә боянных хүми-гәмдә нечә рәнкә,
Тәсир әдәр аһү-дилимиз аһәнү-сәнкә...

«Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә олдуғу кими «Азәрбайҗан» мәчәлләсиндә дә мәғалә вә фел'етонлар һәм шеир, һәм дә нәср илә язылырды. Мудирин адына язылмыш бир мәктубдан кәтирдийимиз ашағыдакы мисал (№ 5) бу нөгтейн-нәзәрдән марағлыдыр. «Азәрбайҗан» мәчмуәсинин 5-чи нөмрәсиндә охуюрғ:

«Милләт нечә тарач олур-олсун нә ишим вар,
Дүшмәнләрә мейҗач олур-олсун нә ишим вар»...

Дедим әму, бу әш'ардан һеч баш тапмадым. Деди әкәр фарсы шеир охусам баш тапарсан? Дедим бәли, вә чох да мейлим вар. Гоча деди:

Парси куйәм ки, нәғзү-хоштәрәст,
Чүн мәрә чәндиң зәбани-дикәрәст*).

Гоча әму, мәни бир һаләти-чинун вә бир һәрәкати-һаричә өз гәйдә бирдән әһәтә әдиб вә бу әш'ары уҗа сәсилә охурду:
Кәс ки, дили шон дили-ма һист чиданәд,
Ку зөвги-вәтән чешм чин шәбһа күзәрәнәд.
Авра ки, кәшәд бари-вәтән хаб нәбәшәд,
Вавра ки, хәләд һари-вәтән хун бәчкәһәд**).

Бәллидир ки, «Молла Нәсрәддин» өз фикрини охучуларында чатдырмағ үчүн мұхтәлиф үсуллардан истифадә әдирди. О, шеир, һекәйә, фел'етон вә мазәһкәләрдән башға өз мәчмуәсиндә э'лаһлар, телеграф хәбәрләри, тапмачалар, аталар сөзү, лүғәт вә сәирә дә вериди. Шүбһәсиз бунлар «Молла Нәсрәддиндә» бир үсул иди. О, бу йол илә азсавадлы охучуларына истадийн мүйүм бир сияси мәсәләни баша салырды.

Бу кими үсуллардан истифадә «Азәрбайҗан» мәчмуәсиндә дә вар иди. Хүсусән э'лан шәклиндә верилән бу парчалар ерди әһә-

*) Мә'насы: Бизим өлкәдә нечә дил олса да мән фарсаҗа данышырам, чүнкү о һәмәсиладн шеирлидир.

**) Мә'насы: Урайн бизим кими олман адам билә билмәз ки, вәтән зөвгүндән кәзләримиз нәләр чокир. Вәтән тәәсүбү олан адам һеч вахт ятмаз, вәтән тикаһы илә һәмишә кәзләриндән ган ахыдыр.

линин һаят вә мәшһәтини. Иран һөкүмәтинин Азәрбайҗан вә Азәрбайҗан халгы һаггындакы әүлм снәһәтинин чох дүзкүн вә мәһналы бир сурәтдә әкс әдирди. Мәчмүәнин 5-чи нөмрәсиндә чап олунан ашағыдакы әһналы көстәрмәк олар:

«Керман»

Һөкүмәт тәрәфиндән ики йүз әлли бел вә йүз дохсан данә икибашлы күлүнк-мәшрүтә бнәһәсин хараб әләмәйә вәҗф олунду, бу шартилә, һыхандан сонра, дүбарә бел вә күлүнк һөкүмәтин өз малы олачаг».

Мәчмүәдә азыларын, дилә «Молла Нәсрәддин» дилинә яхынлашдырылды. «Азәрбайҗан» мәчмүәсинин охуян әсәвадлылар вә я дилләйән сәвадсызлар белә онун мәгсәд вә мәрәмыны асанлыгә башла дүшүрдүләр. Бурада фел'етонлар күнүн мөвзуунда вә көскин снәһә сәһнийәдә олурду. Фел'етон шәклиндә азылмыш әсәрләрин дил, үслүб вә мәзмуну илә таныш олмаг үчүн мәчмүәнин 5-чи нөмрәсиндә дәрч әдилмиш бир әсәрдән ашағыдакы парчаны нәзәрдән кечирәк:

«Мәктуби-шәһри»

Мүдир ага! (Валлаһ ай һачы мусават, ага демәкдән инчимә чүнки өзүм өлүм о гәдәр бизә ага дедирдибләр ки, дилимиз ағадан сөвайы һеч зада дөнмүр). Белә ай мүдир гардаш! Мән бир нечә күндәр ки, бу шәһрә вәрид олмушам, һеч бир заддан хәбәрим йохдур. Гәзара бу күн базара чыхдым. Мәнә кибрят лазимды. Гәр дүкандан Иран кибрити истәдим тапылмады. Ахыры тәнкә кәлиб, аяғымы гоюб Петербурдан бир гуту алыб гайытдым. Мәнин тәәччүбүм бурдадыр үмум мүвәһһидинин оду әләми яндырыр амма... бизләри дә харичиләрин оду яндырыр».

«Кәлди-кәдәр», инмасы илә азылан бу фел'етонда мүәллиф Иранын, хүсусән Азәрбайҗанын сәнаә чәһәтдән чох-чох керә галмасындан, кичик карханаларын белә олмәмасындан, итгисәди һаятын ағырлығындан, ишһәһәликдән вә сәһрәдән шикайәт әдир.

Әвәлләр әксәр материалларыны доға Азәрбайҗан дилиндә нәшр әдән бу мәчмүә иртиҗаны тәэйигинә бахмәяраг өз мәгсәдини давам әтдирир. Сон нөмрәләрдә фарсча азылмыш материаллар үстүнкү гәзәһәрсә да мүәллифләр өз көскин фикирләрини демәкдән чәкинмирләр.

XX әсрин әвәлләриндә Иран Азәрбайҗаны шәһәриндә доға Азәрбайҗан дилиндә азан тәбризлийләр һеч шүбһә йохдур ки, Сәттар ханын һәрәкәтиндән, шәхсән Сәттар ханын өзүндән илһам алырдылар «Азәрбайҗан» мәчмүәсиндә дәрч әдилән бәдһи әсәр-

ләрин гиймәти йүксәк вә диггәтәшәян иди. Мәчмүә сәһифәләриндә әл мәсәләләриндән дә истифадә әдилдири. «Әл күчү сел күчү», «Күч бирликләдир» кими мәсәләләр мүхтәлиф азыларда ишләдилириди.

Мәчмүә чар һөкүмәти вә Иран шаһы снәһәти әләһинә чидди снәһәти мәгәләләр дә дәрч әдирди. Онун инкнчи нөмрәсиндә Рус-Япон мүһәрибәси һаггында бир азыда биз мүәллифин демократик бир чәһәздән чыхыш әтдийини көрүрүк.

«Азәрбайҗан» мәчмүәсиндән сонра Тәбриздә милли әдәбийәт даһа да инкишаф әдир. Лә'ли, Хәзин, Сәраф вә Мө'чүз кими шаирләрин әсәрләри бу мәчмүәнин ән'әнәләрини халг арасында сахламагда идиләр.

1920-чи илин әвәлләриндә Чәлил Мәммәдгулузадәнин Тәбризә кәтмәси «Молла Нәсрәддин» мәчмүәсинә вә үмумән милли әдәбийәтә марагын даһа да артмәсына сәбәб олур. Чәлил Мәммәдгулузадәнин сә'ий вә халгын тәләби илә 1921-чи илдә «Молла Нәсрәддин» мәчмүәси Тәбриздә нәшрә башлайыр. Шүбһәсиз о заман-заман дилиндә нәшр әтмәк асан иш дейилди. Олур ки, Чәлил Мәммәдгулузадә чох әзийләт чәкмәли олур. Бу хүсусда өз хәтирасини азан бир Тәбриз ингилабчысы дейир ки:

«...Нәһайәт Мирзә «Молла Нәсрәддин» мәчмүәсини чыхармаг гәрәрына кәлди. О, вахт Тәбриздә үстандар олан Мүхбирләлтәһәдән ичәзә алынды. Ләкин бир нечә нөмрә чыхмамыш мәчмүә тоғвиф әдилди. Мүхбирләлтәһә илә музакирата киришиб мәчмүәнин тәзәдән нәшр әдилмәсинә ичәзә алдыг». («Вәтән йолунда» гәзәти 17 декабр 1944, № 109).

Мәчмүәни Тәбриз чәмаатынын нечә яхшы гаршыладығыны Мирзәнин Тәбриз достларындан биринин азыдыгы ашағыдакы сөзләр тәсдиг әдир:

«Чәнуби Азәрбайҗан әһалиси мәчмүәнин Тәбриздә нәшрини интиһәһәс севинч вә шадлыгә гаршылады. Мәчмүәлә мадди ярдым әдилмәк үчүн «Өлүләр» әсәри бурада мөвгән-тамаша гоюлду». («Вәтән йолунда» гәзәти 17 декабр, 1944, № 109).

Мәчмүәнин Тәбриздә чыхан биринчи нөмрәсиндә Чәлил Мәммәдгулузадә азырды ки, бизин мәчмүәмиз әвәлләрдә Азәрбайҗан дилиндә чыхдыгы кими, инди дә Азәрбайҗан дилиндә нәшр олуначадыр.

Мәчмүәдә мараглы рәсм әсәрләри вермәк мәгсәдилә Чәлил Мәммәдгулузадә Тәбризин мәшһур рәссамы Сейидәли Бәһзады ишә чәлб әдир. Орада нәшр олунан нөмрәләрин һәмсыны Бәһзад тәртиб әтмишидир.

«Молла Нәсрәддин» өз биринчи нөмрәсиндән әтибарән Тәбриз вә үмумән Иран Азәрбайҗанында снәһәти дүшүнчә, шүурун ойнмәсына чалышыр. Биринчи нөмрәдә «Милләт» сәрләвһәсилә азыдыгы мәгәләдә мүәллиф дейир ки:

III. МӨКТӨБЛИ ВӘ УШАҖ МӘЧМУӘЛӘРИ

«ДӘБИСТАН»ЫН БӘЯНИ-НАЛЫ

«Милләт ләфзи Иранда йохдур, нә гәдәр ки, гамуслары вәрәгләдим, нә гәдәр ки, чамаат ичиндә доландым— милләт сөзүнү нә эшитдим, нә дә бир китабда көрдүм».

«Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин Тәбриздә чыхан нөмрәләриндә дәрч әдилән язлыларда ишсизлик, инсана гиймәтин верилмәмәси, ичтимаи гурулушун инсанлары диләнчи вәзийәтинә салмасы вә саирә бу мөвзуларда да тохунулурду.

Тәбризин мәшһур журналистләриндән бири «Азәрбайчан улдузу» адында нәшр әтдирдийи сатирик мәчмуәдә «Молла Нәсрәддин» йолуну давам әтдирмишидир. Бу мәчмуәнин дили вә үслубу «Молла Нәсрәддин»и хатырладыр. Бәдин чәһәтдән «Молла Нәсрәддин» сәвийәсинә йүксәлмәсә дә, «Азәрбайчан улдузу» Иран Азәрбайчаны һәятиндә мүнүм рол ойнамышдыр. О, чох заман «Молла Нәсрәддин» сәһифәлариндә вагты илә дәрч әдилән фел'стонлары әйнилә енидән дәрч әдир, бә'зән дә онлара нәзирәләр азырды. «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин 40 иллийин гейд әдәркән «Азәрбайчан улдузу» өз хуусин нөмрәсини бүтүндүклә «Молла Нәсрәддин»ә һәср әтмиш вә Чәлил Мәммәдгулузадәнин бөйүк шәклинн чап әтмишид.

«Молла Нәсрәддин» сон илләрдә дә өз мә'налы шәкилләрилә Иран Азәрбайчаны халгынын зөвгини охшамышдыр. Иран Азәрбайчаны халгынын чох севдийи ени «Азәрбайчан» мәчмуәси һәр нөмрәсинин сон сәһифәсиндә «кечмиш сәһифәләр» башлығы ал тында «Молла Нәсрәддин»дән мараглы шәкилләр дәрч әдир вә бунлар халг тәрәфиндән бөйүк мәмнунийәт һиссилә гаршыла-нырды.

Чәфәр Хәндан.

Әлбәттә «Дәбистан» охучулары бу ахыр вахтларда «Дәбистан»ын өз вахти-мүәййәтиндә чыхмамагын интишарында биннизамлығыны көрүрләр. Бу һали-әсәф-әнкиз бир нечә әһли-маарифин нәзәри-диггәтини чәлб әдибсә дә, лакин гуру тәәсүфдән дә журналында давамына бир файда олмур.

Инди «Дәбистан» икинчи сәнаеи-интишарына, йә'ни икни яшына гәтди. Икни яшына чатанадәк нә үсрәт вә нә зәһмәтләр чәкди! Банин һәмә бу мүддәтдә онун һәр нөв мадди вә мә'нәви зәһмәтинә мүтәһәммил олуб әлимиздән кәлән сә'йи вә куши муза-йигә әтмәдик. Нә әтмәк иш кетдикчә ағырлашды. Минбә'д онун мәсәрифинә вә зәһмәтинә давам әтмәк бир мөллимин гүдрәт вә иттидарында олмаян мәгамә варыр.

Бизим үмидимизә рәғмән кечән илки 200 мүштәримиздән аңчаг беш-он киши абунәсини тәддид әтмәйә гейрәт әтди.

Әчәбә, Гафгазда 4 миллиондан зиядә мүсәлман олдуғу һалда онларын балаларына мөхсус олан бир журналы мүштәрис 200-дән зиядә олмага ар дейилми? «Дәбистан»а 5 мин, 10 мин мүштәри ләзым дейилдир. 400—500 абунә онун давамыны тә'мин әдәр. Сүбһан аллаһ биздә белә чүз'и бир хәрч илә түрк балаларына мөхсус мүнтәшир олан бир журналы давамына сәбәб олмага гүввәт вә иттидар йохму? Гафгазда 400, 500 әбәвейн йохдур ки, үмиди-истигбалы олан әвләди чүчүн «Дәбистан»ы яздырыб һәм әвләди-нын тәрбийәсинә вә һәм «Дәбистан»ын давамына вәсилә олсун?!

Мүсәлманлар, биз «Дәбистан»ы багламагдан зиядә милләти-миздә бир балача журналы яшадачаг гәдәр гүдрәт вә һүммәт ол-мадығына тәәсүф әдирик.

Вагәән бу анадәк хаһ әләми-исламын һәр кушәсиндә нәшр олунан гәзәтәләр, хаһ руф вә хаһ әрмәни гәзәтәләри вә һәмчунини охучуларымыз «Дәбистан»ы тә'риф вә тәсиф әдиб вә әтмәкдәдил-ләр. һейфа ки, о тәгдир вә тәһсинләр чамаатымыза әсәр әтмәди-йиндән «Дәбистан»ын давам вә интишарына көмәк әтмир. Гәлү-әһвәт белә икан «Дәбистан»ы тә'тил әтмәкдән башга нә эдә биле-рик?! Чүнку һәр әсарин давамы тәргиб вә тәшвиғә бағлы олдуғу киими, әлбәттә, чамаат тәрәфиндән рәғбәт вә тәшвиғ көрмәйән «Дә-бистан»ын да мөһвү набуд олачағы шүбһәсиздир. Бир шөхс тәрә-финдән әдилән фәдакарлыг исә бир дәрәчәйә гәдәр олунуб нәһайәт о да йорулур. Билтәб, тәк бир кишидән фәдакарлыг көзләйиб, фә-дакарлыг әдилән әсәрә гаршы бикәнәвар бахан чамаат һеч бир шейә мустәһәгт дейилдир. Буна бинаән ихтисар үзрә бир нечә нүс-хә даһа вәрәчәйик. һәркәһ чамаат вә чәмийәтләримиз тәрәфиндән

бизим фѳакарлыга гаршы бир шиммѳт вѳ гѳйрѳт кѳстѳрилмѳсѳ, ѳлѳмү-йѳ'с илѳ «Дѳбистан»ын рухуна ѳзѳин бир фатихѳ охураг, миллѳтимизин хаби-гѳфлѳтдѳн билдѳр олмасынадѳк тѳ'тил элѳчѳйик.

(«Дѳбистан» мѳчмүсѳнѳн 4 июн 1907-чи илдѳ чыкѳн 8-чи нѳмрѳсинин бѳш мѳгѳлѳси).

Э. И. Чѳфарзѳдѳ.

ИДАРѳДѳН

Шүкүр олсун ки, бу ахырынчы иллѳрдѳ мѳктѳблѳр-артыр, чамаатда мѳктѳбѳ аз да олса бир рѳгѳт, бир ѳнтѳяч нѳисѳ ояныр. Мѳктѳблѳр артдыгча башга ѳнтѳячларымыз да мейдана чыхыр. О чүмлѳдѳн букун ѳн мѳнтѳч олдугумуз шейлѳрдѳн бири дѳ ушагла-ра мѳксүс бир мѳчмүсѳнѳн олдугу шүбѳсиздир. Бу сѳзүмүзү илѳсѳт ѳтмѳк үчүн бир пара дѳлиллѳрѳ галхышмаг нѳм мѳчмүсѳмизин вѳзѳнѳсѳ дѳйил, нѳм дѳ артыгдыр. Доғрудан да бу бѳйүк ѳнтѳячы-мызы нѳр кѳс билиб тѳсдиг ѳтмѳкѳдѳр.

Бу бир вѳзѳифдир, бѳйүк бир хидмѳтдир. Бу хидмѳт үчүн чалышмаг, еринѳ ѳтирмѳк лѳзымдыр. ѳнѳба бунун үчүн ким чалышмалыдыр? Шүбѳсиз ки, бунун үчүн ушаг аталары вѳ хѳссѳ мѳнтѳрѳм мүѳллим вѳ мүѳллимѳлѳр чалышмалыдырлар. Биз илѳк арада ялныз бир васитѳ ола билѳрик.

Бизим бу «Мѳктѳб»н нѳшр ѳтмѳкдѳ мѳгсѳдимиз мѳктѳб шакирдлѳринин ирѳлилѳмѳлѳринѳ ачизанѳ бир хидмѳтдир. «Мѳктѳб»н охучаг шакирдлѳрин билийн кѳнѳш бир даирѳ аларса, о вахтда биз дѳ мѳгсѳдимизѳ ѳтишимш оларыг. Буна кѳрѳ ушагларын мѳктѳбдѳ охумага нѳвѳслѳндирдиклѳри кѳни «Мѳктѳб»н охумага да нѳвѳслѳндирмѳк аталар вѳ мүѳллимлѳрин вѳзѳифасидир.

Ушагларын ѳхлагына, билийнин кѳмѳк эдѳн, олардын ѳнвал вѳ нѳятынѳдан бѳлс эдѳн, ирѳлилѳмѳлѳринѳ сѳбѳ олан нѳр чүр мѳн-фѳѳтлѳн изыларѳ «Мѳктѳб»н сѳнѳфѳлѳри ачыгдыр. Нѳчѳ ки, мѳктѳблѳрдѳ тѳ'лим вѳ тѳдрис илѳ мѳшгүл олан бѳ'зи мүѳллим йѳлдѳшларымыз «Мѳктѳб» васитѳсѳлѳ шакирдлѳрин тѳрѳггилѳринѳ сѳбѳ олан изылар язмагы вѳд ѳтмѳк илѳ бизи миннѳтдар ѳтмишлѳр. «Мѳктѳб» нѳ мѳслѳкдѳ олдуғуну сѳйлѳмѳйи биз артыг билirik. Чүнкү «Мѳктѳб» ѳзү-ѳз мѳслѳкѳни ашкар билдирѳчѳкдир.

ѳзиз балалар! Нѳ яхшы вахтда сиз дүняя кѳлминсѳннѳ. Сиз биздѳн хошбахт олмагымыза нѳч шѳк йѳхдур. Биз анандан тѳвѳллүд тѳныб да бу мѳртѳбѳйѳ ериш ѳтмѳкдѳ бѳйүк зѳнмѳтлѳрѳ, агыр мѳшгѳгѳтлѳрѳ мүбтѳла олдуг. Дѳрин учурум дѳрѳлѳри кѳчиб, уча дағлары ашаркѳн нѳятымыз нѳр күн, нѳр саат вѳ нѳр дѳнгѳ тѳлүкѳдѳ булунуб, мѳгсѳдимизѳ чѳтмамыш нѳлѳк олмагымыз дүшү-нүрдүк. Исѳнын нѳяты даима мүѳарибѳдѳ оларкѳн биз наман мүѳарибѳнѳн ѳн дѳншѳтлѳсинѳ раст кѳлдик. Зира замѳнѳ элѳ ѳстѳ-

йирди. Һазырда вѳ истигбалда сиз дѳ бүтүн ѳмрүнүзү мүѳарибѳдѳ кѳчирѳчѳксннѳ, фѳгѳт нѳнсы йолда? Сизин мүѳарибѳнѳнѳ бизимки кѳми дѳншѳтлѳми? Хѳйир ѳзиз балалар, биз кѳдѳн йѳл гѳйѳт гарылыг, дашылы, торпагылы, ити тѳканлар илѳ сѳпилмиш оларкѳн сизин нѳятынызын йѳлу ишыг, тѳмиз, юмушаг кѳрүнүр. Ачыг сѳйлѳирѳм. Биз тѳвѳллүд тѳныб тѳрбийѳсиз ата-аналар голларында бѳйүдүк.

Миндѳ биримизин үзүнѳ хошбахтыг күнү доғуб. Мин-мин бѳлалардан хилас олуб да Һазырдаки дѳрѳчѳйѳ чѳтдыг, йѳ'ни бир нѳгѳтѳйѳ, бир мағѳмѳ ѳтишдик ки, кѳндимиз илѳ нѳйванын фѳргини анладыг. Дүшүндүк ки, биз инсансыз, бизѳ емѳк, ичмѳкдѳн башга руһимизнѳ тѳмизлѳмүк, ѳғлимизѳ сѳгѳл вѳрмѳк лѳзымдыр, вѳ кѳнѳ дүшүндүк ки, руһумузун тѳмиз олмагы вѳ тѳлѳсил ѳтдийимиз ѳлм-лѳр мѳксүс бир бизим үчүн дѳйил, бѳлкѳ үмүми инсан үчүндүр, йѳ'ни мѳктѳб васитѳсѳлѳ ѳйрѳндийимиз ѳлмлѳри, фѳннлѳри инсан-лар арасында интишар ѳтмѳк фикриндѳ булундуг. Фѳгѳт бѳлѳ бир мѳгсѳдѳ чѳтмаг үчүн биз үч йолда гүвѳвѳтимиз сѳрф ѳтдик: биринчи йѳл—ата-аналарымыз ѳлмѳс олуб бизим гаранлыгдан ишыглыга чыкмагымыза мане олурдулар, икинчи йѳл—мѳктѳблѳрдѳ ѳски үсүл илѳ охумаг: 10 ил, 20 ил дѳилѳри үстѳ кѳзѳл ѳмүрүлѳринѳ бош-бош кѳнѳтлѳр архасында чүрүдүб ахырда бир ишѳ ярамѳнлѳрѳ Һазырда кѳрүрсүнүз. Бундан башга бизлѳр милли гѳзѳетлѳрѳ, милли ѳдѳбийѳята нѳсрѳт галмышдыг. Нѳннки балалар, нѳтта бѳйүклѳр үчүн дѳ рузнамѳлѳр йѳх иди. Ағызларымыз бағлы, фикирлѳримиз дағыныг, Һалымыз гѳйѳт пѳришаным.

Үчүнчү мүѳарибѳ йѳлу—аналарымызын тѳрбийѳсизлийи, ах бу нѳ яман бѳлѳ! Нѳчѳ агыр мѳшгѳгѳтлѳ мүѳарибѳ!

Аналарымыз бизлѳри ѳлбѳттѳ севирдилѳр. Фѳгѳт бизлѳрѳ шѳкѳр еринѳ зѳнѳрмар верирдилѳр. Бѳдѳнимизин, руһумузун, ѳғлимизин бус-бүтүнѳ хараб эдиб бѳдѳндѳн чүрүк, руһдан зѳнѳф, ѳгиллѳн нағис эдѳрѳк биз пѳришан Һаллылары дүняынн үзѳринѳ бурахырдылар. Бѳлѳ бир дѳншѳтлѳ йѳллар илѳ кѳлѳркѳн миндѳ биримиз рузкарын сѳдѳмѳлѳриндѳн ярым чан хилас олду. Иштѳ инди биз ярым чанлар сиз балалара тѳбѳссүмлѳ бахыб да дейирик: яхшы вахтда дүняя кѳлдинѳз.

Зѳманѳнын тѳғазасы, даһа доғрусу нүррийѳттин күнү биз кѳдѳн гаранлыг, мѳшгѳгѳтлѳ йѳллары ишыгладыб асан ѳтди. Һазырда ата-аналарымыз балаларыны охутмагда, гызларымыз, йѳ'ни кѳлѳчѳк аналарымыз тѳрбийѳ алмагда үсүли-чѳдид мѳктѳблѳримиз күнѳб-күн артмагда, милли гѳзѳетлѳримиз тѳрѳггилдѳ булунаркѳн сизин ѳдѳнѳнѳз галан бирчѳ охумаг, элм тѳлѳсил ѳтмѳк дѳйилми? Бизим гүвѳвѳтимизин ярысы мѳзкүр мүѳарибѳлѳрдѳ сѳрф олунду. Сизин гүвѳвѳтиннѳз илѳ бүтүн тѳлѳсили-ѳлмѳ сѳрф олуначдыр.

(«Мѳктѳб» мѳчмүсѳнѳн 29 нѳябр 1911-чи илдѳ чыкѳн биринчи нѳмрѳсинин баш мѳгѳлѳси).

Яхшы оху кэллэ дейрэм ha! Нэ кэллэdir вэ нэ куулэ. Сөзүм кэллэ үстүндөdir, һәрчөнд мүсөлманлар элми, маарифи, тәрбийәни аягдан баша дүшөн кими мөн дә кәрәк мәгсәдимизи аягдан башлайым. Амма, чүнкү биз ел дейән шәһәриндә олуруг вэ һәмишә дә ел әсән тәрәфә бурнумузу чевиририк, бу чәһәтә, бу сәфәрлийә биз дә аягы бурахыб кәлләдән данышмаға мәчбур олдуг. Ай киши бәлкә кәллә дейәндә шәһәримиздә гочларын бир-бири илә кәллә кәлмәсини билирсән вэ яинки, аллаһ өләнләринизә рәһмәт эласин, кәлләпәз Аббас дайынын кәлләпачасыны баша дүшүрсән? Хейир, сәһвиниз вар, чүнкү о кәлләдән данышсам онда кәрәк бир дә мүтәрчим тапам. Ондан өтүрү ки, бизим Гафгазымызда дилләримиз о гәдәр һәдәрпәдәрdir ки, мәсәлән мән бакалы вэ яинки нахчы-ванлы ләһчәсилә кәллә десәм губалы баша дүшмәз. О дейәр ки, багышлаясан бизим дилимиздә «баш-аяг» дейәрләр. О чәһәтдән мән дәхи ядыма салырам ки, хейир о кәлләдән сөзүм йохдур. Мәним фикримдәки Бақы кәлләсидир. Кәрәк бу кәллә һачан мейдана чыхыр ки, бу ағыз-баш илә ойнаян кәлләләр мәнәм, мәнәм дейиб ортая дүшмүйәләр. Һәрчөнд бизләр о гәдәр сәһибәфкар адамыр ки, кәлләсиз дә иш кәрә билирик, чүнкү кәлләсиз иш кәрәк чох асандыр. Амма элә ки, кәллә олду онда кәрәк күндә 12 дәфә кәләк кәллә-кәлләйә.

Кәлнийәт.

Кәлнийәт—«Зәманә ба то нә сазәт, то ба зәманә бе саз» (Йәни: зәманә сәнә уйгун кәлмәсә, сән зәманәйә уйгунлаш). Мөвчибинчә чәмаатымызын рәйинә бахаг, мәгсәдимиз аячаг башдан-аягач гәрәзи-шәхси олачагдыр. Молланумаләрә, мәнәм-мәнәм дейән үрәфәя, тәһсин дейиб хана, бәйә, тачирә, мәһз чибистән хатирәси үчүн мөддәһләг әдәчәйик. Һәгиги үрәфә вә үләмалийә нифрәт әдәчәйик, чүнкү зәманәмиз баш-аяг зәманәдыр. Аталар демискән, шәр кәтирмәсән хейир кәлмәз.

(«Кәлнийәт» мәчмусинин 24 май 1912-чи илдә чыхан биринчи нөмрәсини баш мөгадәси).

(1862—1911)

СӘН ДЕЙӘН ОЛМАЙЫБ ҺӘЛӘ

«Тәзә-һәят» газетиндә Мәһәмәдзәдәнин «Сән дейән олду, мән дейән?» нәгәрәтлы шеһринә чаваб.

Ловғалашыб а көрмәмиш? Чох дә белә фырылдама, Тәрбийәсиз ушаг кими, бош-бошуна һырылдама, Баш-гулағын дүзәлмәйиб, чох дә басыб курулдама, Динмә, данышма, ят балам! Сән дейән олмайыб һәлә!

Мүнтәзәм олмамыш әмәл, ревноғи-кәр олурму я? Сүбһ түлү әтмәмиш, вәғти-һаһар олурму я? Бир күл ачылмаг илә дә, фәсли-һаһар олурму я? Динмә, данышма, ят балам! Сән дейән олмайыб һәлә!

Гәтл әләдиз Әтабәки мән ки, бу әмри данмырам. Вар енә мин Әтабәкиз, йохса әмәлли ганмырам? Көһнә гапы бу тезлийә, тазалаша инанмырам. Динмә, данышма, ят балам! Сән дейән олмайыб һәлә!

Кирәм Әтабак өлдү дә, топу түфәнкиниз һаны? Бәһри-әмиғи-һәрбдә кәштиғи-чәнкиниз һаны? Әски һамамдыр, әски тас, бәс ени рәнкиниз һаны? Динмә, данышма, ят балам! Сән дейән олмайыб һәлә!

Сөйлә мәнә вәзарәти-миллийәниз дүзәлдими? Я узун әл, узун папаг гыссалашыб кәдәлдими? Әлкәнизә шәмәндүфер, йол тапа билди, кәлдими? Динмә, данышма, ят балам! Сән дейән олмайыб һәлә!

Дари-шәфайи-Тәһранын кет элә бир сияһәтин, Мирзә Әбүлһәсән ханын көр рәвишн-тәбабәтин, Тән яры бөлдү зәһрилә ексар әчәм чәмаәтин, Динмә, данышма, ят балам! Сән дейән олмайыб һәлә!

Мүлки-Ирағы адбаад сайсам әкәр кәләл олур, Тул тапар кәләмымыз, гарәз һәм мөлал олур, Ишбу сәбәблә ше'римиз, мүхтәсәр әрзи-һал олур, Динмә, данышма, ят балам! Сән дейән олмайыб һәлә!

Арха су долмайыб һәлә!
Көһнә идарәмиз дурур.
Рәнки дә солмайыб һәлә!

НЭЛЭЛ ОЛСУН СЭНЭ

Доғрудан да Мәмдәли! Гейрәт һәләл олсун сәнә,
Бағы-шәһдә этдийин ишрәт һәләл олсун сәнә,
Әһлинә шад олдуғун дөвләт, һәләл олсун сәнә,
Вердийин мәшрутейи-милләт (!) һәләл олсун сәнә!

Олду ол күндән ки, малик рутбәйи-әчдадына,
Дүшмәди әл гайғысындан башга бир шей адына,
Әдлү-дәдә дәд вердин, етсин аллаһ дадына,
Яхшы бир шөһрәт газандын адына, эвладына,
Кетдийин йол, тутдуғун нийәт һәләл олсун сәнә!
Вердийин мәшрутейи-милләт һәләл олсун сәнә!

Афәринләр доғру йолла вердийин лейманлара,
Әһдини ифа үчүн садир олан форманлара,
Һәфтәдә бир, айда бир анд ичдийин гур'анлара,
Агибәт һәр сәмтдә чәлб этдийин мейманлара,
Чәкдийин бу хани-биминнәт һәләл олсун сәнә!
Вердийин мәшрутейи-милләт һәләл олсун сәнә!

Мүстәгиллән һөкмүраны олдуғун Иранына,
Һансы хидмәтдән сағындын, та тохунсун ганына,
Инди бир Иран дейил, аләм күвәнсин шанына
Намына, намусуна, инсафына, вичданына.
Әһли-вичдан вердийин гиймәт һәләл олсун сәнә!
Доғрудан да Мәмдәли! Гейрәт һәләл олсун сәнә!

Алты мин иллән бәри мөвчүд олан бир мәмләкәт,
Көрмәмишди сән кими бир шаһи-вала-мәртәбәт,
Нийәтин саф, әтигадын пак, гәсдин мәс'әдәт,
Милләтин шад, өлкән абал, үмдә фикрин мәрһәмәт.
Гойдуғун тач, өртдүйүн хәл'әт һәләл олсун сәнә!
Вердийин мәшрутейи-милләт һәләл олсун сәнә!

Арсланлар бойнуна салдырдыгын зәнчирләр,
Намвәрләр гәтлинә чәкдирдийин шәмширләр,
Атәши-гәһрү-гәзәблә яхдыгын тәмирләр,
Васфә шаяндыр һәгигәт әтдийин тәдбирләр,
Умми-хаган оғлу! Бу гейрәт һәләл олсун сәнә!
Вердийин мәшрутейи-милләт һәләл олсун сәнә!

ЯТМАЙЫН

Османлылар, алданмайын! Аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими ятмайын! Аллаһы севәрсиз!

Шад олмайын әй севкили милләт бүкәласи,
Османлыда чари ола гануни-әсаси!
Гануни-әсаси демә! Иранлы әзаси!
Иранлыларың башларының ганлы бәласи!
Оғланлары өлмүш аналар матәми, яси,
Дерләрсә сизә вар бу ишин софра сәфаси;
Алданмайын, алданмайын! Аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими ятмайын! Аллаһы севәрсиз!

Әввәлчә верирләр сизә һүрийәти-әфкар,
Йә'ни данышыб фикринизи әйләйин изһар.
Вағта ки, данышдыз, вүзәрә олду хәбәрдар,
Мүтләг көрәчәкләр ки, чибиштанә зәрәр вар.
Һәр фәһи илә олса говаचाғлар сизи начар,
Чүнки бу йығынчагда олур һаггыңыз инкар.
Яхшы буду топланмайын! Аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими ятмайын! Аллаһы севәрсиз!

Кирәм ки, тәэррүзләр эдиб дә вүзәрәйә,
Бир нөв'илә өз фикринизи сохдуз арайә,
Та чатды хәбәр бир пара мүфсид үләмайә,
«Мирзә Әли Әкбәр»ләр әлин ачды дүайә,
Тәкфир оху, лә'нәт топу дәйди үрәфайә,
Вармы әлә бир шәхс әдә әһрары вүгайә!!
Бу әмри өбәс санмайын! Аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими ятмайын! Аллаһы севәрсиз!

Яләл'әчәб! Османлылар! Ая нә ганырсыз!
Гануни-әсаси верилиб я! Инанырсыз!
Мир һашимү-Фәзлүллаһының йохму санырсыз?
Әксик дейил, онлар вәли сизләр нә танырсыз?
Бир күн таныйыб онлары, лабуд усанырсыз!
Анчаг усанырсызса да, ганә боянырсыз!
Гансызлары кеч ганмайын! Аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими ятмайын! Аллаһы севәрсиз!

Бир вағтдә бизләр дә олуб хүррәмү хәндан,
Сандыг ки, верибләр бизә һүррийәти-вичдан,
Шүкүр әтдик адамчыллар олуб дахили-инсан.
Әвладымызы сахламадыг ханәдә пүнһан
«Һаҷ Мирзә Нәсән» гырх лотуя верди бир оғлан,
Бу молланумалар десаләр биздә вар ийман
Йох, йох! Она товланмайын! Аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими ятмайын! Аллаһы севәрсиз!

БАКЫ ФЭҢЛЭЛЭРИНЭ

Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир инди!
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан эдир инди!

Олмаз бу ки, һәр әмрә дәхаләт эдә фәһлә,
Дөвләтли олан ердә чәсарәт эдә фәһлә,
Асудә нәфәс чәкмәйә һаләт эдә фәһлә,
Янки, һугуг үстә әдавәт эдә фәһлә,
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир инди!
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан эдир инди!

Фәһлә! Мәнә бир сөйлә, нәдән һөрмәтин олсун,
Ахыр нә сәбәб сөз демәйә гүдрәтин олсун!
Әл чәк бала, дөвләтлиләрә хидмәтин олсун!
Аз-чоһ сәнә вәрдикләринә миннәтин олсун,
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир инди!
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан эдир инди!

Дөвләтли амандыр! Өзүнү салма бәләйә,
Фәһлә сөзү һаг олса да бахма о сәдәйә,
Йол вермә нәфәс чәкмәйә һәркиз фугарайә,
Өз шә'нини пуч-әйләмә һәр бисәрү-пайә
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир инди!
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан эдир инди!

Алданма, фәгирин оламаз әгли, зәкасы,
Чүн йохдур онун сөн кими лакизә либасы,
Йох сәрвәти, йох дөвләти, йох шалы, әбасы..
Вар көһнә чухасы, дәхи бир тәкчә гәбасы,
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир инди!
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан эдир инди!

Истәрсән әйәр олмаға асудә чаһанда,
Та олмаясан гәмләрә алудә чаһанда,
Фәһлә өзүнә бахма бу биһудә чаһанда,
Өз фикрини чәк, ол дәхи фәрсудә чаһанда,
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир инди!
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан эдир инди!

Көр милләтинин дәрдини, ахтарма давасын,
Әл чәкмә етимин башына, кәсмә садасын,
Зинһар гоюб дәһрдә бир хейр бинасын,
Яд әйләмә, шад әйләмә милләт фугәрасын,
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир инди!
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан эдир инди!

ПАРАДЫР

Адәми адәм әйләйән парадыр!
Парасыз адәмин үзү гарадыр!

Гой нә әслин, нәчәбәтин олсун,
Нә нәчибанә һаләтин олсун,
Баш-аяг әйб ичиндә олсан да,
Тәк бу әләмдә дөвләтин олсун.

Адәми адәм әйләйән парадыр!
Парасыз адәмин үзү гарадыр!

Олмасын фәһмин, әглин, идракын,
Вар нә гәм та ки, вардыр әмлакын,
Атәши-ханәсузи-милләт икән,
Һәр кәсин сәчдәкаһидир һакын.

Адәми адәм әйләйән парадыр!
Парасыз адәмин үзү гарадыр!

Олмайыр, олмасын да инсафын,
Тут ганын шишә ичрә әснафын,
Та ки, вар әлдә беш пучуг гурушун,
Мә'тәбәрсән көзүндә әшрафын,

Адәми адәм әйләйән парадыр!
Парасыз адәмин үзү гарадыр!

ЭЙ ӘМУ!

Алданмарам ки, доғрудур эй әму!
Кәссин мәни һәгиги исә динин эй әму!
Иманына гәсәмлә, чапырсан чәмаати,
Гулдурчулуг түфәнкимдир динин эй әму!
Гәлбин кими сияһ едәмәзсән мәнәсинин,
Чумма һәнәя бошла бу тәлвинин эй әму!
Сөвмү-салатдан сәнә кәр чыхмасайды нәф,
Олмазды бунча зәһмәтә тәмкиннә эй әму!
Тикмә намазыны көзүмә бир чида кими,
Көстәр муамаләндәки тә'йиннә эй әму!

УТАНМЫРСАН, УТАНМА!

(Бәһри-тәвил).

Эй фәләк зүлмүн әяндыр, бу нечә дөврү замандыр ки, ишим аһүфәгандыр, мәни яндырма амандыр, көзүмүн әшки рөвандыр, үрәйим доп-долу гандыр, һамы гәмдән бу ямандыр ки, нечә әбли-гәләмләр, бурахыб чаныма гәмләр, гарышыб дәрду-бәһәмләр, үрәйим инди вәрәмләр, гәзетә, журналә нә күфри-сийәмәр, нечә чүр'әтлә рөгәмләр языб исламә ситәмләр әләйнләр ки, кәрәк әләми-исламда, һәр өлкәдә, һәр шәһәрдә, дивару-дирәмләр сачылыб, мәктәби-нисван ачылыб, гыз балалар мәктәбә һазыр олалар, башдан-аяга кедәләр мәктәбә он-он, дуталар шивейи-бид'әт, охуюб нәһлә-һикмәт, алалар дәрси-тәбәбәт, биләләр чүмлә китабәт, эдәләр язмага адәт, итә исмәт, бата ифәт, аман әй ваһ, ай аллаһ: бу гевм олдү нә кумраһ, бу нә шивейи-краһ, бу нә зүмрәйи-бәдхаһ, салыб әләмә нүрхаш, булар лал ола әй каш, дүшә башларына даш, хұдая бу нә күфтар, нә рәфтар, нә мурдар, нә биар, фәна кәрә бизи сөвг әләмәк фикринә амадә олублар. Гыза лазымдыр әйәр билмәк: о да әв иши, палтар тикиши, көһнә ямаг, юн дарамаг, доп ямамаг, сөһнү-сәраны сүпүрүб, касаны, габы үфүрүб, күфтә, кәләм долмасы, мәт һалвасы, әт бозбашы, я лобялы аш, бир дәхи тандир лавашы әйләмәйиндәндир ибарәт ки, әйәр бунлары да билмәсә әйб әйләмәз анчаг гыза ән лазымәди бир ики-үч мәс'әләни билмәсидир, билсә олар әмрә кифайәт, бири олдүр ки, кәлин кетдийи эвдә бачарыб, гайнатая, гайнаная чымхыра билсн ки, она сөз демәйә әтмәйә бир кимсә дә чүр'әт, бири дә гайны илә сайиби мәбейиннә бир һадисәйи-тәфригәдир ким, она дайир эдә һиләт ки, беш-үч күндә чох илдән газанылмыш бу гәдәр мәнру-мәһәббәт, ола тәбдили-әдават, бири һәм ахыры ән үмдәәни дамда бачанын, һәм хухунун, хортданын адларыны билмәкдә кәрәк сә'й эдә өврәт, нә гәдәр файидәси вар бу ишин кәр ола диггәт ки, әйәр ағлая, я инки дәчәллик эдә бир тифли нәһәйәт, анасы сөйләсә бу адлары филфәвр әдәр эвладымы раһат вә галар әгли сәләмәт, башы чәкмәз дә мәләмәт.

Будур әләми-нисван!

Будур һали-мүсәлман!

Кәрәкдир эдә мәһдуд,

Өз әвладыны инсан,

Сән амма һәлә ганма,

Инанмырсан инанма,

Фәрәһлән әмәлиндән,

Утанмырсан утанма!

ГОЙМАЙЫН

Сәс учалашды гоймайын!
Милләт ояшды гоймайын!
Риштәйи-дәрсә, мәктәбә—
Чүмлә долашды гоймайын!
Иш явалашды гоймайын!

Эл уюшуб азанлара,
Күндә гәзет язанлара,
Од вурулуб газанлара,
Гайнады дашды, гоймайын,
Һәддән ашды, гоймайын!

Тәрк әләйин чаванлары,
Зәррәчә йохлу ганлары,
Сөзләри доғру исә дә,
Башлары сашды гоймайын!
Чөһрә-тәрәшды гоймайын!

Сәһри фирсуну хошлайын,
Шаири, шә'ри бошлайын,
Мәктәб илә бу милләтин,
Бағры бадашды гоймайын
Никбәти вар, сәсин кәсин,
Гағра долашды гоймайын,
Чох пис улашды гоймайын!

Кафир олуб вурун! Вурун!
Риштәйи-үлфәтин ғырын,
Яздығы шә'рини чырын,
Динә саташды гоймайын,
Күфрә булашды гоймайын!

Әгли, шууру, фәһми йох,
Ирзу һәяда сәһми йох,
Мәзһәби, дини рәһми йох,
Ишләри яшды гоймайын,
Лап данабашды гоймайын,
Ғырылды, гашды гоймайын,
Көздән узашды гоймайын!

БИЛМИРЭМ

Мэн белэ эсрары гана билмирэм,
Ганмаз олуб да даяна билмирэм.

Ахтакана, дагда дана бөйүдү,
Мэн бөйүк оллам начана, билмирэм.

Дерлэр утан неч кәсә бир сөз демә,
Һаг сөзү деркән *) утана билмирэм.

Нейләмәли көз көрүр, эглим кәсир,
Мэн күнәши көйдә дана билмирэм.

Шиддәти-сейлан илә баран төкүр,
Бир кома йох, далдалана билмирэм.

Дерләр усан, һәрзәвү-һәдяң демә,
Күч кәтирир дәрәд усана билмирэм.

Дерләр отур әвдә, недим касибәм,
Кәсб әләмәзсәм, газана билмирәм.

Дерләр а ганмаз ди йыхыл, өл гутар,
Һә балам, догрусу! Ай дадаш, мән дәхи,
Мәсләһәт ондан ояна билмирәм.

НЕЙЛӘРДИН ИЛАҢИ!

Даш гәбли инсанлары нейләрдин илаһи?!..
Биздә бу союг ганлары нейләрдин илаһи?!..

Артдыгча һәясызлыг, олур эл мутәһамил,
Һәр зүлмә дөзән чанлары нейләрдин илаһи?!..

Бир дөврәдә ким сидгү-сәфа галмаягачмыш,
Билмәм белә дөвранлары нейләрдин илаһи?!..

Мәзлумларын көз ашы дәрә олачагмыш,
Дәрялары, үмманлары нейләрдин илаһи?!..

Сәйяди-чәфакардә рәһм олмуячагмыш,
Аһуләри, чейранлары нейләрдин илаһи?!..

Бағын, әкинни хейрини бәйләр көрәчәкмиш,
Тохм әкмәйә деганлары нейләрдин илаһи?!..

Иш ранчбәрин, күч өкүзүн, ер өзүнүңкү,
Бәйзадәләри, ханлары нейләрдин илаһи?!..

*) Дейиркөн.

Һөкм әйләйчәкмиш бүтүн әләмдә чәһаләт,
Дилдәдәйи-ирфанлары нейләрдин илаһи?!..

Сиртуглу мүсәлманлары тәкфирә гоян бу
Дөшлүклу мүсәлманлары нейләрдин илаһи?!..

Яхуд буларын бунча нүфузу олачагмыш,
Беш-үч бу сүхәнданлары нейләрдин илаһи?!..

Гейрәтли даносбазларымыз иш бачарыркән,
Тәнбәл, дәли шейтанлары нейләрдин илаһи?!..

Әрләр һәрә бир гыз кими оғлан севәчәкмиш,
Әвләрдәки нисванлары нейләрдин илаһи?!..

Тачирләримиз Соняларә бәнд олачагмыш,
Бәдбәхт, Түкәзбанлары нейләрдин илаһи?!..

Сүбһанәкә, сүбһанәкә, сүбһанәкә ярәб!
Бахдыгча бу һикмәтләрә һейран олурам һәп!..

...МЭН ДЕЙЭН ОЛДУ, ОЛМАДЫ?

Һә, де көрүм нә олду бәс ай балам иддәаларын,
Тутмуш иди ери, көйү нәләләрин, нәваларын,
Йохса ганыб да эйбини бошалмасын әдаларын,
Инди һәриф сөз һаман, мән дейән олду, олмады?

★
Сән демәдинми сагламам, йох бәдәнимдә бир мәрәз,
Мән демәдимми нәфсини әслинә һирс олур әрәз,
Сән демәдинми шәхсимә әл тапа билмәйиб гәрәз,
Та ки, олунду имтанан, мән дейән олду, олмады?

★
Әнчүмән әһлинин гочаг, сән демәдинми бир тәки—
Вермәйчәк риза кәлә өлкәмизә «Әтбәки».
Ноду ки, тез бошалды бәс, иш көрән Әнчүмәндәки,
Көһнә гапы, һаман дабан, мән дейән олду, олмады?

★
Сән о дейилмидин дедин «Дум»дур үмидкаһымыз,
Мән демәдимми вар буна дум-дуру иштибаһымыз,
Бакы вәкили кетдимни, олдуму дади-хаһымыз,
Кет һәлә хамсан долан, мән дейән олду, олмады?

★
Сән демәдинми: «Дума»да раф олур әптиячымыз,
Мән демәдимми: чох емә тез позулур мазачымыз,
Гара булдулар обнашыр, инди нәдир алачымыз,
Чулгалыйыр бизи думан, мән дейән олду, олмады?

★
Сән о дейилмидин дедин, вар бизим иттиһадыймыз,
Мән дә ядында вар? Дедим: йох буна әттиһадыймыз,
Бүгзә, нифагәдир бизим гейрәтү-ичтиһадыймыз,
Пәрдә ачылды накәһан, мән дейән олду, олмады?

ДИЛБЭР

Эски гээл шаирлэринин яздыглары көзэллэрин төсвири.

Эй алнын «ай» үзүн «күнөш», эй гашларын «кэман»!
Чейран «көзүн», «гарышга» хэтин, какилин «илан»!
«Алма» чэнэн, чэнэнд зэнэхдан «дэрин гую».
Киприклэрин «гамыш», додагын «бал» тэнин «кэтан».
Бойнун «сураһы», бой-бухунун бир «уча чинар»,
Эндамын «аг күмүш», янагын «гырмызы анар»,
Халын үзүндэ «бугда», башында сачын «гураб».
Gah gah!.. Гэрибэ күлмэлисэн ханиман хараб!..

БЕЙНЭЛМИЛЭЛ

Мүсөлман вэ эрмэни вэтэндашларымыза.

Эсримиз ханиш эдиркөн иттифагу-иттиһад,
Чүмләмиз эмнийэт ичрэ алмаг истэркөн мурад,
Бейниимиздэ йох икэн бир күнэ эсбаби-тээд
Бу вэтэн эвладына арыз олуб бугзу-инад.
Мүсманла эрмэнилэр бейинэ дүшдү фэсад,
Йохму бир саһиб һидайэт, йохму бир элли-рөшад?
Эй сүхэнданан бу күнлэр бир һидайэт вахтыдыр.
Үлфөтү үнсийэтэ даир хитабэт вахтыдыр!
Ики йолдаш, ики гоһшу бир вэтэндэ һәмдияр,
Эсрлэрлэ өмр эдиб сүлһ ичрэ булмушкан гэрар,
Фитнэйн-иблис-мәлум олдү накәһ ашһкар,
Көр чәһаләтдән нә шәклә дүшдү вәзи-рузкар,
Гәтлү гарәт биһимару шәһру дүня тармар,
Әл аман! Бу фитнәйә чарә гыл эй пәрвәрдиһкар!
Эй сүхэнданан бу күнлэр бир һидайэт вахтыдыр.
Үлфөтү-үнсийэтэ даир хитабәт вахтыдыр!
Фитнәләр ким фаш олур, билмәм нә һаләтдән төрәр,
Әгл бавәр эйләмәз ким адәмийәтдән төрәр,
Мүслимийәтдән вә йхүд эрмэниийәтдән төрәр,
Шүбһә й-әхдур, чәһлдән яһһки гәһләтдән төрәр,
Бу мүсибәтләр бүтүн бугзу әдавәтдән төрәр,
Бу әдавәт мүтләга һали-зәләләтдән төрәр,
Эй сүхэнданан бу күнләр бир һидайәт вахтыдыр.
Үлфөтү-үнсийәтэ даир хитабәт вахтыдыр!
Һаггы халга билдириб дәфи-зәләләт әтмәли,
Күн кими табан эдиб памали-зулмәт әтмәли,
Набәча бу иһләрән дөфиндә геһрәт әтмәли,
Хатири-мүғбәррәдән рәфи-күдүрәт әтмәли,
Сабира! Бейнәлмиләл тәдбири-үлфәт әтмәли!
Эй сүхэнданан бу күнләр бир һидайәт вахтыдыр.
Үлфөтү-үнсийәтэ даир хитабәт вахтыдыр!

ГЭЗЭЛЛЭР

I.

Мәфтуни-сәри-зүлфунә гуллаб кәрәкмәз,
Рәһчүри ләби-ләһнә иннаб кәрәкмәз.
Мәһраба сүчүд әтмәрәм, эй гибләйн-мәгсүд,
Гашын кәрәнә сәждәйн-мәһраб кәрәкмәз.
Ач зүлфүнү, диванәләри бир әрә йыгма,
Бу фиргәйә чәм'ийәти-әсбаб кәрәкмәз.
Ятма, хәми-зүлфүндә һикарин белә раһәт,
Ашигларә эй хәстә көнүд, хаб кәрәкмәз.
Мән нәш'әйн-лә'ли-ләби-чанан илә мөстәм,
Саги, мәнә мүнбәд мейн-наб кәрәкмәз.
Һичриндә рәвадыр чийәрим ганы төкүлсүн,
Чешмиһдән ахан гетрейи-хунаб кәрәкмәз.
Сираб эләйиб лә'ли-ләбин (Сабир) и эй шух,
Тәбдари-гәми-ешгинә гәндаб кәрәкмәз.

II.

Истәсэн көһлүм кими зүлфү-пәришан олмасын,
Ол гәдәр чевр әт мәнә, әт әтмәк имкан олмасын!
Дәрди-ешгин гәсди-чан этдисә, мән һәм шаһирәм,
Истәрәм чисмиһдә дәрәд олсун, дәһи чан олмасын!
Гойма, әгяр әйләсин куйиндә чевлан эй пәри!
Эһримәнләр малики-мүлки-Сүлейман олмасын!
Атәһин руйиндә әф'и төк ятыб кейсуләрин,
Түрфә чадудур ки, мар атшәдә сузан олмасын!
Дерләр ашигкүһниһарын гәтлимә амәдһидир,
Аллаһ, аллаһ! Бир сәбәб гыл ким, пәһиман олмасын!
Мүбтәләйн-дәрди-ешгәм әл көтүр, мәнәдән тәһиб,
Эйлә бир тәдбир ким, бу дәрлә дәрман олмасын!
Сабира! Үммиди-вәслилә гәми-һичранә дөз,
Һансы бир мүшкилдә ким, сәбрилә асан олмасын?

III.

Куйүнү хунабәйн-чешмиһлә нәмнак эйләрәм,
Кирпийәмлә аситанон кирдини пак эйләрәм.
Та ки, көрдүм сағәри-сәһбадә әкси-сурәтин,
Өмрләрдир ким, чаһанда хидмәти-так эйләрәм.
Эшгини асан билдирдим, чәкди иһ рисвалыга,
Инди рисвайи-чәһан олдүм, нәдән бак эйләрәм,
Бойнума салдым о зийба тәл'әтин зүлфи-кәчин,
Түрфә чадуйәм фүсуни-мари Зүһһак эйләрәм.
Вәслә үмүд олса һичриндә бу чари-үнсүрү,
Эһки-чешмиһ сәйлиһини мөвчүндә хашак эйләрәм.

Урма шанэ зүлфүнэ, нараһэт этмэ көнлүмү,
Зүлфүнэ дэйдикчэ шанэ көнлүмү чак эйлэрэм.
Сабира! Торпага салды сайэ рэ'на дилбарим,
Кэр мөлөк олсам да лабүд сөчдөйи-хак эйлэрэм.

IV.

Эй шух энэ һәмдөм олуб какилә зүлфүн,
Тәһрис эдир ол кафири сейдидилэ зүлфүн.
Динү дилими гарэт эдиб эйлэмэз инсаф,
Инди нэ тәмәнжа илә эйлэр килэ*) зүлфүн.
Һәр дәнзэ вурур синәмэ мин навуқи-дилдуз,
Мүжканын илә йохса дэйиб дил-дилэ зүлфүн?
Һейрәтдэйәм ая ки, нәдир фитнәйи-Һарут,
Эй шух мэйәр селр охуюб Бабилә зүлфүн?
Тәнһа сәфәр этмэ, кәл апар чанымы амма,
Бу сирри ниһан сахла, мәбада билэ зүлфүн.
Алдатды көнүл мүргүнү ол данөйи-халын,
Данм рәһи-әгл олду вә пүр-силсилэ зүлфүн.
Сабир кими гәрг олду көзүм яшына чисмим,
Тутмүб әлими чәкмәди бир саһилэ зүлфүн.

V.

Гойма кәлә сағия! Заһиди мейханәйә,
Дөнмәйә мейханәмиз мәсчиди-виранәйә,
Урма киреһ зүлфүнә, эйлә һәзәр әй сәнәм!
Охшамасын шәклидә сәбһәйи-сәдданәйә.
Һирз илә, әфсуһ илә олмаз әлачи-чүнүн,
Эшг сөзүндән сәва, сөз демә диванәйә,
Чүнки үзүлдү әлин зүлфи-пәришандән,
Дәрднин бари сөлә хәстә көнүл, шанәйә.
Бадәйи-тәлх ичрә бу нәш'әйи-ширин нәдир?
Гойду мэйәр дилбарим ләб ләби-пейманәйә?
Ашиги мә'шуг илә яндырыр эшг атәши.
Хасә мүәссирди бу шәм илә пәрванәйә.
Сабир о чәһнәт рухүн көндүми-халын көрүб,
Аз галыб Адәм кими алдана бир данәйә.

*) килә-килей демәкдир.

МИРЗӘ ӘЛИ МӘ'ЧҮЗ ШӘБҮСТӘРИ

(1872—1934)

ГӘЛӘМ

Невисәндейи сәркүзәшти-чаһан,
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!
Сәфири кәбири Әнуширәван,
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

Гәләм һөкмү-фәрмәди һәр әсрдә,
Гәләм әһлин әйләшдирәр гәсрдә,
Әзиз эйләйән Юсифи Мисрдә—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

Язар күндә минләрчә фәрмани-сәхт,
Әйәр баш она саһиб-тачү-тәхт,
Сүпһәдарү сәрдарү, салари-бәхт,
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

Гәләм язды чүн гәтл фәрманыны,
Урус чарынын төкдүләр ганыны,
Әдән хәл' һәм түрк султаныны,
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

Гәләмдән суал эйләсән: «Мәмдәли
Нәчин тахтидән дүшдү, олду дәли?
Сәбәб кимди?». Сөйләр бә соти-чәли:*)
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

Әдәнмәздик аләмдә сейрү сәфәр,
Гәләм этмәсейди бизи бахәбәр,
Никарәндейи-нәгшәйи-бәһрү бәр,
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

*) Соти-чәли—уча сәс.

Экэр олмасайды чаһанда мидад,
Ким эйләрди Хайямы, Сә'дини яд?
«Сүхәндаһи-ширин зәману билад»^{*)}—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

★

Экэр олмасайды чаһанда гәләм,
Дейилмәэди дүнядә һами-әчәм,
Әләмдари-Фирдовсийи-мөһтәрәм—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

★

Өлүб Шейх Маһмуд чәһнәт мөкән,
Галыб «Күлшәһни-раз» ондан нишан,
Ону шөһрейи-шәһр^{**)} эдән дустан—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

★

Әчәл бағлайыб Сабирин көздәрин,
Гоюб ялғыз оғланларын, гызларын,
Дири сахлаян «Һоп-Һоп»ун сөздәрин—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

★

Дедим чүн һаны һафиз, эй дәһри-шум?
Нолүб Шәмс-Әттару Моллайи-Рум?
Деда: нейлисән, инди бәһрүл-күлүм—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

★

Күмүб Хосрову, Һатифи куркән,
Бичиб Лә'лийә, Саибә һәм кәфән,
Бу шаирләрин һамин әһя эдән—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

★

Чаһан галды, яран, нә Хаганийә,
Нә иһни-Йәминә, нә Гаанийә
О ки, дал чевирмәз бу диванийә—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

*) Гәләм.

**) Замананын нә шөһәрләрин ширин сөз устасы.

***) Шөһәрдә мөшһүр.

Кедиб дәһрдән Үрфүйү Әһвәри,
Вериб чан һәм о Чәмийи-Чөвһәри,
Бу күн оһларын вариси-әкбәри—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

★

Чаһанда экэр олмаейди мидад,
Сәһанин ая ким эйләрди яд?
Баба Таһирә явәри-хошнәһә—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

★

Әсир эйләйиб Әйрәчи рузикар,
Низамини, Хачуһни бигәрар,
О ки өлмәз һәркиз, яшар бишүмар—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

★

Дедим ағлая, ағлая: эй гәләм,
Һаны Сәбзүвари, һаны Мөһтәшәм?
Деда: Мө'чүз, әссәә*) һәййүл үмәм—
Гәләмдир, гәләм, баракаллаһ гәләм!

ЧАНЛЫ ЧӘНАЗӘ

Маһи Сиям кәлди, мәһи салды мөһнәтә,
Эй каш кәлмәйәйди оруч бу вилайәтә.
Көрсән мәһи-мүбарәки сағи, беш он гапик,
Вер, бә'д сөйлә мөндән о һанару гейрәтә:
Эй маһи-рүвзә, эй Рәмәзан, эй флан, флан,
Хәлги кәтирмә тәнкә, өзүн салма гейбәтә.
Кет һәр ерә кефинди, вәли кәлмә Тәбризә,
Йохдур давам мөндә отуз күн кәсаләтә.
Тәклифи-шаг һәгг эләмәз бибәзәтә.
Ифтары йох, обашданы йох, бинаваләрин,
Эй малдар, кәл бизә, бах бир гәнаәтә.
Ифтар үчүн кәбәб әдисән бир чәрәк әти,
Ахшам оһаяда чөлмәйи ләбриз эдәр һаным,
Йә'ни ки, бир чәрәк су төкәр һәфдирәм әтә.
Гәлби зәиф эдәр бу гәзә, әгли тар-мар,
Мән тапдарам ушағлары, арвад дөнәр итә.

*) Бу саат.

Арвад мэнэ яман, мэн она силлэ вэ тэпик,
Ган эйлэрүх кэр олмаса һәмсайэ васитэ.

Чэнкү чидал маһи-мүбарәкдә чох олур,
Һэгсиз чыхар фәгир кедә-кәр шикәйтэ.

Варлы әкәр фәгирин эзә дашилә башын,
Тәнбег эдәр һөкүмәт о башы чәрәһәтә,

«Хәмсейн әлф» айәси назилди шәһинә,
Әлһәг баһар күнләри бәнзәр гиямәтә.

Бир ил галыб эзанә, һәлә башы гой ерә,
Эй бинамаз, ачма көзүн, бахма сәәтә.

Ят, башывү кәсим-десә, варам вәли,
Амма йөхам оруч кими мүшкүл ибадатә.

Чай ичмәсәм сәһәр кедәрәм ихтиярдән,
Гоймазлар гоймасынлар, мәни бағи-чәннәтә.

Мали-етими молла ейир, мән оручлуғу,
Мән мали-һәггә бәндәйәм, о мали-роййәтә.

Эй яри гар кафәр эдирсән, Әлини сән,
Әйләшмисән Езид кими тәхти-хилафәтә.

Түллаби йығмысаң башува бир мәрәм илә,
Мәхфи дейил мәрәмин әму зифәрәсәтә.

Ирзи галыб эшикдә мөһачирләрин тамам,
Әмма верир түмәнләри әснаби сәрвәтә,

Он мин түмән фәгир пулун гоймусан эвә,
Тәзвир әдиб, һәсир салырсан имарәтә.

Сағи дүнән бу вахт кечирдим Бәрәбәдән,
Дүшдү көзүм о сәмтдә бир бикәс өврәтә.

Бимар иди, гәрәиб иди, бинхтияр иди,
Мөһтач иди: гәзәйә, дөвәйә, һимәйәтә.

Мән мүзтәриб бахырдым о чанлы чәнәзәйә,
Ағларды көзләрим о пәришан гияфәтә.

Биртәхтәпарә тәк гурумушду о биңәвә,
Көрдүм нә һалилән дөшәнәниб хаки-зилләтә.

Зүлфүн әдиб ниғаб саралмыш үзаринә,
Башын гоюб даш үстә, кедиб хаби-раһәтә.

Шәкли бәян эдирди ки, бу бир әзиз нимш,
Бичарә бир гәзә илә дүшмүш бу һаләтә.

Һәр кәс она бахыб деди: галмыбды*) бунда чан,
Мән дә дейирдим өмрү етишмиш һәһәйәтә.

Накәһ кәтирди һушә ону тагга-таг сәси,
Ачды көзүн явашча, мәни салды һейрәтә.

Бир бахды һәсрәтилә, енә юмду көзләрин,
Әйди башын, үзүн даяды сәнки-һибрәтә.

Мө'чүз! Бу сәс нәдир?—Деди: бахдым дедим ки: һеч!
Дөвләтлиләрди кедирләр чөмази-чәмаәтә.

Бир аһ чәкди, шә'ләси яндырды шаири,
Я рәб, олармы чарә, бу бичарә милләтә!..

ПОХДУР ЭЛАЧ

Сағи, беш он пиялә кәтир бу чәмаәтә,
Тәғбир вер һаләти бир өзкә һаләтә.

Сил синейи-кидурәтин әбнайи-милләтин,
Тәбдил гыл әдавәти мөһрү мәнәббәтә,

Фәрсудә гәлб үчүн өлүрдү руһи милләтин,
Бир тазә гүввә әйлә эта руһи-милләтә,

Бир бадә илә рәф' элә хәлгин кәсаләтин,
Бәлкә кәлә чәмаәти-ислам гейрәтә.

Һәр мәмлөкәт чәмаәти севмәсә бир-бирин—
Гардаш кими: етишмәз о милләт сәадәтә.

Сағи, әчәб заманәдә кәлдик чәһанә биз,
Һәсрәт галыб тамам чаһан истираһатә.

Гьрх ай тамам олду, кирифтари-мөһнәтик,
Инсан нечә давам эдәр бу мүсибәтә?

Башланды һәрб, бир-биринә вурду аләми,
Бағланды йол, гарышды кидурәт кидурәтә.

Әһли-Шәбүстәрин ярысы галды бипәнәһ,
Онлар ки, тикмишиди көзүн раһи-гүрбәтә,

Русийә малынын бирә он артды гиймәти,
Вердик килими көйнәйә, туманә, чәргәтә.

Гәнд илә чай хейли зәрәр вурду бизләрә,
Этди фәгир ичәнләри; лә'нәт бу адәтә!

Халгын йох иди бирчә чәрәкдән шикәйәти,
Ахир о да кәтирди бу хәлги шикәйәтә.

Рәһмәт кәсилди үч йүз отуз бешдә, бил тәмам,
Од вурду гәһти-аб тамамән зираәтә.

Яддан чыхартды гәһти-бәлә һәр мүсибәти,
Мәхлуг итирди әл-аяғын, дүшдү вәһшәтә,

Дәряйи-әһтигәчдә башланды фыртына,
Варлы өзүн апарды кәнари, сәләмәтә.

Наһи-әзиз харү-зәлил әтди йохсулу,
Ванә дөләләт әйләди хәлги иһабәтә.

*) Галмайыбдыр.

Фүрсәтдән истифадә эдән бугда тачирй,
Һәр күн эләвә эйләди бир гәдр гиймәтә.

Дөвләтлиләр апарды, зәнанын гызылларын,
Верди эбайә, чүббәйә, зәнчирә, сәәтә.

Ач дидейн бәсирәтүви, эйлә бир нәзәр
Базар башына о мәнәлли-рәзаләтә!

Көр бир нә зилләт илә Шәбүстәр ханымлары,
Сәф-сәф дуруб чөрәкчи дүканында нөвбәтә

Оғлу, әри сәфәрдә, йолу бағлы, гарны ач:
Аллаһ, өзүн һимайәт элә бойлә өврәтә!

Ач бир көзүвү киши, нәзәр гыл ханымлары
Онлара ки, дүшүбдүләр бу нөв'и зилләтә.

Эй бугдасы эвиндә олан биһәя киши -
Хәлги мәәттәл әтмә, өзүн салма гийбәтә.

Һәр күн кәлиб чөрәкчи дүканында баклисән,
Вәчһи нәдир гоюрсан өзүнкин гәнаәтә?

Кәлмир элиндән эйләйәсән хәлгә яхшылыг,
Барн фәнәлыг эйләмә эбнайи-милләтә!

Мүштәгсән әкәр аласан бағи-чәннәти,
Эй малдар! Вахтидир, башла тичарәтә.

Ач кисейи-сәхавәтүвүн бәндин, эй гәни,
Лагейд бахма, бәзл элә әһли-вилайәтә.

Тә'мир гыл шикәстә көнүлләр имарәтин,
Эй мин түмән фәда эләйән бир имарәтә!

Вер бир наһар хәрчүвү шамсыз ятанларә,
Аллаһ дүшүрмәсин сәни фәғрү-фәлакәтә.

Дүшмәз элә һәмишә белә фүрсәт, эй әмү!
Әһсан эдин, верин, тәләсин, истианәтә

Яда салын союгда ятан бинәвалары,
Мәшғул олан пинч*) кәнарында сөһбәтә.

Бир бағ вәлим тапанмыры бичарә яндыра,
Мөһтачдыр өзү вә әһли һәзәрәтә.

Сәндән фәғир истәмири чүмлә дөвләтин,
Бир мүхтәсәр көмәклик элә әһли-һачәтә.

Он мин түмәнли онда бирин эйләсә фәда,
Әрбаби-әһтияч чыхар истираһәтә.

Шейтанә уйма, батмаячагдыр пулун сәнин,
Тез хәтм олур бу мәрәкә, чәкмәз гиямәтә.

Тәсбиһи гой кәнарә, өзүн йорма шейхәна,
Аллаһын әһтиячы нәдир бу ибадәтә?

*) Печ, соба.

Вер бир чәрәк чөрәк апарым әһли-бейтәмә,
Олсун сәбәб ричаәти-фәхри-рисаләтә

Рәһм әйләмәз гоһум гоһумә, гоһшу гоһшуя,
Тәбдил олубду рәһмү-мүрәввәт әдавәтә.

Әмма Шәбүстәр әһли өз әһлин арашыры,
Йохдур бахан фәғирә, етимани-өврәтә.

Әһли вәтән галыбды яман күндә, эй әмү,
Эй әлли мин түмәнли, түф олсун о дөвләтә!
Гарс әһлини нә төвр илә, Бақы чәмаәти,
Бәслир үч илди, сиз дә кәлин бир һәмийәтә!

Йолларла зәһмәт илә узаг бир мәсәфәйә,
Пулу, гиза вә әлбәсә минләрчә күфләтә

Онлар верирләр муфт, мүсәлләм бу пуллари,
Әмма бизимкиләрдә бахын бир гәсәвәтә.

Кибрү гүрүр илә даяныр төкйәкаһына,
Борч истәйәндә йохсулу башлар мәләмәтә.

Онлар верирләр муфт, вә лакин бизимкиләр
Вермирләр борч мүамиләсин илә дәййәтә.

Эй үммәти Мәһәммәдә рәһм әтмәйән киши,
Нар әһлисән, күвәнмә нәмәзү тәһарәтә.

Дин гардашын әялы мәнәлләндә ач ятыр,
Вүзрү вәбали бойкума, кетмә зиярәтә.

Дөврү бәриндә әлли нәфәр мүстәһәг вар,
Зөввар олур имамә, бахын бир һамағәтә.

Бәәми-зәадә башә вурар, һайи-күй эдәр,
Рөвнәг верир дейиллә филанкәс шәриәтә.

Көз яшы, һайи-күй доюрмаз гарынлары,
Он шаһи вер фәғирә, верә һәфдирәм әтә.

Дөвләтлинин гәминдә дейил, яғды, яғмады,
Әмма тикиб фәғир көзүн аби-рәһмәтә.

Онлар эдиб тәдарүк үч иллик зәхирәсин,
Мәшғулдулар бухары башында ишрәтә.

Әмма фәғириләр союг эвләрдә титрири,
Нифрин эдәрлә дәмбә-дәм әрбаби-сәрвәтә.

Бахды тәбиб Мө'чүзә, тәрпәтди башыны,
— Йохдур алач,—сөйләди,—дәрди-чәһаләтә!

ИНШАЛЛАЪ

Сагня бейлә афи-уф этмә,
Доланар бу заманә иншаллаһ!
Хәлгә эйләр заманә рәһм дахи,
Оху гоймәз кәманә иншаллаһ!

Өз-өзүн өлдүрүдү шаһи-Гәчәр,
Дари-үгбай эйләйибди сәфәр,
Дүздү бу сөз, ялан дейил бу хәбәр,
Бояныб рәхти-ганә иншаллаһ!

Верди чүн тачу-тәхтини бадә,
Галмады иш она бу дүнядә,
Сагня, горхма, дур кәтир бадә,
Дахи кәлмәз бу янә иншаллаһ!

Галды бирчә бәрәдәри шаһын,
О да дүшмүш көзүндән аллаһын,
Төкә ганын кәрәк бу бәдраһын,
Бәлкә милләт ояна иншаллаһ!

Милләтин дәрди чәһлу гәфләтдир,
Чарәси элмилә, сәнаәтдир,
Хәлгимиз мәрд, ба кәясәтдир,
Кәләр ахыр зәбанә иншаллаһ!

Охудар новчаван инсаны,
Алим эйләр гызы вә оғланы,
Эдәр амадә айропланы
Өмрү һәм шадиянә иншаллаһ!

Олар айроаланлар амадә,
Кәзәрик биздә чархи-минадә,
Дәмләрлик чайы әрши әладә,
Төкәрик истәканә иншаллаһ!

Ери машиналә сөкәр заре'
Хәрмәни элмилә дөйәр заре'
Газанар хейли симу-зәр заре'
Ишләмәз мүфтә ханә, иншаллаһ!

Фәһлә вә рәнчибәр кедәр дәрсе,
Рузнамә алыб чобан кәлсе,
Олар һәм Кәрбәлайи-Төһфәнисә
Ашина һәр зәбанә иншаллаһ!

Чүн олар әлмү фәзл үнасә әнис,
Иыхылар ханимани-нафнәвис,
Дахи кетмәз Түкәззибан хәбис
Чәһниби Вайганә иншаллаһ!

О заман хәлг шадман олачаг,
Ки вәтән мәдәри зәбан олачаг,
Онда Тәһранлы накәран олачаг,
Әһли Азәрбайчана иншаллаһ!

О заман хәлг гүссәдән азад
Олар, һәм көз ишыг, көнүл абад,
Кәсиләр банку наләвү фәряд,
Дүзәләр бу заманә иншаллаһ!

КҮНЕЙЛИ

Хәбәриң вармы сәнин бәхти гара Күнейли,
Тазә мә'мур кәлибдир кенә бура Күнейли,
Ики мин фәһлә истәр дөвләт әһли-Күнейдән,
Версин чәрәк-чырағын, салсын йола Күнейли.
Фәһләләр кедир шәһрә, алсын әлә күлүнку,
Тәбризлийә гайырсын, раһи-конка Күнейли.
Пулу вериб күлдана, тирмә зәри-йорғана,
Шәһәр миллиерләри олуб кәдә, Күнейли.
Мә'мурлар сөйләр шәрги, бағлар ағача хәлги,
Белә рәвайәт эйләр Кәсүн хала, Күнейли.
Алдылар одун пулу, алты йүз түмән гышда,
Әз бәрайи-гошуни-Шәрәфхана, Күнейли.
Ағалар, ровзәханлар, вермир һөччәт язанлар,
Гараяха*) үчүндүр һәр бир чәфа Күнейли.
Һәммалын бир үчуну о да гойсун чийинә
Өзүн нечин кәнарә чәкәр аға, Күнейли?
Һәлә һәйин кәрмүсүз бу дәрду бидәванын,
Көз яшувуз гурумаз, бундан сора Күнейли.
Зақону галды зиндә ер үзүндә Ленинин,
Әкәрчи өзү өлдү, кейдик гара Күнейли.

*) Гара чамәәт, рәййәт.

Нә Тифлисә сәфәр вәр, нә шәһри-Истамбула,
Нә вәтәндә чөрәйи, кетсин һара Күнейли?
Сиз урусча охуюн, һәм дә маһут тохуюн,
Калир бу сәс сәмадән кетсан һара Күнейли.
Ахунд гоймаз милләти, элми-машын охуя,
Нечә маһут тохуя, бар-илаһа, Күнейли?
«Зәрәбә Зейди Әмрә» элми бизә охудар,
Ванз гоймаз охуя чоғрафия Күнейли.
Элми тәйярә вардыр әнмузәм китабында,
Отузунчу бабында, бах бир ора Күнейли.
Һүбб-и-вәтән һәддисин мәһнасын аңламырсан,
Вәтән, вәтән дейирсән, субһу-мәса Күнейли.

В А Р

Нә лирәвү, нә мәнәтү, нә пәнчһазарым вар,
Пиялә вер мәнә сағи, кәр э’тибарым вар.
Нә көтдийәм, нә шәһәрли, нә маликәм, нә гулам,
Нә кармайәм, нә хиярәм, нә зәһримарым вар.
Нә көфшдүз, нә муздурү нә паландүзәм,
Нә башмағым, нә паланым, нә көрдүварым вар.
Нә бәнкийәм, нә пәлакәш, нә ширәкәш нә, филан
Нә бабийәм, нә тәбии нә чари-ярим вар.
Гәнаәтимлә кечиннәм, бә гәдри-нмкан, мөнд
Бәрәйи инки*), нә Битлум**), нә Шиндиварым вар.
Нә Көшкәрән, нә Ғыдыр, нә Зәнчәбилабад,
Нә Нокаһан, нә Әмираң, нә Гошаларым вар.
Һачы һаһарә әдиб мейл күфтә вә күкү,
Фәгәт мәним нә кәбәбим, нә бал һаһарым вар.
Ичиндә кәссәйи, дашы, филаны, бәһманы,
Гәрә-гүрә, ачы, шор, нани-кәм әярим вар.
Нә хүмсү, нә зәкатәм, нә яшылам, нә сифид,
Нә закирәм, нә сәсим вар, нә шивәкарым вар
Нә күдәкәм, нә мүәллим, нә дөфтәрү, нә гәләм,
Нә имтаһан үчүн әтфали-шәрмәсарим вар.
Яхын кә, горхма, нә әфсүнкәрәм, нә әфи’ хан,
Нә әгрәбәм, нә иланам, нә шаһмарым вар.
Нә һакимәм, нә мүбашир, нә силләйәм, нә яман,
Нә нөкәрәм, нә гуламәм, нә абидарым вар.

*) Она көрөкә.

**) Көнд алларыдыр.

Нә рәйийәтәм, нә шәһәншәһ, нә мири-халисәчат,
Нә мәлчәим, нә пәнәһим, нә гәмкусарым вар.
Нә голчомаг, нә ачнз, нә дә ки, әрбабәм,
Нә горхарам, нә чәкиннәм, уча диварым вар!
Әкәр варынды сәнин хейли нүғрәвү зәһәбин,
Мәним дә кәтдә тәләбкәри-бишүмарым вар.
Әйәр варынды сәнин яри-маһи рухсарын,
Мәним дә бир башы даз, әгли аз һижарим вар.
Ачанда агзыны филфовр беш әдәд силли,
Фәгәт габырғасына он тәлик гәрарым вар.
Әшикдә халг илә чох яхшы әйләрәм рәфтар,
Вәли кәләндә эвә, хейли дарра-дарым вар.
Суваһи-шәрр ханым көрмәйибди мәнән һәйир,
Сүһаб-гәһт кими бирчә хәрра-харым вар.
Мән она һәр нә чәфа эйләйәм; дөвам эйләр,
Тәләг вермәйә чүн әлдә ихтиярым вар.

БИЛМӘДИМ

Бәндәни әфв эйләйә милләт кәрәк,
Мә’бәдә мейхана дедим, билмәдим.
Башыны диварә вуруб, сындыран,
Агилә, диванә дедим, билмәдим.

Мән нә билим гарга хош авазымыш?
Байгуша, байгуш демәк олмазымыш?
Тәлхиди овгати-шәрифим бир аз
Байгуш бу һейванә дедим, билмәдим.

Көрдү филәнкас юхуда бир кечә—
Гол-бокун олмуш ятийор һурилә.
Сәрхош идим ширей-әнкуруилә,
Уйгуя әфсанә дедим, билмәдим.

Бығ вә сөгәл сәһбәтин әлдән салын,
Әйләмәйин зүлм о гызыл дишләри,
Әсримизә лазым олан ишләри,
Өркәдин оғланә дедим, билмәдим.

Душмәни-дин көйдә кәзир гуш кими,
Мә’бади виран әдәчәкдир, әйил,
Кәс сәсүвү, башува бир чарә гыл,
Гарейи-гур’анә дедим, билмәдим.

Көрчөк элинде гезетэ Че'фэрин—
Рэнки позулду, сырыгы корлады.
Гейзэ кэлиб бомб кими партлады,
Агзына горханэ дедим, билмэдим.

★

Визри, вэбали, күнаһы бойнума,
Машди чаным, вер пулуну ачлара,
Пейкэри уряндара, мөһтачлара,
Кетмэ Хорасана дедим, билмэдим.

★

Һачы дадаш, салма өзүн эһнмэтэ,
Вер о пулу милләти-би дөвлэтэ,
Кафэр әкәр борч верә милләтэ,
Бәнд олар Иранэ дедим, билмэдим.

★

Уймуш әчәб гәфлэтэ гардашларым,
Чорт вурар, сүбһү-мәса юхлаяр.
Мән элә билдим ки, о сирр сахларя,
Сиррими гәляна дедим, билмэдим.

★

Атды элин ганмейи-хәнчәрә,
Дурду беш он вурду мәнә-мүстәрә,
Мән элә билдим ки, о сөз яхшыдыр,
Ятма мүсәлманэ дедим, билмэдим.

★

Доста дейәр дост хәтиятыны,
Ки, эдә ислаһ июбатини,
Динү-вәтән дүшмәни зәнн эйләдим,
Мө'чүзә биканэ дедим, билмэдим...

ОХУЮН

Арвадын бидсә язы,
Өзү язар кағызы.
Ялвармаз яд кишийя
Сән кечәндә Аразы.

★

Мане олса аязы,
Кедии дейин газы,
Гейри милләт өркәдир
Язы язмаг тазы.

Оху русча, алманча,
Мөһтач олма дилманча.
Һәр кәс десә күнаһды,
Башын дола гырманча.

★

Эшит дэдән сөзүнү,
Оху өйрән азыны,
Гәрә язы ағ эйләр.
Охуянын үзүнү.

★

Охур урус гадыны,
Анлар элмин дадыны,
Бизим һачы кишиләр,
Язанмаз өз адыны.

★

Көзүн сил бах машына,
Доланыр өз башына,
Биз дә бир зад гайыраг,
Эйләшмәйәк бошуна.

★

Итальялар имансыз,
Инкилис һәм франсыз,
Бизә ийнә вермәсә,
Галачайыг тумансыз.

★

Автомобил йүрүдү,
Тоз аләми бүрүдү,
Арвадлар бахыб деди:
— Бу чинди, я пәриди?

★

Автомобил гошду кетди,
Дағлары ашды кетди,
Бизим улаг еримәз,
Һөвсәләм гашды кетди.

★

Яйда сую дондурар,
Рус, эрмәни вә булгар,
Сән гышда бачармырсан.
Бә чәһәннәм, бә финнар.

★

Мән кедирәм Мәрәндә,
Тамашады кәләндә,
Бизим милләт юхлайыб,
Айылачаг өләндә.

Далын чевир Мияжа,
Бахма ээрэр-зияна,
Саггады гырк төк ера
Чулфаны кеч о яна!

★
Төйярэ чыхды көйө,
Калирлэ бизим көйө
Биз нейлрик көрсән,
Од ягдырса Кунейя?

★
Бир дәнэ йох Алманда
Һатта Фрэнкстанда,
Фалчы даруфунуу,
Мин дәнэ вар Иранда

★
Өкүзү дананмарам,
Дузэхдэ янанмарам,
Ер һавада доланыр?
Мән буна инанмарам

★
Дейирәм сур дәрәйө,
Инанма чин, пәрийө,
Һәр кәс кәлир габаға
Биз кедирик керийө.

★
Кибрин чох, һүнәрин йох,
Бир пуллуг дэйәрин йох,
Фикрин көйләрдә кәзир,
Дүнядан хәбәрин йох.

ҺЕКМӘТ

Княһ өләр, дириләр, баз сәһни күлшәндә,
Нийә өлүб дә, бәһни-адәм, олмасын-зиндә?
Һәзар сал ятыб гәбр эвиндә мәстанә,
Дуруб мүрачиәт этсәм дүбарә бу кәндә.
Әкәр дүшә ядыма, зүлм чайү-гөнд, онда
Дахи әбаны сатыб, вермәрәм чая, гәндә
Баһа оларды чөрәк бир заман, Мәһәммәд Әли!
Күләрди хәлгин үзү баз, сали-айәндә.
Читин учузулуғу лакин гиямәтә галды,
Түкәззибанә дейин кәр гала кенә мәндә,
Либас олмаячғ. Гол гычы әкәр үшүйө,
Кәрәк тоюг кими сүбһү-мәса йта һиндә.

Дейин она ки, өчәб өлмәли заманды заман,
Өл! Этмә бошлу ягында әрүвү шәрмәндә.

Фәгири һалыны бәлмәз о миллионер вүкәлә,
Кәрәк мәним кими бичиз ола нүмайәндә.

Верәди дүтләрә шалвар, дон, пирәһән,
Ятайды бир кечә кәр малдар күлхәндә.

Хоша сәәдәтинә һәзрәти Мәсинанын,
Нә өврәтә туман алды, нә кәфш фәрәндә.

Әсири-Шами кими дәстикир эдиблә мәни,
Вурубла бойнума зәнчир, аяғыма күндә

Деди гулағыма гәм чәкмәйә мүйәя ол.
О кун ки, Мө'чүзү хәлг этди афәринәндә.

Мөкәр гуда бахар аға бу-ноилән, ярәб?
Хәта ки, этмәмишәм, олмушам сәнә бәндә?!

Үч һәфтә муттәсилән көз ашы нисар эдәрәм,
Худа нәкәрдә, әкәр бир күн эйләйәм хәндә.

ЛЕНИН

Тутаг Ленин әтәйиндән, она пәһаһ апараг,
Зәманәмиздәки һәлләли-мүшкүлат одур!.

Һәмншә мәдһи-сәнәснини вирд гыл Мө'чүз,
Фәгирә гейдү ситәмдән верән нәчат одур!

НАХЧЫВАН ШУРАЛЛАШДЫ

Шүкри-лиллаһ милләт олду камиран,
Хәләти-һәмра кейинди Нахчыван.
Дөвләти-Шура гурулду әддилән,
Тудейи-мәзлум олду һөкмүран,
Шаһ мат олду, вәзир атдан дүшүб,
Фил аяғы атда галды бәй вә хан.
Мовсими-күл кәлди, ачды гончалар,
Бүлбүли-шейда өтәр, хош даситан
Һәр тәрәфдә бә'зи ишрәт чидәдир,
Нахчыванә рәшк эдәр бағи, чинан,
Рәшк эдәр Тәбриз, Шәбүстәр, Хамәнә,
Рәшк эдәр бу мүлки-Азәрбайчан.
Гибтәмиз ерсиз дейил, вар илләти,
Орда тойдур, бурда матәм, әл'әман!
Мө'чүза ган аглама, бир күн кәләр,
Шәргдә галмәз әсарәтдән нишан.

АНАН ТЭЛИМ ЭДЭН ДИЛДЭ

Мөнө лүтф эйлэ эй саги, кеңэ о чамис-саршари,
Ки, та раф эйлэим нэшто гарын бу рэнч хуммари.
Нэ пүстэм вар, нэ бадамым, нэ тохми-шур, нэ нейтагим
Мэзэ олсун мөни-бичизэ ярын лэли-шөһвари,
Де кэлсин мөчлисэ мүтрүб элинде сазу мизрабы,
Чалыб тару, дөфи шад эйлэсин мөн ашиги-зари.
Нэ кисөмдэ зэрин вардыр, нэ эмбаримдэ бир нэббэ,
Элим бошдур, үзүм гарэ, доюнча мей ичим бари!
Нэ мөллөкөм, нэ түччарэм, нэ хани-мөрдүмэзэрэм,
Мөтаним ше'рндир аңчаг, оуну да йох хөридарэ.
Дилим турки, сөзүм садэ, өзүм сөһбайэ дилдэдэ,
Мөним тэк шаирин элбэт олар касад базари,
Дүнөн ше'р илэ бир намэ апардым шаһи-Иранэ,
Деди: «Түрки нэ миданэм, мөра то бөччэ пөндари?»
Өзү түрк оғлу түрк, амма дейир түрки чөһалөтдир,
Хүдая мүзөһнил гыл тэхтидөн бу али-Гачари!
Үмидин касмэ Мө'чүз, яз анан тэлим эдэн дилдэ.
Көзэр бир эрмаған тэк дөфтэрин бил Чинү, Татари.

ХИЛАС ОЛДУГ

Нөдир бу назу истиғна, кечэ олду сөһөр ахир,
Көнүл шад эйлэ бир тэк бусэ илэ эй көзөл ахир!
О күллэр ки, ачыбыр күлшани-һүсүндэ рэнка-рэнк,
Һөмишэ эйлэ тэр галмаз, бала валлаһ, солар ахир!
Дедим саги күлэрсэн сөн нийэ даим? Деди: чүнки,
Күлөн дэ, аглаян да, дари-дүнядан кедөр ахир.
Ал ичт бу бадейи-наби, хэялэт илэ элшөмшэ,
Даныш, күл, ойна, чөллади-өчөл ганын төкөр ахир.
Фөлөк бир тач илэ бир тэхт вермишиди Көүмөрсэ,
О тачү-тэхтэ олду нализэд аля-Гөчар ахир.
Йүз ил ган аглады миллэт, вәли аһүстэ-аһүстэ,
Түкәнди гөлб эвиндэ сөбр, учалды налэлэр ахир.
Вөтөндэ галмады бир ер ки, виран этмэсин Гачар,
Фөар этди вөтөндөн милләти-хунин чикөр ахир.
Мин үч йүз гырх ики ил кетди чүн тарихи-һичрөтдөн,
Гәзэ сәсләнди: залим! Дур көрөк, бәсдир, етөр ахир!
О гәсрики эләрди сәчдэ миллэт аситаниндэ,
О гәсрә галды һәсрәт задеи бидади-көр ахир.
Хилас олду вөтөн әһли-вөтөн Мө'чүз биһәмдүллаһ,
О тэхти бадэ верди падшаһи-биһүнөр ахир.

*) Түрки билимрэм, сөн мөни ушаг һесаб эдирсән?

ЧҮМҤУРИЙЭТЭ

Сагия! Бир бадэ вер әбнайи-чүмһуриййэтэ,
Тәшнәдир әһли вөтөн сөһбайи-чүмһуриййэтэ!
Сакит ол, аһәстэ кәл, түнд эсмә эй бади-саба!
Горхурам тез эйләшэ, симайи-чүмһуриййэтэ.
Бир пара надан киши «башсыз бәдән олмаз» дейәр,
Бәс дәмәк вағиф дейил, мө'наһи-чүмһуриййэтэ,
Гурда верди кәлләни, чүн кәлләсиз чобанымыз,
Ол чәһәтдән душмүшүк совдаһи-чүмһуриййэтэ.
Гамәти олду хәмидэ бинәва ираныһын,
Бәс ки, күрнүш эйләди э'даһи-чүмһуриййэтэ.
Гиблейи-аләмләрэ йүз ил «бәли гурбан!» дедик,
Бир заман да «һән» дейәк агаһи-чүмһуриййэтэ.
Истәсән гейди-әсарәтдән хәлас олмаг әкәр,
Гой гәдәм Муса киши дәрәһи-чүмһуриййэтэ.
Этди әһя енкидүнә дүрдәкәнин билтамам,
Сән дә ялвар эй оғул Исаяи-чүмһуриййэтэ.
Бир гарыш ер йохду ләмйәзрә' Франкистандә,
Эйлә бир әтфи-нәзәр сәһрайи-чүмһуриййэтэ.
Мөһтәкирләр аситанин бус эдән чәһһалдыр,
Үз сүрә агил кәрәк туғрайи-чүмһуриййэтэ.
Гәдри-зәр Мө'чүз шүнасәд, гәдри-көһәр көһәри,
Олмаз һәр кәс мүштәри калаһи-чүмһуриййэтэ.

ВАР, Я ЙОХ?

Сагия чиллә чыхыбды, әрийиб гар, я йох?
Һәм мәнә сөйлә көрүм, шишәдә мей вар, я йох?
Билмирәм вар нәфәси, я ки, өлүбдүр Мө'чүз,
Саги! Гой шиши ода, бәс көрөк, анлар, я йох?
Белә биһисс дүшүб бу, дейәсән пулсуздур,
Бир гәдәр зәр текәсән овчуна, галхар, я йох?
Йыхдығы гәсриләри бир дә тикөрми, саги,
Төкдүйү гаяллара залим фөләк ағлар, я йох?
Сәнә гурбан олум эй дөфтәри-чүмһуриййәт,
Бу көзәл тухм бизим ердә чочуглар, я йох?
Али-Гачары фөләк салса аягдан чана,
Көрәсән милләти-Иран кеңә юхлар, я йох?
Де көрүм шаһи-әчәм, Әһмәди-бигүссәвү гәм,
Мәрәзи силлә дүчәр олса, арыллар, я йох?
Тари-шәр'ә тохунармы әчаба, бу мөтләб,
«Һән» дейәрми бу ишә бойну йоғунлар, я йох?
Эй мүнәччим мәнә бир сөйлә көрүм байрамда
Мәни бир бусә илэ хошдил эдәр яр, я йох?
Истирәм күркү сатам, горхурам әмма эй вахт,
Бах көрәк кейдәки анбарда гар вар, я йох?

ВЭТЭН

Нечин аһ эйлэдин эй бүлбүлү налани-вэтэн,
Ядува дүшдү мэкэр налы пәришан вэтэн?!

Хасу хашак басыб күлшәни, күлләр саралыб,
Нийә бу һалә галыб бәс бу күлүстани-вэтән?

Нә ятыбсан, айыл эй милләти бичарә, айыл!
Сатыр ахир вэтәни дүшмәнә ә'яни-вэтән.

Дәри-диварини ган эйләйиб әлван, эй дад!
Нә гам әнкизиди ярәб, бу шәбустан-вэтән.

Балиши-тазә гоюб башыны наз эйләмә, дур,
Сүрүнү гурд дағыдар, юхласа чубани-вэтән.

Әчнәби мүлкү долуб бисәрупа милләтилә,
Нийә ярәб, белә хар олду әзизани-вэтән?

Дүшмән әлмилә бизи эйләди һәммал өзүнә,
Ким әлилл этди бизи?—чәһл! А мүсәлмани вэтән!

Вэтәниз чисмиди, сиз дә вэтәнә чан кимисиз,
Разы олмун гала чансыз вэтән, эй чани-вэтән!

Верәлим әл-әлә, тәһсилә-кәмал эйләйәлим,
Хаби гәфләтдән айылсын кәрәк әхвани-вэтән,

Олмайыб шад, үзү күлмәйиб әфсус, әфсус!
О замандан ки, олуб Мө'чүзә Иран вэтән.

РӘШБӘРИН

Сагня, Иранда чох мүшкүлдү налы рәшбәрин,
Алты ай ишләр, енә долмаз чувалы рәшбәрин,
О әкәр бугданы, һачы долдулар анбарина,
Гышда ярмасыз галар әһли-әяли рәшбәрин.

Хан сатар арпаны, дарыны төкәр пулун чибә,
Бошлу саггалын йолар башы бәлали, рәшбәрин,
Хидмәт эйләр мүфтә рәшбәр ханлар илә, бәйләрә,
Этмәсин?! Мән нейләйим? Йохдур кәмали рәшбәрин.

Нокәри сахлар аға, та вар дзиндә гүввәти,
Үзрүн истәр, чүн чоһалды синни, сали рәшбәрин.

Әглин ишләтсә әдәр ағани некәр, бәрзикәр,
Билмирәм һарда кәзәр фикри, хәяли рәшбәрин?

Мө'чүзә! Бир фикр әдәрди рәнчбәр бу барәдә,
Лейк бурнун сәлмәйә йохдур мөчәли рәшбәрин.

АРЗУ

Худая бәһәгги биринчү кәрә
Мәнә тез бәрәт эйлә беш, он лирә.

★

Худая әкәр йохду нәгдән пулун,
Бары ачкилән милләтә рус йолун!
Вә я рәһм сал гәлбинә консулун,
Ки, бәлкә верә милләтә тәзкирә.

★

Аман инкилиси! әлиндән аман,
Еридир су алтындан һәр күн саман,
Онун өһдәсиндән кәләнмәз чаһан,
Худа! Инкилиси өзүн вур ерә.

★

Нә мәнәб таныр, нә мүрөввәт, нә дин,
Бығын кәсдириб, гырхдырыб сәггәлин,
Лозан мәчлисиндә о Шимри-лә'ин
Отурмуш ки, хәлгин белин сындыра,

★

Каһи бийһәя гәсди-Иран эдир,
Йыхыр дарн-Шурани виран эдир,
Вусуги, Тәвами кенә хан эдир,
Одур дүшмәни чан маликләрә.

★

Дейил бу, дадаш, гейғанәгү тәрәк,
Дейәрләр буна инкилис кәләк,
Ишәрәт әдәндә о кафәр кәрәк,
Мүсәлман о саәт кирә сәнкәрә!

ПРУСИЯ ШАҢЫ

Чаһани бир бирә чалды Пруссия шаһи,
Бизи бу һалә салан Вилһелмди валлаһи!
Нә кафәрә, нә мүсәлманә рәһм эдир бу говм,
Зәһәрли газ илә мәхлуги эдир мә'дум.
Су алты лоткалары һей кәзир дәннзләрдә,
Дәлир дәфинәләри, гәрг эдир дәннзләрдә
Кәһи чыхыб кәйә, кәздән наһан олур машына,
Кедир-кедир гайыдыр, бомб салыр адам башына.

Көһи чәкир топу Верденә вә Ригага,
Тәжан верир сәси дәрлүчү көйдә Исая.
Белә хәял эләмә варди рәһми Алмани,
Әкәр белә биләсан, йохду динү-иманы.
Тутаг ки, варды кунаны адамлары, яран!
Дейин көрәк, она нейинбди, бинәва һейван!
Адамлары гоюр ач өзләрини, күлфәтини
Балыглара верир инсанлары ләтиф әтини.
Гулаг верин сизи тари бунун ялакларына,
Нә кәлсә агзына сөйләр вә кәлмәз һеч арына.
Көһи дейир кедирәм һәччә, бағларам әһрам,
Көһи дейәр әчәмәм, эйләйәр бизи бәднам.
Әкәр о биздән олайды, сатарды әмлакын,
Башын ашағы саларды, чәкәрди тиражын.
Әкәр о биздән олайды, бахарды хәлг сөзүнә,
Гәзет язанлара лә'нәт әдәрди, һәм өзүнә,
Демәк дейил о бизим чинсимиздән әлбәттә,
Нә әглидә, нә фәрасәтдә, нә тәбиәттә.
Белә хәял эләмә ачизәм чавабында,
Һаны о мө'мүнә бәнзәр боюн чәнабында?
Кәл инди бас әлүвү айә-айә гур'анә,
Көрәк чәнабүвү ким бәнзәдир мүсәлманә?
Үч илди ган төкүри, сөйләр әһли иманәм,
Бу гәдри эв йыхырды һәм дейәр мүсәлманәм.
Ким ад гоюбду бу вәһши чәмаәтә мэдәни,
Бәрәс нахошлуғуна уғрасын көрүм бәдәни.
Әкәр тәмәддүн ибарәтди бу рәзаләтдән,
Кечә ерин дибинә, чыхмаә хәчәләтдән?
Бу даваны узадан падишаһи-Алмандыр,
Буна шәһадәт әдәр ким ки, әһли имандыр.
Шәрафәт уммады Мө'чүз нә һалу, айондә,
Бу алманын нә өзүндә, нә падишаһиндә.

МӘММӘД СӘИД ОРДУБАДИ

1872.

ВӘДБӘХТ МИЛИОНЧУ ЯХУД РЗАГУЛУ ХАН ФРӘНКИМӘАБ

(Әсәрдән бир парча)

Рзагулу ханын тәрчүмейи-һалы

Рзагулу хан 48 синниндә бир миллиончу олуб, Франсада Парис шәһәриндә һүгүг әлминдән мә'зун гуртармышдыр. Мүшарилейһ Иранын Парис сәфири Исфәндиар хан Әминүлмүлкүн оғлу олуб, 1286-чы*) сәнәдә 12 синләриндә икән атасынын мәһийәти илә Парис шәһәринә кетмишидир. 24 синләринә гәдәр Франсанын ибтидаи вә ә'дади мәктәбиндә һазырландыгдан сонра мәшһур Сорбон дарүлфунунунуна дахил олмушдыр. 28 синнинә етишсәнә гәдәр Сорбон дарүлфунунунун һүгүг шө'бәсиндән гызыл нишан вә ифтихар илә мә'зун олмушдыр. Рзагулу хан алим олдуғу кими бөйүк вә шөһрәтли Иран вә Франса әдиби сырасына да кечмиш иди. Парисин театр вә саир әдәбийәт сәһнәләриндә охудуғу лексиялар вә мүәссир хитабәләр ағыздан-ағызга долашараг нәһайәт журналларда вә гәзәтләрдә дәрч олунарды. Рзагулу хан 1303-чү сәнәсиндә төһсиллини гуртарыб Иран сәфәринә һазырландығы сырада Иранын Петербург сәфири Мирзә Әбдүррәһим хан Саидилмүлк Теһрана исте'фа телеграфы көндәрдийн үчүн Иран һөкүмәти Рзагулу ханы Петербург сәфарәтинә дә'вәтә башламышдыр. Рзагулу хан исә «сәфарәт үмүриндә тәрчүбәм йох» дейә сәфарәтдән бусбүтүн иттина әдирди. Зира атасы Исфәндиар хан Парис сәфарәтиндән, яшики бусбүтүн һөкүмәт гуллуғундан исте'фа әтдийн сырада: «нә гәдәр Иранда гануни-әсәси, мәшрутә йох исә һөкүмәт гапысына яхын дүшмә!» дейә оғлуна төвсийәдә булунмушдыр. Рзагулу ханын Иран сәфәринә мәктәб вә дарүлфунун йолдашларындан маәда, мүрәббийәси олан Мария ханым да бөйүк маниәләр кәстәрмәкдә иди. Рзагулу хан илә һәм әгидә олан Мүсйә Луи дә Рзагулу хан илә Иран сәфәринә һазырланмағда иди. Дарүлфунунун тибб шө'бәсинин мә'зуну олдуғу күндән Рзагулу хан Мүсйә Луини Иран сәфәринә тәшвиғ әдәрди. Рзагулу хан һәр ердә Иранын доктора олан әһтиячыны дейиб доктора бөйүк пуллар вә'д әдәрди. Рзагулу хан 1302-чи сәнәнин ахырларында-өз доғулдуғу вә вәтәни олан

*) Гичра.

Тэбриз шәһәринә кәлиб доктор Мүсйә Луини дә өз нишанлысы Лиза ханым илә мәйһятиндә кәтириб, Хянобан мәһәлләсиндә имарәт вә әшйиһ-бейһтийғә вериб сакин этдирмишди.

Рзагулу ханын Иранда башламаг истәйһий ислаһат ән әввәл өз атасындан галмыш алтмыш пара кәндләриндән башланды. Рзагулу хан кәндләрү хараба кәрдүйү үчүн әввәлчә кәндләрин үч сә-нәлик мөдахиллини кәндлиләрә бағышлады. Өкүзү олмааянлара өкүз, тохуму олмааянлара тохум верәрәк әһалини кәндлийә мөхсус бир мәишәтлә яшамәга алышдырмагда иди. Кәндлиләрин нәзафәти вә бир пара бид'әтләрин раф'и үчүн бичарә Рзагулу хан сәнәләрчә чалышмага башлады. Мәсәлән өвәртләрә сахта хал дөйдүрмәк, өв-рәтләр кишиләрә гарышыб тойларда ойнамаг, кишиләр бекәр ят-дығы ердә өвәртләрә киши ериндә ишләмәк, чүт әкмәк киши иш-ләрү бусбүтүн орталыгдан көртүрдү. Бундан сонра Нәсрәддин ша-һын затинә хусуси бир әризә кәндәриб Инкилтәрәнин Таймс кам-паниясына вердийһи имтияз киши бир имтияз тәләб әдиб «Ислаһат» наминдә бир гәзетә нәшр этдирмәк истәйирди. Рзагулу ханын бу әризәсә исә о вагтлар Теһранда чыхан рәсми рузнамә олан «Иран» нам рузнамәнин һей'әди-тәһририйәсә тәрәфиндән мөсләһәт көрүл-мәди. Әризә керн гайтарылды. Нәсрәддин шаһ: «Ислаһат һөкү-мәтдәдир, һөкүмәт өзү ислаһата тәрәфдардыр, «Ислаһат» на-миндә гәзетин вагты һәлә етишмәйибдир» дейә чаваб верди. Бун-дан да наүмид олдугдан сонра Бруксәлдән Белжия мүнһәндиси мошһур Мүсйә Дуди дә'вәт әдиб Тәбриздән Теһрана гәдәр бир трамвай-конка хәтти чәкмәк һәвәсинә дүшдү. Буна чәһәт, енә Теһ-ран һөкүмәтинә имтияздан өтүр әризә кәндәриб бир тәрәфдән дә Мүсйә Дудун тәдарүкүнү верәрәк йолун мөсафәсини вә хәттини тәхмин этдирмәйә башлады. Отуз мин түмән, алтмыш мин манат хәрч олдугдан сонра йолу чәкмәк дәхи мүмкүн олмады.

Зира Мирзә Әләскәр хан Әминисултан йүз мин түмән руш-вәт истәйирди. Мүхтәсәр Рзагулу хан һансы тәшәббүс башлады-са да ярымчыг галды. Нәһайәт өз оғланларыны вә балача Мүнәв-вәри доктор Луинин өвәрти Лизанын тәһти тәрбийәсинә өтүрүб яваш-яваш нафә китаблардан Иран дилинә тәрчүмә әтмәк үчүн бир дарилтәрчүмә тә'сис әтди.

Рзагулу хан бөйүк оғлу Пәрвиз ханы мүнһәндислигә, кичик оғлу һачы ханы Берлинә мөктәби-һәрбийәсә, гызы Мүнәввәр ханымы да енә Парисә мамалыг элминә кәндәрмәк истәйирди. Буна көрә һәр илдә отуз мин түмән Тәбриздәки инкилис ә'малатханасы-на гоуб ушагларынын хәрчләрини тә'мин әтмәк истәйирди.

Авропа гәзәтләриндә Иранын рәзаләти хусусдә азылан һәр бир мәгалә Рзагулу ханы нараһат эдирди. О чүмлөдән «Таймс» гәзетинин 8169-чу нөмрәсиндә «Тәләбә» имзалы мәгалә иди. О мә-галәдә Иранын вәзир-һәрбийәси олан Сүпәһдәр ә'зәм тәһгир олунмушду. Рзагулу хан Иранда һансы ишә игдам әтмәк истәдисә, дә мүвәффаг олмады. Зира о вагтлар бир миллион сармайә илә бир ишә игдам әтмәк истәйән зат һәмнин параны бусбүтүн һөкүмәт ишчи-ләринә рушвәт вермәли иди. Бундан да әләвә Рзагулу хан ф'ел илә,

һара илә муавәнәт эдән дейил, говлән, лисанән дә муавәнәт эдән йох иди. Фәгәт бир-ики нәфәр миллиәтин низамийә мүүәллимләрин-дән: тибб мүүәллими Мәһәммәд Чәфәр хан, элми-һәндәсә мүүәллими Мәһәммәд Мирзәдән ибарәт иди. Булар исә саир миллиәтин үз-вәринин һөкүмәтә вердийһи рапортлардан горхдуғу үчүн Рзагулу хана яхын дүшә билмирдиләр. Рзагулу хан һәмишә һөкүмәт ишчи-ләринин әһалийә, сыйларын зүмләриндән аздығы үчүн даими һөкүмәт назариндә мүгәссир сыйлырды. Бир тәрәфдән дә кәндлиләр ичиндә азәдлийәт сөзләри данышдығы үчүн башга кәнд саһибләри тәрә-финдән нәндүр сайылырды. Анчаг Рзагулу ханы ән зиядә мошғул эдән өвәрти Бөйүк ханымын тәрбийәсизлийи вә тәрәгтийә гаршы эидд чыхмасы иди. Бөйүк ханым Рзагулу ханы һәмишә өз игдам әтдийн ишләринә чәһәт тәнгид эдирди. Мәсәлән: эвладынн Лизанын тәһти тәрбийәсиндә олмасы,—ону зиядә мошғул әтмишди. Она чәһәт даима Рзагулу ханы тәнгид вә мәзәммәт әтмәйә баш-ламышды.

Бөйүк ханымын тәрчүмәйи-һалы

Рзагулу ханын өвәрти Бөйүк ханым Кирман валиси Худаяр хан Самсамил-дөвләнин кәримәси*) олуб, 21 синниндә Рзагулу ханын эвнә кәлиб, 38 синнинә гәдәр ики оғлан вә бир гыз доға билмишди. Бөйүк ханым өзү илә бәрәбәр Рзагулу ханын эвнә йүз мин түмән дөвләт кәтирдийиндән маәда, һеч бир башга вәриси олмаған атасы бүтүн вар йохуну, вәфат эләдийн вагт, Рзагулу ханын эвладына вәсийәт әтмишди.

Бөйүк ханым ибадәт вә шәрһәтин үстүнә сонрадан әләвә эдил-миш бид'әтләри дост тутан бир гыз иди. Чүнки тәрбийәси өз ана-сында, бир дә хусуси мүүәллимдән олмуш иди. Тәрбийәси вә эл-ми гур'ан вә бир дә башга үсүл китаблардан иди. Атасы Худаяр хан Бөйүк ханымын мүүәллимәсинә гур'анда Юсиф сурәсини она охутмағы мән' әтмишди. Чүнки өвәртин эшг вә мәнәббәт мәнәли сөзләрдән охумасы она хош кәлимирди. Ондан әләвә мөхсуси бир гур'ан яздырыб онда Юсиф сурәсини яздырмамышды. Бөйүк ханын Рзагулу ханын эвнә кәләнә гәдәр күчә үзү көрмәйиб, өвәрт нәдир, киши һансы һуғуга мәлиқдир, анламырды. Бөйүк ханымын кәрдүйү бир мөхсуси мәсдид вә өзләринә мөхсус һамамдан ибарәт иди. Бундан да әләвә әттар Хүррәмин өвәрти кәлиб һәр күн Бөйүк ханыма тикиш тикмәк вә саир әв адабы тә'лим эдәрди. Бөйүк ханым эд тикиши тикмәкдә мәһирә олдуғу киши лайигли бир шәрһәт мүүәллимәси дә олмушду. Амма Бөйүк ханымын исли, бир һүсни-вәчәһәт саһиби о вагтлар Тәбриз мүлкүндә тапылырды. Чох көзәл иди. Мө'тәдил гәмәтли, ири мави кәзләри, нәһайәт ири гара сач-лары вар иди. Парлаг наһийәсини бир көрән, бир дә көрмәк истәрди.

*) Гызы.

Лакин ону көрмөк бир күнүн ишыгына, бир дө көчөнүн о хощбахт гаралыгына мүмкүн иди. Гаранлыг Бөйүк ханымын гара көзлөрүн, гара зүлфлөрүн көрдүкчө даһа да гаралык, ишыг дөхи ишыгы үзүнү көрдүкчө даһа да зияланьырды. Бөйүк ханымын янына чох э'тимад олунумуз гулдулчулар бурхайлырды. Эшйэй чох аз чыхарды. Бөйүк ханым анасы илэ масчидэ кирдийи сыра-да бир нафэр шаирэ тэсадиф этмиш. Бөйүк ханым шаирэ денуб бахдыгы үчүн шаир онун наггында фарси оларат дөхи бир гэээл дэ инша этмишди.

Лакин бу гэдэр һусни-вэчаһот вэ шөһрэтэ малик олан Бөйүк ханым, лайигли: бир һусни-хулгэ малик олмадыгы үчүн айлэ рэфтарыны эсла бачара билмирди. Кечө-күндүздэ бир саат өз саһиби илэ рэфтар эдэ билмээди. Байүк ханым эвэлки адатинин хила-фына оларат кэмэйи, доланмагы, өврэтларин ичтиманнэ кетмэйи вэ киши күзэркаһларына, хүсүсөн Вэлнөд тәкйәсинә кетмэйи, чүмэ ахшамлары Саһиббээзамана*) кетмэйи нәһайэт дост тутурду. Маһоза Рзагулу ханы Бөйүк ханымын бу адәтләри наһаһат этмә-йәрәк, фөгәт эвладынын тәрбийәсинә мане олмасы вичудуну, фикрин бусбүтүн ишғал этмишди.

Тәбриз шөһәринин һавасы вэ тәмизлийн

Яй фәсли Тәбриз шөһәринин һавасында мөвчүд олан тәби ләтафәт, яһын шиддәт һәрәртиндән һасил олан исти рузкарлар илэ мүбаризә эдирди. Һәр һалда күнүн һәрәрәти, һаванын ләта-фәтинә фаһг кәлирди. Зира базар даһларында, һамаһа габагларын-да, яһки күчәләрдә төкүлән һейванат чөмдәкәриндән галхан кә-сиф гоһулар да күнүн һәрәрәтинә муавинәт эдәрәк, икиси бирликдә Тәбриз һавасындакы ләтафәтин әләйһинә нүмайиш яһырдылар.

Һәрчәнди тәбиәт вэ ләтафәтин хидмәти, һәрәрт вэ кәсафәтин гаршысында синә көрмишди. Лакин шөһәр ичиндә олан гәбри-станлардан галхан үфунәт дө һәрәрт вэ кәсафәтин тәрәфинн илти-зам этмәкдә иди. Маһоза тәбиәтин гүввәйи-мә'чүзүмәсыны э'лан этмәкчө хәфиф рузкар енә әсмәкдә иди. Лакин рузкарда бир тә-бәддүләт дөхи мүләһизә олунурду. Рузкар хәфиф исә дө енә Рза-гулу ханын отағындакы чырагларын бүллүр авизәләрини бир-бири-нә чырып ханәнин ичиндә мүкәммәл бир мусиги дөзкәһи кими әфради-аһләни мәшғүл этмиш иди. Ханәни истиси бүтүн әфради-аһләни төрлөтмиш, һәр кәс әлиндә бир дөстмәл тәрини силир, Бө-йүк ханым да ағ иләк мө'чәрини көйнәйинн яһасында бәсарәг синәсинин тәрини силир, кәһ да чыхарып өз тәрини гоһулайырды.

Рзагулу хан дөхи бүтүн әлбисәсини төкүб шиддәтли һәрәрт-ләң, фөгәт бир жидеткә илэ отуруб Иран кәндлиләринин уряһлы-гыны тәсәввүр эдирди.

Лакин рузкарда олан тәбәддүләт Иранда бир тәбәддүләти-әзимәяни зүфуруну көстәрдийн үчүн Рзагулу ханы дәрин-ләрин дүшүндүрмәкдә иди. Әлиндә дәмир гәләми бармагларынны арасы-на алараг, дирсәйи язы столунун үстүндә, дикәр бир әлини чәнә-синә тәкйәй эдиб рузкары фикир әлә гаршыламагда иди. Акошка-ларын габагында ағачларын мейвәси шишәләрә чырып, ара-сыра гоһүб төкүлүр, кәһ рузкардан мүһиб курултулар чыһыр, кәләчәк-дә Азәрбайҗан ингилабыны бусбүтүн муәйәнә көстәрмәкдә иди. Бу вагт Гулаһһүсейн нөкәр дө рузкарын шиддәтини көрүб ақошка-лары басмагда, гапылары гапамагда давам эдирди. Рзагулу хан исә көзләри өртмәк, гулагалары гапамагын вагты кечдийини мула-һизә әтдийн үчүн «Гулаһһүсейн, ақошкалары, гапылары басма, ачә»—дәйә әмр эдирди. Рузкар даһа да шиддәтләнә, шиһал тә-рәфәднә шөһәрә һүчүм эдән туфанлы рузкар Аббас Мирзә тәрәфин-дән бина олунуб, чарийәдә вәлиәһдин шәмсүлимарәси олан биная тоһунуб күләһи-фирәнкини йәһык ер илэ ексан эдирди.

Бу курулту яһныз Рзагулу ханын аһлсини дейил, бүтүн шөһә-ри, бүтүн әһалиһи чулғамышды. Зира һәр мәһәлләдә үч гәбристан олдуғу үчүн көһнә гәбрләрдән чыхан үфунәтләр халгын димагына до-лул бөйүк мәрәзләр әһдәс эдирди. Гәбр даһларында гоһулан чүрүмүш табутлары мәһәлләнин хырда ушагалары ат кими сүвар олуб әлиндә бир ағач таһһатаг вуруб Иран чәмәәти үчүн анчаг бир чүрүмүш табут галдыгыны э'лан эдиб дө, ушагаларын да тәрбийәсизлик үзүндән индидән өлүм атына сүвар олдуғуну фәш эдирди. Шөһәр тамаһ курулту ичиндә галмыш, анчаг бу сәсләрдән тәһәччүм, тәкәббүр, тәчәббүр сәдалары чыһыр. Филһәгигәт Иран бир рәсди-хиз, бир гиямәт мейданына дөһүб яһки һун тайфасы, Асиядан көчүр кими йәл үстләриндә әһали галшыбып әләмдә муһачирәти-үмүмийә башламыш кими нәзәрә кәлирди. Яһки Иран бир гәтил-кәһ, бир һәрбикаһа бәнзәйир ки, һәр кәс эвладыны, ушагыны ара-маг учун галшымышды. Бир тәрәфдән истибад, бир тәрәфдән истимдәл сәдалары эшидилир. Анчаг рузикар о шиддәт вэ тә'си-риндә давам этмәкдә иди.

Рзагулу ханын фикри филһәгигәт бу курултулардан чашыб, енә гәләми бармагалары арасына алыб гәбрындакы Парис хәри-тәсини муләһизәйә башламышды. Фикри илә Парис сәйәһт эдирди. Иранда олдуғуну тамаһән унутдуғу сырада; Бөйүк ханым бирдән-бирә гапыны чырып ичәри даһил олдуғла Рзагулу ханын көзлә-риндән сиришки-тәһәссүр ахмаға башламышды. Зира Ираның муәличәсини, истигбалыны дүшүндүкчә ағламагдан һечваһт худ-дарлыг эдә билмирди. Көзләриндән ахан сиришки-тәһәссүр Парис хәритәсинә төкүлүб Франсаны о эзәмәтли шөһәрини сәйлаб ичинә бурахмагда иди.

Бөйүк ханым исә отағын южары башында ганапа үзәриндә узанараг ағынын бирисини галдырыб дикаринин үстүнә гоһмуш-ду. Кәһ-кәһ өз-өзүнә дилруба бир сәслә оһуөб, аягларыны ойна-дырды. Әлләрини галдырыб далдан башынын алтына гоһу мәви көзләрини эвин айнәбәнд-сөгфинә ачыб һәр бахдыгча, һәр тәрәфдә

*) Тәбриздә «мүгөддос» ер адыдыр.

Бу саат мэн билмирэм сәни ислаһ эдим, эвладымы төрбийә этдирим, яннки вәтәнинмиң һалына ағлайым?

Бир саат белә сөһбәтләрдән сонра гапы ачылып Гулам һүсейн почтадан гәзәтләри кәтириб Рзагулу ханым габагына гоиду. Рзагулу бүтүн сөһбәти бошлайыб «Таймс» гәзәтәсини ачыб охумара башлады.

МӘКТУБ

(«Молла Нәсрәддин»ин мөһтәрәм язычысы «Гыздырмалы» я).

Әфәндим! Сөзләриндән һәрарәт яғыр, охуянда инсаным дил-ламағы гуруюр. Мағаләләрининзин һәдәрән-пәдәрән олмасындан белә мә'лум олуыр ки, бир аз да титрәтәниз вардыр. Онуң да чәһәти булварда кәзәндә старши гарадавоя бәрк кәтүрмүсән, сәнә союг дәйибдир. Әлбәттә мөним әрзими гәбул эдиб, кәрәк бир крантсыз һамам тапасан, бир гәдәр тәрләйиб сонра суя кириб, фитәни башына салыб алтмыш габ исти су фитәнин үстүндән башына төкәсэн.

Оннан сонра әһвалатыны мәнә язқилән. Һәр каһ яхшы олмасан, әйби йохдур, гыздырманы бағларам. Эшидирәм башынызда бир аз да ағры вардыр. һаман азара һүкәма истилаһында нүзлә дейирләр. Гара тоюг юмуртасына бир нечә сөз языб, кисәйә тикиб, мәсчиддә тирдән асарсан. Горхма мән ону да чабәча*) эләрәм. Ишди, һәр каһ бу да мөһфәт әтмәсә онда йәгин элә ки, сәнә көз вурублар. Бу ашағыда яздығым дуаны бир овуч үзәрлийә охуюб, од ичиндә яндырыб үстүндән о ян-бу яна атыларсан. Дуаның сурәти:

Үзәрлик сән һавасан,
Һәзар дәрдә давасан,
Һәр ердә сән оласан,
Гада-бала совасан,
Үзәрлик данә-данә,
Төкүлсүн һәрзә чанә,
Гоһум ола, яд ола,
Көзү бу одда яна.
Атын дайды үзәрлик,
Донун ағды үзәрлик.
Мүшкүл ишим дүшүбдур,
Һовду-Һовду үзәрлик!

Һәрдәм Хиял.

(«Молла Нәсрәддин» № 14, 1906-чы ил).

ЗАҢИДЛӘРӘ АҢ КҮЛ ДӘСТӘСИ

Эй ваиз, әя хадими-буняни-шәриәт!

Эй сариги-милләт!

Эй банийи-мәһвийәт! Әя назими-гәфләт!

Эй сани-бидәт!

Бах биздә нә парлагды сәнин мүхтәриатын,
Чәһл үзрә сәбатын.

Йох, йох! Һәлә мәстурдү маһнийәти-затын,
Тәшбиһи-сүфатын.

Ат хиргеһи-тәзвирини көрсүн сәни милләт,
Галсын дала үммәт.

Кечмәз бу гоюнлуг ишә әй көрки-тәбиәт,
Билди бу чәмаәт.

Минбәд оламаз дам, бу хәлвәткәһи-мәһраб,
Халг олдү риһаб.

Ятмышлар айылды, чыхарын башгача долаб,
Саз әт ени кирдаб.

Кар әтмәйчәкдир даһа арифләрә тәкфир!
Инсанлара тәһгир.

Кет карына яһу! Нәйә лазымды бу тәзвир,
Ерсизди бу тәдбир.

Әммамәни гой тахчая, бас баша папағы
Бәркит әл аяғы.

Кей чарығы, мәрданәчә, саз әйлә орағы
Ат күзкү-дарағы

Гурашағы да ач, багла гайыш, бошла әбаны,
Ат шалы, риданы.

Гой сагал ағарсын, даһа тәрк әйлә һөнаны,
Тәрк әт, а филаны!

Мүфтә чәрәк олмасза, һәр иш дүшсә көрәрсән,
Яхшы чүт әкәрсән.

Галынды вүчудун әйи көрпич дә кәсәрсән,
Үсрәт дә чәкәрсән.

Күн истиси, күлфәт гәми әтсин сәни тәбдил-
Ачлыг нә имни, бил!

Милләт газаныб рәнчлә верди сәнә һәр ил
Олдун белә саил...

Йүзләрчә дул өврәтләри гыл сифәдән азад,
Олсун белә дилшад.

Галса енә беш-алтысы бәсдир әви бәрбад!
Эй шөвгли Фәрһад!

*) Ербә-ер

Йүз сизгә дағылсын,
Халгын үзү күлсүн.
Һәркәс бирин алсын,
Гылсын сәни дәрјад.

Һәрдем Хиял.

(«Молла Нәсрәддин» 1911-чи ил, № 25).

ИБРАҺИМ ТАҺИР МУСАЕВӘ ВӘ ЧҮВӘЛЛАҒЫ БӘЙӘ НӘЗИРӘ

Чохдур аламдә мәним гүссәвү дәрду-мәһәним,
Күл олуб башыма динарә дә дәймәз сүхәним.
Мәчмәйи-насидә кетмәз пула лафи-дәһәним,
Едим исламы енә галды ярымчыг көдәним,
Башдакы ағымы милләт эдәчәкдир кәфәним.

★

Языр һәр күн бу гәзетләр бизә йүз латайил,
Галмады бирчә сәфин ким бизә олсун майил,
Биз нәчүн пәс бу гәзетләрдәг олурдуг гафил,
О гәдәр яздылар ахыр, көзүн ачды чаһил,
Бир дә һейһат, йығылсын даглан әнчүмәним.

★

Чиби долдурмаға артыг вар иди һүммәтимиз,
Бүтүн исламы дағытмагды бизим нийәтимиз,
Сизгә базлыгды фәгәт әлдә олан сәһәтимиз,
Зәрби тәкфир илә титрәди әчәб милләтимиз,
Һамынын һөрмәти кетмиш, нәки ялгызча мәним.

★

Һансы бир өлкәйә тәкрар дүшәрди күзәрим,
Доланырды баша пәрванә кими сифәләрим,
Олду чох мәһвәшә дилдәдә дили дәрбәдәрим,
Инди бир тәкчә Түкәзбана бахыр дидәләрим
Туманын көһнә, донум көһнә, чырыг пирәһәним.

★

Кәндлиләр бизләри билмәкдә иди әфзәли-нас,
Бизи әтмәздиләр һәркиз бәшәрийәтлә гияс,
Мөви'зә, гүслү тәһарәт, сөзүмүз һейзи-нифас,
Һәр сәфәрдә көтүрүрдүк әлә йүз чулу-палас,
Биз идик чүнки бу әмвали-мүсәлманә гәним.

★

Әрши-мәнбәрдә бир аз бош гоярғ чәнәмизи,
Охуярдыг бу мүсәлманлара әфсанәмизи,
Йыхыб исламы тикәрдик өзүмүз ханәмизи,
Әйләдим чәннәти мө'ва кими кашанәмизи,
Әвим абад фәгәт бейтүл һәзәндир вәтәним.

Һәрдем Хиял.
1913.

XX ӘСР ШАИРЛӘРИНДӘН

ИБРАҺИМ ТАҺИРИН ӘСӘРЛӘРИНДӘН

ГӘЗӘЛЛӘР

Көзүмдә әшки-тәһәссүр дөнүб доландығына
Баһар-мөвсимн сәйр эт сулар буландығына.
Шәрари-аһым илә кайнаты яндырдым,
Инанмадын дили-зарымда од галандығына
Көзүн чамалына дүшдүкдә әтираф әтдим
Бахан заман күнәшә көзләрин суландығына.
Әлиндән айры дүшән бир фәгири-гачындыр
Күчәнмә көнлүмә зүлфүндә далдаландығына.
Үзүн баһарыны көрдүкдә вурду ган башыма,
Инандым инди ятан ганларын ояндығына.
Көрәндә көнлүмү зүлфүндә Таһир охшатды
Ушаг миниб бир учунчагдә йыргаландығына.

★

Хәстә көнлүм гапаныб галды сычаглар долусу
Одланыб күлләри топланды очаглар долусу.
Әшги-сәркәш мәни русвайи-чаһан әйләркән,
Сәркүзәштин йығылыб галды гулаглар долусу.
Зүлфүйүн руюма һәр бир тели багланмыш икән,
Долашыг дүшдү гәзадан тағалаглар долусу.
Һәр сәһәр яда салыб күл үзүнү дәрмәдәйәм
Ачылан күлләри күлшәндә табаглар долусу.
Йығарам сонра о зүлфи-сийәһин хатиринә,
Сүсәни, сүвбүлү, рейһаны гучаглар долусу.
Бәнд әдиб зүлфи-сияһында дили-үшшагы,
Бир бина әйләдин ичад гачаглар долусу.
Сиби-рухсарыны көрдүкдә тутуб ағзын ачыг,
Бир өпүш Таһирә лүтә әйлә догаглар долусу.
Ганлы яш төкмәдә Йәгүбу бурахдым керидә
Көзләрим яшы ахыб кетди булаглар долусу.

Ә. А. ВАИДИН ӨСӨРЛӨРИНДӨН

ГЭЗЭЛЛӨР

Мусиги мәчлисинни түрфә аламәтләри вар.
Куш гыл көр нечә чансуа-некайтләри вар.
Мусиги зөвгинә һәр кәс ки, дейилдир вагиф.
Бу бусатын нә билир ким нә шәрафәтләри вар.
Тары биһудә һесаб әйләмә көр ариф исән,
Көр ки, мәһрулар әлиндән нә шикайтләри вар.
О да бир зүлфи-сийәһ дилбәрән алудәсидир,
Ки сәдасында परिшанлыг ишарәтләри вар.
Хар зәһн этмә сагын мусиги хадимләрини,
Онларын зөвгинә кир, көр нә нәзакәтләри вар.
Мусиги гәм дағыдыр, зөвг зерир инсана,
Дәрк гылмаз буну онлар ки, сәфаһәтләри вар.
Шаһрин, мусиги хадимләринни, рәссамын,
Иңчә диггәтлә дүшүн көр нә мөһарәтләри вар.
Мусиги зөвги һалакулара тәсир этмиш,
Оху тарихи, дүшүн көр нә рәвайәтләри вар.
Мәсчид әһли нә билир мусиги зөвгин Ваһид,
Чүнки чаһиддиләр, олдугча чәһаләтләри вар.

Мән вермишәм өз көнлүмү яра, өзү билсин.
Истәр эләсин һичр илә яра, өзү билсин.
Билмиш нә бәләләр кәтириб башыма зүлфү,
Төкмүш ено ол маһ узарә, өзү билсин.
Иүз йол дедим әғяр илә кәзмә, енә козди.
Өлсәм демәрәм бир дә дүбарә, өзү билсин.
Ол күл мәни хар әйләди әғяр аһында,
Бир билмәди чох этдим ишарә, өзү билсин.
Бимарыям ол нәркиси-мәстин, өлүрәм мән,
Гой әйләмәсин дәрдинмә чарә, өзү билсин.
Һәр дәрду-гәмин мән чакирәм, кам алан әғяр,
Рәһм әйләмәсин гой мәни-зарә өзү билсин.
Ваһид, мән пәрванә төк ол шәм'ин чамалым,
Яхсын дәхи бундан сора нарә, өзү билсин!

О гара зүлф ки, һәрдәм долашыр шанәләрә.
Кәстәрир эшг кәмәдин дили диванәләрә.
Мәһри рүхсарыны мәнән кәсиб ол маһ тамам,
Дүшду фүрсәт енә бундан сора биканәләрә.
Йохса әй күл бу гәдәр бәдәйн-наб иңмәз идим,
Шевги-лә'лин мәни чәлб әйләди мейханәләрә.
Гана дәнсүн көрүм ол бәдәйн-кулкун сәнсиз,
Бир дә көр рәғбәт эдәм сағийә, пейманәләрә.

Һәсрәти-чешми-хумарын, ләби-лә'лин һәвәси
Кәстәрир кушейи-мейханәни мәстанәләрә.
Шөвги-рүхсарын илә одлара янмыш көнлүм,
Өйрәдиб шәм'идә янмаглыгы пәрванәләрә.
Чөврүн аз эт, мәна, горхум буду бир аһ чәкәм,
Бир янар од дүшә башдан-баша кашанәләрә.
Ваһидәм, шаһри азадә пәрәстәм нә гәмин,
Гылмасам рәғбәт әйәр мәсчидә, бүтханәләрә.

Үзүндә бусәдән әй күл ики нишан ери вар:
Бириндә гырмазылыгдыр, бириндә ган ери вар.
Көзүндә вардыр ох атмаг, мүжүндә ган төкмәк
Гашында, сәһв дейилдир десәм, каман ери вар.
Сачын тутанда узарын белә хиял эдирәм:
Чәмәндә бәрки-күл үстә гара думан ери вар.
Бәлайә салма мәни, дәрду-мөһнәтним чоһдур,
Нә дилдә таб галыбдыр, нә дә таван ери вар.
Вәфасы олмаса да ярдән әл үзмә көнүл,
Кәләр тәрәһһүмә бир күн енә күман ери вар.
Рәғибә һәмдәм олуб дилсәрим күсүб мөндән,
Белә күман эдирәм бәлкә бир уман ери вар?
Вәфалы сөйләдийин, чыхды бивәфә ахыр
Сәнин сөзүндә дә Ваһид бир аз ялан ери вар.

Һәр кәсин дәһрдә сән төк көзәлим, дилбәри вар.
Хош онун һалына дүняда нә дәрди-сәри вар?
Горхурам нас илә чох бахма, яман көз чоһдур;
Һәр көрән сөйләйир һәсрәтлә эчәб көзләри вар!
Дүшүн өз гәдрини, алдатмай биканә сәни,
Әлли ердән көзәлим, көзләринә мүшәтәри вар...
Көзләрин бир яна, кирпикләринә һейранам,
Ки, дәлир бағрымы һәрдән элә бил нәштәри вар.
Бир дөнүб бахмаг илә аләмни зәнчирә салыр,
О гара зүлфүнүн әй маһ нә яман шакәри вар.
Бейлә бир дами-бәләдән нечә гуртармаг олур?
Көзләрин төк көзәлим сачларынын рәһбәри вар.
Вәслә етчәк нә үчүн сиррини әғярә дедин?
Инди Ваһид сәни диндирмәсә чанан, ери вар!

Вурма о гара телләринә шанә, севкилим,
Этмә мәни бәләкәши-диванә, севкилим!
Яндырды һәсрәтин мәни, кәстәр чәмалыны,
Көнлүм олуб о атәшә пәрванә, севкилим!
Бир дәф'ә әйләдимсә тәмәннайи-вәслини,

Йүз дөф'э яндым атәши-Һичранә, севкилим!
Кәзмә рагиб илә мәни гейрәт һәләк эдәр,
Салма балалы ашигини ганә, севкилим!
Көстөрмә гара халыны, көндүм фәған эләр,
Чүн гуш, көрәндә налә эдәр данә, севкилим!
Мин Лейли көрсә һүснүнү Мәчнун олар сәнин,
Эшгиндә үз тутар да биябанә, севкилим!
Инсафдыр ки, чәрх бу бичарә Ваһиди,
Һәсрәт гоюбду сән кими чананә, севкилим?

МОЛЛАНЫН

Кәлиб оручлуғун дәми, чыхыр сәдасы молланын,
Бу айда мүстәчәб олар бүтүн дуасы молланын.

Оруч тутуб, намаз гылыб көрәк ибадәт әйләйк,
Ялан данышмайыб даһа көзәл сәдагәт әйләйк,
Нә әмр гылса молламыз она итаәт әйләйк,
Ки, йохса од вурар бизә билән нәвасы молланын;
Бу айда мүстәчәб олар бүтүн дуасы молланын.

Дейир бу айда моллалар, о кәс ки, төксә көз яшы,
Она һәг һури лүтф эдәр үзү күнәш, каман гашы.
Аяғы сәмти-гәрбидә, кечибди шәргидән башы,
Олар о һуридән бири өз ашинасы молланын,
Бу айда мүстәчәб олар бүтүн дуасы молланын.

Әлибди мәчлис ичрә ким беш алты молла мәсләһәт,
Нә молла сөйләйим сизә тәмами кани'-мә'рифәт,
Гәрар гойдулар һамы бу ай нә олса мәнфәәт,
Тәмами нәф'и милләтә, кәлиб сәхасы молланын,
Бу айда мүстәчәб олар бүтүн дуасы молланын.

Кәр олмасайды моллалар етәрди мин бәла бизә...
Нә гәм ки, рузи-һәширдә верилмәсә шәфа бизә;
Йохумду хөвф кәр булар оларса рәһнүма бизә;
Гәбулә һәг һүзуруна етәр дуасы молланын,
Бу айда мүстәчәб олар бүтүн дуасы молланын.

Бизим бу һачы молляя әчәл әйәр аман верә,
Кечәнки ил кими чыха бу ил дә кәрчи мәнбарә,
Мәйәр ки, молладыр Гулам, о залим оғлу һейвәрә'
Дейәрсән афәрин буна будур ағасы молланын,
Бу айда мүстәчәб олар бүтүн дуасы молланын.

«Бабайи-Әмир»

1915.

АР ГЫЛ

Кәмәли-әлми хошлама, чавансан оғлум ар гыл!
Бураг бу раһи-мәктәби, чәһаләти шуар гыл!

Амандыр олма нахәләф, тутуб рәһи-чәһаләти,
Мәним тәк ад газанкилән, бүрүзә вер шүчәәти.
Чәкинма чөврү зүлмдән, демә ки, вар гәһәһәти,
Өзүнә рагиб әткилән һәрәсдан чәмаәти,
Бурыб йых, өлдүр әләми һүнәрләр ашикар гыл!

Олурум әлмдән көрәк зәманәдә сәмәр оғул?
Гылыбмы әлм бир кәси чәһанда бәхтәвәр оғул?
Инанма хейри вар сәнә, тәмамдыр һәдәр оғул!
Әбәсди вермә кәндиңә бу гәдр дәрдисәр оғул!
Көрәндә әлми, мәктәби даянма тез фәрар гыл!

Бураг тәриғи-мәктәби, йүйүрмә раһи сән'әтә!
Чалыш ки, салма башыны бәлаву дәрду мәнһәтә!
Мәчаз илә доланкилән, бахан һаны һәңигәтә?
Һәмишә талиб олкилән чәһанда гәтлу-гарәтә,
Әзиййәт әйлә халгына чәфайи-бишүмар гыл!

Фәғирә әзийәт әйләмәк һәмишә олсун адәтин,
Бир өйлә залым ол сала чәһанә ләрзә шөһрәтин,
Вур, өлдүр, арта күнбәкүн хәлаиғ ичрә һөрмәтин,
Гәм этмә олса да әйәр әсир-гейрә милләтин,
Һәмишә мәсләкни кими бу халгы тарүмар гыл!

«Мәзәли» мәчмуәси
1915.

МИРЗӘ ӘБДУЛХАЛЫГ ЮСИФ БАКИЛИНИН ӨСӨРЛӘРИНДӘН

ГӘЗӘЛ

Бәзм ичрә шәм'и руйи-чананә бир тәрәфдә,
Мән бир тәрәфдә яннам, пәрванә бир тәрәфдә.
Бир үздә хали-һинду, бир үздә тари-кейсу,
Бир дам бир тәрәфдә, бир данә бир тәрәфдә.
Бир янда аһи-Мәчнун, бир янда зүлфи-Лейли,
Зәнчир бир тәрәфдә, диванә бир тәрәфдә.
Мей шишәдә, күл әлдә, нақәһ һикәр кәлди,
Күл бир тәрәфдә галды, мейханә бир тәрәфдә.

Заһид, сөзүн шөкөрдир. Сөз бурда галсын амма,
Дилдар бир тәрәфдә, пейманә бир тәрәфдә.
Мәсчиддә халг ятмыш, ванз нәснәт эйләр,
Әфсүрдә бир тәрәфдә, әфсанә бир тәрәфдә.
Юсиф дейәр фәһимәм, заһид дейәр чинундур,
Кәнчинә бир тәрәфдә, виранә бир тәрәфдә.

МИРЭӨ БАДИ САБИТ БАКИЛИНИН ӨСӨРЛӘРИНДӨН

гәзәл

Дил ки, тиғи-ситәмнн эйләди сәдпарә ону,
Нечә чәм эйләйим инди мәни бичарә ону?
Мәнә әғяр вуруб тә'әнә ярасын ки, әлүм,
Бил ки, мән өлмәсәм әр*) өлдүрү бу яр ону.
Яш атар көзләрим этдикчә хияли-халин,
Ойнадар пәрри-мәкәс тәк ики фәвварә ону.
Вәһм эдиб мүргн-дилим әф'ийи-зүлфүн көрәли,
Басар ол ваһимәдән ләһзәдә бир гарә ону.
Ахды дурған яшым әй мәһ, шәби-һичранында,
Нола ким зәнн эдәләр Сабити-сәйярә ону.

ӨБДҮЛХАЛИГ ЧӨННӨТИНИН ӨСӨРЛӘРИНДӨН

гәләм

Әсри-һазырда дейил һейф ки, азад гәләм,
Йохса минләрчә эдәр мө'чүзә ичад гәләм.
Ичсә бир чүррә әйәр чешмәйи-һүррийәтдән,
Дост үчүн шәһд япар, дүшмән үчүн яд гәләм.
Демә вәһшиләри ислаһ эләмәк мүшкүлдүр,
Мәдрәсә әһлини һәтта эдәр иршад гәләм.
Халгы иршад эләмәкмиш көрүнүр мәгсүду,
Һәзрәти-чәлли-ила эйләмиш ичад гәләм.
Сәрфдә, нәһвдә, мәнтигдә һүнәр саһибидир.
Элмидә чүмлә мүаллимләрә уstad гәләм.
Мәрдүмә дәрс верәр чүмлә кечән тарихи,
Гиссейи-һәзрәти-«Идриси» гылар яд гәләм.
Биситунда сәри-нахүнчә әсәр гоймаз иди,
Әвәзи-тишә алайды әлә Фәрһад гәләм.
Сабигән һейдән иди, хамә төкәрдн шәккәр,
Ган төкәр тиг кими инди дә фулад гәләм.
«Чәннәти» мәтләби тә'бир илә товзиһ эләмәз
Она кәр әтмәсә тәһрир илә имдад гәләм.

1914.

*) Әкәр.

СӘТТАР ХАНЫН РУҢИ-ПҮРФУТУҢИНӘ

Әй вәтән чисминә чүн руһи-рәван Сәттар хан!
Руһи-пакин дуту чәннәтдә мәкам Сәттар хан!
Әй вәтән хадими! Әй үгдә кушайи-милләт
Әй һүнәрмәндн-чаһан, фәрди-заман Сәттар хан!
Әһсән олсун сәнә намуси-вәтән һифән үчүн,
Чан гояркән шәрәфин этди заман Сәттар хан!
Афәринләр сәнә әһя эләдин милләтини,
Әйләдин мүздәләри саһибн-чан Сәттар хан!
Һүммәтин, дәстини кутан эләди зүлламын,
Әй шүчәәтдә зәбәрдәсти-чаһан Сәттар хан!
Исму рәсмү һүнәрнн сәйти-чаһанкир олмуш,
Әй чаһанкири-заман! Мир'и-илан Сәттар хан!
Әкдийн шахә көйәрмәкдә икән һейф сәнә,
Вермәди ләйк өчәл бир дәм аман Сәттар хан!
Сәни һаша ки, фәрамуш эдә эвлади-вәтән,
Ери вар ағласа мәрдүм сәнә ган Сәттар хан!
Сән ачан чадәдә мәрдүм йүрүйүр чүр'әт илә,
Догрудур, Чәннәти гевлине инан Сәттар хан!

ЭДӘБИЯТ

Данейи-хал илә дүшмәз дамә мәрдүмзәдәләр,
Зүлфбәнд олмаз әсарәт көрмәйән азадәләр!
Ким ки, гылмыш вадейи-тәһгигдә сә'йи-сафа,
Кә'бейи-мәгсүдә ачмыш һәр тәрәфдән чадәләр,
Шаһиди-һүррийәтин чанын гдумн-пакинә,
Әйләйәр гурбан миһайи-әшгидә ифтадәләр.
Нүгтейи-мевһуму әй дил, сор дәһани-ярдән,
Нүктәданлыг рәмзү имасыны ганмаз сәдәләр.
Я чибунум, я чининум вар нәдәнсә билмәзәм,
Чешмиmä гейди-әсарәт көрсәннр гәлләдәләр.
Иһтираф әтмәм тәриги-истиғамәтдән сағын,
Залым оғлу, әзмини фәсх әйләмәз дилдәдәләр.
Ким ки, гафилдир алыр дүшмән әлһндән варыны,
Бир готур оғлаг да вермәз гулдура амәдәләр.
Әй кәнүл, бинәш'ә олмаг әйбдир фәсли-баһар,
Сағи, һей әһзар гыл кәрдишдә олсун бадәләр.
Сәчдәйи-әйямидир чүмлә чамәәт чәм'ндир.
Сәчдәйә шүкр әт дәшәнмиш Чәннәти сәччәдәләр.

«Дирилик» мәчмуәси
1915

КЕФИЙИЯТИ ҺАЛЫМДАН БИР МӨВ'ИЗЭ

Мәним тәк шештәри-һейрәтдә галмыш мат йохдур-йох!
Башы чашғын, күнүл мәнзун олан бир зат йохдур, йох!
Хәялимдән кечәр Мәчнун кими сәһранәвәрд олмаг,
Һимарим ләнкидир әстәр йохумдур, ат йохдур йох!
Гәмим шәһрини язмаг иствәсәм һәркәһ һейраным,
Гәләм йох, кағызым йох, мүхтәсәр алат йохдур, йох!
Һүчүм әйләр мәнә гәм ләшкәри һәр ләһзә мин ердән,
Гәмим дәф әтмәйә бир шәрбә мәшрубат йохдур, йох!
Дейәрдим һәр шейим мөвчуд иди йох кәсри-һөгсаны,
Вәли бу дәвәйи-һиһудәдә иһбат йохдур, йох!
Демә: йохму әлиндән тумаға бир яри-гәмхарын?
Узатма мәтләби әрз әтмишәм кәррат йохдур, йох!
Мәрәздәнми, гәрәздәнми бир аз һалым мүшәввәшдир,
Мәнә һөгсанларым кәстәрмәйә мир'ат йохдур, йох!
Вәрәг парәм әлимдән дүшдү һәр киз тутмады һөгшим,
Гумарбазлар ичиндә мән кими бир лат йохдур, йох!
Мәним әйями-мазидә чаһан титрәрди һәнимдән,
Һаны ол гүдрәтим әй Чәннәти, һейһат йохдур, йох!

«Дирилик» мәчмүәси.

1916

ГӘЛӘМ

Язанда дилбәри-ширин кәләмә намә гәләм,
Кәлир су тутийи-шәккәр шикән кәләмә гәләм.
Сүвар оlanda сәмәнди-һейн бәнан үзәр,
Үмури-әләми салмаг диләр һизамә гәләм.
Һәмишә мәшг әләйир хәтти-мүстәгим үзәр,
Нәзакәт илә кәлән вағтта хурамә гәләм.
Мисали аһуйи-Чин гәтрә-гәтрә мишк саҷар,
Әтир ийи етирир дәмбәдәм мәшамә гәләм.
Басанда Хызр кими зүлмәти-дәватә гәдәм,
Бәга сую ичибән чан верир кәләмә гәләм.
Рүмузи-фәһми-сүхән сәнчи-әһли-даншидир
Бәнан ишарәси илә кәлир һиямә гәләм.
Үмумә мәһрәми-разу үлумә һазинидәр,
Һамы һүнәрләрини ирдириб төмамә гәләм.
Чаһанда данман әлламейи-заман олмуш,
Әкәрчи башына һеч гоймайыб әмамә гәләм.
Башы кәсилсә әкәр зәррәчә дилин кәсмәз,
Һүггун алмаға бәнзәр ити һүсамә гәләм.
Һәмишә саһибини әйләмиш әзизи-чаһан,
Әбәс дейил ки, белә етмиш әтирама гәләм.

Һүфуз саһибидир, шаһлардан иствәр бач,
Үлувву һүммәт илә ирди бу мөгамә гәләм.
Гылынч фәтһи-бидәд әтсә әмири олдур,
Ки язмыш адына әввәлдә фәтһинама, гәләм.
Һәғир санма ки, дуняны гәрг әдәр гәнә,
Зәбәнини һәрәкәт версә интигамә гәләм.
Тәфәхир әйләмәсин чевһәринә чох шәмшир,
Ган ағладыр она башларса ибтишамә гәләм.
Гәләм нә олдуғуну Чәннәти бәян әдәмәз,
Мәйәр ону етирә лайигинчә камә гәләм.
Ким олса манейи-азадейи-гәләм ярәб,
Көрүм ки, әлләри олсун мисали-хамә гәләм.

1914.

ӘЛИГУЛУ ГӘМКУСАРЫН ӘСӘРЛӘРИНДӘН

ӘДӘБИЯТ

Бир һөкүмәт тазә чыхмыш исми «Азәрбајчан»,
Шәкли чәмһури-идарә, үзвү ексәр бөйлә хан.
Һеч көрүбүзүмү ки, олсун кәлләйә*) гуртдан чобан?
Бир нәфәр халис рәйһит кәбнәдә йохдур инан,
Әл'аман бу мүстәбидләрдән илаһи әл'аман!

★

Һәр шәһәрдә хандыр, ә'яндыр кеҗиб иш башына,
Һәр чәһәтдән үз көрүр өз говмуна, гардашына,
Кет долан кәнд-кәсәйи бах бир ахан көз яшына,
Һәр тәрәфдә камирандыр бәй, әкинчи бағры ган,
Әл'аман бу мүстәбидләрдән илаһи әл'аман!

★

Кет Газахдан кеч, Товусдан кәч, өзүн вер Кәңчәйә,
Көр насыл вермиш рәйһит бөйлә пәнчә-пәнчәйә,
Кәндлийә, рәнчбәрләрә бах бир олан ишкәңчәйә,
Бах нә чүр ган ағлайырлар зүлмдән һәр бир зәман,
Әл'аман бу мүстәбидләрдән илаһи әл'аман!

★

Варды мин динсиз, имансыз, һәр бири миллион ейиб,
Беш күн әгдәм лүт кәзәркән инди хәз палтон кейиб,
Доғрудур һагга кечәнләр мәтләбин ләббейк дейиб
Шимди, булбулләр ериндә гаргалар тутмуш мәкан,
Әл'аман бу мүстәбидләрдән илаһи әл'аман!

*) Сүрүйә.

Ган төкүлдү, чан верилди, олду һүррийят пәдид,
Көннө истибадад дүшдү, парлады дөври-чәдид,
Шаһиди-мәгсүд кәстәрди йүзүн верди нүвид,
Ихтияр алмыш көнүлләр олдулар ексәр чәван,
Әл'аман бу мүстәбидләрән илаһи әл'аман!

Лейк һейф олсун үзү бир бинаванын күлмәди,
Милләти-чаһил бу фәйзин гурбу гәдрин билмәди,
Фәләһин бир кәс үзүндән әшки-алин силмәди,
Чанаварлар әл-гол ачды, олду залымләр эян.
Әл'аман бу мүстәбидләрән илаһи әл'аман!

«Һүррийят» гәзети 1913, 3 сентябр № 17.

ФУЗУЛИНИ БЕШЛӘМӘ

Йохдур аләмдә дәхи гүссәвү дәрду мәнәним,
Варды һәр ердә мәним боллу суюм, боллу дәним,
Мәни мин фикрә салан бу кәдәнимдир кәдәним,
«Пәнбейи-дағи чүнүн ичрә ниһандыр бәдәним
Дирин олдугча либасим будур, өлсәм кәфәним».

Алдадыб хәлги бүтүн кәндимә гылдым майил,
Һәр шейи мәнбәрә чыхчаг сөләрәм латайил,
Сигәсиз күн кечириб олмарам әсла гафил,
«Чаны чанан диләмиш, вермәмәк олмас эй дил.
Нә низа эйләәлим ол нә сәниндир, нә мәним».

Һара кетдимсә мәнә кәстәрилән һөрмәтдир,
Милләтим чүнкү һәгигәтдә кәзәл милләтдир,
Молла олмаг белә бир говма бөйүк не'мәтдир,
«Түги-зәнчирә-чүнүн даирейи-дөвләтдир,
Нә рәва ким мәни ондан чыхара зә'фи тәним».

Һансы бир шәһрә вә я кәндә ки, дүшдү күзәрим,
Олачаг күндә кәбабым, билрәм симү зәрим,
Олмайбыдыр әли бош әвдәт эдән бир сәфәрим,
«Әшг сәркештәсийәм сейли-сирешк ичрә ерим
Бир рубабәм ки, һавадан долудур пирәнәним».

ШӘЛАЛӘ ӘДӘД 3.

Сәбрибәйзадә, бизи атма, амандыр кетмә!...
Милләтини һалы букуң хейли ямандыр, кетмә!...

Яхшы тәфсир әлә өз рә'йин илә гур'аны,
Чадыра, чаршафа бүк, дүстаг әлә нисваны,
Гойма кетсин габага, милләти гайтар аны,
Инди Гафгазда бөйүк бир һәйчәндыр, кетмә!

Кедәсән ким язачагдыр бизә «Әшги-һәвәси»?
Милләти-гәмзәдәнин ким олачаг дади-рәси?
Сән ки, кетдин даһа (Шыр-шыр) кәсилир мән биләси,
Бир гәдәр сәбр әлә, бир ләизә даян, дур кетмә!...

Кетмәк этсән дә ирадә, сәни гоймаз Исабәк,
Сәрф әдибдир сәнә, һәм журналына чохлу әмәк,
Сән ки, кетдин, әдәбийят да бүтүн өлдү демәк...
Бу күнаһы эләмә вахты юбандыр, кетмә!...

Башына чәм әлә һәгги кими һәр нахәләфи,
Агына һәр нә кәләр язсын, итирсин кәләфи,
Чап әлә бирбә-бир әша'ри-гурупи-сәләфи,
Сәнә тикмиш һамы кәзләр, никарандыр кетмә!...

Күндә яз, һәфтәдә нәшр эт әдәбийяти-әтиг,
Фикри-мәһүм илә гыл, кәндини һейрәтдә гәриг,
Сәнә һәгг илә мүзәффәр олачаг яри-рәфиг,
Тәк әтәкдән бу дашы, кәр нә замандыр кетмә!...

Каш ола беш дәнә Гафгазда сәнин тәк шаир,
Әлмидә, фәзлу камалати-һүнәрдә маһир,
Һейф бошдур әлимиз сән ки, кәлибсән һазыр
Гойма чаһил гала бу милләти гандыр, кетмә!...

Сән ки, кетдин демәли вай бизим һалимизә,
Кимди язсын о «көзәл» ше'рләри бир дә бизә?
Һейф, сәдд һейф о «көзәл» мунтахәбата, о сөзә,
Гал бизә сәдә ибарәтләри андыр, кетмә!...

Бу сөзү мөндөн эшит, санма зәрафәт әдирәм,
Сәнә мәфтунәм о мәчмуәни сәнәси недирәм?
Язығын бизләрә кәлсин, демә һөкмән кедирәм,
Кетмә, Хүррәм мән өлүм, аз мәнни яндыр, кетмә!...

1914

САБИРӘ

Ики илдир вәфат әдиб Сабир,
Ону милләт көзәлчә яд әләйир,
Руһуну һәр чәһәтчә шад әләйир,
Галыб өз гәдриданлығын заһир.

Нечә мәктәб бина әдиб адына,
Дарилиттаму дарл'ичәзә ачыб,
Пулу бол-бол, кирур-кирур сачыб,
Етишпб мин етим-есир дадына.

Өзүнүн оғлунун хүсусунда
Көстәриб башга һүммәтү гейрәт,
Яшасын, өлмәсин бу чүр милләт,
Даим олсун бу чүр абрусунда...

Күнү-күндән чәлалымыз артыр,
Олмуруг бир дәгигә гәфләтдә...
Гоймушуг кәинаты һейрәтдә,
Һәрә өз сәмгинә бизи дартыр.

Бизә лазымды инди асайиш,
Чүнки һәр иш кедир гәрарында...
Өзү милләт өз ихтиярында...
Әләйир һәр үмури-пирайиш...

Көндәриб пайтахти-Ирана,
Эрфәәлдөвләни вәзир олсун,
Бүтүн Иран она әсир олсун,
Рәһмәт этсин әмиру-султана.

1915.

ВАРЛЫ

Бу гәдәр ифадәләнмә, сәнә йохду баб варлы!
Фүгараны бәсдир аз сой, әлә ичтинаб варлы!

Һәзәр әйлә рәнчбәрдән, она бәсди вурма нохта,
О языг әкинчиләрдән бир утан, бир азча тохта,
Бу гәдәр екәлтмә гарнын, пулуна күвәнәм чох да,
Олу бир заман чәкәрләр сән илә һесаб варлы!

Сән әкәрчи варланыбсан, пулу йығымысан чәфасыз,
Буну бил ки, варлы һәркиз долананмайыб кәдасыз,
Бу гәдәр көрәндә йохсуллағы бахма әтинасыз,
Оларын һәзәр гыл әтмә йүрәкин кәбаб варлы!

Һамы сосялиствәр инди оларын көмәкләридир,
Нийә? Чүн әкиб бичәнләр, оларын биләкләридир.
Сәни варлы әйләйән һәм оларын әмәкләридир,
Пулу сән гучаглайыбсан, о чәкир эзаб варлы!

Сәнә дүрлү-дүрлү не'мәт олар әйләйиб фәраһәм,
Бу саяг илә ки, инди дәйишилди вәз'и аләм,
Өзүнү кәнара чәкмә дәхи кечди сән дейән һәм,
Кәрәк өз әмәлләриндән верәсән чаваб варлы!

Ейиб ичмисән доюнча, кечә-күндүз олмусан шад,
Фүгәрәя әтмәйибсән о яман күнүндә имдад,
Бүтүн ишчиләр әлиндән әләйиб фәгани-фәряд,
Нәди сәндә бейлә бир зүлм, бу чүрә итаб варлы!

Дәхи бәсдир әтдийин чевр вә ситәм етәр дүбара,
Сечилиб гарышма халга бир утан чәкил кәнара,
Зибәс әтдийин чәфалар һамысы кәтирди зара,
Төрәди бу нийәтиндән белә ингилаб варлы!

Сәни сәдри-мәчлис әтсә, башына долашса әчлаф
Өзүнү өйүнмә бәсдир дәхи вурма чох да бош лаф,
Бу гәдәр һәлсәзә олма, әлә ламһалә инсаф,
Фүгәрәдә галмайыбдыр дәхи сәбри-таб варлы!

1917.

203

М. Ө. АХУНДЗАДА МЭРЭНДИНИН ЭСЭРЛЭРИЙДӨН

ИБРЭТ, ГЕЙРЭТ, ХҮММЭТ

Көвкэби-игбалымыз батмыш, гарармыш шамымыз,
Гэг'и-нур илэ куусуф этмиш маһи-табанымыз.
Йохса кэсмиш лутфуну бизлэрдэн ол субһанымыз,
Бир түкәнмэз дәрда дүшдүк йох дәхи дәрманымыз.
Кимдэн истимдад эдэк һаябдыр лөгһанымыз.

Һәр тәрәф олмуш һүчүмавар сәфалат селләри,
Верди эһнайә вәтән бағын фәзаһәт елләри,
Сындырыб төкдү түрабә таза ачмыш күлләри,
Лал олуб дүшдү сәдадән бинава бүлбүлләри,
Ланәси виран, һәрәсан, мүргги-хош әһһанымыз.

Үтлүбүл' әлм дәмәдәм банки-һатифдән кәләр,
Мә'рфәт мәктаб мәдарисү маарифдән кәләр,
Кәсби-әхлағ әйләмәк һәггү гәарифдән кәләр,
Буйи-инсанийәт әлбәт музди-арифдән кәләр,
Бинәсибик йох бизим бир мәчлис-үрфанымыз.

Ач бәсирәт чешмини бах әһли-әлмә ибрәт әт,
Мәктабү әлмү маариф мөвсимидир фүрсәт әт,
Аләми-әлмә әнис ол гачма гардаш, һүммәт әт,
Кәсб гыл әлми-сәнае, фәннү һекмәт гейрәт әт,
Әмири-һәгдир бу бизә тәлгин олан фәрһанымыз!

Ғабиләк әтсәк мүсәххәр әлм илә дүняләри,
Асиманү әрдә мөвчүд олан әшяләри,

Ғоймады алимнүмәләр әлмү фәннә бизләри,
Кәшфи-һекмәт мәһһәсиндә вердиләр күфһанымыз.

Кимлә* баис олду дүшдүк биз бу вәһшанийәтә,
Тишеи-мөвһуму вурду биһи-инсанийәтә,
Әйләди мүтлөг хәянәт шә'ри-ислабийәтә,
Һәгги батил, битили тәрчини-һәгганийәтә,
Вай о күндән кәр гурулса әдл илә диванымыз!

Ләнкәрәндаз олду һәр милләт тәмәддүн бәһриңә,
Әлмү фәнн илә көчүб ордан саадәт шәһәринә,
Тапмады әфсус биз бир йол тәрәгги һәһриңә,
Кәсейи-ғәфләтдә туш олдуғ чәһаләт зәһриңә,
Сәммдән солду, саралды күл кими сибянымыз.

*) Кимләр.

Әлһимиз, тәһсилһимиз аһлатды бир әһмамәдән,
Һәм сәләт олду ибарәт бирчә гәсди-намәдән,
Нитһимиз тә'рифи-ваһи, шәрһ кәлмәз хәмәдән,
Әлдә тәсбиһү әса илә әтәкли чәмәдән,
Нөгтә олдуғча олур дәстимдә һифһринһанымыз.

Шеш чәһһәрдән ләшкәри-төһмәт бизә әйләр һүчүм,
Ашияһи-мәмләкәтдән гачды һәр кәс һәмчү бум,
Бивәтән галдығ илаһи, егмәз итмамә зүлум,

Күйи-һиммәт кетди әлдән галды бош чәканымыз.

Поздулар бүстан-бағы ятма әй бағбан һарай,
Ғырдылар шахү будағы ятма әй бағбан һарай,
Әлдә фүрсәт гыл бу чағы ятма әй бағбан һарай,
Мәскән әт күнчи фәрағы ятма әй бағбан һарай,
Бәлкә гуртулсун сәнин тәк бағбандан чанымыз!

Һәр тәрәфдән сәс кәлир Сәттар, фүрсәт вәгтидир,
Әйһүһәләнсәр, үлүдәбсар, фүрсәт вәгтидир,
Бирләшин әй фирғейи-әһрар фүрсәт вәгтидир,
Ғой язым мән бу сөзү тәкһар фүрсәт вәгтидир,
Ғоймайын пәмал ола һүррийәт әй әхһанымыз!

Мә'дәни—Зансол.

М. Ө. Һ. Ахундзада Мәрәнди.
1909.

СӨРРАФЫН (1853—1907) ШЕИРЛЭРИНДӨН

ВӘГТИ-СӘҺӘР

Әй милләти-ислам оян вәгти-сәһәрди,
Көр бир нә хәбәрди!
Бәсдир бу гәдәр ятма, чүрүрсән нә хәбәрди,
Дур вәгти-сәһәрди!

Ғафил дүшүбән динүвү дүня сатыбсан,
Иүз илди ятыбсан,
Бәсдир көзүн ач сәндә кәсәләт нә гәдәрди,
Дур вәгти-сәһәрди!

Мин ердән айылдыр сәни бичарә әһибба,
Тәрпәнһисән* әсла,
Ятмағ белә олмаз бу әлүмдән дә бәтәрди,
Дур вәгти-сәһәрди!

*) Тәрпәнһисән.

Бу дөврдә һәр кимсә ята ганы һәдәрди,
Дур вәгги-сәһәрди!

Күн олду күнорта, һамы ятмышлар оянды,
Өз эйбини ганды,

Сән ят, гой олар дурсун, олар чүнкү бәшәрди!
Дур вәгги-сәһәрди!

Чох тәрләмисән, һеч хәбәрин йохду биширсән,
Тәрпәнмә үшүрсән.

Чәк йорғаны баша бәдәнни шып-шыпа тәрди,
Дур вәгги-сәһәрди!

Бидәрдлийн бошлама, ахтарма һәмийәт,
Лазым дәйн геирәт,

Геирәт дедийн башә бәла, чанә хәтәрди,
Дур вәгги-сәһәрди!

Ганмазлыгынын гәдрини бил яхшы сәмәрди,
Дур вәгги-сәһәрди!

ГЭЗЭЛ

Пәрванә тәк бу мүлкдә йох ашиян мәнә,
Һәр ердә шәм' янса о ердир мөкан мәнә.

Кәлдим бу тәрфи багдә сейри-күл этмәйр,
Ачмаз нә фандә гапыны багбан мәнә.

Тири-бәла ичибди мәйәр аби-зиндәки,
Чана етән заманда верир тазә чан мәнә.

Бәс тири-аһ чүкдим олуб гамәтнин каман,
Олмуш эсайи-пис бу тири-каман мәнә.

Башимдә тачи-фәрг илә вардыр хәяли-дост,
Султани-эшгдән етшиб бу нишан мәнә.

Харүхәси-вичудуму ердән көтүрмәйә,
Бир түрфә дәсткир олуб эшки-рәван мәнә.

Олдум гәми-висалилә бир пири-маһү сал,
Һәркиз мүсаид олмады бәхти-чаван мәнә,

Әнд әйләдим гоям үзүмү хаки-пайинә,
Вермәз бу ганлы көз яшы, нейлим, аман мәнә.

Сәндән нишанә йохду бу хәлг ичрә билмирәм,
Я хәлг бихәбәрди верилмәз нишан мәнә.

Кимдән шикайәт әйләйим ахыр бәла күнү?
Гисмәт олуду һәләвү аһу фәган мәнә.

Кәшф әйләйим нә невилән әгярә сиррими,
Тә'визи-чисмү чанды бу рази-ниһан мәнә.

Билмәз нәдир көнүлдәки мәнзури-мәтләбим,
Һәр фиргә зәнни-бәдлә әдәр бир күман мәнә.

Нә чәбриям, нә суфи, нә гишри, нә вәһдәти,
Әй мүддәи, утан, демә фәһиш ялан мәнә!

Тәрраф, нәгди-өмрүнү сәрф әт бу нәвилән,
Гой варса мәнфәәт сәнә, кәлсин зиян мәнә!

МИРЗӘ ӘЛИ ДӘ'ЛИНИН ШЕИРЛӘРИНДӘН

«ШӘРГ-РУС»УН ТӘРИФИ

Геирәтдә гойду аләми-исламы «Шәрг-рус»
Үздән ниғабын ачды бу түрки зәбан әрус.
Афагы тутду сә'сә'әси бу чәридәнин,
Ярәб, бу шәрги-русду я мәтләи-шүмүс?
Бир хош тәрәнә башлады мизраби-хамәси.
Бу хош тәрәнәдән һамы хошнуд олур нифус.
Вәчди-сима' үчүн йығышыб әһли-зөвгү шөвг
Тәртиб вердиләр она бир һичлейи-чилүс.
Сәнчидә гылды нитгини мизани-һәггилә.
Авазы тутду аләми, дейдүрдү тәблү кус.
Кәфтары сидг, нийәти халис, лисаны пак,
Нә әхз, нә тәм', нә мүзәввир, нә чапилүс.
Йол кәстәрир азанлара чөлләрдә чүн чәрәс,
Бидар элир ятанлары эвләрдә чүн хорус....
Тәһсил-әлми-әлсинә лазымды бу заман,
Истәр зәбани-харич ола, я лисани-рус.
Әт кәсби-әлмү сән'әтү фәһни-зираати,
Бәсдир һәдиси-Рүстәмү Сәһрабу Әшкбус!
Душду тамам довләтү милләт мәзәлләтә,
Нә шәһрү бәһр галды, нә маһи нә бир филүс.
Симурғ тәк уруч әләйиб күһи-Гафдән,
Бу сөзләри хитаб әләр исламә «Шәрг-рус».
Һәр ким эшитсә сөзләрини кушү-һүшлән,
Бәшшаш олур әкәрчи ола фитрәтән әбус.
Күл тәк ола һәмишә һәваһани сүрх рәнк
Бәдхәһи зәрдүр гала манәнд синдрүс.

ГЭЗЭЛ

Эйдэмшидм сөнөмө вэслүвэ адэт кечэлэр,
Инди сэнсиз мэнэ бэрпады гнямэт кечэлэр.

Алыр араммы эзбэс ки, о бимар көзүн,
Дили-рэнчурими гоймаз ята раһэт кечэлэр.

Рузи-вэслинда меним сэбри-гэрарым йох иди,
Нечэ мүмкүндү фэрагында фэрагэт кечэлэр?

Кечэлэр бэс ки, гэмнидэн чэкэрэм нэлэвү аһ,
Аһү нэлэмдэн эдэр хэлг шикайэт кечэлэр.

Дүшэ бир дэ шэби-вэслин элэ эй маһ тамам,
Эйлэрэм бирчэ тамашая гонаат кечэлэр.

Гамэтин фикри ачылмаз кечэлэр башымдан,
Баша кэлмээ бу гнямэтдэн ибарэт кечэлэр.

Күндүзүм һэр нечэ пүр дэрдү мэлал олса кечэр,
Олу дэрдү гамим эй шух зиядэт кечэлэр.

Бахса айинейи-рүхсарүвэ эй меһри-мүнир,
Өз чамалындан олур маһ хэчалэт кечэлэр.

Хэми-зүлф ичрэ үзүндэн көзүм олмаз гафил,
Сүбһү бидар тапар эһли-ибадэт кечэлэр.

Сүбһэдэк нэлэ чэкиб ятмарам эй сэрви-гиям,
Гайимиллейли мени гылмыш о гамеҗ кечэлэр.

Билмисэн башыма зүлфүн нэ мүсибэт кэтириб,
Чэкирэм зүлфүн элиндэн нэ риязэт кечэлэр.

Хаби-наз ичрэ өзүн сүбһэ кими раһэтсэн,
Билмисэн заһир олур мэнде нэ һалэт кечэлэр.

Күндүз эй маһ сөнэ мүмкүн дәйи кэлмэк билирэм,
Элэ бары мени-бимари зиярэт кечэлэр.

Кэ'бейи-руһинни ол кимсэ зиярэт гылмаз,
Ки, үзүн этмэйиб эшкилэ төһарэт кечэлэр.

Алкилэн чанымы, гуртар мени һичранындан,
Йохду Лә'лидэ бу һичранына тагэт кечэлэр.

ИСТИ ҺАВАДАН ШИКАЙЭТ

Де көрүм бир мэнэ худавонда,
Бу бэдэн гургушунду, я мисди?
Күрөханэ дейил бизим мөнзил,
Нэйэ лазымды бу гэдэр исти?

Бизим эв Мэккэ, мэн эрбэ дейилэм,
Эрәбистан дейил, бу Тифлисди!
Шәһрә од ягдырыр, чөлү союдур,
Билмирэм бу нечэ мүһэндисди?
Нэ билир кэти пәшаву күчүнү,
Юхлуоб көр нечэ фыса-фысды...
Истини гышда вер ки, бәндәларин,
Чоху уряну урү мүфлүсди.
Бирэ вү мығымыға вү, кор милчэк,
Чәм олуб бир гәрибә мәчлисди.
Нэ сәбәбдән бизә мүсәлләт олуб
Нэ ки дуняда рәтб ябисди.
Чүчүләр долдуруб китаб арасын,
Бирә молла, бирә мүдәррисди.
Күчәдә ләһләр истидән итләр,
Йыхылыблар ер үстә биһисди.
Кечәләр пәшахак зүмзүмәси,
Мәчлисә банни-мүәссисди.
Бу һава хәтти-үстүвадә кәрәк,
Сақинани-шималә чоһ писди.
Нэ чәһәтдән көрүм бу музиләр
Кечә-күндүз биз илә мунисди?

ШИКАЙЭТ

Бу яғыша даянармы дәмйрү даш көрүм,
Галайды хейрин илаһи, гапында каш көрүм!
Яғыш кәрәк чөлә ягсын нэ шәһрү базарә,
Нэ хейри вар мәнә үстү башымы яш көрүм?

Нэ бағ галды, нэ һасил, нэ сәгф галды нэ дам,
Бунун һарасыды рәһмәт, де бир яваш көрүм!
Бу рәһмәтиндир һалә, бэс нечә олур гәзәбин?
Дәйәр бу зәһмәтнмә вердини мааш көрүм?

Нэ вермисән яхамыздан бизим көтүрмүсән әл?
Бу беш күн өмрү көзүм көрмәйәйди каш көрүм!
Әйәр сәнинди һамы, мәзһәб ихтилафи нәдир?
Нәдир аряя салыбсан бу иғтишаш көрүм?!

Бу халгин әксәри шамсыз ятыр гуру ердә,
Булар илән өзүн ол бир кечә һәмаш көрүм!
Баһалыг илдә ачындан өләнләри көрдүн,
Тапардылар оларын гырхы бир лаваш көрүм?
Нәдәнди һөкүмәтдән олмасын суал кәрәк?
Бу һөкүмәтин мәнә бир сиррин эйлә фаһ көрүм!
Һәмишә бадейн-вәһдәтлә мәст олан Лә'ли,
Деди; бу халиги-ектәйә бир долаш көрүм!..

МӨӨММӨД БҮЙДӨЧИНИН ШЕЙРЛЭРИНДЭН

ТЭЛМИЙ

Багрым эй дуст дөнүб айрылыгымдан ганэ,
Бас һачаг айрылыг эйямы өтөр паянэ?

Көр язым айрылыгын шәринни сыгмаз гэләмэ,
Көр сайым дөрдү гәмү, гүссәми кәлмәз санэ,

Һәр нечә дөрдә бу үмидилә таблашды көнүл,
Ким етәр вәслинә, дәрди етишәр дәрманэ.

Ода вурду өзүнү бәлкә етишсин сәнэ чан,
Од тутуб янды нечә шәм'ә янар пәрванэ.

Сәнин үмидинә атдым өзүмү дәрйя,
Әлими тут, дүшүб өмрүм кәмиси туфанэ!

Сәсләрәм дадә етән йох, бахарам һәр тәрәфә,
Нечә тәк галды гоюн чөлдә бахар һәр янэ.

Күнүз олду, кечә һәр гуш кедәр өз ланәсинә,
Күн батан чағы мәкәр мән ки йохумдур ланэ.

Каһи кәклик кими мәскән эләдим куһсары,
Каһи байгу*) кими мәнзил эләдим виланэ.

Өзүн инсаф, вер эй дуст, әкәр өзкәләрә,
Мән идим шиквә әлиндән ери вардыр янэ?

Севдиким, та сәни севдим әлим ишдән союду,
Дүшдүм олдәм ки, дөшүм олду нишан пейканэ.

Мәнчә, синним дейил ол гәдр ки, инсан гочала,
Билмирәм, шөкк варым, 45 олубдур, я нә?

Көзүмүн нуру кедибдир, дизимин гүввәти йох,
Бахарам күзкүйә саггалыма дүшмүш данэ.

Мәнэ Иран бу фәзасилә дөнүбдүр гәфәсә,
Мәнэ Теһран бу сәфасилә дөнүб зинданэ.

Көр һачагдан сәнин ардынча чилайн-вәтәнәм,
Бимируввәт, нола рәһмин кәлә бу вейланэ!

Гыл әлиндән кәләни кимсәнәдән бак йохум,
Һәр нә билсән элэ, йохдур етишән диванэ.

*) Байгуш.

Дөйүрән*) дей, сөйүрән сөй, кәсирән кәс башымы,
Дөзәрәм чарә йохумдур, кедәрәм фәрманэ.

Рәһмсиз аз сәнэ ялвардым, о күн, агламадым?
Демәдим кәл мәни гайтарма энэ Теһранэ?!

Ол хараб олмуша кетсән кедәр әлдән дилү дин,
О йыхылмышда мәнэ сәдмә дөйәр иманэ.

Синәмә сәдәләрин тә'нәси һәр ян етишир,
Нечә дә'вадә кәлир низә вү ох галханэ.

Мәнни бир киприйи ох, гашы каман, зүлфү кәмәнд,
Көзү чаду, сөзү фитнә эләмиш диванэ.

Ериши газ кими, охшар бахышы аһуйә,
Кедиши кәклийә бәнзәр, кәлиши тәрланэ.

Гәмзәвү гәнчү данышмағы ниш ишвә вү наз,
Сәһрдир бахмағы кәлмәз белә зад дөврәнэ.

Үзүнү тут, көзүнү юм, эләмә шәһри шулуг,
Эй көзү фитнә, букүн хәлгә сөзү әфсанэ!

Инди билдим сәни көрмүшү о күн олкәс ки, деди:
Тазәликдә энэ бир түрк кәлиб Иранэ.

Үзүнү этмә бәзәк, хар эләмә тавуси,
Көзүнә сүрмә кәкиб вермә ачыг чейранэ.

Гара көз сүрмәни нейләр, нийә зәһмәт чәкисән,
Йох дейән какили-әфшанә нә лазым шанә?

Күл олур хар әйәр үз кәтисән күлзара
Сәрв олур мат әйәр дүшсә йолун бостанэ.

Кечә-күндүз йолуну көзләрәм, арам йохум,
Каһ отага кедәрәк, каһ чыхарам эйванэ.

Һейдәчә кимсә кедән олса үһүббая дейин:
Тикмәйин көз йола, йох кәлмәйин ол саманэ.

О йыхылмышда нәдир сирри, тапылмаз бәрәкәт,
Кимсә ол кәнддә батырмаз чөрәйи айранэ.

Бу сөзүм бә'зиләрә мүштәбәһ этмиш гәрәзи,
Дәлийә йохса мәләмәт эләмәз фәрзанэ?

Көр мән өз дөрдү, гәмү, гүссәми нәзмә кәтирәм,
Охуйанда дәрү дивар кәләр әфганэ.

*) Дөйүрсән.

ПӨРВИН ХАНЫМ Э'ТИСАМИНИН ШЕИРЛЭРИИДЭН

ЭЙБ АХТАРАН

Тавусэ гарга багда тэ'н илэ сөйлэди:
«Чиркин бу гуш нэ ловгаланыр, сыгмайыр бага.

Бу хэттү халэ кимсэ демээ ким гэшэнкдир,
Бу рэнки-руйэ кимсэ демээ шүхү дилрубэ.

Чиркин вэ эйридир аягы, эйри йол кедэр,
Түлү мисалы гуйруфу вар, рэнки кэһрэба.

Диндикдэн охшайыр нечэ көр шум байгуша,
Пейсэр кобуд, боюн-богазы вар ики нача.

Чөлү гүрүр илэ зэин эйлэйир ки, о
Гушлар ичиндэ тэкдир она хасдир фэза.

Нэ күлүстанэ, нэ бага лайи бу эйбэчэр.
Бу бинүнэр нара, бу гэдри мэднилэр нара?

Һирс илэ ловгалыг о гушун тэк сэфасыдыр,
Салмыш һэвэс аягдан ону, өлдүрүб һава».

Тавус күлдү сөйлэди: «Рэйн хилафдыр,
Хаин демээ һэгигэти, бойну вурулса да.

Инсанлар һэр заман бизи тэ'риф эйлэмши,
Йохдур дәлилә һачэти һэгдир бу иддиэ.

Һэр бир сөзүн сэнин төрэйир гарэ гэлбдэн,
Пак олса гэлби бир нэфэрин билмээ ифтира.

Һеч бир заман биз эйбимизи билмэдик һүнэр,
Өз эйбинэ галын гафалэр этмээ э'тина.

Назилэ мэн чэмэндэ сэриркэн ганадымы,
Һэсрэтлэ көз тикиб чэкэрэм аһ, аягыма.

Биз гане'ик нэ тапсаг она, лейк гаргалар,
Чырпышдырар, нэ көрсэ энэ ачды дайма.

Бир эйбдир еканэ бу чиркин аягларым,
Йох башга бир еримдэ мэнин зэррэчэ хэта.

Мэн гол-ганадыма нэ базак вурмушам, нэ рэнк,
Яддыр тэбиэтимэ рия, рэнкимэ боя.

Биз нэгшү рэнк үчүн нэ данышдыг, нэ сызладыг,
Һэр нэ фэлэк верибса бизэ гане'ик она.

Сане бизим хамиримизи саз эдэн заман,
Һэр шей ки, сэндэн алды мэнэ эйлэди ата.

Һэр говм, һэр гәбилэдэ бах яхшы вар, яман,
Бир гуш кәлағи лашәхор олмуш, бири һума,

Бир гарганы апарыб йүз ил Дәчләдэ юсан,
Бир шей дэйишмээ онда, галар рэнки гап-гара.

Йолмаз сэнин ганадыны кимсэ мэнин кими,
Этмиш көзәл ганад бизи мин дәрлә мүбтәла.

Азадү шадсэн сәнэ бир кәс тохунмайыр,
Аддым башы бир овчу бизи кишләйир тора.

Бир һөкмдүр бизимки языб мүншийи-фәлак,
Дүздүрмү, эйридирми данышмаг дейил рәва.

Биз кәлмәдик чәһанэ верәк чәрхә мәсләһәт,
Нэ бизлэри, нэ фикримизи динләр ол гоча.

Ахмаг китабы көрдү деди: мэн дә алимәм,
Ловға кәми көрүб өзүнү санды нахуда.

Бизләр нэ чиркиник, нэ дә ки, сән әгиллсэн,
Чәһлин сэни сүрүкләйир ирад тутмаға.

Гарға көзәл дейил, буна тавус нейләсин?
Акаһдир бу сиррә о Мустофини-гәза.

ЗИНУЗИНИН ШЕИРЛЭРИНДЭН

ХЭРМЭН

Тәкчә яран, мэни кәтирмиш бәлайи-хәрмән,
Мэн рәнч чәкдим ахыр көрдүм чәфайи-хәрмән.

Мәшһурдир ки, бирәнч аләмдә кәнч олмаз,
Бу рэмзи билмәйән шәхс, һәмнүктә сәнч олмаз,
Бәс һекмәт илэ рәнчин мәһсулу рәнч олмаз,
Мэн рәнч чәкдим ахыр көрдүм чәфайи-хәрмән

Дүшдү бәлая башым, чәкдим нэ гәдри зилләт,
Үч ай тамам галдым әһлү әялә һәсрәт,
Эй бинәва рәнийәт, чәкмә белә әзиййәт,
Мәндән сәнэ вәсиййәт этмә бинайи-хәрмән!

Бир кәндә барилаһа, сәккиз мүбашир олмаз,
Бир чәмдәк үстә сәккиз ач ит муашир олмаз,
Бәй, хан булара һаким, малик дә ашир олмаз,
Иманү дил верибләр бунарлар бәрайи-хәрмән.

Һәзрәт чыханда көйшән дөнмүшдү Кәрбәлайә,
Бичарә рәнчбәрләр вермиш сәда-сәдайә,
Хәрмәндә ялварырым ол Шүмри-биһәяйә,
Ердән-көйә чыхарды һәр дәм сәдайи-хәрмән.

★

Чүн хәрмәни әһәтә әтмишди, бу өмәрләр,
Күя ки, хеймәкәһи әйлиб әһәтә ләшкәр,
Од тутду хеймәләр тәк хәрмәндәки күләшләр,
Кетсин әвиндә рәнчбәр гурсун әзайи-хәрмән.

★

Әрбаба бир дейән йох бунлар нә мачәрадыр?
Биз бинәвайә ахы бу зүлм нә рәвадыр?
Кәл бир Зунуз ичинә көр нә худа-худадыр,
Бир хәрмәнә өтүрдүн сәккиз супайи-хәрмән.

★

Вердин ичарә кәндин дөрт ил бу говми-дуна,
Бу сали-әввалиндир олсун сәнә нүмунә,
Дөрдүнчү ил көрәрсән кәндин бир өзкә күнә,
Зарәләрин тамамән олмуш кәдайи-хәрмән.

МӘНӘММӘД НАДИ

(1879—1920)

БИЗ НӘ ҺАЛДАЙЫЗ

Әчаниб гылды һәр бир карын итмам,
Биз исәк әски тасдыр, әски һаммам.

★

Нәләр ичад эдир әрбаби-сән'әт,
Сәнаея гылыр тәсили-сәрвәт.

★

Тутуб сән'әтлә дүняны әчаниб,
Фәгәт биз галмышыг мәһрум, хаиб..

★

Әфәндим сөйләйир минбәрдә һәр ан,
Бизә лазым дейилдир элми-әбдан!

★

Дейир: үгбә кәрәк, дүня фәнадыр,
Чаһан исламә җандани-бәлададыр.

★

Сиз әтдиз бизләрә дүняны зиндан,
Йыхылсын ханәниз эй кәмшүүран!

★

Сәнае раһыны кәсдиз һәмншә,
Дедиз лазым дейил, исламә пишә.

★

Сәнае нолдугундан бихәбәрсиз,
Һәгигәт, мейвәсиз, барсиз, шәчәрсиз.

★

Ағач бом-бош олурса кәмбәһадыр,
Кәсиб яндырмаға анчаг сәзадыр.

ИСТИГБАЛЫМЫЗ ПАРЛАГДЫР

Ачар фирдовси-һүррийәт фүюзабад олур аләм,
Күләр сүбһи-һәгигәт мә'дәләт мә'тад олур аләм,
Шүәати-мүсаватилә сәһни-дад олур аләм,
Кәмәнди-әшги-инсанийәтә мүнҗад олур аләм.

Сурурабади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм
Шу истибад әлиндән гуртарыр, азад олур аләм.

★

Сәһаби-зүлми-гәһр учдурда парлар нури-хуррийёт,
Гачанда дивн-истибад ойнар нури-хуррийёт,
Кедәр гәмләр, кәләр дәмләр, чалар сантури-хуррийёт,
Чанани сурикан әйләр, дили-мәсрури-хуррийёт,
Сурурабади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм,
Шу истибад әлиндән гуртарыр, азад олур аләм.

★

Охур, тәһсил илә әһраз хуррийёт гылар инсан,
Һугуги-пакин анлар тәхти-нәфсиндән олар султан,
Тәбәссүмләр төкәр әлмү маариф, чәһл олур кирян,
Һаятын мә'нийи-әслиси әрз руй эдәр шол ан,
Сурурабади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм
Шу истибад әлиндән гуртарыр азад олур аләм.

★

Тәчәллә әйләйн дәм аләмә һусни-диларамы,
Көрән нәсбү никәһ әйләр олур мәфтуни-әндамы,
Эдәр мәнсух аяти-һаяты, һөкми-ә'дамы,
Бу ол сөйяддир мәнкуму азад әйләйир дами,
Сурурабади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм,
Шу истибад әлиндән гуртарыр азад олур аләм.

★

Әвәт биз көрмәдик әзвагыны күлзари-әкванан,
Чананда дәрмәдик әһзаран азадийи-вичданан,
Тәһәсүрлә атылдыг гә'ринә үммажи-нисянын,
Дөнәр бир күн беһиштә сәһәси мейдани-имканын,
Сурурабади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм
Шу истибад әлиндән гуртарыр азад олур аләм.

★

Эй ол вагты көрән мәс'уд, унутма бизләри яд эт!
Бу йолда һәсрәтилә чан верән әһбабы тә'дад эт!
Мазарым үзрә кәл, дур гәмли-гәмли ағла, фәряд эт!
Оху бу ше'ри гәбримдә әләттәкәрар, әврад эт;
Дур әй зиндани-нисянда ятан, азад олуб аләм!
Сурурабади-хуррийёт кәлиб дилшад олуб аләм,

★

Биз ийман әһли икән хәлг лайиг көрдү тәқфирә,
Көкүс кәрдик, даяндыг тири-тагәтсуз тәһгирә,
Урулду пайи-хуррийётпәрәст әғлалү-зәнчирә,
Көрәр мүстәгбәл әвлады бизи шаян тәгдирә,
Сурурабади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм,
Шу истибад әлиндән гуртарыр азад олур аләм.

★

Һәгигәт рую күлмәкчин фәдайи-раһы олдуг биз,
Әзиййәт гылды чаниләр, сәәдәтханы олдуг биз,
Вүчуди-каинатын рүһбәхш әрваһы олдуг биз,

Бу лейли-мүзлими тәнвир эдән мисбаһы олдуг биз,
Сурурабади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм,
Шу истибад әлиндән гуртарыр азад олур аләм.

★

Гурур, әшчари-мәл'унә, олур пакизә мәшчәрләр,
Дөнәр бир бәэми-фейза-фейзи-шурайә бүтүн ерләр,
Охур бүбүл, күләр гөнчә дили охшар бу мәнзәрләр,
Чәмаһиру туюр иштә бу ше'ри ер-ер әзбәрләр;
Сурурабади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм,
Шу истибад әлиндән гуртарыр азад олур аләм.

★

Хәями-гәлбдән парлар, эдәр маһийәтин нәбат,
Тәбиәт чәннәтиндә бәсләнән һурати-мәғсурат,
Букүн мәһрәм дейилдир онлара әрбаби-мөвһумат,
Чәһәннәм әһлинә лайигмидир пәрвәрдейи-чәннат?
Беһиштәбади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм,
Шу истибад әлиндән гуртарыр азад олур аләм.

★

Чыхар сәһни-тамашая о күн рәғгаси-хуррийёт,
Күләр, ойнар, охур, алгышларын ер-ердән ол афәт,
Тәмашакәрларин рүһун эдәр мәчлуби-үлвийёт,
Тамашакәһни-насутун о күн нами олур чәннәт,
Сурурабади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм,
Шу истибад әлиндән гуртарыр азад олур аләм.

★

Сәмаваати-һаятын әй эәкайи-аләмарасы,
Фүюзатынладыр «Фирдовси-илһамат»ын* әһясы,
Ачар сән нур вердикчә онун эвраги-рә'насы,
Ачыл әй баби-чәннәт, та күлә үммид һурасы,
Сурурабади-хуррийёт кәлир дилшад олур аләм,
Шу истибад әлиндән гуртарыр азад олур аләм.

★

О дәм ки, ибтисам әйләр эмәл, хәндән олур һади,
Мәним зәррати-чисмин гәбрдә рәгсан олур, һади!
Губар олмуш көзүм ағлар, дилим сузан олур, һади!
Лисанын чисмләнәс бөйләчә кирян олур һади,
— Дур әй ағуши-нисянда ятан, азад олуб аләм!
Сурурабади-хуррийёт кәлиб дилшад олуб аләм!

«Тазә һаят» гәзәти № 178, 4 август, 1908.

ДАД ИСТИБАДАН!

Галдыг әлиндә бир сүрү әрбаби-вәһшәтин,
Олдуг әсири, пәнчәйи-гәһрү мүсбәтин.

★

Һәр сәмтдән атылмададыр-тири-чанкүдәз,
Йохдур онун алан бу хәдәнки-фәлакәтин.

*) М. Һадинин илк шеирләр китабынын адыдыр.

(«Лайүсэл»)үн мээлына мейдан олуб вэтэн,
Кейфи идарэлэрдэ нэ кыы эдалэттин?

★
Һэр ердэ эйлийор ситэм ичрайи-һөкмүнү,
Иштэ будур низаами калаби-донаатин.

★
Һэр кэс нэ билсэ этсин, авэт кимсэ динмэсин?
Мэмнү'удур денилмэси сидгин, һэгигэтин.

★
Эһраг олунду зүлм илэ назэндэ шәһрләр,
Яхмагдадыр чаһанлары аһы чөмәэтин.

★
Бары-кирани-зәһмәтэ йох сәбри гулларын,
Ярөб, нәдир бу рүтбә тәһәммүлдә һикмәтин?!

★
Ган аглайор эһали, көнүлләр чәриһәдар,
Күлмәэми эй худа енә рухсари-рәһмәтин?!

★
Һэр кимсә өз мөнафеи-шәхсәйи'әсин арар,
Әшаби-әлм олмада гурбаны зилләтин.

★
Минләрчә бинәва гуру ерләрдә чан верир,
Беш-он ләим нанли дәрәйи-не'мәтин,

★
Һэр кэс кәрәк бәрәбәр ола һэр һүгүгда!
Эһсаныдыр бу әрз бизә дости-гүдрәтин,

★
Мәнсух олурса гәндәйи-кейфи-майәша
Тәртиб әдилсә айәси шурайи-үммәтин.

★
Кәсби-сәадәт эйләриз азади-гәм олуб,
Мәс'удлуг илэ өмр эдәр әфрады милләтин.

★
Гәт'и-үмид этмәйәрәк кушиш эйләйин!
Эйләр чибали гәл' һиммәти әрбаби-гейрәтин!*)

★
Һәмдәсти-иттифаг олунуз эй рәфиғләр!
Бирликдә фәтһ олур сизә бабы сәадәтин!

★
Хаби-нифаг салды бизи бу сәфаләтә.
Мәһкум гылды чүмләмизи гейди-мәһнәтә.

«Йолдаш» газетя № 1, 22 август, 1907.

*) Эл бир олса дағ ойнаыр ериндөн.

ТӘРАНЕИИ-ГӘМПӘРВӘРАНӘ

Чаһана кәлмәдән мәгсәд нәдир инсанә билмәм ки?
Һәгигәтми бу хилгәт, йохса бир әфсанә билмәм ки?

★
Мән идрак этмәдим дүния кәлмәдән нәдир һикмәт?
Яратмагдан нәдир мәгсәд бизи сүбһанә билмәм ки?

★
Мүчәссәм бир хәялә бәнзәйир тимсалы имканын,
Ничин дилдадейи-шевгиз хәялистанә билмәм ки?

★
Китаби-каинатын сирри һейрәт бәхши-им'андыр,
Бу сирри кәшфә йохдур йол ничин им'анә билмәм ки?

★
Бүтүн зәррати-аләм мәнзәри-әсрари-гүдрәтдир
Бунун һәллиндә ачиздир ничин фәрзанә билмәм ки?

★
Душүндүкчә фәчаәткаһи-дәһрин һал чансузун,
Ничин ашиғ олур дәрдүләм вичданә билмәм ки?

★
Бу зүлмабади-кейтидә фәғәт бир намы вар әдлин,
Олурму әдлилә мә'мур бу виранә билмәм ки?

★
Ничин фәхр эйләсин әһрарә зүлм этмәклә истибад?
Илаһи! Та бөкәй бу зүлми-гәддаранә, билмәм ки?

★
Чүнун пәрвәрләрин фикри олуб алим рәсәнданә,
Ничин мә'юбдур рә'йи-фәлатунанә, билмәм ки?

★
Олубдур мүстәбидан чалиси—эврәнқи-истиғна,
Ничин зилләт иәсиб олмушдур әһраранә билмәм ки?

★
Зиявү зүлмәти тәмйизә йохму дидеи-идрак?
Нийә нури-һәгигәт чыхмайыр мейдана, билмәм ки!

★
Олуб арайыши-бағи-сәадәт чәһлпәрвәрләр
Ничин ариф яшар дүняда бәдбахтанә, билмәм ки?

★
Һәзаран бүлбүлан бағи-фәнада нәләпәрвәрдир,
Нә мәчбур эйләмишдир бунлары әфганә, билмәм ки?

★
Йүрәк ал ганә дөнмүш (Һадия) һүзни-үмүмидән,
Бу һүзнү бәхш эдән кимдир дилү-вичданә, билмәм ки?

★
Нәсиби хуни-дилдир бу фәна мүлкүндә әһрарын,
Әчайиб бир мүәммамы бу тилсимханә, билмәм ки?!

«Фүюзат» мәчмуәси № 2, 13 январ 1906.

ҲӢРАРӢТЛИ ШЕИР ВӢ ЯХӢД

ГЫЗДЫРМАЛЫ ҲАЛЫМДА САЧМАЛАРЫМ

КӢзӢм бир кӢлмӢйир бу эрзи-фӢрjады кӢрӢн кӢндӢн,
КӢнӢл шад олмайыр бу сӢхни-нашады кӢрӢн кӢндӢн.

УрӢк атӢшли, кӢз пӢр'аб, йӢ'ни кирӢпӢрвӢрдир,
ПӢришанӢм бу хакистани-бӢрбады кӢрӢн кӢндӢн.

БӢшӢр кӢз яшлыдыр матӢмкӢни-дӢنياйӢ кӢлдикдӢн,
Буну тӢдгиг гылдым Ҳали-невзады кӢрӢн кӢндӢн.

Нолейди пайбӢнди-чӢһи олайдым, ганмаяйдым аҲ,
Ӣсири-дӢсти-нӢзнӢм фикри-азады кӢрӢн кӢндӢн.

ҲӢятым тӢлхдир эй дилбӢри-Ширин-ҲӢррийӢят,
ГӢмим дағлар гӢдӢрдир эшги-ФӢрҲады кӢрӢн кӢндӢн,

ЗӢлалӢт зӢлмӢтиндӢн рӢяӢб олмушму инсанлар?
Хайыр, бил'Ӣкс атмыш рӢһбӢри, Ҳади кӢрӢн кӢндӢн.

ӢвӢт, тевҲидӢ гаил олмады Ӣгвами-бӢдбахти
Буна тарихлӢр шаҲид шу аҲады кӢрӢн кӢндӢн.

ҲӢмишӢ ганлы кечмишдир куруҲи-ичтимаийӢят
БӢшӢр тарихи хуниндир, бу Ӣфрады кӢрӢн кӢндӢн,

ҲӢялат олдуғун Ҳисс эйлӢмишдим эдлила, дадыи,
Бу мейдани-фӢғанда эдлила дады кӢрӢн кӢндӢн.

Бу зӢлми-латӢнаҲидӢн хилас олмазми миллӢтлӢр?
Голайдыр зӢнн гылмам элми-Ӣ'дады кӢрӢн кӢндӢн.

Хилас олмаг чӢтиндир бӢҲри-чушани-мӢсанбдӢн,
Инандым мӢн буна ӢсҲаби-имдады кӢрӢн кӢндӢн.

Инандым хӢрсӢвар олмуш олан дӢччали-екчешмӢ,
БӢсирӢт чешми набина шу зӢҲҲады кӢрӢн кӢндӢн.

ЧӢаҲан ӢҲли узаглашмыш Ӣмуми бир ӢхӢввӢтдӢн,
СиясийӢон элгабындашу фӢссады кӢрӢн кӢндӢн.

Яхындан Ҳисс гылдым ки, узагдыр кевкӢби-Ӣммид,
НӢчумун кӢшфинӢ мӢхсус мирсады кӢрӢн кӢндӢн.

ҲӢлӢ рубаҲилӢр мейданӢдыр бу бишейи-дӢنيا
Буну дуймуш идим мӢҲзунни-асады кӢрӢн кӢндӢн.

БӢшӢр рӢяӢб олурму лейли-хӢсрани-зӢлалӢтдӢн?
Буна мӢн мӢшкирӢм Ӣрбаби-иршады кӢрӢн кӢндӢн.

БеҲишти кӢйлӢрӢ учду дейирлӢр шаҲи-Шаддадын
Бу рӢмзи анладым ҲӢкками-Шаддады кӢрӢн кӢндӢн.

ДейирлӢр зевч-ҲӢввайӢ ки, мӢсчуди-мӢланкидр,
Дедим шейтанӢ рӢҲмӢт, АдӢм Ӣвлады кӢрӢн кӢндӢн.

БеҲишти бир тӢмӢлдӢн кӢсб эдӢрди алӢмин ӢҲли,
Буна ҲейрӢтдӢйм бу вӢҲшӢтабады кӢрӢн кӢндӢн.

Бу ер гансыз олурму? ӢғлдӢн сордум, чаваб иштӢ:
Буну дӢрк ӢтмӢдинми тиги-чӢллады кӢрӢн кӢндӢн?

Ер оғлу хӢстӢдир гандым, ган алмаг лазым олмушдур,
ГӢдимӢ адӢт илӢ Ҳали-фӢссადы кӢрӢн кӢндӢн.

БӢшӢр сӢҲҲӢт булурму, йохса Ӣмразында багидир,
Инанмаг чох чӢтиндир хунни-мӢздады кӢрӢн кӢндӢн.

ПӢрӢстишкар руҲумдур Ӣмуми сӢҲҲӢти-Ӣгвам,
Бу хӢстӢ адӢми, бу хаки-бидады кӢрӢн кӢндӢн.

Бу вӢҲши тӢб' олан ӢтфӢлы тӢ'лим эйлӢмӢк кӢчдур,
Буну дӢрк эйлӢдим «Урфан» уҢтады кӢрӢн кӢндӢн.

ҲӢлӢ нӢгсандыр инсанлардакы ӢҲвали-руҲнийӢе,
Буну фӢҲм эйлӢдим Ӣфқари-Ӣчдады кӢрӢн кӢндӢн...
«ҲӢрӢрӢтли шеирлӢр» алды айрӢча вӢрӢгӢдӢн кӢтӢрӢлмушдур.

«ӢРТҢН» ДЕИИРСӢН?

МӢн истӢмӢм бу «ӢртҢ»йӢ, эй шаир, истӢмӢм!
Нечинми я?

„ӢртҢ“ буну ягды ки, ГӢрб олду мӢҲтӢшӢм...
ПӢрфӢйӢзу пӢрзия!

Лазымса ӢтрӢ биз нӢдӢ ая кӢшадӢйӢз?
МӢғул бир чаваб:

ХилгӢтдӢн аҲлашылды ки, азадӢзадӢйӢз,
Доғдуг ки, биннигаб.

МӢн (пӢнбӢ чаршаф)ын ӢдӢвви-ҲӢятыям,
Ӣлсун ингаблӢр!

ҲӢррийӢӢтин дӢ чанлы олан бир баратыям,
Яшасын афтаблӢр!...

Чаршаф ягышмайыр о сӢбаҲни-мӢғаддӢсӢ,
Ягышырса сиз анлатын?!

«Чаршаф!» Буну говмалыйыз һәп лүгатдән,
 Яшасын ләфзи-инкишаф!
 Дәрмәк диләрсинизсә чичәкләр һәятдән,
 Ачсын бу руйи-сай!
 Ачсын о руйи-пак, о рүхсари-табнак!
 Күлсүн бу гәм ери!
 Бизләр дә анлаяг яшамагдан нәдир мурад?
 Варлыг ериндә, я!
 Руйи-әмәл ачылмалы, йох олсун инсидад!
 Парласын сәфа!
 Доғмаз эминни-Шәргдә руһи-тәрағият,
 Доғмазса нигилаб!
 Бөйлә кедишлә кеч кәләчәкдир такамүлат,
 Эй Мәшриги-хәрәб!
 Эндами-там Гәрбдә гүввәт-нүмүндүр,
 Нөкм исә гүввәтин.
 Иштә ярым бәдәнли бу милләт зәбүндүр,
 Мәһкуми зилләтин.
 Гәрб әләми чалышмада эндам-там илә,
 Мәшригдә натәмәм.
 Эндами-там бир оламаз натамам илә
 Эй шаири-бәнам!
 Мәһбубейи-әмәл нәдир? Буна чаһил галанлара
 Бир гайә истәрәм.
 Эй чанлы кәлкәләр, бахын үлви чаһанларә!
 —Сизи йүксәлмиш истәрәм!
 Мән өлмәдән сиз дирилиң камияб олун!
 Көрсүн бу көзләрим.
 Йүксәкләнин, ишыг ярадан афитаб олун!
 Парлагмы сөзләрим?
 Парлаг дүшүнчә истәр ишыгла гаранлығы,
 Айырсын вә анласын,
 Лазым тәбиб ким билә билсин
 дә сағлығы
 һәяты гучагласын!
 «Эшг мөһтәмә» 5 июн 1914.

АББАС СӘННӘТ

(1874—1918)

ШАИР ВӘ ШЕ'Р ПӘРИСИ

Сәфалы бир майыс ахшамы... Күнәшин гүрубундан бир аз сонра саф лачивәрди асиманә учалан гүрси-гәмәрин эш'әйи сминни сакин вә мүүттәр бир мешәнин кәлкәли ағачларынын арасындан сүзүләрәк яшыл чәмәнләрин вә ән яхындан ахан суюн сәтһини ишыгландырыр, суя ән яхын бир ердә шаир тәк-тәһна отуруб мөһ-таба гаршы тәмашайи-тәбиәт эдәркән бирдән-бирә галхыб дейир:

Илләр, айлар кәзирәм бош-бошуна бикарә,
 Лаубәли яшайыш этди мәни аварә.
 Билмирәм мән нә үчүн булләвәсәм, бинәнкәм,
 Өз һалымдан өзүм аллаһ да билир дилтәнкәм.
 Бу көзәл мәнзәрәнин сейринә далмагдан исә,
 Тәкү тәһна бу чәмәнзарда галмагдан исә,
 Даһа хошдур кедиб өз'дәрдимә дәрман этсәм,
 Гәми-фәрдаһи дүшүнсәм, ону саман этсәм.

Аяға дуруб кетмәк истәдикдә, илдырым тәрагәләри кими сәсләр эшидиллиб әтрафдакылар шаирин нәзәриндә титрәр вә әһвалы пәришан олур. Бу әснада яхындакы уча дағын тәпәсиндә көзәл бир гыз сурәтиндә нурани бир кәлкә зәһир олур. Әлиндәки сантур дейилән мусиги әләти илә шаирә хитабән:

Шаирим! Сейр элә әтрафы, тәбиәт нә көзәл,
 Бах, мәним һүснүмә, нишад элә бир дәдлы гәзәл.

Кәлкә шаирә яхынлашага әлиндәки мусиги әләтинни тәгдним эдиб дейир:

Ал бу сантуруму чал, кәлди баһар әйямы,
 Нәғмә әйямы, мей әйямы, хумар әйямы!
 Өп ширин ләбләримни, кушейи-әбруләримни,
 Сырма кейсуләримни нәрхиси-чадуләримни,
 Вәчдә кәл, нәғмәсәра олмага ағаз эдәлим,
 Кәл бәрәбәр учалым, көйләрә пәрвәз эдәлим!

ШАИР

Севкилим, эшгү һәвәсдән даһа мән бизарам.
 Инди бир башга диларама пәрәстишкарәм.
 Урәйимдә даһа йох гөнчә додаглар дәрди,
 Вардыр әв дәрди, гадын дәрди, ушаглар дәрди.

Бири экмэк, бири башмаг, бири палтар дилэйир,
Вердийн гэрзи дэ һэр күндэ тэлэбкар дилэйир.
Мэн бу һалэтлэ насил бир дэ олум гэфийэсэнч.
Кет бир асуда адам тап, даһа вермэ мэнэ рэнч!
Атмышам мэн һэвэси, эшги, дажи дилбэри дэ,
Сэни дэ, ше'ри дэ, илһамы да, дәфтэрлэри дэ.

ШЕ'Р ПӘРИСИ

Бэс а нанкор! Сэнэ бахш эйлэдийн тэб'ү һүнэр?

ШАИР

Сэндэн ол барэдэ чох разы идим йохса мэйэр?
Тэб'и-ше'ри мэнэ вердикдэ һэваснак этдин,
Һүснэ мэглуб эдэрэк, көндүмү гэмнак этдин.
Көрмөсөйдим сэни мэн, дүшмэнэ кам олмаз идим.
Уймасайдым сэнэ манфури-овам олмаз идим.
Мэн дэ бир тачир олуб топлар идим симү зэри.
Халгча варлыгымын онда олурду дәйэри.
Өлдүйүм вагт верэрлэри мөнмичин эһсан,
Халг сөйлэри: эчэб адэм иди һачы флан.
Я ки, бир молла олуб соймага мәхлугаты,
Хаһиши-нафслэ шэрһ эйлэр идим аяты;
Мэнэ тэ'зим эдэрэк сөйлэр иди хасу эвам,
Һамний-шэ'ри-мүбин, һасири-дини-ислам.
Зүлфүнэ лакин о күндэн ки, эсир олдум мэн,
Ишта бах, мөфлүсү-мөһтач фөгир олдум мэн.
Даһа йохдур һэвэсим нэгмэлэрэ, эш'арэ;
Йох булардан эбэдэн дәрдимэ олмаз чарэ!
Сэнэ дилдэдэ оландан бэри бәдбәхт олдум,
Тай-тушум ичрэ сийәһ-руз, сняһ-рәхт олдум.

ШЕ'Р ПӘРИСИ

Һансы тале'дир а нанкор шу фэна дүняда,
Сэнэ мэн вердийнмэ файиг ола мө'нада?
Мэ'нэви дүрлү мәзиййот сэнэ ин'ам этдим.
Мүнкәсир хатирини мәһбәти-илһам этдим.
Мэн гутардым сэни сүфланди эзиййәтләрден,
Мүстәфиз этмәдәйәм көйдәки не'мәтләрден.
Мүгтәдирсэн учалыб әршә гәдәр кетмәйә дэ,
Чәннәти, һәм дэ чәһәннәмлэри сейр этмәйә дэ,
Олмушам һәмдәми-руһ истәдийн вагт сэнэ,
Сән дейирсэн ки, гыйыб вермәмшәм бахт сэнэ?

ШАИР

Бәли! Сән салдын әзизим, бу яман һалә мәнни,
Һәсрәт этдин парая, иззәтү игбалә мәнни.
Тифли-набалир икән мәктәбә этдикдә давам,
Сән тәчәлла эләйиб гәлбимә этдин илһам.
Әввәл асан көрүнүркән көзүмә дәрси-һесаб,
Бирәр әграб олуб әргам мәнә верди әзаб.
Сонра күндән-күнә диванәсәр этдин мәнни сән.
Мәктәбимдән соудуб дәрбәдәр этдин мәнни сән.
Дәрси, бәһси бурахыб ше'рә һэвәскар олдум,
Һәрзәкәр, ашиги-шуридә вә биар олдум.
Кечди әйями-шәбабым енә сән чәкмәдин әл,
Әл, улус тә'нинә рәғмән охудум нәғмә, гәзәл.
Һансы бир кәсбә апышдым ки, яр олсун тале
Сән чыхыб гаршыма һәрләһэдә олдун мане.
Гоча бир милләтин амалына гәлбимдә мөкан
Вериб, этдин мәнни азаркәши-барн-күран.
Сәнә мәфтун олараг әмринә тәглид этдим,
Һәр фәна ишдә мүсәлманлары тәнгид этдим.
Тәлһкам этди гәрәз әһлини ширин сүхәним.
Өлкәдә кет-кәдә бәдхәһларым артды мәнним.
Бир заман чыхмадығындан дили-нашадымдан,
Дөйдүләр, сөйдүләр әл чәкмәдим иршадымдан.
Көрмүб ислаһ әсәри сурәти-һалымда мәнним,
Дүшмән олду мәнә ахырда әйлым да мәнним.
Инди хейрим нәдә исә ону дәрк эйләмшәм,
Һайды яврум даһа шаирлини тәрк эйләмшәм!

ШЕ'Р ПӘРИСИ

Шаирим! Гәм емә алати-чаһан фанидир,
Чавидани яшайыш, ләззәти-руһанидир.
Сән мүкафатыны инсанлыға хидмәтдә ара,
Әбәди зөвгү, тәсәллини һәгигәтдә ара.
Көлкәйә алданараг севмә чәфа аләмнини,
Йүксәк үлвиййәтә, сейр эйлә сәфа аләмнини
Аләмин фани гүюдатына пабәнд олма!
Зәһмәтиндән усаныб әйшинә хүрсәнд олма!
Уйма алчаглара, сән тайири-үлвиййәтсән,
Гач әсарәтдән әжәр ашиги-һүрриййәтсән.
Сән кәрәк раһи-һәгигәтдә чаһандан кечәсэн,
Ханимадан кечәсэн, баш илә чандан кечәсэн.

Шаир олдуз ки, һәгигәтләре дилдәдә ола,
Шаирин фикри, хәяли кәрәк азәдә ола!
Кәл мәнимлә апарым эвчи-сәмавата сәни,
Орада һаил эдим дүрлү фүюзата сәни!
Орада көнлүн әлайигди олур вәрәстә,
Сәнә тәгдим эдәр әфвачи-мәләк күлдәстә.
Орада һури, пәриләрлә эдәрсән хәндә,
Бәхтиярлыгыда яшарсан әбәди фәрхәндә.

ШАИР

Эй әзизи-дилү чан, әй фәрәһи-гәлби-мәлул!
Эдәрәм иштә бу тәклифини шүкранла гәбул!
Табәәм инди сәнә, нерәйә апарсан кедәрәм,
Насыл илһам эдәсән, әйлә тәғәнни эдәрәм.
Тәк чаһанын гутарым мөһнәтү аламындан.
Кәлмишәм тәнкә малали-сәһәрү шамындан.
Ал мәни шәһпәрин үстүндә, апар балая,
Орадан та ки, һәгарәтлә бахым дүняя!
Дилрүба нәғмәләрин руһа фәрәһбахш олсун,
Та сөзүн синейи-әрбаби-дилә нәгш олсун!

Шаир бу сөзләри вәчд вә истиғрағ һалында сөйләйәрәк биһу-
шанә йыхылыб һәрәкәтсиз галыр. Көрүмәкдә олан бу сәмави сима
нәзәрлән гаиб олур. Шаир ашиганә бир һалда мат, мәһбут галмыш
икән шәһәрли гияфәсиндә бир чаван заһир олуб, шаирә яхынлашыб,
диггәтлә она бахдыгдан сонра гәриб бир тәбәссүмлә кәнди-кәңдинә:

ШӘҺӘРЛИ

Буна бах, көр нечә ятмыш бурада асудә,
Язмайыр, ишләмәйир, вагты итир биһудә.
Бәнзи солгун, һалы позгун, һәрәкәтсиз, мәһбут,
Чанлы мейитми дейим, я ки, дири бир табут?

Шаир онун сөзүнү эшидәрәк гапанмыш олан көзләрини ачдыг-
дан сонра дуруб отуруп вә дейир:

ШАИР

Һәм дә Мәчнун сифәт әлүдәйи-гәм, мәстү-гәрам,
Буну да сөйлә ки, тәсвирчиийн олсун там.

ШӘҺӘРЛИ

Яхшы тәсвирдир әвәт, сөйлә нә һаләтдир бу?
Өлүсән, я дирисәнми, нә кәсаләтдир бу?

ШАИР

Дүшкүнәм чох нә эдим?

ШӘҺӘРЛИ

Галх киши ач бир көзүнү.
Буланар көнлү бу һалда көрән олса үзүнү.

ШАИР

Де буюр кет!

ШӘҺӘРЛИ

Утанырсанмы һеч әтварындан?
Хәбәрин вармы фәна шивәйи-рафтариандан?
Бөйлә чидди вә мүнүм вагтдә әрбаби-һүнәр,
Сән кими атилү-батил отуруп йохса мәкәр?
Һәр кимин гәлби, я вичданы дейилдир сатылыг,
Һәр кимин даш кими йохдур үрәйиндә гатылыг,
Милләтин һалыны көрдүкдә кәрәкдир янсын,
Дәрдинә галмағы даим өзүнә борч сансын!
Тәби-шә'рин ки, сәнин шәһрәт әдиб дөвранә,
Мәс'ийәтдир батасан бунча гәмә биканә?

ШАИР

Мәндә вармыш туталым сән дедийн фәзлү-һүнәр,
Мән нә иш япмалыямышы, я әлимдән йә кәләр?

ШӘҺӘРЛИ

Бу нә ахмаг данышыгыдыр киши, сән шаирсән,
Шил дейилсән ки, языб ишләмәйә гадирсән.
Тәрчиман олмаг үчүн кирйәләрә, хәндәләрә,
Салывермиш сәни хәллағи-чаһан бәндәләрә.
Галх, оят чүр'әт илә р'әд кими фәряд эт!
Шу фәлакәтдә галан милләтинә имдад эт!
Көрмәйирсәнми шу бичарә вәтәндашларыны,
Бачы, гәндәшларыны, севкили диндашларыны?
Зүләм зәңчиринин алтында чәкир ишкәнчә,
Эйбдир сән уясан кәнчәфәйә, шәтрәнчә.
Кечә булварда, клубларда, күнүз бағларда,
Итә вагтын, итә өмрүн, һәп оюнчағларда.
Мәнфәәт вермәйи билдикдә, бачардыгдә сәнә,
Борч дейилми эдәсән нәф'ли хидмәт вәтәнә?
Ананын дәрдинә әвлад шәрик олмазмы?
Ананын һалы вәхим олса оғул солмазмы?
Вәтән уғрунда кәрәк шәхс фәдакар олсун,
Бөйлә мөвсияндә ятан кимсәләрә ар олсун!

ШАИР

Анадым мәтләбини, этмә мөзәммәт бича,
О бөйүк ишләри анчаг япар әрбаби-дәһа.
Мән зәиф гәлблн бир горхагам, ачиз тәнбәл,
Хәлгә хош кәлмәк үчүн нәзм әдирәк нәғмә, гәзәл.
Һәм дә яздыгларымын әксәри намөвзүндүр,
Рәбтсиз, нәчв, зөвайидлә бүтүн мәшһүндүр.
Һаны мәнлә о кәясәт, о, дирайәт, о зәка,
Гоча бир милләтә та галхыб олам раһнүма!
Сизчә шаирлик, әдиблик көрүнүр сәһл ишдир,
Хейир, әфкарыңыз ол барәдә чох янлышдыр...

ШӘҺӘРЛИ

Демирәм даһи ол, иблаг элә бир тәрзи-невин,
Яхүд иншад элә сөйләнмәмиш әш'ари-мәтин.
Тәрзи-тәһрирдә мән сөйләмирәм надирсән,
Дейирәм язмага, мадам ким, сән гадирсән,
Нә кәрәкдир язасан фандосиз нәғмә, гәзәл,
Йохму көнлүндә, мәкәр кизли, бөйүк милли әмәл
Иштә өз фикрини ибраз әдәрәк мұтгаз ол,
Лаәгәл милләтилә нәләдә һәм аваз ол!
Сайбылырсан вәтән әвладларынын бир фәрди,
Вәтән, имдадына иштә чагырыр һәр фәрди!
Я әр ол, ортая чых, я көмәк эт гардашына,
Я келиб әвдә отур, һәм дә ләчәк сал башына!
Әр, гадын, яшлы, чаван, зорлу, зәиф, шаһүкәдә
Һәр кәс этсин кәрәк имканы гәдәр борчун әдә.
Шәби-елдадә насыл, ким уфачыг йылдызлар,
Нур сачмагла гаранлыг кечәни ялдызлар;
Сән дә дузсуз, ярамаз, насәлсиз әш'арын илә,
Лакин атәшли үрәкдән чыхан әфкарын илә—
Илдыры, дар сачараг фыртыналар ичәд эт,
Нәзмә чәк, гәмли тәссүрләрини, иншад эт!

ШАИР

Сөзләрин һәгдир әвәт, зәни әдирәм арифсән,
Лакин әһвали-мүһитә йәгин аз вагифсән...
Вәтәнә, милләтә санма дейиләм дилдадә,
Язмаг олмаз фәгәт олмазса гәләм азадә!
Һәггә, намуса, ничатә, гәләмә анд олсун!
Әршә, фәршә, күнәшә, сүһн дәмә анд олсун!
Чоһ һәгигәт мәнә тәлгин эләйир вичданым
Йохдур ондан бирини сөйләмәйә имқаным.

Данышаркән һәги көйдән етишән буйругла
Тыханыб сөзләрим ағзымда галыр, юмругла.
Доғру сөз сөйләдийим һалдә мәс'ул олурам.
Чарәсиз нәғмә, гәзәл язмага мәшвәл олурам.
Истәрәм гошмағы, лакин йүк ағыр, йол да йохуш,
Насыл учун ганады сынмыш, эзилмиш бир гуш?!
Чәкмәдән бари-гәми риштәйи-чаным үзүлүр,
Ичәдән хуни-чикәр яшлы көзүмдән сүзүлүр.
Даһа таб авәри-гәм олмадығычүн үрәйим,
Дәркәһи-һәгдән одур санки ниязым, диләйим:
Бизләрә сәбрү-мәтанәтлн үрәк этсин ата,
Та азыб этмәйәлим раһи-мәһәббәтдә хәта.

ӘНМӘДИН ГЕЙРӘТИ

Фабрикләри, инсанлары даш-торпағы гап-гара,
«Чорни город» адлы шәһрин фабрикиндә чалышан,
Курултуя әдәт этмиш патылтыя алышан,
Чохдан варды Әһмәд адлы бир иранлы бичарә.
Гурбәт ичрә фәһләликлә сахлар иди өз башын,
Һәм вәтәндә дул анасын, етим бачы, гардашын.
Чох севәрди вәтәнини, милләтини, динини,
Габарладаб шиширтмишди әлләрини, чийинини,
Ағыр-бөйүк машынларын зәнчирләри, зәһмәти,
Чалышдыгыча әксилмәздди, һәркиз онун геһрәти.
Бир күн сәһәр Әһмәд көрдү әлдә гәзет сатанлар,
Бағырырлар: «Алын, бахын, ким Иранда янғын вар».
Гәзетәни алан кими ранки-руйи саралды.
Көрдү енә язылмышдыр: «Иран олмуш виланә»
Шаһи-мәхлу, Одессадан гайытмышдыр Иранә.
Фикрә кетди, гүссәсиндән көй башына даралды.
Бирдән-бирә сонра галхыб деди: «Мән дә кедәрәм,
Вәтәними ханләрдән мүдафиә әдәрәм!».
О күн чыхан параходла кәлиб чатды вәтәнә.
Гыш мөвсими, гайәт союг яғырлы бир һавада,
Көрдү: анчаг арвад-ушаг галмыш кәндлә, обада.
Кишиләри шаһ гырдырмыш ган ичән Шаһсәвәнә,
Ханлар, бәйләр талан әтмиш рәһийәттин юрдуну,
Эйләйирләр мұһафизә-хаин Иран гурдуну.
Һәр ер вилан, сәссиз, санки матәм чөкмүш чөлләрә
Вәтәннини белә көрәчәк геһрәтиндән ағлады,
Уғурунда өлмәк үчүн белин мөһкәм бағлады.
Па-пяяда дүдүдә йола, кетсин чатсын ләшкәрә.

Тагәт кәсән гарлы күләк кәрчи давам эдирди,
Чәсарәтли Әһмәд лакин гәйрәт илә кедирди.
Бир нечә күн йол келәндән сонра бирдән эшитди,
Биябандан кәлир шейпур сәси, вәтән нәғмәси,
Бахды көрдү: йүрүш эдир фәдаийләр дәстәси,
Ал байрағын тәмәввүчүн көрчәк севинди, кетди,
Явуғлашыб салам верди, түфәнк алыб янашды,
Йорулмадан онлар илә бир чох гарлы дағ ашды.
Кечдикләри тарлалары таныйырды, биллирди,
Бир дә дөнүб бахар икән өз кәндләри көрүндү.
Әндамына рә'шә, дүшдү, гәлби куп-куп дейүндү.
Көз яшыны әтәйилә кизлин-кизлин силлирди.
Чох истәди кедиб көрсүн анасыны нағласын,
Горхду бәлкә кетмәйинә мане олуб сахласын,
Кедирдисә Әһмәд лакин хейли пәришан иди.
Бу әснада шейпур сәсин дуоуб кәндән йүйүрдү
Йол тәрәфдә бир чох ушағ Әһмәд баханда көрдү,
Өз гардашын ушағларын арасында таныды,
Явуғлашыб гардашилә гучағлашды, өпүшдү,
Анамыза салам әйлә дейиб ордан өтүшдү.
Кәнч әскәрин көнлү бир аз раһат олду фәрдасы,
Фирузкуһун чиварына кедиб етишти орду,
Шаһпәрәстләр Ефрим ханлә олмушдулар рубәру.
О күн сәһәрдән башлады йайлым атәш давасы.
Яғмыр кими яған күллә туфанынын өнүндә,
Ярпағ кими дүшән вәтән гурбанларын көрәндә,
Горхду Әһмәд, рәнки гачды, тир-тир әсди әлләри,
Бир аз сонра һәр тәрәфдән вериддикдә команда
Аслан кими бирдән-бирә чүр'әтләнди о анда,
Мейитләрин арасында аддымлады ирәли.
—О бир овчу әскәр кими алты саат атышды,
Бирдән күллә яғмырына гар яғмыры гатышды.
Дүшмән топчу атәшилә йүрүш этди ирәли,
Көнүллүләр чәкилмәйә мәчбур олду, Ефримхан;
«Йолдашларым, мән кедирәм, деди кәлин далымчан».
Әһмәд деди: «Мән дә бурда өлүб дөнмәрәм кер!»
Фәдаийләр дилиранә рич'әт этди дүбарә,
Шаһпәрәстләр шикәст тапыб, үз гойдулар фәрарә.
О халачан ийид Әһмәд алмамышды һән яра,
Фәгәт һәрбин о сәфалы һанкамында бир гуршун,
Кәлиб дәйди сағ голуна, этди ону гәрги-хун.
Биһал олду, ган апарды, йыхылды торпағларә.
Бу һал илә әсрә гәдәр мұһарибә узанды,
Нәтичәдә фәдаийләр шанлы зәфәр газанды.

Үч ай сонра яз фәслийди, күн дүшмүшдү чөлләрә,
Кәнч әскәрин дул анасы дзин гочуб илләрди.
Отурмушду астанада чаван оғлун бәкләрди,
Кәлиб келәндән сорурду, көз тикмишди йолларә.
Бирдән көрдү оғлу кәлир шадлығындан ағлады,
Ана-оғул, бачы-гардаш бир-бирин гучағлады.

ЯИ КЕЧӘСИ

Ахшам олду, күн батды, шамлар янды,
Та сәһәрдән ахшамачан дурмадан,
Күн алтында тәр төкәрәк чалышан,
Әкинчиләр, бичинчиләр узанды.

Йорғун-арғын һәрә бир янда ятыр,
Һәр шей сағит, һәр шей сәссиз, сәмирсиз,
Анчағ һүнү, милчәкләрин вьиз-вьизы,
Бу сүкуту позур... Әкинчи гызы,
Үйгуда бүркүдән, милчәкдәж кирсиз.
Голларыны бу ян-о яна атыр.

Вар бу кәнддә енә элә йохсуллар,
Нә чүтү вар, нә котаны, нә кәли,
Өлмәк истәр етишмәйир әчәли,
Аллаһ пайы диләр, ағлар боғулар,
Ахшамачан хырманлары долашар.

Эй инсанлар, фәрз дейилми бизләрә,
Рәһм әйләмәк, әл тутмағ ачизләрә!
Онларын да вар биз кими үрәйи,
Бир эшги, бир арзуду, бир диләйи.
Онлар сиздән даһа артыг чалышыр,
Яшамагчын һәр зәһмәтә алышыр.

ЯД ЭТ

Вағта ки, кечәр бу лейли-зүлмәт,
Ишрағ әдәр әхтәри-һәгигәт,
Эдм илә зиянларан бу милләт,
Ғалхар бу тәссүбү-чәһаләт,
Сурәт һамы руһ олар мәани,
Аләм һамы эшг олар, мәһәббәт.
Эй дәрк әдән ол кәзәл зәмәни,
Гыллам сәнә иштә бир вәсиййәт;
Яд эт мәни, ганбанә яд эт!

Вагта ки, кәләр о шанлы эйям,
Олмаз күнә әбри-тирә һайыл,
Һәр ердә олар куруни-ислам,
Гануни-тәкамүл илә камил,
Бир фәчри-һаят, бәзми ирфан,
Сачдыгча чаһанә нури-һикмәт,
Бир чөһрәйн-хөндәризи-шадан,
Вердикчә чаһаниянә нәһәт,
Яд эт мәни, арифанә яд эт!

★
Вагта ки, гачар сәһаби-әһһам,
Бир датлы үфүг олар нүмаян,
Хуршиди-һаг эйләр әри-әндәм,
Мәсууд яшар үмум инсан,
Бахдыгча чәванибү-нәваһи,
Бейчәтдә олан риязи-чәннәт,
Рөвшән олан ә'тилла сабаһи
Паянә етәр бу гәм, бу мөһнәт,
Яд эт мәни, садиганә яд эт!

★
Вагта олар иттиһади-ара,
Галхар бу тәһннүдү-тәхәллүф,
Ислам олар әлмү фәннә дара,
Мазиһинә эйләмәз тәәссүф,
Әһр ләһзә мәһни тәхәттүр эйлә,
Олдугча гәдәмкүзари-иззәт,
Бәдбәхтлийми тәсәввүр эйлә,
Ким өлдүм, үрөкдә галды һәсрәт,
Яд эт мәһни, дустанә яд эт!

★
Вагта ки, етәр замани-һазир,
Күл тәк ачылар дүтуг үрәкләр,
Торпагда ятар бу гәмли шаир,
Гәбриндә чыхар солуг чичәкләр,
Батиндә олан о һалә назир,
Һәсрәтлә бу дағызари фиргәт;
Бах милләтә эйлә сән тәфахүр,
Амма ки, бәхатири-үхүввәт,
Яд эт мәһни, ашиганә яд эт!

БАҢАР АХШАМЫ

Яз мөвсими әндикчә сәмадән ерә ахшам,
Күн нуру вериф дағлара мин рәнки-диларам,
Аһәстә күнәш эйләр икән батмаға, аһанк,
Көй үзрә булудларда олар сөвмәли мин рәнк.

18 феврал, 1908.

Гушлар, о фәрәһбәхш чывылтыйлә һәвадә,
Өз ланәләри сәмтинә эйләрләр ирадә.
Күл бәрки парылдар күнәшин зоуна гаршу,
Сәссиз дәрәдә бәрг вурар шыр-шыр ахан су.

Ахшам күләйи галхар, әсәр хейличә йүнкүл,
Күл әтрини дутдугча өтәр шөвг илә бүлбүл
Кечмәз о гәдәр шәмә олур гайиб үфүгдән,
Анчаг галыр олдәм бир ишыг рәнки шәфөгдән.

Зүлмәт ганадын шам чәжәр руһи-чаһанә,
Мәхмур дүшәр чүмләйи-зәррәти-зәманә.

Бу ан ва бу саат ки, һүлул эйләди ахшам,
Бир сүмти-гәриг ичрә тәбиәт тутар арам.

Кәлмәз гулаға һеч шейин ол вагт сәдасы,
Илла ки, ахар чайларың ол датлы һөвасы.

Әдикчә нейиһанә бүтүн рә'шә салыр бад,
Мин нәгмәйи-чансуз әдәр ол нәгмәләр ичад.

Мән бир белә мөвсимдә, баһар ахшамы дилкир,
Бир лөвһейи-әшг эйләр идим гәлбдә тәсвир.

Көнлүмдә о зибә сәнәһин шөвги-висалы,
Әтмишиди пәришан сачы тәк фикрү хәялы.

Сәркәрәм о тәхәййүлдә никарилә һамагуш,
Әтмишидм о дәм аләһни билмәррә фәрамуш.

Наһаһ көзәл бир гуш учуб кәлди сәдайә,
Күя деди: сәбр эйлә а Сәһһәт бу бәләя...

«Һаят» гәзәти № 14. 1905, 23 июл.

ИСТИГБАЛ БИЗИМДИР

Гардашым, йолдашым, әзиз ярым.
Эй гәмү мөһнәтә кирифтарым!
Дәрд әлиндә сыхылмасын чаның,
Белә галмаз гәрары дүняның,
Вәһшәт әтмә бүкүнкү һаләтдән
Наумид олма говмү милләтдән.
Зүлм әрбабы гой гучаглансын,
Тапдасың пак одан идеаллары гой,
Мәһв гылсын көзәл хәялләры гой
Гой верилсин дә одлу ферманлар,
Гой төкүлсүн күнаһсыз ганлар,
Зүлмү һаһар һөкүмәт әтсин гой,

Арифн хэткн-хөрмэт этснн гой.
 Инан элбэттэ бир заман олачаг,
 Эшли-эшг онда камран олачаг!
 Ер үзү рэшки-багу чэннэт олар.
 Накими-мүтлэги мөнхөбөт олар.
 Рэф эдэр зүлмү чөлү-зүлматын,
 Сачар алэмлэрэ фүюзатын
 Нэ эсарэт, нэ дэ эдавэт олар,
 Халг мүстэргэги-сөадэт олар!
 Нэ олар көз яшы, нэ кин, нэ инад,
 Нэ мүгэссир олар, нэ дэ чөллад!
 Гардашым санма бу үмиди хаял,
 Көлөчөкдир бу шанлы истигбал!
 Бирчэ бах канната диггэт нлэ.
 Гапланыб көр насыл үгүбөт нлэ.
 Нэр тэрэф гэргн-зүлмэт олмушдур,
 Ганлар нчрэ ятыб богулмушдур.
 Усаныб халг зөчрү изадан,
 Эглсиз, бишуур гавгадан.
 Галдырыб гэмли көзлэрин алэм,
 Ахтарыр ол мөнхөбөти хөрдөм.

1915.

САБИР

Сабир эй алами-халга тэрчиман!
 Эй нэр анда каса-каса зээр удан!
 Эй гоча бир гөвмэ агларкэн күлэн,
 Налэсилэ халгы дагларкан күлэн.
 Күлмэйиндэн ганлы-ганлы кирйэлэр,
 Нэр мүсөлман көнүлүнү мөнзун элэр.
 Гэм сэнэ олгэдр тэ'сир эйлэмиш,
 Кириэни хүзнүн күлукир эйлэмши,
 Бир ачы күлмэк олуб ондан эян,
 Кэсрэти-аламыны эйлэр бэян.
 Ше'рдэ тэри-нев ичад эйлэдин,
 Гоголу, һуғолары яд эйлэдин.
 Игтидари-шаиранэн фашдыр,
 Сэн күнэшсэн һасидин хэффашдыр,
 Этмэрэм гайиб сэвади-намэни,
 Рунбэхш асари-нуки-хамэни,
 Хатырым ше'риндэ ширинкамдыр,
 Лайыги-тэгдири-хасу амдыр.

Тэрэу-үслуби-баянын садэдр,
 Чэзби-галб этмэклинэ амалэдр.
 Хасдыр бу шивейи-рөвшөн сэнэ,
 Мэрһабалар Сабирим, әһсэн сэнэ!
 Эй мүчэссэм дуйгу, эй үлви бөшөр!
 Эй чамырылыг нчрэ дүшмүш саф зэр!
 Тэ'нү лэ'н эйлэрсэ нэр надан сэнэ,
 Я мүсанд олмаса дөвран сэнэ,
 Гэм энэ, тэхфиф вер аламына,
 Аз чэкэр, һейкэл япарлар намына!

КӨЛ ВЭ ЧАЙ

Көл сөйлэди бир күн гоншусу чая:
 «Нэ ахырсан, төкүлүрсэн дэряя?
 Кан кэрэчи дашыйырсан, кан гайыг,
 Йорулмазсан мэкэр һеч сэн ай языг?
 Йүк, миник чөкирсэн белэдэн-белэ,
 Ишлэмэк олмаз а чаным бир белэ!
 Сэнин гэдэр мэн ишлэсэйдим экэр,
 Гурумушдум, йох олмушдум мүхтэсэр.
 Нэгшэлэрлэ мөним ишим йохса да,
 Сэнин эйри чызыгларын чохса да,
 Дейилсэм дэ, дүздур, халгын мэсрэфи,
 Кэрэк дейил чох да мэнэ тэ'рифи.
 Булар бүтүн бош-бош кэрэксиз ишдир,
 Амма мөним дөрд бир яным гамншдир.
 Көй, юмушаг от ичинэ батмышам.
 Ханлар кими пэргу срдэ ятмышам.
 Көми, гайыг, кэрэчи дэ, кулаз да,
 Мэни һеч вагт инчитмэмиш бир аз да.
 Гэрдэм күлак эсэрэк, ярпаг дүшэр,
 Анчаг онда суюм бир аз тэрпэшэр.
 Бу гайгысыз яшамагы элгэрэз
 Бир шейилэ этмэк олармы эвэз?
 Күлак нэ гэдэр эссэ дэ тэрпэнмэрэм,
 Раһат-галыб дуняны сөйр эйлэрэм».
 Чай чаваб верди: «Сөйр эдиркэн узун,
 Неч дүшэрми хатырына бу ганун:
 Ки су экэр тэрпэнсэ ахса данн,
 Тэрэвэти олар о вагты ганн.
 Мэн ки, бөйүк чаям, халга һагилэм,
 Сэбэб одур бу гануна табемэ,

Төрк эдэрэк бүтүн истираһетй,
Газанмышам бир бу шану шөвкөтй.
Бөлкө ено бу һал илэ шаду-кам,
Иүз иллэрчә галачағам бәрдавам.

Аһ! Сәнин итәккәдир ад, санын;
Ғалмаячағ ер үзүндә нишанын».

Чай дедийи сөзләр ерини алды,
Илдән-илә көлүн суо азалды.

Авар басды, чән үзүнү буруду.
Ахырта лап бүтүн-бүтүн гуруду.

АББАС СӘҺЬӘТИН ТӨРЧҮМӨЛӘРИНДӨН

ГАҒҒАЗ

А. С. Пушкиндән

Ғағғаз алтымдадыр, ән, мүдпниш олан зирвәдә мән,
Тутмушам тәк, учурум, ғарды дағ устүндә гәрар.

Ғара-гуш учмаға галхарса узғ бир тәпәдән,
Нә гәдәр йүксәк учарса ено дэврәмдә учар.

Бурадан мән көрүрәм чәшмәләри гайнамада,
Шүбһәли, горхулу учгунлары илк ойнамада.

Бурда мәнән ашағы көйдә булут ойнағлар,
Арасындан булудун дағда су гайнар, чағлар.

Көрүнүр онларын алтында бөйүк даз гаялар,
Онун алтында эһфчик гурумуш кол-кос вар.

Даһа ондан ашағы рәнки яшыл орманлар,
Орда гушлар өтәр; әтрафы кәзәр чейранлар.

Сығыныб дағда япылмыш комай инсанлар,
Дырмашыр сәрт гаялар үзрә бүтүн һейванлар.

Иүрүйүр дағ ашағы, орда чобан да дәрәйә;
Иштә мөфтунашыр инсан бу көзәл мәнзәрәйә.

Орда ким даим Арағва чайы ғәлтан-ғәлтан,
Чарпарағ көлкәли саһилләрә әйләр чәрәян.

Дар кечид ичрә фәғир атлы да пүнһан олуйор,
Орда шиддәтлә Терек нәһри хурушан олуйор.

Ойнайыр, чәнк эләйир дар гаяларла дөйүшүр,
Ачымыш, далғалары, дашлары чейнир, өтүшүр.

Тә'мә көрмүш гәфәси-аһан ичандан сан шир,
Чырпыныр кәрниш эдир, саһили кыя кәмирир.

Лейк әфсус! Нә вар тә'мә онунчун нә сүрүр,
Ону мүдпниш гаялар һәр ики яндан сығыйор.

«ТЕРЕК»ИН СЕВГАТЫ

Лермонтовдан.

Залым, вәһши Терек чайы көпүкләнәр, куруллар.
Һүндүр-һүндүр гаяларын арасында уғуллар.
Нәрилтиси, ағламасы онун бәнзәр туфана.
Көз ашыныи гәтрәләри сычрар о ян, бу яна.

Иүйүрдүкчә сәһраларда о ган ичән һиләкар.
Кәспи дәрәсына белә назлы-назлы пычыллар:
«Гоча Кәспий! Чәкип, йол вер, далғаларым гой кәлсин
Бас бағрына ер вер сәнин ағушунда динчәлсин.

Доғулмушам Газбәй кими уча дағын анындан,
Сүд әммишәм һәммишә мән булутлар пүстанындан.
Инсанларын игтидары һәр гәдр олса зиядә,
Онлар илә чарпышмаға даим варам амәдә.

Ғолларым ойнамағ үчүн Дарял сәддин дағытдым.
Копа-копа дашларыны ордан бура ахытдым».
Амма Кәспий өз юмушағ саһилинә әйилди,
Һеч динмәди, ятмыш иди санкы ояғ дәйилди.

Нәвазилә Терек чайы шырылдайыб дүбарә.
Пычылдады бу нөвилә ено о ихтиярә:
«Севгаг кәтирмишәм сәнә гиймәтдә гәйәт зәнкин,
Ғабардинләр давасында бир гәһраман габардин.

Бах, әйиндә чох гиймәтли, яхшы дәмир кейим вар,
Дәйәридин голларында олан полад голчағлар.
Гызыл суйилә устүнә чәли хәтләр газылмыш.
Гур'ани-әзимдән она пак әйләр язылмыш!

Ғашларыны дүйүмләмниш һирсли эдир нәзарә,
Ачылмышдыр ярасындан бир Ғышгыран фәвварә.
Ачығ, чавабсыз көзләри гәдим кинлә долудур,
Баш гойдуғу нийәт варса, о да вәтән йолудур.

Ғалын топа бирчәкләри өз ганилә боянмыш.
Бығларынын кәнарында ган лахтасы даынмыш».
Хәзәр бәһри бу дәфә дә ено чаваб вермәди.
Терек чошғун далғаларла ени хәбәр сөйләди:

Динлә даий! Кәтирмишәм бир гиймәтли севгат да,
Бу гиймәтдә һеч бир төһфә тапылмаз кәнатда.
Кәтирмишәм газағлардан мән бир гызын нәһшини,
Етирмәйиб көзәлликдә дүня онун әшнини.

Ачығ-сары кейсулары дағылмышдыр пәришан.
Кәйәрмиш чийиннин үзрә төкүлмүш әфшан-әфшан.
Тутғун, мәнзун сима илә сакит, ширин ятмышдыр,
Дөшүндөки аз ярадан ал фәвварә атмышдыр.

Өз элинде ондан өтрү ялңыз бири киряндыр,
Гременски, газаглардан о бир чаван оландыр.
Көһөр атын йөһөрлайиб о да кетди мейдана,
Чеченлэрин давасында чан тапшырды чанана.

Ачыгы сел сусду, та ки сөзүн бура стирди,
Үзө-үзө су үзүндө бир ганлы баш кетирди.
Сакит дэниз далгаланыб о вагтда көкди чуша,
Гучаглайыб мөнөббэтлө чөкди ону агуша.

ЧЭРКЭСЛЭР

Галын гара мешэнин ортасындакы ачыгы,
Буултулу көйдөн шыгыландыр айын шыгы.
Яныр даг үстө олан гэл'энин дө ләмпэлэри,
Думанда титрэк шыгларла чэлб эдир нэзэри.

Аҕачларын арасындан гэфилдэн олду эян,
Яраглы эркөк ат үстүндө бир нечө оглан;
Бир аз о ян-бу яна бахдылар сола вэ сага,
О вагта чүр'эт илэ атдан эндилэр ашага.

Кэмэрлэриндө гылынчлар, ийинлэриндө түфәнк,
Боюнларында һәмайил, ики җатар да фишәнк;

Йөһөр гашындан асылмыш гоша тапанчалары,
Атылмыш иштэ атын тәркинэ апыңчылары;

Атын башын аҕача бағлайыб дағылды һамы,
Бир аз одун, гуру чөр-чөп йыгыб алов гаалады;

Зөбәнэ чөкди алов, түстү галхды чулгалады,
Отурдулар ерә дирсәкләниб узанды бири,

Түфәнкинэ голуну сөйкәйиб даянды бири.
Бири гылынчына сейгәл верирди мәрдана,

Бири силрди кэманын, охун дилиранэ.
Үмүми сакит икән этди мэтләбэ аҕаз,

Дәмир кейимли, полад тәскуләһлы бир княз:
«Һүнәрли, адлы вәтәндашларым а чәркәсләр!

Шәһид олуб чата билмәз бу фәйзә һәр кәсләр;
Көрүрсүнүзмү ки, мөһкөм тикиб бу гэл'әни рус.

Вэ лакин орда мөһим гардашым ятыр мәнбүс.
Башым көтүрмәйир, эсла гайытмарам кәндә,

Сабаһ ону гутарам, я кәрәк өлөм мән дө!
Кечө гучуб дизими гойдум үстүнә башымы,

Ятанда юхуда көрдүм севимли гардашымы,
Бәрәбаримдә дуруб сөйләди: һарай гардаш!

Мәни хилас элэ зәһмәтдәй өлдүм ай гардаш.
Буну дейиб нэзәримдән о дәм ниһан олду,
Кечө, күнүз арарам бир дө юхуя кәлмәз:
Гутармасам ону көнлүм йөгин ки, динчәлмәз,
Вэ лакин инди билин кибрия анд олсун,
О руһи-паки-рәсули худая анд олсун.

Кәрәк бу руслары һәм өлдүрүб гисас эләйим,
Севимли гардашымы һәбсдән хилас эләйим,
Мән инди һазырам өмрүм бу дәм тамам олсун,
Белә эәлилл яшамаг бир кәрә һарам олсун».

Дейиб бу сөзлэри княз даянды; ордакылар,
Һамам гәсәмлэри үч дәфә этдилэр тәкрат:
«Кәрәк сабаһ я дағылсын бу гэл'ә гардашлар.
Янки, галмасын эсла бәдәндә бу башлар».

Гызарды дан ери, мәшриг яныб аловланды,
Ачылды, сүбһ, батыб ай, һава шыгыланды.
Нәсими-сүбһ аҕачын тәрпәдиб будагларыны,
Күнөш саралтды чөлүн бузлу, гарлы дағларыны.

Минишдилэр ата чәркәсләр олдулар гывраг,
Аҕачларын арасындан узашдылар чапараг.

Бу янда шөһрдә байрам күнийди, хасу авам,
Тамам шад фәрәһнак эдирдилэр байрам.

Кувулдайырды кәлисадә дәмбә-дәм һагус,
Гошун чалырды нейү-тәблү-кәрранай илэ кус.

Дуруб низам илэ мейдана сәфбә-саф екча,
Эдирди чүмлэ саламлыг рүсүмуну ифа.

Базар, күчә бөзөниб издәһам-кәсрәтдир,
Бөйүк, кичик, ушаг, арваддыр, эрдир, өврәтдир.

Кими кедир тәләсик тез чата кәлиса,
Кими кәзир, даяныр ләшкәрә тамаша.

Тамама етди саламлыг рүсүму чүн ол вәгт,
Гошун эдирди даг үстүндә гэл'әйә рич'әт.

Нә көрдүләр ки, узагдан көрүндү бир доҗаңаг,
Будур кәлир саралыб рәнки, бир газаг гачараг;

Етишиди, дүшдү атындан ерә пәришан һал,
Додаглары әсәрәк сөйләди «Чөнәб кенерал!

Амандыр өлдүк, иләч эйлә, әвр вер гошуна,
Дағытды гэл'әни чәркәс, дуран да йох дөшүнә,

Мөһимлә дурмуш идик, йолдашым кешикдә сәһәр,
Гэфилдән үстүмүзә һәмлә этди чәркәсләр.

Һәзар зәһмәт илэ мән гачыб хилас олдум,
Атым пис олса иди мән дө чөхдән өлмүш идим.

Бу мәтләби генерал чүн эшитди салдатдан,
Мүһәрәбәйчин о дам верди лашкәрә фәрман.
Дөйүлдү тәблү-нагарә, чалынды ней балабан,
Һүчүм эдилди, түфәнкләр атылды, голду думан.
Бахырсан һәр яна чәркәс гарышгатак көрүпүр,
Олун, ганын арасындан өлүрсә дә сүрүпүр.
Топун курултусу, хәнчәрларин парылдамасы,
Гылынчларын сәси, гуршунларын вийылдамасы,
Дүшүбдү дағларә сәс, долдуруб биябаны,
Зәминн ган бүрүмүш, түстү күһү-сәһраны.
Гылынч илә, ох илә, сүнкү илә, күллә илә,
Оландә әлбәяха юмрут илә, силлә илә,
Кәсиб, бичиб, дағыдыб, яндырыб, әзирди бүтүн,
Голун, гычын, синәсин, баш, көзүнү бир-биринин.
Элирди русларә ширәнә һәмләләр чәркәс,
Вуруб, йыхарды гылынчы илә дүшмәни һәр кәс.
Думанда гырмызы топ күлләси куруллар иди.
Ярарды сәфләри лай-лай ерә ятырлар иди.
Ах, оф, сызылды, аман, дад, һарай, фәған, урра,
Чөлү, дағы бүрүдү, мәһшәр олду сан бәрпа.
Бу янда үркмүш ат үстүндә бир нәфәр оғлан,
Булаг кими ярасындан җышылдайыр ал ган;
Бачармады аты гайтарсын өз тәрәфләринә,
Көтүрдү ат язығы гачды рус сәфләринә.
Көпүрдү, галхды көйә, сәһибин ерә салды,
Йыхылды һәм онун үстә өзү өлүб галды.
Бу янда бир яралы гәһрәман чәкиб фәрјад,
Рәфигләрин чағыраркән эдә она имдад,
Ки, арадан тәпәсиндән гылынч илә вурулур,
Оху, кәманы әлиндән дүшүб ерә йыхылыр.
Бирн гачыр, бирн далдан говур, кәсир йолуну,
Вурур гылынч илә торпаглара салыр голуну.
Басыр енә гашы үстә завалы мәғфәрини,
О һал илә арайыр һәм сол әлли хәнчәрини,
Тутубдур һәр тәрәфи горху, тәһлүкә дәһшәт,
Шәһәрдә, гәл'әдә кәндләрдә, ховф, өлүм, вәһшәт.
Бир өзкә чәркәс әлиндә гылынчы ойнадарәг,
Җазагларын сәфинә һәмлә әйләди чапарәг,
Гылынчы һеч ашағы энмәмиш вурулду о да,
Гачыб гутармады һәрчәнд истәди кәйылда.
Бу һалда башгасы элдә пәрылдаян хәнчәр,
Җәзәблә бир җазағын үстүнә һүчүмавәр—
Олүб, гылынчы башы үзрә бир доландырды,
Атилә ол җазағы вурду, юмбаландырды.

Вәли о дәмдә иһатә эдилди һәр яндан,
Алыб дәрин яралар дүшдү тез о да чандан,
Ажырда княз өзү кәсрәти-һарәрәтдән,
Бачармады гала ат үстә дүшдү тагәтдән;
Йыхылды ердә галанлар бурахдылар дөйүшү,
Гачыб дағылды һамы яғдырар икән сөйүшү.
Далынча рус, оларын төкдү күллә бараны,
Гачан гачыб, өлән өлдү, битирди дә'ваны.

Будур даһа ара сахлашды, тоз, думан чәкилир,
Фәгәт түфәнк атылыр, бурда-орда һәрдан бир.
Бу ян-о янда фәгәт нүдрәтән җазаг атышыр,
Шәһәрдә, гәл'әдә халг архайын кәзиб данышыр.
Кәсилди сәс даһа йох бир сәдә, маяг да яныр.
Түфәнк илә гарауллар кешик чәкиб доланыр.
Сүкутдур һара бахсан, вәләйк һәрлән бир,
Хысын, курултулу бир сәс кәлир: «Кәлән кимдир».
Фәгәт енә ара бир тәк яман, ачыгылы җазаг,
Дөнүб кәлир атын үстүндә гәл'әйә чапарәг,
Фәгәт аз-аз япалаг, гаргалар эдир гыр-гыр.
Гонубду чөлдәки чәмдәкләр үстүнә дағыдыр.
Кәһ әскәрин чадырындан кәлән ишыг титрәр,
Парыллар ортада кәһ ганлы, паслы бир хәнчәр.
Кешик чәкир гарауллар, һеч әйләмир гәфләт,
Бүтүн-бүтүн һамы асудә, һәр тәрәф раһәт.

ИРӘЛИ

Надсондан.

Арш ирәли, арш унут гәмләри,
Гачма бәләләр габағындан керн:
Зүлмәти-шәбдә гызарыр дан ери,
Һайды гочаг, һайды ийид гош, йүрү!
Чарпыш узагдан көрүнән нура чат,
Вадийи-Синая етиш, Тура чат!
Кет, ирәли кет, керн, гойма аяг,
Элмү-ишыг һамына яндыр чыраг.
Мәш'әли-үнсыйәти бәрпа элә,
Зүлмәти-вәһшийәти имһа элә!
Гой сәни тәкфир әләсинләр һаман,
Гой сәни тәһгир әләсинләр һаман,

Гой чүһалалар сәнэ бөһтан десин,
Гой үлөма гәтлине фарман десин,

Горхма бу зәһмәтләре гатлаш, алыш,
Гейрат илә мәсләккин үзрә чалыш!

Гәт'-умуд олма!

Юхуя далмышлары галдыр, оят,
Ачизү бичарәләре эл узат!

Кәлмәйи-паки һәги ә'ла элә,
Бу дирн мейитләри әһя эл.

МАЙЫС КЕЧӘСИ

Мүссәдән

ШЕИР ИЛАҖӘСИ

Кәл шаирим! Ал бәрбәти чал, өп мәни охша.
Яз фәслидир афага бахыб эйлә тамаша.
Ачмыш яшыл орманда кезәл, дүрлү чичәкләр,
Күлдән-күлә галхыб гонур элван кәләбәкләр.
Көй саф, су шәффаф, күлүр гүнчә гызыл күл,
Ярпаглы будагларда өтүр көр нечә күлбүл!
Алгышлайыр аләм, һамы бу тазә һяят,
Сән дә мәни өп, башла о ширин нөгәматы!

ШАИР

Ексәр бүрүйүб даг, дарәни өртдү гаранлыг,
Һәр бир ери сармыш көрүрәм гәмли думанлыг
Әввәлчә эдиб чайлары, сәһралары ниһгал,
Сонра эләди гүнчәләри, күлләри памал.
Мән билмәйирәм бәлкә булар мәнз хәялдыр,
Динчәлмәйир әсла үрәйим, натиғә лалдыр.

ШЕИР ИЛАҖӘСИ

Ал бәрбәти чал шаирим, аләмдә сәфа вар,
Бир янда чәфа варса да, бир янда вәфа вар.
Мәһтаб уюмуш ер үзүнә чәкди ниғабы,
Кизләнди чичәкләр арыдан өртдү һичабы.
Өз ашигинә көр нечә һифрат эдир изһар,
Һәр ердә бу дәм бах нә кезәл сүмтү-сүкүн вар.
Он дөрт кечәлик ай үфүг үстүндә күлүмсәр,
Пүрхәндәдир аләм уююркән дә сәрасәр.
Чәннәт кими дүня фәрәһәфзә, тәрәбәнкиз,
Сән бейлә заманда нәйә позгун, нәйә гәмкин?

ШАИР

Шиддәтлә нәдәндир үрәйин гуш кими чарпыр,
Биләм һәйәчанын нә үчүн дәмбәдәм артыр?
Йохса гапы тыггыдалдымы, ким ону чалды?
Шәм'ни алавы өз-өзүнә нәйчүн учалды?
Яһу, мән кимдир чағыран, бу нә сәдадыр?
Ярәб, Нә кезәл сәс, нә гәдәр нәһ'әфзадыр!
Сәс кәлди... Енә сусду... Енә вар... даһа битди,
Ох гүссәдә, тәкликдә чаным ахыра етди.

ШЕИР ИЛАҖӘСИ

Кәл шаирим, ал бәрбәти, сәһбайи-баһары,
Халиг эләмиш дәһрин үругатына чары.
Көндүм долудур эшгү-һәвәсләрлә бу саәт.
Гүввәм азалыр, ләбләрим и яхды һәрарәт.
Тәнбәл чочуг ач кезләринни, эйлә нәзарә,
Бах мән кими лаһути, кезәл, назлы һикарә.
Сал яда эзизим мән илк дәфә ки, көрдүп
Ол пайәдә севдин, өзүнү феврән итирдин.
Шәһпәрләрим анчаг сәнә бир чүз'и тохунду,
Солгун үзүнә эшг, мәһәббәт тозу! гонду.
Ағуша алыб эйләдим изһар-һәвазһиш,
Сәндән эдирәм мән дә һәмнин ләһзәдә хәһиш,
Хошнуд элә, тәскинә чалыш гәлби-нәзары,
Ағушуна чәк сән дә бу лаһути-һикары.

ШАИР

Һа? Сөйлә нечә?—Дост сәси имиш бу хош аваз,
Паһ алиһәйи-ше'р мәни етди сәрәфраз.
Кәл яри-вәфадарым, а солмаз чичәйин кәл,
Һәмширейн-руһун, мәләкким, севдичийин кәл!
Кәл боһнума рә'на голуну эйлә һәмайил,
Гәлбимдә олан зүлмәти-шәб та ола зайил!

ШЕИР ИЛАҖӘСИ

Ал бәрбәти шаирчийим! Эй гәмли рәфигим!
Эй зиндейи-чавидим, а мәфтүни-һәгигим!
Көрдүм сәни мәһзунү-мәлул әвчи-сәмалә,
Кәлдим етишәм дадына бу, дар баладә.
Гәмкинсән эзизим, үрәйин пүрхәлчандыр,
Шүгүлүн нә үчүн дәрдү-гәмү-аһү-фәғандыр?
Йохса енә бир дилбәрә дилләдәми олдун?
Сайә кими торпагына ифтадәми олдун?

Яинки, усандынмы һэятын ситэмийндөн?
Илһам етишмээми сэнэ рүһүл'әмийндөн?
Табын йох исэ дэрдү-гөмү-рэнчү, бэлайэ
Бир ердэ учуб кэл, чыхалым эвчи-сэмэй!
Ол ердэ нэ, мөһнэт, нэ эзийтэт, нэ чэфа вар.
Ол ердэ фэрэһ, нэш'э, тэрэб, зөвгү-сэфа вар!
Кэл өп мөни балалара пэрваз эдэлим кэл,
Үнсиййәти-диринәнэ агаз эдэлим, кэл!
Сейр эйлэйиб әнчүмлэри, әфлакы, сәһабы,
Тизкар эдэлим сөһбәти-әйями-шәбабы.

Йох, кэл охуяг инди бир өзкэ шейэ даир,
Сән сөйлэ, тэгәнни, эдэлим бәс найэ даир?
Кэл нәзм эдэлим мәрәкәйи-рәзмү дэганы.
Я эшги-мәчазини, я ашуби-зәманы.

Хошланмаз исән һайилейи-чәнкү-чөдәлдән,
Кэл бәһс эдэлим дәрдрәки мәкру-һийәлдән.

Йох эйби сеvirсәнсә әкәр сейди-шикары,
Аһуларә кэл тәнк эдэлим раһи-фәрары.

Ах, ах нэ көзәл дадлы дәгигейди о саәт,
Ашиг олуб этдин мәнә изһари-мәһәббәт

Күл дәстәләри топлаяраг рәнки-шәфөгдән,
Күл әтри япардын үзүмә дүшмүш эрөгдән.

Кәкликләри ал ганына гәлтан эдэлим кэл,
Юрдун, ювасын хак илә ексан элэдим кэл!

Тәсвир эдэлим мәсчидә кәлдихдә нисаны,
Көз алты нэ неви арайырлар зүрәфаны.

Олмуш үрөйим эшг илә дәрә кими пүрчүш,
Мүмкүн дейил әсла оламам сакитү-хамуш!

Екдикәрә мөгсүдумузу этмәйә иһһам,
Етмир мәнә сәндән, сәнә мөндән дәхи иһһам.

Бир ердэ кэл инди эдэлим зәмзәмәханлыг,
Сүһи олду, шәфөг сөкдү, гачыр иштә гаранлыг!

Әвдәт әдирәм мән даһа сәмти-мәләкута,
Шаирчийим! Артыг далачагсанмы сүкута?

Кэл гуч мөни, өп, агла мән олдум дәхи азим,
Көз яшларыдыр ялһыз эзизим мәнә лазым.

ШАИР

Һәмширәчийим! Эй авутан гәлби-хәрабы,
Яд этмәк үчүн сөһбәти-әйями-шәбабы,
Көз яшлы сәнә бусәләр әлдә эдәрәм мән,
Әмрин нэ исә шевгилә иһфа эдәрәм мән.

Лакин охумам мәс'эдәтә, шөһрәтә даир,
Һәм гәлби-һазарымда олан мөһнәтә даир.
Шәргә чағыраг, түркү дейәк этмә тәмәнни,
Йох севдийийим, этмәйәлим инди тәгәнни.

ШЕИР ИЛАҺӘСИ

Сән зәни эләдин йохса пайыз реһни кими мән,
Һәр ләһзә тәғәдди әдирәм эшкн-бәсәрдән?
Аламыны тәгдис әдирәм алидир, али!
Олдугча мөним рүһүмү эйләр мүтәали.

Лакин чичәйи зәһрилдир зөвгү-сәфанын,
Кәлдим ки, чыхарыб атайым ришәсин анын.

Нох шаирим, әлбәттә оху зәмзәмәхан ол,
Әфғаным илә көйләрә фәрјад рәсан ол!

Бәрбәтләрин атәшли, һәзини зәмзәмәсила,
Тәнбурларын янғылы, риггәтли сәсила,

Севдалы үрәкләрдән учалмыш нәвәһати,
Тәгдир әдәр әфрәди-бөшәр һазыру-ати.

Сәгга гүшунун бәлли дейилми сәнә һалы,
Йорғун гайыдаркән эвинә әлләри халы?

Ач яврылары топланар әтрафына ексәр,
Ағзын ачыб онлар анасындан емәк истәр.

Зүлмәтли гаранлыг кечәдә мүзтәриб әһвал,
Билмәз ана эвладыны этсин нечә хошһал.

Әһмәг балалар бәкләйиб истәрсә гиданы,
Лакин ананын һейф ки, бошдур чинәданы.

Зира ки, балыг авламамыш, хичләти вардыр,
Һәддән фүзун амма оларә шәфгәти вардыр.

Пичидә олар фикрә, арар дәрдинә чарә,
Һәсрәтлә гаранлыг көйә эйләр дә һазарә.

Ол дәм ени бир фикр кәләр көндүнә бирдән,
Тутғун үрөйи хәндәләр эйләр о фикирдән.

Шадлыгга эләр көксүнү эвладына тәгдим,
Ач яврылар эйләр әтнин, ганыны тәгсим.

Көйсү дидилиб, ал ганы ахдыгча дөмадәм,
Валид бу зияфәтдән олур шакиру-хүррәм.

Этдикчә тәһәммүл о дөзүлмәз зәһмәтата
Горхар ки, вида этсин эзиййәтлә һөятә.

Дуйдугда эзиз яврылары галкыб о ердән,
Зәһмәтлә учар көй үзүнә кәндисин бирдән,

Дәрәя атар, өртәр ону бәһри-хүрушан,
Өз нәфсини эйләр эзиз эвладына гурбан.

Лакин чөкөр ол вахтада бир янғылы фэрид,
Тәсири ила аз галар аләм ола барбад.
Музлүм кечәнни сүмтү-сүкунунда фоганы,
Топлар онун атрафына мурагани-һаваны.
Инсан да экәр кечсә о ердән енә горхар,
Зәйн эйләр о һөкмән өлүдүр хортлайыб ағлар.
Сөгга гушунун һалыны эт шаирим эдбәр,
Эйләр белә рәфтар улу шаирләр, әдибләр.
Нәгс этмәйәрәк сөзләри үстүндә дурурлар,
Нев'и-бәшәри хуни-чийәрлә дожурурлар.

«ҺӘЯТЫН ДИБИНДӘ» адлы драмадан

Максим Горкидән

Күн ки, сәһәрләр чыхар, ахшам батар,
Әксиләмәз зүлмәти зинданымын.
Санма ки, бир ләһзә кешикчим ятар,
Фикри галыб мөндә никәһбанымын.
Һәр нечә истәрсән элә, чәк кешик,
Архайын ол мән бурадан гачмарам,
Истәйирәм кәрчи мән азадәлик,
Зәңчири амма бачарыб ачмарам.
Ах сиз, а зәнчир, а зәнчирләрим!
Сиз дә дәмир бәкчисиниз һәр заман,
Сизләри мүшкүлдүр ачым, сындырым.
Чатлады бағрым, мән аллаһ, аман!..

ЯҖЫШДАН СОНРА

Михайловдан

Яғыш ара верди, һава ачылды;
Ер үзүнә тазә чәннәт сачылды.
Бах нә көзәл айдынлашды көй үзү,
Гевси-гүзәһ дуруб яшыл, гырмызы;
Анчаг тәк-тәк лачивәрди сәмада,
Парча-парча булутлар вар һавада.
Чилаланды ағачларын ярпағы,
Сәфаланды чәмәнләрин торпағы.
Ярпаглар мей тохунур, тәрәннир,
Парлаг-парлаг дамчы от үстә энир.
Күнәш зиясында гыларкән нәзәр,
Алмас кими парылдайыр гәтрәләр.

Чичәкләрин артлы тәраватләри,
Фәрәһ верир гәлбә ләтафәтләри.
Көй чәмәндә күлләр элә әкилмиш,
Сан ер үзәр гевси-гүзәһ чәкилмиш.
Нә көзәлдир, нә гәрибә, сәфалы;
Һейран олур адам көрчәк бу һалы.
Бахса кәрәр о кәс ки, диггәт эдә,
Гевси-гүзәһ ердә дә вар, көйдә дә,

ЗӘҺШӘТКЕШ АЙЫ

Крыловдан

Көрдү айы кәндли чәкир зәһмәти,
Вар әчәб асудә, асан сән'әти.
Әймә әйәр мәнфәәтилә сатар,
Пул газанар яхшы газанча татар.
Душду онун да һөвәси бу ишә,
Фикр эләди яхшыча тапдым пешә,
Кәдди мешә ичрә одун гырмага,
Шаһ-буладаы башладаы сындырмага.
Һансы бирин басды әйә бир тәһәр,
Сынды ағач, зәһмәти олду һәдәр.
Кәзди, доланды мешәни һәр тәрәф,
Хейли ағач сындырыб этди тәләф,
Көрдү ки, һеч әймә әйә билмәйир,
Сонра кәдди кәндлийә белә дейир:
«Бир ишим ай гоншу дүшүбдүр сәнә,
Сән тары гандыр сәбәбни бир мәнә.
Мән мешәдән хейли ағач гырмышам,
Истәмишәм әймә'т сындырмышам.
Сөйлә бунун бирчә һәдир иләти.
Мән нә үчүн билмәдим ол сән'әти?»
Кәндли деди: «Вәчһи будур мүхтәсәр,
Сәндә о шейдән әбәдән йох әсәр.
Сәбр, биликдир бу ишин һикмәти,
Сән бачара билмәсән») оә сән'әти».

ФИЛ ВӘ АЛАБАШ

Хәлгә көстәрмәйә филь филбан,
Күчәдә кәздирир иди һәр ян.
Бәллидир фил бу өлкәдә аз олар,
О сәбәбдән бизә танынмаз олар,

*) Билмәсән.

Хэлг мат-мат тээччүб эйлэйрэк,
Архасындан кедирди эснэйрэк.
Билди харданса булларын сорағын,
Алабаш кәсди дәстәнин габағын,
Фили көрдүкдә чумду, гышгырды
Улады, басды, һүрдү, һайгырды,
Деди топлан; а гоншу, ай алабаш!
Этмә рүсвайчылыг бир азча яваш!
Сәнми фил үстүнә мырылдарсан?
Бах өзүн а языг хырылдарсан!
Эмма көр о нечә кедир саймаз,
Сән һүрүрсән, о неч мәһәл гоймаз.
Алабаш сөйләди чавабында,
Ганырам эһ, эһ онлары мән дә,
Иштә ялынз мәнә верән чүр'әт
Будур әлбәттә ондакы һаләт,
Бөйләчә дава этмәзин һәр вагт
Давакарлыгла тапмышам шөһрәт,
Гой мәнә тә'риф эйләсин итләр,
Һәм десинләр көрән чәмәәтләр;
«Барәкаллаһ гүввәтличә алабаш,
Филин үстә әчәб кедир бир баш».

АБДУЛЛА ШАИГ

1881

МӘКТУБ ЕТИШМӘДИ

I.

Гышын дойдуручу бир күнү иди. Союг, гылынч кими кәсирди. Көйләр матәмлиләр кими галын чаршафа бүрүнмүш, дағлар, чөл-ләр дә ә кафәнлә өртүлмүшдү. Күчәләрдә кома-кома дуран гар-лар үзәриндә гарғалар горхаг бахышларла кәзинирди. Галын пал-толу, башлары аяғлары мөһфуз адамлар, бәзәкли вә исти одала-рындан чыкыб пияда, я арабалар ичиндә, раһат-раһат күчәләрдән кечирдиләр. Бу дойдуручу гыш, бу яхычы союг онлар үчүн әйлән-чәдән башга бир шей дейилди.

Дүняда бүтүн сәфагәт вә фәләкәт ялынз нисанлығын йохсул гисминә нәсиб имиш?

Гурбан Шейтанбазарын учунда мәктуб язан һәмшәһәрлиси мол-ла Фәрзәлинин янында отурмуш, союгдан әлләри, үзү бозармыш, бир әли илә көһнә вә йыртыг палтарынын ачыг яхасыны тутараг, о би-ри әли илә дә аяғларына буз кими япышан йыртыг чустунун гары-ны тәмизләйә-тәмизләйә:

— Молла, мәнә бир мәктуб яз! Билирсән ки, һәр ил сәнә нә гәдәр хейир верирәм. Вәтәндән кәләнә бир ил олмады, бунунла сәнә беш мәктуб яздырырам—деди.

Молла Фәрзәли союгдан донмуш әлләрини авышдырды, әс-нәйә-әснәйә бир кағыз парчасыны дизи үзәринә алараг: «Һәмшәһри нә язылачаг? Сөйлә!»—деди.

Гурбан Молла Фәрзәлиһә бир аз да яхынлашды. Кизли бир сөз сөйләйримиш кими фысылдаяраг:

— Молла, әввәлчә мәнән ушағларын анасына салам яз—деди— яз ки, «Анаханымын, Мәмишин көзләриндән мәним әвәзимдән өп-сүн вә онлардан көз-гулағ олсун. Сонра яз ки, мән дә шүкүр аллаһа сағ вә саламатам. Гуламрза илә сизә онбеш манат көндәр-дим. Байрам ағзы енә көндәрәчәйәм; ушағлар корлуг чәкмәсинләр; өзүм дә язын ахыр айында кәләчәйәм».

Молла Фәрзәли гәләми мүрәккәбә батырыб язмаг истәди. Мүрәккәб гаты олдуғундан язмады. Молла ағзынын суюндан бир дамба давата дамыздырыб гарышдырдыгдан сонра язмага баш-лады.

Гурбан дөшү ачыг архалыгы вә көмлэйи арасындан союгдәи тикан кими дим-дик дуран түкләри, архалыгынын яхалыгы илэ сых-сых җәрәкәт вә көмикләринә гәдәр нүфуз эдән союгдан бир юмаг кими бұзушдүкдән сонра геди:

— Молла әми, яман адамын гуяусунда ишләйирәм. Гуя инди отуз сажындан ашагы энмиш, нә гәдәр ялварырыг: Ай ага! Һаггымызы бир гәдәр артыр, чүнки ашагыя кетмәк чох чәтиндир. Зифтин, газын гохусундан һәфәс тыхаңыр. Залым оғлу разы олмаур. «Әввәлки шәртимизлә газачагсыныз, йохса һаггынызы вермәйчәйәм»—дейир. Молла! Бурада пара газанмаг чох чәтиндир, Сәнин пешән яхшыдыр. Күндә беш-он мәктуб, дөрд-беш дуа язсан етишир. Аллаһ Өрәкәт версин. Даһа нә истейрсән?

Молла Фәрзәли гәләми гәләмдана гойду, диварын күнчүндән ики бармагы арасында бир гәдәр торпаг алыб мәктубун үстүнә төкәрәк гуруда-гуруда чаваб верди:

— Һәмшәһри, узагдан дөйүш инсана голай кәлир. Мәним мәшһит билдийин гәдәр дә голай дейил. Гыш, яз күчә башында суншәри йолу көзләмәкдән инсанын көзләринә гаранлыг чөкүр. Элэ күн олур ки, бир нәфәр дә мүштәри кәлир. Гарныны овушдура-овушдура галырсаң.

Молла әбасына бәрк сарылдыгдан сонра мәктубу Гурбана охду. Гурбан молланын ағзындан чыхан кәлмәләри ейчәкмиш кими ағзыны ачмыш, башдан аяга гулаг кәсиләрәк диггәтлэ ону динләди. Сонра үзүндә, көзләриндә севинч гығылчымлары учушараг:

— Молла, Гуламһусейнә дә салам яз-деди. Яз ки, мән кәлиңчә ушаглардан көз-гулаг олсун вә мәктубда языб кәстәрсин ки, бизим газылы инәк дурумур? Кор ябыны сагмамыш ки? Бир дә яз ки, кәләндә Анаханыма, Мәмишә гырмызы күллү кичик дәрмәләл кәтирәчәйм.

Молла Фәрзәли мәктубу языб битирдикдән сонра, бүкүб габ ичинә гойду, вә үзүнү Гурбана тутуб:

— Һәмшәһри габын үзү кими адына олачаг?—дейә сорду. Гурбан әли илэ бойнуну овушдура-овушдура: һә, молла! Яз ки, Гурбанын ушагларынын анасына етишчәк.

Молла, габын үзүнү языб Гурбана узатды. Гурбан мәктубу алыб севинчәк ики әли арасында диггәтлэ бахдыгдан сонра гойнуна гоймаг истәди. Мәктуб әлиндән ерә дүшдү. Мәктубу тез көртүрдү. О ян, бу яныны тәмизләйиб енидән гойнуна гойду. Кисәсини чыхарыб ики шаһы молланын овучунә сыхарәг «ал һәмшәһри! Байрам ағзы енә мәктуб яздырачағам, мәнән сәнә чох хейир етишчәкә»—дейиб галхды. Әли илэ гойнундакы мәктубу бәрк тутараг ерийрди. Бир ан әввәл һәмшәһрис Гуламрзанын мәнзилә кедиб һәм мәктубу она вермәк, һәм дә дил чавабы бир ики сөз сифариш этмәк истәйрди. Йолда еририкән дүшүнүрдү: бәх-

тияр аду, кифайәт гәдәр пара топламыш, кедиб ушагларына говушчагә. Аһ... бир ай сонра орасы нә гәдәр көзәл олачаг. Овалар, дағлар, ямачлар, зумруд халыларла дөшөнәчәк, чичкәләр ачараг, ағачлар ярагланачаг, илк баһарын угурулу элчиләри олан гырлангыг, сығырчын вә лейләк сүрү-сүрү дөнүб юваларыны япачаг, сәһәр вә ахшама датлы-датлы нәгмәләрлэ руһлары, үрәкләри охшаячаг, һәр ердә әкин вә бостан ишләри башланачаг, балыгчылар чайлардан вә көлләрдән балыг овлячаг. Аһ, мәни бу көзәлликләрә, чолугчолугума һәсрәт бурахан йохсулуг!—дейә иләди. Бу инилти гәлбинин ән дәрин күшәләриндән элэ бәрк гопду ки, бүтүн вучуду титрәди. Ичиндә әзичи вә ачы бир сызылты дуйду. Синирләри кәрилди. Гәлби бир ан дурду.

Артыг диләриндә тагәт, вүчудунда гүввәт галмамышды.

Бирдән-бирә аяглары алтында хышылдаан бузлар үзәринә үзүгулоу дүшдү. Әлләри, бачаглары ганлар ичиндә, өлкүн вә биһад башыны галдырды. Әвүндән гәләбәллийи ярыб кечән арабалары, сычаг әлбисали, шән чәһрәли инсандары, о дашгын һәят сәһәсини ачы вә нифрәт нәзәрләри илэ сүздү: биһхтияр солуб додагларындан бүтүн изираб вә кәдәрләринә тәрчүман олан бир «оф» учду, өзүнү доғрултарәг дүшдүйү ердән галхды. Чапыг әлини гойнуна сохду вә мәктубу яныг үрәйи үзәринә сыхарәг йүйүрдү. Бир аз сонра һәмшәһрис Гуламрзанын мәнзилинә етишди. Гапы бағлы иди; мә'юс вә далгын дөндү, гарыңча кими гайнашан ишчиләр ичиндә сәрсәри кими долашаркән һәмшәһрис Сәфдәри көрдү. Она яхынашараг әһвал сорду. Гуламрза шәһәрә кетмиш ймиш. Гурбан Сәфдәрә ялварды ки, Гуламрза кәлиңчә мәним кәлдийими она сөйлә вә де ки, мәни көрмәмиш кетмәсин. Аманатым да, дилчаваб сифаришим дә вар.

Буну дейиб мәнзилинә гайытды.

II.

— Намәрдләр, алчаглар, нә гәдәр ки, гуя дәринләшмәмишиди мән баш идим онлар гуйруг. Һәр тәрәфә дөнсәм онлар да о сәмтә сүрүнүрдү. Инди ки, гуя дәринләштим, мәнә баш олмаг истәйирләр. Һәр күн мәнә таза, ени бир «ултигатум» верирләр:

— Гуя дәринләшмиш, өлүм аягы вар. Биләм нә... нә-дейә Һәр күн ени шәртләр гонолар. Тфу, сизин кими инсафсыз адамлар! Сизә ырыбач ләзымдыр, гырбач!

Танрыверди вә Сәфәр чәкдикләри торпагы бошалдыб енидән долу гуяг бурахдыгдан сонра Танрыверди:

— Ай ага! Биз енә гуйругу—деди—билирсин ки, гуяонум инди чәтин вагтыдыр, әждәһа кими ағзыны ачыб гурбан истәйир.

Сәфәр, йолдашы Танрывердинин сөзүнү кәсди, әли илэ көз ишләдикчә сыра-сыра дүзүлән нефт мәдәнләринә ишарә эдәрәк әләвә этди:

— Бах бу ерлерин һәр кушасинә аяг бассаң, һәр овуч торпагына газма вурсаң ишчи көмийи кәррәр, ишчи фәряды эшидәрсаң. Бу уча эвләр, исти одаларла минләрчә наз вә не мөт ичиндә яшайың...

Һачы Гулу, Сәфәрин сөзүң кәсиб аягларыны ерә чырпараг багыра-багыра:

— Чаныңыз чыхсын—деди. Пул газманмаг голаймы? Сиз чаныңыздан кечирсиниз, биз дә этәк-этәк пулумуздан!

— Сәфәр! Сәфәр! Гурбан ипи тәрпәдир.

Сәфәр вә Таңрыверди чапыг гуюун агзына гошуб башларыны ашагы дикәрәк бахыркән, гую ичиндә патлаян газын курултусундан дикинниб чөкидиләр. Һәр икиси һәйәчәллы бир сәслә:

— Аллаһ өзү багышласын. Гурбан да белә кетди—деди.

Һачы Гулу бир шей әжитмәйриши кими горха-горха гуюун агзына-кәлди вә әптият илә гуюун янына узанып диггәтлә бахды. Бирдән-бирә көзләриндә, үзүндә дашгын бир севинч гыгылчымлары, додагларында мөмнунийәти андыры, күлүмсәмә бәлирдийи һалда уча сәслә:

— Чешмәнин башы ачылмышдыр, яваш-яваш нефть гайнайыр—деди.

Таңрыверди союг вә лагейд бир төвр илә:

— Һачы, Гурбаның нәши гуюудамы галачаг—дейә сорлу.

Бу сөздән Һачы Гулу дадлы рә'ясындан оянымыш кими олду. Көз гапаглары ирә-ири ачылды. Кисәсиндән ики ийрми бешлик чыхарыб «ким бу иши япарса, бу әлли манат онундур»—деди.

Таңрыверди:

«Вер мәнә, бири өлмәзсә бири дирлмәз. Ону раһатча гуюун бир тәрәфиндә, еринә тәслим эдәрәм»—дейә Һачы Гулу илә гуюун агзына янашды. Нефтин гайнайыб галдыгыны көрүнчә:

— Языг Гурбан гәбрини өз әлилә газмыш, нә этмәли, онун да һәсби бу имиш—деди. Сонра бир овчуна сыхмыш олдуғу парая, бир дә һачы бахды.

Һачы онун фикрини дәрһал анлады.

— О әлли манат сизиндир, бөлүшүн, аңчаг бу иши агзыңыздан гачырмайың—деди.

Сәфәр—палтары нә олачаг?—дейә сорду.

Һачы, әлини онун омузуна гоярғ дадлы бир дил илә:

— Оғлум, ону да бураларда бир ер газыб басдырын—деди.

Сәфәрлә Таңрыверди Гурбаның әлбисәсини гарышдырыб көтүрүркән арасындан ерә бир мәктуб дүшдү. Мәктубун габы үзәриндә: «Бу мәктуб Гурбаның ушагларының анасына етишәкәк» чүмләси азылмышды...

Сәфәрлә Таңрыверди бир мүддәт мәктубу ачы нәзәрлә сүзәрәк—языг Гурбан, мәктуб етишмәди—дейә инләдиләр.

1908.

ИРӘЛИ

Кечмишләри унут, яврум, артыг она әл вурма!
О думанлы пардәләри үзәриндән галдырма!
Орасы бир мәрдивәнли, дарин, горхунч гуюдур.
Һәр мәрдивәндә бир илан, бир әждаһа уюур.
Мәләкчийиң, сагын, ачма о гуюун агзыны!
Чалма артыг о мазинин руһ инләдән сазыны!
Бураг онлар һәр гаранлыг мәзәрлыга атылсын.
Разы олма кәнч өмрүнә ачы ағы гатылсын.
Ирәлийә доғру йүрү, архана денмә, бахма!
Кәләчәйи дүшүн даим, ону көздән бурахма!
Унутма ки, о алнынн алтында нурулу көзләр.
Ирәлини көрмәк үчүн верилмишдир, йол изләр.
Сән о йол изләйән, парлаг көзләрини дама,
Ирәлийә дик һәр заман, йүрү, йүрү вә дурма!
О думанлы, фыртналы кечмишләрән узаглаш!
Одлу, мәтин аддымларла йүрү, һайды, дурма, арш!
Ирәлидә инан ки, бир чәнәт гәдәр чанан вар,
Йрын күнәш орда доғар, сәадәт орда парлар!

1914.

ДАҒЛАР СУЛТАНЫ

Дан атынча хоруз, бечәләр банлар.
Сис думанкән дәрә, тәпә, орманлар.
Сүрүсүнү яяр дага чобанлар,
Тәбиәтин зөвгини онлар аңлар,
Бу ерлерин султаныдыр чобанлар.
Һәм бәйидир, һәм ханыдыр чобанлар!

Көзәл олур бу ерлерин сәһәри,
Мәнчә вардыр дуняларә дәйәри.
Гушлар охур, сәба ачар күлләри.
Алыр башга бир ләтәфәт һәр ери,
Бу ерлерин султаныдыр чобанлар,
Һәм бәйидир, һәм ханыдыр чобанлар!

Күнәш яхын дағлар учундан доғар.
Булутлары көзәл рәнкләрлә бояр.
Думанлары дағларә доғру говар.
Һәр тәрәфи бир көзәллик гучаглар.
Бу ерлерин султаныдыр чобанлар,
Һәм бәйидир, һәм ханыдыр чобанлар!

Көзөл олур бизим элин айлағы,
Күл чичөкдир бу ерлерин отлағы,
Бир чөннөтдир һә жыыл бир бучағы.
Дурна көзү кими вардыр булағы.
Бу ерлерин султаныдыр чобанлар,
Һәм бәйидир, һәм ханыдыр чобанлар!

★
Мал гапыя кәләндә ахшам, сәһәр.
Гоюн мөләр, гузу мөләр, дағ мөләр.
Сәсә, күйә дүшәр көпәкләр һүрәр.
Дәрә, дағ, даш һәзин-һәзин сәс верәр.
Бу ерлерин султаныдыр чобанлар,
Һәм бәйидир, һәм ханыдыр чобанлар!

★
Һара бәхсан чөлә, ямача, даға,
Чобан көрәрсән сөйкәниб чомаға.
Гоймаз, көздән сүрүсүнү ғыраға.
Бу сүрүйә һәм нөкәрдир, һәм аға.
Бу ерлерин султаныдыр чобанлар,
Һәм бәйидир, һәм ханыдыр чобанлар!

★
Чомағ әлдә долашыр дағы, дашы,
Гоюн, гузу, көпәк, түтәк йолдашы.
Азачыгдыр ашы, ағырмаз башы.
Бу хошбахта һәр нә десән ярашы.
Бу ерлерин султаныдыр чобанлар,
Һәм бәйидир, һәм ханыдыр чобағ Һәр!

★
Сәрин-сәрин булаглардан су ичәр.
Кәсәр, ейәр, көк гузулардан сечәр.
Өмрү белә көзәл ерләрдә кечәр.
От, чичәкләр солунча дурмаз, көчәр.
Бу ерлерин султаныдыр чобанлар,
Һәм бәйидир, һәм ханыдыр чобанлар!

★
Дүня малындан вар: сичим чатысы,
Патавасы, чухасы, һәм гартысы*)
Бир дә гумрал көзлү назлы Фатысы.
Охулдугча үрөк дәләр баятысы.
Бу ерлерин султандыр чобанлар,
Һәм бәйидир, һәм ханыдыр чобанлар!

1913

ҺӘПИМИЗ БИР КҮНӘШИН ЗЭРРЭСИЯИЗ

Әсрләрдән бәри зүлмә алышан,
Ган ичән, ган гусан эй шәрр инсан!
Алдымы гәлбинизи гәсвәти-шум?
Яхдымы руһунузу бади-сәмум?
Көрүнүрмү сизә хош ганлы һәят?
Унудулмуш бәшәрийәт, һейһат!
Һәпимиз бир юва пәрвәрдәсийиз!
Һәпимиз бир күнәшин зәррәсийиз!
Айрамаз бизләри тәғйири-лисан,
Айрамаз бизләри тәбдилли мәкан.
Айрамаз бизләри Инчилү Гуран.
Айрамаз бизләри сәрһәдди-шәһан.
Айрамаз бизләри үмману-мүһит,
Айрамаз бизләри сәһрайи-бәсит.
Айрамаз бизләри һәшмәтли чибал,
Айрамаз: шәргү чәнуб, гәрбу шимал!
Етишир кинү әдавәт дашымағ.
Гохумуш мәзбәһәләрдә яшамағ!
Узадын дәсти-үхүввәт сыхалым!
Ришәйи-зүлмү, нифагы, йыхалым!
Гәлбимиздә яшасын мейрү-сафа.
Верәлим бир-биринә дәсти-вафа.

1910.

САБИРӘ

1

Бир кениш чәбһә, бир сәмайи-зия.
Бир әнис чәһрә, шух бир сима.
Көзләриндә дәрин бир үлвийәт.
Бир үфүгсуз сәбатү-чиддийәт!
Бир тәбәссүм додапларында эян
Ойнайыр һәп сөнәр кими ләриан.
Заһири, шуху шән, күләр кимидир,
Батини һәп етимләр кимидир...
Күлүйөр һычгырыгла, ағлаярағ,
Ағлайыр һәп күлүр кими дурарағ.
Бөйлә симайи-пурвүгарилә,
Бүтүн әш'ари-абдарилә,

255

*) Гарты—Чаты (сичимин ярысы, я да бир ғырығы). Сичим—кечи ғылындац, яхуд юлдан һөрүлмүш кәндирди.

Шаиранэ, дэгий рэмнзилэ,
Күлдүрүр бир ләтифэ тәрзилэ,
Охшайыб эйләмәкдәдир невһә,
Күлүр, ағлар, эдәр ачы шәквә.
Бах бу сима о Сабирә яхышыр;
О бейүк шанлы шаирә яхышыр.

2.

Сәни бир аз да охшайым Сабир,
Нолдун, эйваһ, мөһтәрәм шаир!
Нолдун эй сәбрү зәһмәтин мәләйи!
Ше'рин ән инчә, шух бир чичәйи!
Ше'рә ән доғру бир чығыр ачдын,
Йолларында бәнәфшәләр сачдын.

Ачмада шимди пүрсәфа күлләр,
Чөкдин амма бу йолда аһ, нәләр!..

Сәни һәр дәрду мөһнәт инләтди,
Сәни кор миллтин вәрәмләтди...

Дүн дейилмиди ше'рә башлар идин,
Рүһими датлы-датлы охшар идин.

Сусдун эй ваһ, нердәсин шимди,
Сәни йохлуг уютдumu әбәди?

Әхтәри-табдар идин, сөндүн!
Сандым эй чәрх, сән дә һәп дөндүн—

Мөһвәриндән гиймәт олду әян.

Аһ, жүля имиш бу фикри күман.

Әдәбийятда гопду бир матәм,
Сән һәнуз чаһилан кими күррәм.

3.

Сиз, сиз эй кор, сағыр, лал инсандлар!
Сиз, сиз эй фитнәвү, шәр наданлар!

Сиз, сиз эй бишүүр олан чүһәлә!
Бүсбүтүн раһәт этдинизми даһә?

Йох!.. О мәрһумун исмин андыгча,
Әдәбийятда ер газандыгча,

Сизи лә'нәтләр илә яд эйләр,
Сизә даир нәшидәсин сөйләр.

Сабирим, йох сән өлмәдин, дирисин!
Сабит әхтәр кими сәнәр кимисин.

Биз гаранлыгда сөндү, һәп сағырыз;
Һәр шейин заһиринә алданырыз.

Алмыш ағушуна сәни лаһут;
Дейриз биз о һеч, о йохлуга мөвт!
Һалбуки, йох дейил дә, сән варсын,
О мөләкләр учушулу тәйарсын!

4.

Гардашым бирчә истәрәм биләмәк
Шу чаһанда (бу-вар, о-йох!) нә демәк?
Мәнчә йох чисм үчүн чаһанда фәна,
Бирдир аләмдә һәп фәна вә бәга.

Бирдир аләмдә һәп һәятү-мәмат,
Әдәрәм иддиамы мән исбат:

Мәсәлән гәтрә су дүшүрсә фәра,
Гуруюр, йох олур да билмәррә.

Нолду сорсаг әйәр бу гәтрәйн-аб?
Бизә көйдән кәлир мәтин чаваб:

«Бурада шимди эйләдик мәнзил,
Эйләриз биз сәһабәләр тәшкил.

Шу табият бизн бухар этди,
Учуруб зәррә-зәррә нар этди.

Енә маеләшиб сүя дөнәриз,
Енә дамла олуб ерә энәриз».

Шимди ол гәтрә йох вә һечми демәк?
Һалбуки, йох дейил дә вар, бишәк!

Бир дә «сөз»дүр яшар, галыр баги,
Гапайыр нуру илә афаги.

Нола версә я «Сөз»*) сәнә мишкат,
Альйор нуру сәндән һәп зәррат.

Буна кәндин дә эйләдин играр.
Шимди эй шаир-мөләк көфтәр!

Сәни мүтләг чаһанда вар санырам.
Сәни кәндимлә һәп яшар санырам!

Охудугча севимли һәр сөзүнү,
Көрүрәм санки дилрүба үзүнү.

Көрүнүрсүн о һәләтинлә бана,
Күләр, ағлар гияфәтинлә бана.

Аһ, көрдүкчә гәмли һәләтини,
Ағларым, динләрим шикайәтини.

1912.

*) Мәрһумун «Фүюзат» мәчмуәсинин 5-чи нөмрәсиндә «Сөз» сәрдәһәли.
Эй сөз нола дерсәм сәнә хуришид-сәмават.
Сәндән алыюр, нуру, зияий һәмә зәррат.
мөтләди ше'ринә ишарәдир.

ЭКИНЧИ ВЭ ХАН

Рөһм эйлә тәрәһһүм чағыдыр хан сәнә гурбан!
Гойма бизи кәл бисәрү саман сәнә гурбан!

★
Кәлдим бош әл илә гапына, говма, дәхиләм,
Йохсул, үзү гарә әмәйи пуч вә сәфиләм.
Гәлби ғырығам, бойну бүкүк, хәстә, әлиләм.
Кәл эйлә мәнин дәрдимә дәрман сәнә гурбан.
Һағсыз, гуру муздурча бу һейван сәнә гурбан!

★
Әсди, гара ел чәлтгйи, бостәны совурду,
Бу фәгр вә зилләт нечә илдир бизи йорду.
Яғмады яғыш, янды тахыл чүмлә күл олду.
Бир данә әлә кәлмәди һеч, хан сәнә гурбан!
Нә дары, нә чәлтик, нә дә бостан, сәнә гурбан!

★
Алды долу билләһ сәрү-саманымы әлдән,
Салмыш ики илдир бу чәйирткә бизи дилдән.
Ар эйләйирәм бөйлә, кечинмәклиһә әлдән,
Кегди кечән ил борчума йорған, сәнә гурбан,
Бу башы бәлалы чаным һәр ан сәнә гурбан!

★
Бундан даһа, артыг һеч олурмиди чалышмағ?
Һәр илдә габыг гойдум илан тәк, енә дә бағ,
Галдым гуру ердә ялавач, сәрсәри, чылпағ.
Күлмүр бизә бу чәрх вә дөвран сәнә, гурбан.
Сәбрим түкәниб бағрым олуб ган сәнә гурбан!

★
Әвдә мөләшир валләһ ачындан ушағ, әврәт,
Гачмыш бәти-бәнзи, һамысы биргуру сурәт,
Олмуш нә исә бунча мүсәбәт бизә һисмәт,
Бир төвр элә, чәк бизләрә саман сәнә гурбан.
Рөһм эйлә, тәрәһһүм чағыдыр хан, сәнә гурбан!

★
Әвдә сәйчәк нә дары галмыш, нә дә бугда.
Бу ил бизә кәл веркини рөһм эйлә бағышла,
Бәсдир бизи дырмағладығы йыртычы дүң.
Дахмамдакы беш ач ялавач чан сәнә гурбан,
Әт, яғ үзүнә һәсрәтиз, инан сәнә гурбан!

Бақы, 1913-чү йл.

Ч Ә Ф Ә Р Ч А Б Б А Р Л Ы

(1899—1934)

ҮСТҮНӘ

1.

Бах дөкәнәклә кәлмишәм инди Бабанын үстүнә!
Пәрдә чәкир нечйи бәлә яхшы-яманын үстүнә!

★
Баханда һәр тәрәф, бизим бу сәрсәри чәмаәтә,
Мәһал әмридир көзүм долашмасын гәбаһәтә.
Етәр бу ишләр ай Баба, де бәс һачан нәһайәтә?
Чаһан олубса мүртәкиб бу бәдрәвиш чинайәтә,
Гошуи йығыб, һүчүм элә бүтүн чаһанын үстүнә!

★
Чаһан, чаһан дейил даһа, зүлума ашһяһәдир,
Галыбса әдлү рәһмдән бош ад, о да фәсанәдир,
Бизи тәрәһһүм этсә дә йәгин ки, хашһанәдир,
Баба! Зәманә бирчә бах ки, көр нә чүр зәманәдир?
Түлкү дә диш ғычырдадыр шири-жәһянин үстүнә.

★
Ғыласнылар бүтүн һачы, һамысы һалә бихәбәр...
Алыр пулу кедир, ятыр, нә ингилаб? Нә дәрдсәр?...
Учур фәғирләрин эви, галыр әялы дәрбәләр,
Бу пис заманда пул да йох, Дум әһли һәр күн, һәр сәһәр
Ғапыб күлүнкүнү кәлир учуг команын үстүнә.

2.

Көмәк көзәтләмә Баба, бу интил-кет фыландан,
Тапылмаз онда бирчә иш бәгеһри-бош яландан,
Кечә күнүз, пәсаж клуб, кәзиб дүшүн амандан,
Олармы көзләмәк Баба, бир өзкә иш пияндан?
Йүдүрмә бош ерә даһа, о лүл пиянын үстүнә!

Гәзетчи илә шаирин долашма һеч мәдарына,
Бирн сөйүш языр, бирн гәзал языр никарына.
Бу бирчә кәлмәни Баба, пачылда куши-карына,
Мүһәрририм, мәгаланын дүшәрсә бәд дамарына,
Даянма, тез йүйүркинән кет истәканын үстүнә!

★

Көмәк зад умма кимсәдән, дашын бу хош хиялдан,
Кәләрни бугда чырпасан нә гәдр бош чувалдан?
Көмәк тапылмағын иши мәһалдыр мәһалдан.
Тәк атланыб, аралыға чәкилмә һеч завалдан,
Гоуб да тири чилләйә кәтир каманын үстүнә!

★

Чәтиндир ишләр ай Баба, кечиб бош ихтилатдан.
Бу милләт аз галыб чәкә әлин бу бәд һәятдан,
Бизә әлач тапыб, тез ол, гутар бизнәмәтдан,
Мәһал әмрдир көмәк кәзәтләмәк «Ничат»дан,
Үмидд вар енә бир аз йүйүр «Сәфа»нын*) үстүнә!

★

Мәйәр әлүбсән ай Баба, нечин отурмусан белә?
Тез ол кәмәнди-күрзүнү дүбарәдән көтүр әл!
Йығыб дағыт бу бидәти, нисали-рәдү зәлзәлә,
Йүз он яшында бир киши нә һагг илә дуруб кәлә,
Ол үч яшында дүхтәри-шуху-чаванын үстүнә?

★

Әввалчә халға фаш әлә даносбазын әдасыны,
Сонра гыласнынын учалт Дум ичрә һәп сәдасыны,
Бу төвр башла, ай Баба, ишин бир ибтдәсны,
Ялан-паланы тәрк әдиб кәл ифтиранын үстүнә!
Ери сүкута гәрг әдиб йүйүр һөванын, үстүнә!
Олар дүзәлмәсә әйәр кет һач-Яванын үстүнә.

УНУДУЛМАЗ ЯРА

Ол сәфа әһли, көнүл дүняда кет галдыр гәдәһ!
Милләтин әһвалыны сал яда, кет галдыр гәдәһ!

★

Вермә дил, дәрду-гәмә бир һәфтә дүнядыр, көзүм!
Милләтин һалына бахсан мөһнәтәфзадыр, көзүм!
Сән кәми олсан әйәр, мөһнәт ки, дәрядыр, көзүм!
Гәм чәкиб фикр әйләмәк, валлаһи бичадыр, көзүм!
Ердә долдур, көйдә ич, дәрәяда кет галдыр, гәдәһ!
Ол сәфа әһли көнүл, дүняда кет галдыр гәдәһ!

*) «Ничат» вә «Сәфа» ингилаблан әввал олан чәмийәти-хейрийә адыдыр.

Хан гәдәһ, султан гәдәһ, саил гәдәһ, гулдуз гәдәһ,
Той гәдәһ, матам гәдәһ, байрам гәдәһ, болдуз гәдәһ,
Вур гәдәһ, вурдуз гәдәһ, халрат чағыр, йолдуз гәдәһ,
Ал гәдәһ, алдыр гәдәһ, галдыр гәдәһ, долдуз гәдәһ,
Мәчлис-пейғәмбәри-валада кет галдыр гәдәһ!
Ол сәфа әһли көнүл, дүняда кет галдыр гәдәһ!

★

Чох да милләт рәһнүмәсыздыр, дүшүбдүр дәрбәдәр,
Милләтин фәрәдына куш этмә, олма пүркәдәр,
Нәф' йох милләт ишиндә, парә йох, йох симүзәр,
Гәм емә, фикр этмә залым, этмә өз әмүрүн һәдәр,
Милләтин дадын әшит, имдада кет галдыр гәдәһ!
Ол сәфа әһли көнүл, дүняда кет галдыр гәдәһ!

★

Милләтә гәр чәкмә, милләт вағифи-һалын дейил!
Кирмә бир чәм'ийәтә дәрмани-игбалын дейил,
Ада милләт, бу интикетләр ки, һәммалын дейил,
Вур, дағыт милләт әвин сындыр ки, өз малын дейил,
Сонра да бу ханейи-бәрбада кет галдыр гәдәһ!
Ол сәфа әһли көнүл, дүняда кет галдыр гәдәһ!

ДЕМӘДИМ?

Ишимиз бош данышыг һәмдү-сәнадыр, демәдим?
Ай Баба, ишләримиз хейли фәнадыр, демәдим?

★

Милләт әфрады унутду һамы һәсбү-һәсәби,
Әлм тәһсиллине сәрф әйләди һәм рузү шәби,
Мән билән ки, она лә'нәт охуюр чәддү әби,
Бахмады һәрчи дейиб дад әләди Молла Чәби,
Рүкни-динни бири дә рәнки-һәнадыр, демәдим?
Ай Баба, ишләримиз хейли фәнадыр, демәдим?

★

Ортая салды өзүндән һәрә бир таза дәби.
Нә билим гыз охусун, бәлкә дә олсун әдәби.
А киши, арвад һара, байрам һара, ким сәбәби?
Бир ерә чәм'иләшиб сахлая Мевлуди-Нәби*
Охумаг милләти-ислама баладыр, демәдим?
Ай Баба, ишләримиз хейли фәнадыр, демәдим?

★

Гыз һара, мәктәп һара, дәрсу-гәләмдан һара?
Әлм һара? Билки һара? Фатма, Түкәзбан һара?
Ай чаным арвад һара? Зүмрейи-инсан һара?

*) Мевлуди-Нәби—Пейғәмбәрин апәдан олдуғу күн.

Гыз ки, шейтан кимидир, гыз нара, шейтан нара?
Эвнимиз бир нечин үстүндө бинадыр, демөдөм?
Ай Баба, ишләримиз хейли фөнадыр, демөдөм?

★

Бахын инди охумуш гызлара, түгян элэйир,
Бирн чөм'ийёт ачыр, пул йыгыр, эһсан элэйир,
А киши арвад өзүн бир екә инсан элэйир,
Туф белә адәтә олсун ки, мүсәлман элэйир,
Арвада лайиг олан чөврү-чөфадыр, демөдөм?
Ай Баба, ишләримиз хейли фөнадыр, демөдөм?

ГЫЗЫМА

Фикрини вермә нә элмә; нә дә үрфана, гызым!
Чохдур элмин зәрәри дин илә имана, гызым?
Охуюб элми эвня эйләмә виранә, гызым!
Йохдур элмин сәмәри гевми-мүсәлмана, гызым!

★

Дәрсү мәктәб сөзүн ол дил, кәтирмә дилинә;
Гәләми харичи-мәзһәб кими алма элинә,
Ләкә вурма даһа аллаһы севәрсэн элинә,
Элм бир шейми верә мәнфәәт инсана, гызым?

★

Нә рәвадыр саласан мөһнәтә гәмсиз башыны,
Эдәсэн халгын арасында хәчил гардашыны.
Кәт пишир эвдә бала, дүшбәрәни, бозбашыны,
Веркинән мейлини хинкалә, фисинчана, гызым!

★

Отур эвдә атаны эйлә пинә чул-чухасын.
Ананын битләкинән шүбһү-мәса баш-яхасын.
Элм үчүн инсан атармы атасын, һәм анасын?
Ағлыны башына йығ, һеч олма дивана гызым!

★

Эвдә ол, чыхмакинән сән бала, бир дәм эшнйә,
Эт тәмиз, яхшы сүпүр, диггәт элә эв-эшияғ,
Инәйә ем верибән гулдуғ элә ит-пишияғ,
Бәсләйиб сонра сула яхшы бах һейвана, гызым!

★

Яшын олду он үч, ай гыз сәни веррәм бир әрә,
Бир мүгәддәс кишияғ, пуллуя, бир бохтөвәрә,
Вермәрәм бойну гырахмаллыя, я инжәнерә,
Разы олма дүшәсэн зүлм илә зиндана, гызым!

БИЛИРӘМ

Милләтә һәр нә язырсанса рәвадыр билирәм,
Ай Баба, яздығын һәр дәрә дөвадыр билирәм.

★

Лейк яздығлары әсла эләмәз халга әсәр,
Сөйләйрсән, чағырысан, бағырысан да һәдәр,
Енә милләт, бабасы кетдийи йол илә кедәр.
Боясан рәнкилә дашы енә дашдыр нәки зәр,
Милләтә һәр нә язырсанса рәвадыр билирәм,
Ай Баба, яздығын һәр дәрә дөвадыр билирәм.

★

Яздығын-дашлары һәрчәнди кәбәб әтмәдәдир,
Көһнәләр инди дә бичликлә сәваб әтмәдәдир,
Һамысы чәнкү тәрәб, шүрбә штаб әтмәдәдир,
Җыш кәлир, күрсү гуруямуш һамы хаб әтмәдәдир,
Милләтә һәр нә язырсанса рәвадыр билирәм,
Ай Баба, яздығын һәр дәрә дөвадыр билирәм.

★

О ки, бир чохлары дөвләтләринин задәсидир,
Чүмләси ләһвү ләб, бичлийин амадәсидир,
Атасы, лап бабасы элдә олан бадәсидир,
О годуглар һамысы гызларын ифталәсидир,
Онларын дәрдинә бир Анна дөвадыр билирәм,
Милләтә һәр нә язырсанса, рәвадыр билирәм.

★

Һәр нә язсан ери вар, язма «итилкет» сөзүнү,
Иш мағамында кәрәрсән һамы өртәр көзүнү,
Сәккиз ил баш дараар, я да ки, чырпар тәзуну,
Сән'әти, бүхлү һәсад, кибрү риядыр билирәм,
Милләтә һәр нә язырсанса рәвадыр билирәм,
Ай Баба, яздығын һәр дәрә дөвадыр билирәм!

ӘЛ КӨТҮР

Ай Баба салма галмағал чөврү чәфадан әл көтүр!
Дәнк эләмә чәмаәти чөврү эзадан әл көтүр!

★

Сән кими чохлары кәлиб бәнд эләйиб чәмаәти.
Һамысынын чәрән-пәрән бош данышығдыр адәти.
Халга зиян вериб һамы заид эдиб шәғавәти.
Бош ерә йорма ағзыны дадү-һәвадан'әл көтүр!
Ай Баба салма галмағал чөврү чәфадан әл көтүр!

Бир крә ган бу мэтләби халга зиян верирсиниз.
Молла кедир емәк үчүн сиз она ян верирсиниз.
Бири бир иш көрән кими сиз тез азан верирсиниз.
Бу көзәл иш дейил балам, молла явадан әл көтүр.
Ай Баба, салма галмагал чөврү-чәфадан әл көтүр.

★
Иш о дейил бачармайыр Фатма әв ичрә хидмәти,
Ондадыр иш ки, Марянын вар бачысы, малаһәти.
Ич кәс анламыр ишин вар белә кизли һикмәти.
Бары сән анла ай Баба, бу үрәфадан әл көтүр.
Дәнк эләмә чәмаәти чөврү әзадән әл көтүр!

★
Интеликентләр һамысы гыямайыр өз намазыны,
Билмайыр өз шәриәтин, танымайыр да газыны,
Халга нә вар ки, ай Баба, йыртыйор өз богазыны,
Бунлара бир нәсиһәт эт, даду нәвадан әл көтүр!
Чанына язығын кәлиб чөврү чәфадан әл көтүр!

ГАЧ БАБА

Ятма дәхи көзләрин ач, а Бабайн-Әмир!
Тазә даносбаз чыхыб гач, а Бабайн- Әмир!

★
Мән демәдимми сәнә этмә бизи дәнкәсәр?
Чәм'иләшиб халг һамы башыны бирдән эәр.
Мән дейән олмадымы? Олдуму я сәрбәсәр?
Инди буюр... Бах язылыбдыр нәләр?
Юмма дәхи көзләрин ач, а Бабайн-Әмир!
Дурма көтүр башыны гач, а Бабайн-Әмир!

★
Сән көтүрүб язмасан гызлара зүлл этмәли,
Күндә чомагла гызы һей дейүб иңчитмәли,
Гыз һәди, мәктәб һәди? Онлар һамы битмәли,
Күчлә көтәклә бүтүн гызлар әрә кетмәли.
Сүзмә дәхи көзләрин ач, а Бабайн-Әмир!
Шәлләләрин тез йығыб гач, а Бабайн-Әмир!

★
Сән йолуну азмысан, анламайырсан өзүн,
«Гол-гычыны сындырын»—халғә дейирсән-гызын,
Гызлара инсан-кими бахмамаг имиш сөзүн,
...Әфәнди билиб сүзмә дәхи гаш көзүн,
Кафир олуб салмысан хач, а Бабайн-Әмир,
Юмма дәхи көзләрин ач, а Бабайн-Әмир!
Дурма шулугдур ишин гач, а Бабайн-Әмир!

ОЛМАҒА

Ай Баба, мән бу сөзү яздым әян олмаға,
Бакылылар анд ичиб шири-жәян олмаға.

★
Көһнәләрин һамысы бу ишә этмиш гиям,
Күчлүләр ачизләрин баш көзүн эссин тамам,
Бу иши бәрк тутмаға разы олуб хасү а'м,
Башлайыб ачизләрин баш-көзү ган олмаға,
Бакылылар анд ичиб шири-жәян олмаға.

★
Сонра бу шәирләрин һамысыны деймәйә,
Шәирә шей сатмайыб лап үзүнә сөймәйә,
Чүнки олар гоймайыр халг өзүнү өймәйә,
Һамысы мәнқум олуб һәсрәти-нан олмаға,
Бакылылар анд ичиб шири-жәян олмаға.

★
Бир дә бу мәктәбләрин һамысыны йыхмаға,
Һәм дә мүәллимләрин бурнуну бәрк сыхмаға,
Гәт эләйиб чүмләсн шәһри гоюб чыхмаға,
Дағлы кими дырмашыб дағда чобан олмаға,
Бакылылар анд ичиб шири-жәян олмаға.

★
Сонра да бу тазәләр бөйлә эдибләр йәмин,
Һамысы тәрк әйләсин мөһнәтү-дәрдү гәмин,
Маряны бәрк-бәрк тутуб эвдә ата һәмдәмин,
Чох-чох ичиб водканы күндә пиан олмаға,
Бакылылар анд ичиб шири-жәян олмаға.

★
Мән дә ки, анд ичмишәм бир дә «Гәюр»^{*)} олмайым
Инди ки, йохдур ерим көйдә түор олмайым.
Сәһһи-сәмадән дүшүб әһли-гүбур олмайым,
Олмайырам мән Гәюр, дәрдә нишан олмаға,
Мән олурам кәмшүур саһиби-шан олмаға!

*) «Гәюр» — Чаббарлынын «Бабайн-Әмир» мөчмүәсиндәки ишәләриндәки биридир.

ЛҮГЭТ

А

Аб—су
Абдар—сулу, көзөл
Авэр—көтир
—Авизэ—чил-чираг, асылы шо
Агибэт—сон
Адаб—эдэблэр, гайдалар
Агаз—башланыш
Агуш—гучаг
Акаһ—хэбэрдэр
Алам—элэмлэр, гэмлэр
Алат—алэтлэр
Аләмара—алэми бөзэйэн, алэми бүрүйэн
Алэмэфруз—алэми ишыгландыран
Алудэ—булашмыш, дүчар, башыгарышмыш, уграшам
Амадэ—һазыр
Амал—эмэллэр, арзулар
Арам—сакит
Ариз—янаг
Ариф—биллчи, камил адам
Аси—үсян эдэн
Атил—тэнбэл, ярамаз
Афаг—үфүглэр, алэм
Афэт—бала, көзөл
Афтаб—күнэш
Ашнян—юва
Ашүфтэ—вургун
Аят—айэлэр, дәлиллэр

Б

Баб—гапы, фэсил
Бавэр—инанмаг
Баги—һәмнишэлик
Бад—ел
Бадейн-наб—гырмызы шэраб
Ба'ла—уча, йүксэк
Балидэ—ганадланмыш, әркөйүн

Бар—йүк, мейвә, мәнсул
Баран—ягыш
Баһәм—бирликдә, йолдашлы
Бейт—эв, ики мисра,
Бейчәт—шадлыг
Бәги—һәмишәлик, өлмәзлик
Бәдрәвиш—пис һәрәкәтли
Бәдхәһ—писдик истәйән, мәрдямәзар
Бәһийәт—бәләләр
Бәрадәр—гардаш
Бәравүрд—кәтирилмиш, һазыр әдилмиш, сәниә стирил-
миш

Бәрг—илдырым
Бәрдәвам—даими, дөвамлы
Бәрк—ярпаг
Бәрмәлә—ашикар
Бәса—чох
Бәһәм—бир-биринә уйғун
Бәһич—шадландыран
Бәһр—вәзн, дөниз
Бәяз—ағ, дуа китабчасы
Бәшәшәт—шадлыг
бид'әт—пис адәт
Биканә—яд
Билафәрг—фәргсиз
Бимар—хәстә
Бинәва—языг
Бинәнк—арсыз
Бипәрва—горхмаз
Биситун—дағ ады, сүтунсуз
Бихар—тикансыз
Бича—ерсиз
Будала—ахмаг
Буй—гоху
Бүгз—әдавәт
Бүһһәвәс—гайғысыз, өз нәфсини дүшүнән
Бүняң—өзүл, бинөврә
Бүхл—пахыллыг

В

Вагиә—һадисә
Вагиф—билән, өйрәнән
Вала—уча, али
Валидейн—ата-ана
Варәстә—гуртармыш, азадә
Вәли—вә лақин
Вәсф—тә'риф
Вәхим—горхунч
Вәчәһәт—көзәллик

Вәчд—руһа кәлмәк
Вида—көрүшүб айрылмаг
Вирд—әтмәк—әзбәрләмәк
Висал—мәгсәдә әтмәк
Вүзәра—вәзирләр
Вүкәлә—вәкилләр.

Г

Гадир—бачарыглы
Газийүл-һа'чәт—әһтиячлары өдәйән
Гайм—аяг үстә дуран
Гарә'—охуян
Гафийә—сәнч—гафийә дүзән
Гейд—зәнчир
Говл—сөз
Гәба—үст палтары
Гәбаһәт—пислик
Гәбиһ—пис, чиркин
Гәдәмкүзар—аяг гоян
Гәдри—мәгдур—бачардығы гәдәр
Гәл—гопармаг
Гәни—дөвләтли
Гәмәр—ай
Гәмнак—гәмли
Гә'р—дәриндик
Гәриг—суя батмыш, боғулмуш
Гәрз—борч
Гәрийә—кәнд
Гәсавәт—рәһмсизлик
Гәһмәр—көмәк чыхмаг
Гәюр—гейрәтли
Гияфәт—кейим,
Гиюдат—бәндләр, бағлар, рәсми язы
Гураб—гарға
Гурназ—һиләжәр
Гүбар—тоз, гүссә
Гүбур—гәбирләр
Гүдрәт—бачарыг
Гүллаби—гәлп шейләрлә мәшғул олан, сахтакар
Гүрсә—гәмәр—14 кечәлик ай
Гүрәба—гәрибләр

Д

Дағдар—дағланмыш
Дадрәс—лада чатан
Дадхәһ—көмәйә чатан
Дам—тор, тәлә
Дамад—күрәкән

Дар—эв
Дарь—сахиб
Дари-шөфа—шөфа эви
Дегһан—көндли
Даллалэзэн—дәлал арвад
Дэват—мүрөккөб габы
Дәм—нәфэс
Дәмәдәм—һәр вагт, тез-тез
Дәнаәт—алчаглыг
Дәр—гапы
Дәст—әл
Дәһа—даһиллик
Дәһр—заман, дүня
Дәхаләт—ишә гарышмаг
Дәчәл—шулуғчу
Дәянәт—динчлик
Дидар—көрүш
Дидә—көз
Дил—үрәк
Диларам—үрәйн сакитләшдирән, севкили
Дилбәр—көзәл, үрәйн өзүнә бағлаян
Дилчәм—үрәйн чәмли
Дилкир—гәлби тутан, кәдәрли
Дилманч—тәрчүмәчи
Дилрүба—үрәк чәкән, үрәк овляян
Дилсүз—үрәк яндыран
Дилтәнк—үрәйн сыхылан
Дилшад—үрәйн шад олан
Динарүдирәм—пул
Дирайәт—билик
Дө—ики
Дүхтәр—гыз
Дуа'кү—дуа охаян.

Ә

Әб—ата
Әбдан—бәдәнләр, чисмләр
Әбдән—һеч, гәти
Әбр—булуд
Әбру—гаш
Әғлам—зәнчирләр, гарышыг сәсләр
Әғния—варлылар
Әғяр—дүшмән, ядлар
Әдәм—йохлуғ
Әзвәг—зөвләр
Ә'за—үзвләр
Әкван—мөвчуд оланлар, драмишлар

Әкнаф—әтраф
Әлайиг—әлагәләр
Әләттәкпар—тәкпар илә
Әлийә—бөйүк, уча
Әмвач—далғалар
Әмиг—дәрин
Әмнийәт—асудәлик
Әнар—нар
Әнкин—бошлуғ
Әнис—яхын, сирдаш
Әнчүмән—мәчлис, парламан
Әрвах—руһлар
Әргам—рөгәмләр
Әргәнун—чалгы аләти
Әрһәмәрраһимин—рәһм эдәнләрин рәһмлиси
Әсб—ат
Әсбаб—сәбәбләр
Әснаф—тәбәгәләр, синифләр
Әсрар—сиррлар
Әсрарәнкиз—сиррли, һейрәтә кәтирән
Әшәб—яхын достлар, силаһдашлар
Әта—бағышлама
Әтвар—хасийәтләр
Ә'тина—бизә вер
Әфв—бағышлама
Әфвач—фовчләр, дәстәләр
Әфкар—фикирләр
Әфрад—фәргләр
Әфсүрдә—солғун
Әхтәри-табидар—парлаг улдуз
Әһбәб—достлар
Әчайиб—гәрибә
Әчәниб—әчнәбиләр
Әчәлә—тәләсик
Әчәм—әрәб олмаян шәргли
Әчр—мүзд, мұкафат
Әшчар—ағачлар
Әшк—көз яшы
Әш'ар—шеирләр
Әшрар—шәрарәт эдән адамлар
Әян—ашикар

Ж

Жалә—шеһ
Жәян—гызмыш

Зайе — пуч олмаг
 Зобан — дил
 Зобана — алов, янғын
 Зованд — артырма
 Зака — исте'дал
 Зөлаләт — зәдиллик
 Зәмин — ер
 Зән — арвад
 Зәнәх — чәнә
 Зәррат — зәррәләр
 Зәһраб — зәһәрли су
 Зәчр — зорлама, әзиййәт, мәчбур әтмә
 Зибә — көзәл
 Зимистан — гыш
 Зинһар — тәнкә кәлмәк, әләлбәт
 Зира — чүнкү
 Зифт — мазыт
 Зиядә — артыг
 Зүлам — гаранлык
 Зүлф — сач
 Зүмрә — тайфа
 Зүрриййәт — нәсл
 Зүһүр — заһир олма

И

Ибләч — мүбаризә, мәғлуб әтмә
 Ибраз — ифадә әтмә, ачыб демә
 Ибтида — башлангыч
 Ибтисам — күлмәк
 Игбал — бахт, кәләчәк
 Идбар — алчагылыг
 Иззәт — әзизлик
 Излал — йолдан азма
 Икраһ — икрәнмә
 Илтизам — лазым көрмә, өһдәсинә көтүрмә
 Илтимас — хаһиш
 Имтина — боюн гачырма
 Интихаб — сечмәк
 Иншад — охума
 Иршад — тәблиг әтмә
 Исте'мал — ишләтмә
 Истеһя — дирилтмә
 Исте'чал — тәләсмә
 Истиғна — варланма
 Истиғраг — борч алма
 Истимдад — имдад әтмә

Иститаәт — варланма
 Истихдам — хидмәт әтмә
 Иттиһад — бирлик
 Ифтада — йыхылмыш
 Ифтира — бөһтан, шәһр
 Ихван — гардашлар
 Ихтилаф — гарышыгылыг
 Ичз — ачизлик
 Ичтиһад — чәһд әтмә, мүчтәһидик
 Ишкәнчә — әзиййәт, әзаб
 Ишраг — парлаглык
 Иштибаһ — шүбһә әтмә

Й

Йәғма — талан, гарәт
 Йәмин — анд, сағ сәрәф
 Йәсар — сол тәрәф

К

Кәкил — сач
 Кам — аруз, мәгсәд
 Камран — мәгсәдинә чатмыш
 Кан — мә'дән, мәнбә'
 Кар — иш
 Кашанә — бөйүк әв, сарай
 Кәбир — бөйүк
 Кәлал — йорғунлуғ
 Кәлам — сөз
 Кәллилә — чаггал
 Кәрәч — гайыг
 Кәримә — әзиз гадын
 Кәсиф — сых, чиркли
 Кәсрәт — чохлаг
 Кәчбин — әйри көрән
 Кәясәт — итификрилик, һазыр чаваблыг
 Кибр — гүрүр,
 Көй — кәнд,
 Куй — ер
 Кушиш — чалышмаг
 Күбар — аристократ, чох варлы
 Күдурәт — дәрд
 Күлаһ — папаг
 Күнүз — хәзинәләр
 Күфри-шиһәм — исламийәтә зидд олан әхлаг

К

Кейсу—һөрүк
Көндүм—бурда
Көнчөфә—гумар кагызы
Көнчинә—хәзинә
Көрм—истилик
Көшт—доланма
Киран—әзиз
Киран—ағыр, баһа
Кирдаб—бурулған
Кирей—дүйүн
Кирәм—тутаг ки.
Кирифтар—дучар олма, тутулма
Кирйә—ағлама
Кирян—ағлар
Көфтар—данышыг
Куш—гулаг
Күшәнишин—инсанлардан гачан
Күлкир—күл тутан
Күмраһ—дирибаш, көк
Күруһ—дәстә, гәбилә, әл

Л

Лаәгәл—һеч олмаса
Лайүс'әл—сорушулмаз
Ланә—юва
Лаубали—һәр шейә гейдсиз әләгә бәсләйн
Ләһүт—илаһи әләм
Лачивәрд—булудсуз, саф көй
Лейк—лакин
Лейл—кечә
Ләб—додаг
Ләзиз—ләззәтли
Ләим—хәсис, мурдар адам
Ләриан—инчә, ләтәфәтли
Ләфз—сөз
Ләһвәләәб—һәрзә-һәдяң, сөйшү
Ләһзә—бир ан
Ләшкәр—орду, гошун
Лилләһилһәмд—аллаһа шүкүр
Лисан—дил

М

Мевла—аға, дост
Мей—шәраб
Меһман—гонаг
Мәаб—кери дөнүләчәк ер, сығыначар ер
Мәад—дүшүнчә, арзу

Мәаны—мә'налар
Мәһһут—чаш галмыш
Мәгам—ер
Мәгсуд—истәк, мәгсәд
Мәгтул—гәтл олунмуш
Мәгсурат—һүдуд ичәрисинә алынмыш
Мәдар—даирә, идарә эдән, һаким
Мә'дәләт—әдәләт
Мәдфун—дәфи олунмуш
Мәәһазә—бунулла белә
Мәзалим—залимлар
Мәзәһир—көрүнүшләр
Мәзбәһә—салланхана, баш кәсипән ер
Мәһийәт—табә'дә олма
Мәкан—ер
Мәкәтиб—мәктәпләр, мәктублар
Мә'кәс—әкс олунан ер
Мәкһул—сүрмәләнмиш, көзүнә сүрмә чәкилмиш
Мәкәс—милчәк
Мәләл—сыхынты, дәрә
Мәләмәт—данлама
Мәләһәт—көзәллик
Мәлул—безмиш, кәдәрли
Мәл'ун—лә'нәтләнмиш
Мәлфүфә—яздыгдан сонра әләвә, бүкүлмүш
Мәмәт—әләм
Мәмнүн—шад
Мәмнү'—гадаған әдилмиш
Мә'мур—һөкүмәт гуллуғусу, гәбәд олунмуш
Мәнәфә—мәнфәәтләр
Мәнгул—көчүрүлмүш, нәгә олунмуш
Мәнзәр—көрүнүш, ахар-бахар
Мәнсу'—унудулмуш
Мәнсух—ләғв олунмуш
Мәнфур—нифрәтли
Мәрам—истәк, арзу
Мәрд—адам, киши
Мәрдуд—рәдд олунмуш, говулмуш
Мәрдүмәк—көз бәбәйи
Мәрәз—хәстәлик
Мәсә—кечә
Мәсәфәт—ара, узагыг
Мәсдуд—бәнд вә сәдд чәкилмиш
Мәс'әдәт—хошбахтлыг
Мә'сийәт—күнаһ
Мәснәви—шеир нөвү
Мәсрәф—сәрф олунан шей, хәрч
Мәсрур—шад

Мәст—сәрхош
Мәстур—өртүлү
Мэт—ширә
Мөта—мал
Мөтин—мөнкәм
Мөтн—мөзмун
Мөфтун—вурулмуш
Мөхдум—огул, гуллулг эдән
Мөхмур—хумарланмыш
Мөһал—чөтнн
Мөһасин—көзәллик, саггал
Мөһбәс—һәбсхана
Мөһвәш—ай үзлү, көзәл
Мөһру—ай үзлү
Мөһсуд—һәсәд апаран, пахыл
Мөһтаб—ай ишығы
Мөһфуз—һифз олунмуш, сахланылмыш
Мөһчур—айры дүшмүш
Мөһшәр—һиямәт
Мә'чәр—баш өртүйү
Мәчлуб—чәлб эдилмиш
Мәчмәр—мангал
Мәшәггәт—әзиййәт
Мәш'ум—пис, уғурсуз
Мәшчәр—ағачлыг
Мәшһум—дәбдәбәли
Мә'юб—һиһкәст, эйбили
Мизач—хәсиййәт
Минбә'д—бундан сонра
Мисбаһ—ишыгландырычы
Мишк—әтир һөви
Мишкат—чираг, гәндиля
Мовт—өлүм
Мө'тад—адәт эдилмиш, алынмыш
Мө'тәлил—мүлайим
Мөһбит—юхарыдан ашағы дүшүлчәк ер
Мөһнәт—әзиййәт, дәрә, гүссә
Мунис—яхын, сирдаш
Мүбинн—ашикар, айдын, саф
Мүбтәлә—тутулмуш
Мүбһәм—айдын олмаян
Мүгәвва—папка, голулг, чансыз
Мүгәддәм—әввәл
Мүгтәдир—бачарыглы, күчлү
Мүдам—һәмишә
Мүдәввәр—кирдә
Мүәмма—сирр, тапмача

Мүәттәз—әтирли
Мүжкан—кирлик
Мүзәффәр—зәффәр чалан, галиб
Мүзәхрәфат—чәфәнквийят
Мүзтәриб—изтираб чәкән, дәрә чәкән
Мүзлим—гаранлыг
Мүкалимә—данышмаг
Мүкбәрр—тозлу, тозла өртүлмүш
Мүлтәфит олмаг—фикир вәрмәк
Мүмтаз—сечилмиш, һиһтияз саһиһи
Мүназиә—мүбаһисә, саваш
Мүнафиг—һиһк үзлү
Мүнгад—табә, мүти, рам
Мүнкәси—сыһныг, гырылмыш
Мүнтәзир—көзләйән
Мүнтәшир—нәшр эдилмиш
Мүрафиә—мәһкәмә просеси
Мүрәххәс—мә'зуниййәтә бурахылмыш
Мүрғ—гүш
Мүртәд—мәсләкһиндән, диндән дөнмүш
Мүртәкиб—бир иһн көрмәйә гошулан
Мүсадимә—тохушма
Мүсанд—яралы, әлвершилли
Мүсәддәс—алты бучаг, алтылыг
Мүстәгбәл—кәләчәк
Мүстәти—бачарыглы, варлы
Мүстәфиз—файдаланан
Мүстәчәб—диләйә чатма
Мүтабиг—уйгун
Мүтә—мүвәггәти, кәбин сифәси
Мүтәвәзә—тәвәзә'кар
Мүтәвәччәһ—мүрачһәт эдән
Мүтәнтән—тәнтәнәли
Мүтәһәммил—тәһәммүд эдән, дөзән
Мүтрүб—ойһаян
Мүфсид—фитнә-фәсәд салан
Мүхариб—хараб эдән
Мүхбир—хәбәрчи, хәбәрдар
Мүхәммәс—бешлик
Мүхтәрият—ихтиралар
Мүһариб—һәрб эдән
Мүһасиб—һесабдар
Мүһәррир—язычы, журналист
Мүһиб—горхунч, һейбәтли
Мүһәссәм—һисминләһмиш
Мүшарилейһ—о адам, ады чәкиләһ шәхс
Мүшкүд—чөтнн
Мүштаг—арзусунда олан.

Н

Наафэридэ—ярадылмамыш
 Наб—гырмызы, ал
 Набалиг—хэддблуга чатмамыш
 Набэча—ерсиз
 Набуд—пуч, йох
 Нагил—нэгл эдэн, кечирэн
 Нагус—зэнк, кэлиса зэнки
 Надан—ганмаз
 Надир—аз тапылан
 Наээндэ—назлы
 Назил—энэн
 Наил—мэгсэдэ чатмышт
 Накам—мэгсэдэ чатмаян
 Накаһ—бирдэн, гэфлэтэн
 Накаһан—бирдэн-бирэ
 Намевзун—уйгунсуз
 Налэ—фэряд
 Нам—ад
 Намвэр—адлы-санлы
 Намэ—мактуб
 Намэрбуд—пис, ярамаз
 Нан—чөрэк
 Нанкор—яхшылыг билмэйэл
 Нар—од
 Насаз—хөстэ
 Насийэ—алын
 Насут—инсанлар алэми
 Нахэлэф—шүүрсуз, атасынын адыны батыран
 Начар—чарэсиз, лабуд
 Нашад—шад олмаян
 Нейстан—гамышлыг
 Немэт—яхшылыг, яхшы яшамаг үчүн лазым олан шейлэр

Нэва—сас
 Нэвид—мүждэ
 Нэдим—яхын адам
 Нэзаһэт—тэмизлик
 Нэзлэ—зокам
 Нэмнак—яшлы
 Нэнк—эйиб, ар
 Нэсби-никаһ—көзү бир нөгтэйэ тикмэ, бахма
 Нэсиб—гисмэт
 Нэсим—сөһөр ели
 Нэхл—хурма агачы
 Нэф—файда
 Нэшидэ—нэгмэ

Нэшимэн—мэчлис, йыгынчаг
 Никар—көзэл, севиңли
 Никаһ—бахыш
 Нисван—гадынлар
 Нисян—унудулмуз
 Новруз—ени күн
 Нуш этмэ—ичмэ
 Нумаян—көрүнэ
 Нүсхэбэнд—чилидчи

О

Овдэт—гайытмаг
 Овһам—меһум шейлэр
 Орман—мешэ

Ө

Өврэнк—падшаһ тахты
 Өксүз—етим
 Өзлэмэк—көзлэмэк

П

Пабэнд—аягы бағлы
 Пай—аяг
 Паян—ахыр, сон
 Пакизэ—тэмиз
 Пейман—анд, эһд
 Пейманэ—пиялэ, өлчү
 Песэр—огул
 Пөдэр—ата
 Пөк—чоһ, олдугча
 Пөки—чоһ көзэл, яхшы
 Пөнбэ—памбыг
 Пөнч—беш
 Пэр—ганад
 Пөракэндэ—дағлыныг
 Пөрвас—учма
 Пөрвөрдэ—бөслэнмиш
 Пөрди—дирэк
 Пөртөв—ишыг, нур
 Пөришан—позуг, дағыныг
 Пөрхаш—гарышыгыг
 Пирайэ—бээк
 Пиш—габаг
 Пишэзвөгт—вақтдан габаг
 Пуян—йүйүрэн, чапан
 Пүнһан—кизли
 Пур—долу
 Пустан—мөмэ

Р

Расых—гаша сүртүлөн рөнк
 Раһ—йол
 Рәһим—рәһм элһийән
 Рәһлән—парлаг
 Рәбт—бағлама
 Рәвағ—үстү өртүлү, әтрафы ачыг ер
 Рәвиш—кедиш
 Рәггас—рәгс эдән
 Рәгиб—рәгабәт апаран
 Рәгиг—инчә, назик
 Рәгсан—ойнаг
 Рә'д—илдырым
 Рәмз—ишарә
 Рә'на—көзәл
 Рәнчидә—инчимиш
 Рәнчур—әзиййәт чәкмиш, инчидилимиш
 Рәстәхи—гиямәт күнү
 Рәуф—бағышляян
 Рәф'—рәдд әтмә
 Рәфиг—дост, йолдаш
 Рәхтихаб—ятаг ери
 Рәһмәт—рәһм эләмә
 Рәһнүма—йол кәстәрән
 Рәшад—доғру йол кәстәрән
 Рә'шә—титрәк
 Рәшк—һәсәд
 Рида—узун кейим, әба
 Риза—разылыг
 Ризг—рузи
 Ринаяб—хилас олма
 Ришә—дамар, тел
 Рия—икиүзлүлүк
 Рияз—бағча
 Рубәнд—үз өртүйү
 Рубәру—үз-үзә
 Руз—күн
 Руй—үз
 Рүкн—әсас
 Рүхсар—үз, сима

С

Сабиг—кечмиш
 Сабир—сәбр эдән
 Сабит—мөһкәм, тәрәддүдсүз
 Сағыр—кар
 Саги—шараб пайляян

Садир—баш верән
 Салар—сәркәрдә
 Сален—яраян, динч, хошәхлаг
 Сальвермиш—салмыш
 Саман—юрд
 Сантур—чалгы әләти
 Сапмаг—йолдан чыхмаг, азмаг
 Сатылыг—сатылмыш
 Саһир—сәһр эдән
 Сачма—сайыглама
 Сачид—сәйчдә эдән, баш өлән
 Се—үч
 Севда—севки, мәнһәббәт, шиддәтлһи арзу
 Сейлаб—сел
 Сәадәтхаһ—бирисинни хошбахтлыгыны көтөйән
 Сәбавәт—ушагылыг
 Сәбат—мөһкәмлик
 Сәбт—язма, гейд әтмә
 Сәбһейи—сәдданә—йүз данәли тәсбей
 Сәғир—кичик, балача, хырда
 Сәда—сәс
 Сәма—көй
 Сәмават—көйләр
 Сәмәндәр—пәрванә, әфсанәви гуш
 Сәмум—зәһәрли күләк
 Сәнәм—көзәл
 Сәр—баш
 Сәрбәсәр—башдан-баша
 Сәркәрдан—авара
 Сәркәрм—башы гызмыш
 Сәрәфраз—башы уча
 Сәрзәниш—төһмәт
 Сәрир—тахт
 Сәркеш—баш апаран, табә' олмая
 Сәтвәт—һүчүм
 Сәфәһат—сәһифәләр
 Сәһаб—булуд
 Сәһл—асан
 Сәһн—сәра—һәйәт-бача
 Сәйяд—овчу
 Сәйярә—улдуз, планет
 Сиб—алма
 Сидг—доғрулуғ
 Симүзәр—гызыл, күмүш
 Син—гәбир
 Синн—яш
 Сираб—судан дойма

Сиришк—көз яшы
Ситр—өртмө, кизлөтмө
Совм-салат—оруч-намаз
Суд—файда
Сур—гөл'ө
Суржаһ—севинчлө долу ер
Сузан—янан
Субханәкә—сән мүгәддәссән
Сувари—минән, атлы
Сүфлан—сәфилләр
Сүмт—сәссизлик
Сүпан—орду
Сүхан—сөз
Сүрур—севинч
Сүчуд—сәчдә эдән
Сычаг—исти

Т

Табан—парлаян
Табәкей—нә вахта гәдәр
Табәндә—парлаян
Тагәт күдәз—тәгәт түкәдән
Таир—учан
Тале—бахт
Тар—гаранлыг
Те'дад—сайма, һесаблама
Тейф—хәяли һейкәлләр, гара-гура
Тәб'—илһам
Тәбдил—чевирмә
Тәбәийәт—тәбәәлик
Тәвәссүл—чатма, висалә етмә
Тәгдир—бәйәнмә
Тәгдис—мүгәддәслийини э'тираф этмә
Тәглид—ямсылама
Тәгафүл—өзүнү билмәмәзлийә гойма, гәфләт этмә
Тәғйир—дәйишмә
Тәәййүш—әйшү-ишрәтлә мәшфул олма
Тәәннүд—инад этмә
Тәәррүз—басғын
Тәәшшүг—әшг етирмә
Тәзвир—һийлә
Тәқдир—рәдд этмә
Тәкйә—истинад, даяг
Тәлхикаһ—һәр шейи ачы көрән, мә'юс
Тәмәввүч—далгаланма
Тәмәнна—истәк
Тәмйиз—үстүндүк әлдә этмә
Тәмәссүк—вексил, сәнәд

Тән—бәдән, яры бөлмә
Тә'н—тохунма
Тәнвир—нурландырма
Тәнһа—тәк
Тәрага—илдырым, шимшәк
Тәраш—гырхма
Тәранә—нәғмә
Тәрәб—шадлыг
Тәрәһһүм—рәһм этмә
Тәрә—чүр
Тәрчибәнд—шеһр нөвү
Тәрчиман—тәрчүмәчи, чәримә
Тәхсис—әсасыны гойма
Тәфсир—шәһр этмә
Тәфригә—нифаг салма
Тәфсир—шәһр этмә
Тәхәллүф—ихтилаф салма
Тәхмис—бешләмә
Тәхәттүр—хатырлама
Тәхфиф—йүнкүлләтмә
Тәчәббүр—чәбр этмә
Тәчәддүд—енилик
Тәчәлла—заһир олма, чилвәләнмә
Тәһзибил-әхлаг—әхлагы яхшылашдырма
Тәһәччүм—һәчмләшдирмә
Тәһәккүм—тәһким олма
Тәһәссүс—һейфсләнмә
Тәһриф—язы
Тиг—гылынч
Тирә—гаранлыг
Төвзиһ—изаһ этмә
Тофиг—ишин раст кәлмәси, ярдым
Тул—узун
Тураб—торпаг
Түрфә—гәрибә
Түюр—гушлар

У

Улус—әд, говм, милләт
Уфаг—хырда

Ү

Үгаб—гарагуш,
Үга—ахирәт

Угубат—азаб
Үзра—үз, янаг
Үлви—йүксәк
Үлвийәт—йүксәклик
Үләма—алимләр
Үлфәт—достлуг
Үмдә—асас
Үмм—ана
Үмман—дәниз, дәрә
Үммәт—говм
Үнсийәт—яхындыг
Үрәфа—чох биләләр, арифләр
Урфан—билик, анлайыш
Урян—чылпаг
Үсрәт—корлуг, чәтинжиқ
Уфувәт—пис гоху
Ухувәт—гардашлыг

Ф

Фазил—фәзиләтли
Файнг—үстүн
Фасилә—ара вермә
Фейз—ләззәт, файдаланма
Фәдә—гурбан
Фәрамуш—унудулмуш
Фәзл—билик, исте'дад
Фәрда—сабаһ, кәләчәк
Фәрзанә—зирәк
Фәрзәнд—оғул
Фәрсудә—чүрүмүш
Фәрхәндә—мүбарәк, шад
Фәһм—анлайыш
Фәһим—анлашылан
Филфевр—о саат, тә'чили
Филһәгигә—доғурдан да
Фәчааткаһ—фачиә ери
Фәчр—дан гызартысы
Фиргәт—айрылыг
Фирдовс—чәннәт
Фовт—итмә, пуч олма, мәһв олма
Фөһш—сөйүш
Фүлад—полад
Фүзәлә—һөрмәтли, билikli
Фүюзат—фейзләр, файдалар

Х

Хаб—юху
Хабидә—ятмыш
Хадим—хидмәт эдән
Ханф—горхан
Хамә—гәләм
Ханә—әв
Ханиман—юрд
Хар—тикан
Хатимә—сон
Хачә—мүәллим, аға
Хашак—чынғыл
Хәбис—алчак
Хәдәнк—ох
Хәлайнг—халглар
Хәләф—оғул, өвлад, санрадан кәлән
Хәләчан—гархуя душмә
Хәллаг—хәлг эдән
Хәм—әйри
Хәндан—күлән
Хәсарәт—зиянкарлыг
Хәсрәддин—зиянкар
Хәстәр—зиян
Хәффаш—кечә гушу
Хәчил—хәчәләт
Хәям—чадырлар
Хәйям—чадырчы
Хидмәтитак—тәпәйә хидмәт этмә
Хилаф—зидд
Хиргә—палтар нөвү
Хуб—көзәл, яхшы
Хун—ган
Хунаб—ганлы су
Хунхар—ган ичән
Хурафат—ерсиз, әсассыз
Хуррәм—шад
Хуршуд—күнәш
Хусран—зәрәр
Хуттә—өлкә, мәмләкәт
Хырчын—чылдырмыш

Һ

Һалә—ишиг даираәси
Һамил—чәпәр, маниә

Ҳамп—һимайә эдән
Ҳасид—һәсәд апаран
Ҳәғарәт—тәһғир эдичи, алчалдычы
Ҳәғир—кичик, әһәмийәтсиз
Ҳәдјән—бош сөзләр
Ҳәзәр—мин
Ҳәзаран—миннләр
Ҳәкәм—шәрт кәсэн
Ҳәмдәм—һәмсөһбәт
Ҳәмлә—һүчүм
Ҳәрамп—ғулдур, йолкәсэн
Ҳәрә—лағлағы
Ҳәркиз—һәр һалда, һеч вахт
Ҳәсәб—һәсәб—һәсл, ата-баба
Ҳәсәд—пахыллығ
Ҳәсб—һал—өз һалыны данышма
Ҳәтк—һыртма, позуб дағытма
Ҳәшмәт—бөйүклүк, чәләл
Ҳидайәт—йол кәстәрмә
Ҳинчр—көчмә
Ҳичран—айрылығ
Ҳүн—кәдәр, дәр
Ҳүкәма—һөкм эдәнләр, ағыллы адамлар
Ҳүммәт—бирлик
Ҳүрр—азад
Ҳүсн—көзәллик

Ч

Чар үнсүр—су, од торпағ, ел
Чаһардәһ—он дөрд
Чәнк—чалғы аләти
Чәһар—дөрд
Чилә—ох, яй
Чөһрә—үз
Чыллырма—дәли олма

Ч

Чабәча—ерли ериндә
Чабир—чәбр эдән
Чавидан—һәмшәлик
Чада—йол, хиябан, күчә
Чазибә—чәлб эдән
Чаиз—лайығ көрүлән
Чалиб—чәлб эдән

Чалис—отуран
Чаме—һығынчағ ери, мәчлис
Чамә—палтар
Чансуз—чан яндыран
Чари—ахар
Чаһанкәрд—дүняны доланан
Чаһанкир—дүняны дүтан, имперналист
Чарийә—кәниз
Чәвлан—кәзинмә, аты чыдырда кәздирмә
Чәвр—әзийәт
Чәбин—алын
Чәбр—зор
Чәваниб—тәрәфләр
Чәлд—баба
Чәлл—уча
Чәмаһир—чүмһуррийәтләр, республикалар
Чәриһәдар—яралы
Чәрәс—зәнк, зыңгров
Чивар—әтраф
Чибал—дағлар
Чида—айрылығ
Чидал—дөйүш, мүһарибә
Чидар—чәпәр
Чила—парлағ
Чиннаһ—ғанад, тәрәф
Чүнбүш—һәрәкәт, тәрпәнниш
Чүнүн—дәлилик
Чүрә—удум
Чүһәлә—чаһилләр

Ш

Шакир—шүкр эдән
Шах—ахшам
Шаһнвар—йүксәк шаһ
Шайәд—ола билсин ки
Шайиат—шайиәләр
Шаян—лайығ
Шейхухәт—ғочалығ
Шәб—кечә
Шәбәдә—оюн
Шәби—йәлда—гаранлығ кечә
Шәвә—бәзәк үчүн ишләнән гара маддә
Шәғавәт—зүлмкарлығ
Шәғи—зүлм эдән
Шәкибаи—сәбр, дөзүм
Шәмадәт—тәһғир
Шәмәндефер—дәмир йол
Шәмс—күнәш

Шәмсулимарэ—гуллуғ рутбәся
 Шәмшир—ғылынч
 Шәрар—алов, од
 Шәрир—шәр ишлә мәшгул олар
 Шәрмисар—хәчаләт
 Шәтрәнч—шаһмат
 Шәфгәт—мәһрибанлығ
 Шәһд—ширә
 Шәһпәр—ғанад
 Шәчәр—ағач
 Шивә—наз, гайда
 Шиквә—шикайт
 Шири-жәян—ғызмыш шир
 Шита—гыш
 Шитаб—тәләсмә
 Шум—пис
 Шуридә—ғарышығ, дағынығ
 Шуриш—ғарышығлығ, гиям
 Шуаат—шүалар
 Шүғл—мәшғәлә, иш, пешә
 Шүкран—шүкр эдән
 Шүкүфә—ачылмыш, кәнч
 Шумар—сай, һесап
 Шүрбү—ичән
 Шүрү—башлама

Ә

Әвчи-сәмават—көйләрән йүксәкль...
 Әврағ—вәрәғләр
 Ә дам—өлдүрмә
 Әвһәл—горхудучу сөзләр, мөвһумат
 Әйш—кеф
 Ә тила—йүксәлмә
 Ә тимад—инанма
 Ә тина—сайма
 Ә чаз—мөчизәләр, гәрибә һадисәләр
 Әндас—төрәтмә, әмәлә кәтирмә, һадисә
 Әһя—дирилтмә
 Әһмал—явашча
 Әһрағ—яндырма
 Әһраз—горхутма
 Әһрар—һүррийәтпәрәстләр
 Әһтизәз—титрәмә, өлүм чағи

Я

Яләл'әчәб—әчәба
 Ялчын—сәрт, сылдырым

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүәллифдән	сөһ.
ЧӘЛИЛ МӘММӘДУЛУЗАДӘ	
Данәбәш кәндинин әһвалатлары	5
Гурбанәли бәй	11
Данәбәш кәндинин мәктәби	26
Өлүләр	33
Анамнын китабы	39
Дәли йығынчағы	47
ӘБДУРРӘНИМБӘЙ ҺАГВЕРДИЕВ	
Дағылн тифағ	54
Бахтсиз чәван	63
Шейх и'әбан	69
Тангид	80
Көбәйин ағ дәләмә	83

СҮЛЕЙМАН САНИ АХУНДОВ

Тәмәһкар	85
Дибдәг бәй	94
Һекайәләр	98
Гоһагыг	98
Юху	99

XX ӘСРДӘ ИНГИЛАБИ ФӘһЛӘ МӘТБУАТЫ

Русия сосял-дем-крат фәһлә фирғәсинин Зағад газия иттифагы	101
1904-чү ил тәтили мунәсибәтиәлә дә'ватнамә	
Русия сосял-дем-крат фәһлә фирғәси	102
Милли әдаватәларин ени гурбанлары	103
Әй алам	105
Мәһәббат	106
Ядикар	107

„МОЛЛА НӘСРӘДДИН“ ВӘ ОНУН ЯЗЫЧЫЛАРЫ

Баш мәғәлә	109
Лүгәт	110
Гуйруглу улдуздән мәктүб	110
Молла Нәсрәддинин хәләвәт чавабы	111
Бакыда „Дәмдәмәки“ йә	111

Нийэ мөнн дөйүрүсүнүз	112
Таза тэлим китабы	113
Фел'стон	114
Маршаларым	114
Газандан мактуб	115
Гуру чөрөк	116
Османлы дили	116
Чамиййэти-хейриййэ	117
Нечэ ган агламасын даш бу күн гырхылыр көр нечэ мин баш бу күн	119
Дил	119
Зөччир	120
Гогол	122
Һаман сөз	123
Ямаһ	124
Боғаз мөсөлөси	127
Ики ил	127

МААРИФЧИ ХЫРДА БУРЖУА МӘТБУАТЫНДАН ПАРЧАЛАР

Азербайчан	129
I Гәзетләрдән парчалар	131
Әкинчи	131
Аруу	131
Һәят үчүн	132
Бүкүи	132
II Сатирик мәчмуәләр	133
Йолумуз	133
Тути	134
Айдынаыг	135
Кәлмишәм	136
„Молла Нәсрәддин“ вә онуи кичик гардашы „Азербайчан“	137
III Мәктәбли вә ушаг мәчмуәләри	145
„Дәбистаныи“ бәяны-һалы	145
Идарәдән	146
Кәллә	148

МИРЗӘ ӘЛӘКБӘР САБИР

Сән дейән олмайыб һөлә	149
Һалад олсун сәнә	150
Ятмайын	151
Бақы фәһләләринә	152
Парадыр	153
Эй әмү!	153
Утанмырсан утанма! (бәһри-тәвил)	154
Гоймайын	155
Билмирәм	156
Нәһләрини илаһи	156
... Мән дейән өлдү, олмады?	157
Дәдбәр	158
Бейнәлиһәл	158
Гәзәлләр	159

МИРЗӘ ӘЛИ МӘЗЧҮЗ ШӘБҮСТӘРИ

Гәләм	161
Чавлы чәнәзә	163
Йохдур әләч	165
Ишлаллаһ	168
Күнәйли	169
Вар	170

Билмәдим	171
Одуки	172
Һекмәт	174
Ленин	175
Нахчыван шуралашды	175
Анан тәлим әдән дилдә	176
Хилас олдуг	176
Чүмһуриййәтә	177
Вар, я Йох?	177
Вәтән	178
Рәшбәрик	178
Аруу	179
Прусия шаһы	179

МӘММӘД СӘИД ОРДУБАДИ

Бәдбәт миллиончу, яхуд Рзагулу хан фрәһкимәб	181
Мактуб	188
Заһидләрә ағ күд дәстәси	189
Ибраһим Таһир Мусаевә вә чүвәләләги бәйә нәзирә	190

XX ӘСР ШАИРЛӘРИНДӘН

Ибраһим Таһирин әсәрләриндән	191
Гәзәлләр	191
Ә. А. Ваһидин әсәрләриндән	192
Гәзәлләр	192
Молавыи	194
Ар гыл	195
Мирзә Әбдүлхалыг Юсиф Бакилинин әсәрләриндән	195
Гәзәл	195
Мирзә һади Сабит Бакилинин әсәрләриндән	196
Гәзәл	196
Әбдүлхалыг Чәннәтинин әсәрләриндән	196
Гәләм	196
Сәттар ханын руһи-пурғутунһнә	197
Әдәбийят	197
Кейфиййәти һалымдан бир мөв'изә	197
Гәләм	198
Әлигулу Гәмкүсарын әсәрләриндән	199
Әдәбийят	199
Фәзулини бешләмә	200
Шәһадә әдәл 3.	201
Сабирә	202
Варыи	203
М. Ә. Ахундзядә Мәрәндинин әсәрләриндән	204
Ибрәт, гәйрәт, һүмүт	204
Саррафын шеирләриндән	204
Ватти-сәһәрди	205
Гәзәл	206
Мирзә Әли Лә'линин шеирләриндән	207
„Шәри-рус“ уи тәрифи	207
Гәзәл	208
Исти һавадан шикайәт	208
Шикайәт	209
Мәһмәд һейдәчинин шеирләриндән	210
Тәлимһ	210
Пәрвин ханыи Ә'тисанинин шеирләриндән	212
Эйб ахтаран	212
Зинзунин шеирләриндән	213
Хәриән	213

МӨНӨММЭД ҮАДИ

Виз нэ халдайга	215
Истигбалымга парлагдыр	215
Дад истигбалдан	217
Тэрэнэй-гэмпервэрэнэ	219
Һэрэртэй шөр вэ ахуд гыздырмалы һалымда сачмеларым	220
"Өртүн" дейрсэн?	221

АБВАС СӨННӨТ

Шанр вэ шөр пэрнен	223
Эһмэдин тейрэтэ	229
Яй кечэси	231
Яд эт	231
Баһар ахшамы	232
Истигбал бизимдир	233
Сабир	234
Көл вэ чай	235
Аббас Сөннөттин тэрчүмэлориндэн	236
Гафгаз (А. С. Пушкиндэн)	236
"Трекни" севгаты (Лермонтовдан)	237
Чаркэслэр	238
Ирэн (Нэдсондан)	241
Майыс кечэси (Мүссендэн)	242
"Һаятын дибиндэ" адлы драмадан (Максим Гөрккиндэ)	246
Ягышдан сонра (Михэйловдан)	246
Зөнмэткеш айы (Крыловдан)	247
Фиа вэ Алабаш	247

АБДУЛЛА ШАИГ

Мөктүб этишмэди	249
Ирэн	253
Дағлар султаны	253
Һөпчүмиз бир күнөшин ээррөсийиз	255
Сабирэ	255
Әкиччи вэ хан	258

ЧӨФӨР ЧАБАРЛЫ

Үстүнө	260
Унуудумаз яра	260
Демэдин?	261
Гызыма	262
Билирэм	263
Әл көтүр	263
Гач баба	264
Олмага	265
Лүгөт	267

Дүзэлиш чэдвэли

Сак.	Кетмишлар	Охунмалыдыр
9	Юхарыдан 21 сәтр—йон нди	йох иди
21	" 8—атылыб	аймылыб
26	" 20—чымбөлиблар	дөмбөлиблар
50	Ашагыдан 27-28—Ай һиким мән сән- дан Горхурам, рир) мөни чимдик- лэди	Ай һөким, бу дәли киши (Шәмирәлини көстөрир) мәни чимдикләди.
78	" 25—олдк	олду
102	Ашагыдан 7 сәтр—Йолдашлар!	Йолдашлар,
103	" 17—ритав	пристав
129	" 2 сәтр —маялаг	маялаг
130	Юхарыдан 18—хатларыи	хатларыи
131	" 6—ишләмэдән	ишләмәкдән
133	Ашагыдан 2 мазәлилик	мазәлилик,
145	Юхарыдан 6 сәтр—сәнәси	сәнәси-
146	Ашагыдан 19—ушагаларыи	ушагалары
157	" 14—юду	юду
164	" 10—биртәхтәпарэ	бир тәхтәпарэ
166	" 10—вәлим	вәлим
175	" 17—шуралашды	шуралашды
176	Юхарыдан 18—Чинү	Чинү
177	Ашагыдан 11—чочуглар	чочуглар
184	" 5—көйнөйини	көйнөйини
191	Юхарыдан 5—көзүн	көзүн
200	" 11—1913	1913
209	" 5—күчүнү	күчүнү
209	Ашагыдан 3—4—һөкмөтдән	һөкмөтдән
210	Юхарыдан 13—олду	учса
210	" 14—мән ки	мән ки,
217	Ашагыдан 1—онун	онун
221	" 20—өтру	өрту
236	" 16—мүдпши	мүдпши
258	" 10—биргүру	бир гүру
262	" 12—ататы	атанын
262	" 11—шүбһү	шүбһү
264	Юхарыдан 1—кирэ	кэрэ
271	Ашагыдан 16—фөргләр	фөргләр
272	" 2—истиграг	истиграз
285	" 3—чылдырмыш	чылдырмыш, ачыгы

Гийм. 12 маң.

1949

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ СССР
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
им. С. М. КИРОВА.

Джафар Хандан

**ХРЕСТОМАТИЯ
ПО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(XX век)**

(На азербайджанском языке)

Баку

— Издательство АГУ —

1948